

Шарк Ҳадаиши

Ойлик адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

II. 1983

52-йил чиқishi

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

Мурдарижа

Хусниддин Шарипов. Келажакка мактуб. Шеър.	3
КПСС ИЮНЬ ПЛЕНУМИ ҚАРОРЛАРИ АМАЛДА	
Борис Пармузин. Сафарбарликка чакирик.	4
Уйғун. Мухим вазифа.	6
Назир САФАРОВ. Ҳамнафаслик.	6
Н. Ф. Тимофеев. Маданий тараққиёт босқичлари.	7
Нуриддин Шужуров. Танқид ва адабий жараён.	11
Ботир Валихўжаев. Меросимизни чуқур ўрганайлик.	13
Сайдулла Мирзаев. Ижод чўққилари сари.	15
Неъмат Аминов. Курашчан восига.	16
ШЕЪРИЯТ	
Нормурод Нарзуллаев. Саодат муҳри.	17
Чингиз Айтматов. Соҳил ёқалаб чопаетган олапар. Қ и с с а.	23
ШЕЪРИЯТ	
Муҳаммад Раҳмон. Умр сийлови.	79
Абдулла Шер. Ойдин кўшиқ.	81
Муҳаммад Солиҳ. Бу ерда қувонч-уйқу билмас абадий кўздир.	82
Келди Қодиров. Теран қатралар.	84
Худойберди Тўхтабоев. Йиллар ва йўллар. Р о м а н. Охири.	86
ФАРЗАНДАРИМИЗГА	
Ҳамидулла Екубов. Тошқовун. Ш е ъ р л а р.	174
Ошuftа сатрлар.	175
ЎЗБЕКИСТОН ССР ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИНИНГ 40 ЙИЛЛИГИГА	
Обид Содиқов. Фанимизнинг қирқ баҳори	177
ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ	
Қувват Ботиров. Қўнғилдаги гаплар	183
Тонготар Пертоев. Узоқни кўзлайлик.	184
ЮБИЛЯРЛАРИМИЗ	
Шерали Сокин. Ижод самаралари.	186
БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ	
Эркин Носиров. Бир шеър тарихи.	187
МУЛОҲАЗАЛАР, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА	
Кибриё Қаҳҳорова. Матнга эътибор керак.	190
Абдурашид Абдурахмонов. Ҳазаллар ўз муаллифини топади.	196
ТАҚРИЗЛАР	
Пирмат Шермухамедов. Инқилоблар замони эди.	198
Норхол Нарзуллаева. «Тенгдош бўлиб қодим афсоналарга».	200
Шайдулла Муродов. Қалб саҳовати.	201
САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА	
Собир Бахтиёр. Милиция ҳаётидан лавҳалар.	202
Маданий ҳаёт.	207

КПСС ИЮНЬ ПЛЕНУМИ ҚАРОРЛАРИ АМАЛДА

Борис Пармузин,

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи
раёсатининг секретари

САФАРБАРЛИККА ЧАҚИРИҚ

Совет адабиёти доимо халқ билан ҳамнафас бўлиб келган. Ҳақгўйликни, жасоратнинг юксак намуналарини, матонатни ўз халқидан олган. Совет адабиёти ҳамisha партияс билан ҳамнафасдир. Партияс уни бошқарган, социалистик қурилишнинг жонли жараёни ичига етаклаб, сиёсий донолик ва заковатга ўргатган. «Адабиётдаги янги жараён янги одам билан бошланади», деган эди Максим Горький. Бундан маълумки, ҳозирги кунда санъаткорнинг халқ олдидаги жавобгарлиги ниҳоятда каттадир. Ҳаётимиздаги теран мавзулар — биз ёзувчилардан улкан ижодий ғайратни талаб этади. Ҳаётий материалнинг битмас-туганмас даражада бойлиги — уни чуқур ўрганишга чорлайди. Вазифанинг ниҳоятда муҳимлиги эса, ватанпарварлик руҳини олдинги сафга олиб чиқишни, меҳнатимизга, ҳамкасбларимизнинг меҳнатига талабчанлик билан ёндашишни тақозо этади.

Партиянинг ёзувчиларга қўяётган талаблари ҳам айна мана шулардир. КПСС Марказий Комитети июнь Пленуми қарорларини, Марказий Комитетнинг Бош секретари Юрий Владимирович Андроповнинг нутқини қайта-қайта ўқир эканмиз, биз яна бир қарра ижтимоий идеалларни тарбиялаш ҳақида, баркамол, мард, ғайратчан, социалистик гуманизм ғояларига садоқатли шахснинг қарор топиши ва ўсиши ҳақида ўйлашимиз зарур бўлиб қолади.

Меҳнат кишиси давримиз қаҳрамони эканлиги ҳаммага маълум. Социалистик реализмнинг пайдо бўлиши, босиб ўтган йўли ва бугунги равнақи, унинг инқилобий новаторлик моҳияти ҳам меҳнат кишисидан иборат қаҳрамонлар билан чамбарчас боғлиқлигидадир. «Меҳнаткашларнинг маънавий олами бойиб боришига, уларни коммунистик ғоялар руҳида тарбиялашга социалистик реализм адабиёти ва санъати катта ҳисса қўшиб келмоқда, — дейилади КПСС Марказий Комитети июнь Пленумининг «Партия идеологик, оммавий-сиёсий ишининг актуал масалалари, — деб чиқарган қарорида. — Қўп миллатли совет зиёлиларининг эришган муваффақиятлари негизда — уларнинг партияс ишига садоқатлари, халқ билан мустаҳкам алоқалари этади».

Биз бўлажак китобларимизнинг, фильмларимизнинг бўлажак қаҳрамонлари билан илгарига қараганда кўпроқ учрашмоқдамиз. Шу йилнинг ўзида ёзувчиларимиз бир минг етти юздан ортиқ учрашув ўтказдилар, ўнлаб китобхонлар конференциялари, ҳамзаҳонлик, пушкинхонлик кунлари ташкил этилди. Адибларнинг юбилейлари нишонланди.

Союзимиз секретариатининг областларда ўтказилган кўчма мажлислари ўзини тамомила оқлади. Бу ёш қаламкашларнинг ижодлари билан, саноат ва қишлоқ хўжалик ходимлари билан яқиндан танишиш имконини берди. Юрий Владимирович Андроповнинг сўзлари билан айтганда, биз уларнинг «ишлаб чиқариш самарадорлигида сифат ўзгариши» килаётганларини кўрдик.

«Ангрен» кўмир разрезида юрганнимизда меҳнаткашларнинг ишни нақадар яхши ташкил қилганлигига, фикрларининг микёсли эканлигига гувоҳ бўлдик. Қазиб олаётган миллион-миллион тонна ёкилгилар рақамлардан ҳам, темир йўллардаги узун-узун поездлардан ҳам яққол кўриниб турарди. Уша дақиқада, яъни разрез майдонини кенгайтириш мақсадида дарё ўзанини қандай қилиб тоннелга йўналтиришганини бизга хикоя қилиб бераётганлари-

да радиодан бир қўшиқ эшитилиб қолди. Эҳтимол, унга шерикларимнинг кўпчилиги диққат қилмаган бўлишлари мумкин, лекин лирик қаҳрамон қизнинг бошқа биров билан танца тушиб кетганлигига қуюнарди. Атрофимиздаги разрезнинг улкан ҳавзасига қиёсан бу қўшиқ жуда ажралиб турар, таъбир қўполроқ бўлса-да, анчагина чучмалроқ янграганини айтиш керак. Мўъжиза яратаётган ҳар томонлама ўқимишли, классик ҳамда замонавий санъат ва адабиётнинг дурдоналари билан таниш бўлган одамлар билан ёнма-ён бу қўшиқ ҳам, унга ўхшаган икир-чикир гапларга йўғрилган ўрта-миёна ҳар қандай жанрдаги асар ҳам яшолмайди, деб ўйлайман.

Мана шу каби фактлар бизларни ўз китобларимиз тақдири хусусида яна бир бор ўйлаб кўришимизга ундайди. Олдинги сафда туриб, одамларга яшаш, ишлаш ва курашишдан сабоқ бера оладими, улар орасида саёзлари, бадий жихатдан бўшлари йўқ эмасмикин, деган саволларни туғдиради.

Афсуски, очик гапирадиган бўлсак, унақалар анчагина топилади.

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми қарорларида социалистик реализм санъатимиз ва адабиётимизга юқори баҳо бериш билан бирга ижодий союз ва уюшмалар зиммасига ғоявий-ахлоқий ва эстетик талабчанликни ошириш талаблари ҳам қўйилган.

Бу борада танқиднинг вазифалари алоҳидадир:

«...унинг вазифаси, — дейилгани қарорда, — жамиятимизга, мафкура-мизга ёт қарашларни олиб кираётган, тарихий ҳақиқатдан чекинишга йўл қўяётган асарларга аниқ, партиявий баҳо беришдир. Бадий жихатдан бўш, саёз асарларга панжа орасидан қарашга танқидчиликнинг ҳаққи йўқдир».

Албатта, асарнинг ичида жарангдор, «актуал» иборалар кўплигига қараб, унга замонавий деб баҳо берилмаслиги, чин маънодаги публицистика билан қуруқ сафсатабозликка аниқ чегара қўйилиши даркор.

Ҳаётга партиявий муносабат, коммунистларча интилувчанлик, жонли бадий образларда мужассамлашиб, асарнинг қон-қонига сингиб кетгандагина санъатга айланади. Зеро, санъат — бадийлик билан партиявийлик уйғунлашгандагина пайдо бўлади.

Ўзбекистон Ёзувчилар союзи ҳамда унинг партия ташкилоти, айниқса, кейинги йилларда ёш ижодкорлар билан иш олиб боришни анча яхшилади. Уюшмамиз сафлари ҳаётни биладиган, унинг қайноқ жойларида тобланган, иқтидорли прозаик, шоир ва драматурглар ҳисобига ўсди.

Ҳозиргидек бутун жаҳонда қаттиқ мафкуравий кураш кетаётган бир пайтда ёшлар билан ишлашнинг нақадар қатта аҳамиятга эга экани ҳаммага маълум. Биз ҳар бир ёзувчининг жавобгарлигини бениҳоя оширишимиз, ғоявий хатоларга нисбатан муросасиз ва принципаал муҳит яратишимиз керак. Ёзувчидан шу кунда турмушга фаол кириб бориш, замонамизнинг муҳим масалаларига нисбатан аниқ партиявий позицияда туриш талаб этилади.

Июнь Пленумининг қарорлари таъсирида бизнинг вақтли матбуотимиз ҳам ўз ишларини қайта кўриб чиқмоқдалар. Ҳаёт ва ижоднинг муҳим масалаларини ҳал этишда, авторлар доирасини кенгайтиришда, меҳнат коллективлари билан алоқаларни мустаҳкамлашда газета ва журналларимизнинг ўрни муҳимдир. Улар танқидчилигимизнинг марксча-ленинча методология билан қуролланганлик даражасини, жанговарлигини оширишда кўпроқ фаоллик кўрсатишларига шак-шубҳа йўқдир. Шуни айтиш керакки, танқидчилигимизда баъзан асарларга баҳо беришда принципааллик ва аниқлик етишмай қолади.

Ёзувчиларимизнинг бугунги кундаги фаолият кўлами ниҳоятда кенг. Ҳаётда пешқадам бўлиш, янгиликларни қарор топтириш, СССР халқлари биродарлигини мустаҳкамлашга хизмат қилдириш, маданият ва хўжаликнинг долзарб масалаларини кўтариб чиқиш, КПСС ва ҳукуматимизнинг тинчликсевар ташқи сиёсатини тарғиб қилиш, тинчлик ва халқлар хавфсизлиги душманларининг кирдикорларини фош қилиб бориш — уларнинг муқаддас бурчларидир.

Бу вазифаларни амалга оширишда Ёзувчилар союзи партия ташкилотининг ўрни ҳам каттадир. Ижтимоий ҳаётдаги барча илғор ҳодисаларни татбиқ этиш, партиявий тарғиботчи бўлиш — биринчи навбатда коммунист-ёзувчилардан талаб этилади. Ёзувчилар — замонамизнинг асл қаҳрамони бўлмиш янги ҳаёт бунёдкорининг характер ва қиёфасини кўрсатиб беришга, оммавий ахборот воситаларида фаол қатнашиб, уларнинг ҳозиржавоблилигини ва обрўсини оширишга хизмат қилишга ўзини бурчли деб ҳисоблаши керак.

Кўп миллатли совет адабиётимиз совет турмуш тарзини куйлаб, муста-

бид мафкурага қарши курашиб, халқлар дўстлигини барқарор этиб, инсонпарварлик байроғини баланд кўтариб келмоқда. Бу борада ўзбек ёзувчиларининг улушлари катта. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг IX Пленумида бу нарса қайд этиб ўтилган эди. КПСС Марказий Комитети сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Шароф Рашидович Рашидов ўзининг ана шу Пленумдаги нутқида шундай деган эди:

«Ҳаётни бадиий тафаккур этишда, коммунистик идеалларни қарор топтиришда эришилган барча қимматли ва келажаги порлоқ ютуқларимизни мустаҳкамлаб, кўпайтириб бормоқ зарур».

Ўзбекистон адабиёти заҳматкашлари ўз асарларида халқнинг сермазмун ҳаётини, оламшумул ишларини, улкан режаларини акс эттиришга ҳаракат қиладилар. Бундан кейин ҳам давримизга мос асарлар яратишда давом этаверадилар.

Уйғун,

Ўзбекистон ССР халқ шоири

Муҳим вазифа

Жонажон Коммунистик партиямизнинг идеология масаласига бағишланган июнь Пленуми биз, ижодкорларнинг олдимизга муҳим вазифалар қўйди. Бу вазифалар тасвирга олинган воқеаларни партиявий нуқтаи назардан туриб таҳлил этишдан, ижтимоий ҳаётнинг турли жабҳаларда катта ишларни амалга ошираётган замондошларимизнинг ёрқин образларини гавдалантиришдан, замоннинг асосий ҳаракат пульсларини сезгирлик билан илғай олишдан иборат. Энг асосийси, асарларимизда ғоявий позиция аниқ, бадиий жиҳат теран бўлмоғи лозим. Бу хусусда Пленумда алоҳида таъкидланди. Сабаби замирига ана шундай фазилатларни сингдирган асарларгина ёшларни Ватанга, халққа меҳр-муҳаббат, эътиқод, биродарликка садоқат руҳида тарбиялашнинг ибратли намунаси бўлиб хизмат қила олади. Шу боис июнь Пленумининг аҳамияти катта. Биз, ижодкорлар мазкур шарафли масъулиятни қалбдан ҳис қилган ҳолда халққа, партияга, замонга муносиб асарлар яратморимиз керак. Бу бизнинг пленумда кўрилган масалага лойиқ жавобимиз бўлади.

Назир Сафаров,

Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси

ҲАМНАФАСЛИК

Табиатда нимаики бор, бир-бири билан ҳамнафас, ҳамдам яшайди; дарахтни ердан, балиқни сувдан, инсонни элу юртидан ажратиб кўринг-чи, улар тимсолида яшнаб турган ҳаёт, ҳаракат дарҳол сўнади — борлиқдаги, заминдаги ҳамнафаслик қудрати ана шундай буюк! Шу боис ҳам кўп миллатли Иттифоқимиз халқлари ва бутун дунёдаги тараққийпарвар инсоният ўртасидаги ҳамнафаслик руҳи — Ерда ҳаётнинг гуркураб яшнаши, ижтимоий, маданий ва маънавий тараққиёт учун кураш руҳи доимо дилдимизда, тилимизда. Бугунги кунимизнинг, эртамининг, авлодларимиз келажакнинг тақдири худди ана шу ҳамнафаслик туйғусининг барча замондошларимиз кўнглини, нигоҳини қуёш ва юлдузлар каби ёритиб туришига боғлиқдир.

Ҳар бир халқ, эл-улус, ҳар бир одам Еримизда — бу улкан хонадонимизда тинчлик ва инсонпарварликнинг барқарорлигини, яхшилик ва одамий камолотнинг пойдорлигини, ёмонлик ва ёвузлик кучларининг маҳв этилишини истайди. Шунинг учун ҳам ана шу умидбахш ҳамнафаслик, тинчликсеварлик, эрксеварлик, тараққиёт ва баркамолликка ишонч туйғуси бугунги кунда ҳар бир ижодкорнинг фикри-зикрига, қалбининг компаси — қибланамосига айланган. «Сўз дунёни ўзгартиради» дея ҳайқирган эди асрдош шоиримиз

Пабло Неруда, унинг бу умидли ҳайқириғи барча виждонли адиблар қалбида, асарларида ҳамон акс-садо бериб турибди. Дарҳақиқат, куррамиздаги ҳаёт, тараққиёт тинмай давом этаверади — дунё диалектик қонуниятларга биноан инқилобий тўлқинлар бағрида ўзгаради ва бу ўзгаришда, буюк Карл Маркс айтгандай, сўзнинг қудрати чексиздир.

КПСС МКнинг июнь Пленумида ҳам ана шу ҳақиқат яна бир бор таъкидланди, ёзувчиларга сўз қудратидан улуғ мақсадлар йўлида янада унумли фойдаланиш, кўп миллатли совет халқи ҳаётининг, фахр билан айтишимиз мумкинки, Ер юзи халқларига ибрат бўла оладиган томонларини, хусусан, буюк яратувчилик, интернационал дўстлик, Ватанга садоқат, бемисл ҳам-нафаслик руҳини реалистик ифодалаш лозимлиги, бадиий асарларда кураш-чан, ҳақсевар ва халқнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассамлаштирган қаҳрамонлар яратилиши кераклиги уқтириб ўтилди.

КПСС МК секретари ўртоқ К. У. Черненко ўз докладыда «Инсоннинг ўзини ўзгартирмай туриб жамиятни революцион тарзда ўзгартириб бўлмайди» деб айтдики, бу сўзлар заминида жуда катта ҳақиқат бор. Демак, мафкурамиз, жумладан, адабиёт заҳматкашлари олдида жуда масъулиятли вазифа турибди: инсонни ўзгартириш. Янги инсонни камол топтириш партиямизнинг, ленинча мафкурамизнинг асосий ишларидан бирига, фикри-зикрига айланган бир даврда биз, ёзувчилар, устоз Горькийнинг «адабиёт — инсоншунослик» деган доно сўзларини доимо ёдда тутмоғимиз, инсонни инсонийлаштирадиган асарлар яратмоғимиз, бу ҳақиқатдан чекинган, мавзу муҳимлиги ёки ишлаб чиқариш тенденцияларини бирламчи ҳисоблаб, шунга ёпишиб олиб бўш асарлар ёзаётган ҳамкасбларга тўғри йўлни кўрсатмоғимиз, хуллас, совет кишининг — дунёдаги янги инсоннинг умрини, ибратли маънавий ҳаётини ҳаққоний, самимий, таъсирли сўз билан акс эттирмоғимиз лозим.

Мен КПСС МК июнь Пленуми материаллари билан танишгач, шу фикрга келдим: инсонни ўзгартириш — унинг дунёқарашини ўзгартириш демак, чунончи, унинг онгидаги бутун бир оламни — нурлар ва қоронғиликларни одамнинг ўзига кўрсатмасдан туриб, инсонни ўз-ўзидан воқиф этмасдан туриб уни ўзгартириш мушкул. Бу йўлда сўз санъати нақадар буюк ишларни амалга оширмоғи мумкин — мен бунга аминман. Ўзим ҳам бу умумёзувчилар ишига маълум ҳисса қўшиш умидида баъзи нарсаларни ўйлаб юрибман, баъзи фикрларимни қоғозга туширяпман. Партия чақириғига «Лаббай!» дейиш билан қаламқаш биродарларимни ҳам ғоявий кураш фронтида актив ҳаракат қилишга чақираман.

Н. Ф. Тимофеев,

«Правда Востока» газетасининг редактори

МАДАНИЙ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

Социалистик мафкурани қарор топтиришда, оммани сиёсий жиҳатдан тарбиялашда маданиятнинг, хусусан, адабиёт ва санъатнинг ўрни бениҳоя катта. Шунинг учун ҳам доҳиймиз В. И. Ленин жамиятнинг инқилобий ўзгаришларида, инсон руҳий оламининг шаклланишида адабиёт ва санъатнинг аҳамиятини кўп бор таъкидлаган.

Коммунистик партия ҳозирги шароитда совет кишиларини ғоявий-сиёсий томондан янада камол топтириш мақсадида адабиёт ва санъатга алоҳида эътибор бермоқда. Лениннинг ана шу борадаги фикрлари оғишмай амалга оширилмоқда.

«Халқнинг маданий савияси ошиб борган сари, — деган эди Ю. В. Андропов ўзининг КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида қилган докладыда, — кишиларимиз онгига санъатнинг таъсири тобора кучаймоқда. Бу — санъатнинг ижтимоий ҳаётга фаол аралашув имкониятлари ортиб борапти, деган гап. Демакки, изму ихтиёрида ана шундай қудратли қурол бўлган санъат арбобларининг жамият олдидаги масъулияти ҳам бениҳоя ортади: санъат халқ ва коммунизм ишига хизмат қилсин».

Адабиёт ва санъат дунёни ҳаққоний бадиий образлар воситасида англаш қобилиятини, эстетик идеалларини шакллантириш билан бир қаторда совет кишиларини коммунистик жамият учун курашга рағбатлантиради. Айниқса, ёшлар тарбияси ҳақида гап кетганда, бу нарсани доимо ёдда тутмоқ

керак. Чунки ёшларимиз ва рационал тафаккурдан кўра, ҳис-ҳаяжонли образли тафаккурга мойилдирлар. Коммунизм тушунчаси, коммунизм руҳи адабиёт ва санъатда ёрқин акс этмоқда. Уни ёшлар аниқ тасаввур қиладилар: унга талпиниб, интилиб яшайдилар.

Коммунистик ахлоқ асосида тарбиялаш масалалари шу кунларда партиямиз мафкуравий фаолиятининг диққат марказида турибди. Бу ишда адабиёт ва санъат маънавий тарбиянинг энг муҳим воситаларидан бири сифатида хизмат қилади. «Меҳнаткашларнинг маънавийтини бойитишда» уларни коммунистик ғоялар руҳида тарбиялашда социалистик реализм адабиёти ва санъати жуда катта улуш қўшмоқда. Кўп миллатли совет ижодкор зиёдиларининг муваффақиятлари уларнинг партия ишига садоқати ва халқ билан мустаҳкам алоқада эканлиги билан чамбарчас боғлиқ», деб таъкидлаган эди КПСС Марказий Комитетининг «Партиянинг идеологик ва оммавий-сиёсий ишларининг актуал масалалари» ҳақидаги қарориди.

Бу ерда бадиий ижоднинг инсон руҳиятига таъсири ҳақидагина эмас, балки адабиёт ва санъатдан кишиларга энг самарали таъсир кўрсатувчи партиявий, ғоявий қурол сифатида фойдаланиш хусусида, В. И. Лениннинг сўзлари билан айтганда, адабиёт ва санъатнинг партиявийлиги хусусида гап бормоқда.

«Правда Востока» газетаси ўз саҳифаларида маданиятимиз ва санъатимизнинг ғоявий мазмуни ва жамиятда тутган ўрнига катта аҳамият берган ҳолда социалистик турмуш тарзининг юксалиши, совет кишиси дунёқарашининг, маънавиятининг шаклланиши масалаларини доимо ёритиб бормоқда.

Дарҳақиқат, бадиий адабиёт ва санъат инсонни камол топтиришда буюк кучга эга. Газета, ана шуни назарда тутиб, ўзининг энг муҳим вазифаларидан бири сифатида, ҳозирги ўзбек адабиёти ва санъатининг энг яхши намуналарини ўқувчиларга ҳамиша тарғиб қилмоқда, республикамиз маданиятининг умумий юксалишига ўз ҳиссасини қўшмоқда.

Совет маданияти арбоблари ўз асарларида партия ва халқ ишига садоқат ғояларини, инқилобий эътиқод ва ишонч туйғуларини тараннум этадилар. Уларнинг китоб ва расмлари, симфония ва қўшиқлари, спектакль ва концертлари, клублардаги учрашувлари ва музейлардаги экспозициялари партияга, Ватанга, совет кишиларининг меҳнат фаолиятларига бағишланмоқда. «Маданий ҳаёт хроникаси», «Китоб жавони», «Ижодий портрет», «Кино», «Рассом устахонасида», «Ёшлар ижоди» рубрикалари остида «Правда Востока» газетаси кўплаб бадиий асарларни ёритмоқда, уларни ленинча партиявийлик нуқтаи назаридан таҳлил қилмоқда; Ўзбекистон маданияти арбобларининг ҳар бир янги асари билан газетхонларни таништириб, меҳнаткашларни эстетик тарбиялаш ишига муносиб улуш қўшмоқда.

Шунингдек, алоҳида китобларга, театр постановкаларига тақризлар ва мақолалар бағишламоқда. Адабиётимиз ва санъатимиз тараққиётининг айрим даврларига бағишланган обзор мақолалар чоп этилмоқда. Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Борис Пармузиннинг шеърятдаги меҳнат мавзусига доир «Ўз нафасимиз сингсин», композитор Дилором Сайдаминованиннг қўшиқ яратаётган ёш бастакорлар ижодига бағишланган «Қўшиққа қанот», Ўзбекистон Рассомлар союзи правлениесининг раиси Раҳим Аҳмедовнинг республика тасвирий санъатининг аҳволи ва мусаввирларнинг навбатдаги вазифаларига доир «Давр манзараси», Ўзбекистон Композиторлар союзи правлениеси раисининг ўринбосари Борис Гиенконинг республика мусиқа санъати масалалари бўйича баҳс юритувчи «Давр ва унинг қаҳрамонларини куйлайлик» мақолалари, шунингдек, бир гуруҳ театр арбобларининг республика сахна санъатининг бугунги аҳволи ва муаммоларига даҳлдор «Халқ учун яратайлик» мақолалари ана шулар жумласидандир.

Ўзбекистон адабиёти ва санъати арбобларининг мамлакатимизда юз бераётган муҳим жараёнларни акс эттирувчи мавзуларга мурожаат қиляётганликлари туфайли катта жанрларда кўплаб асарлар яратилмоқда. Мамлакатимиздагина эмас, балки бутун жаҳонга танилган асарларимиз сони тобора ортиб бораётгани бежиз эмас. Бундай асарлар кўп миллатли совет китобхони ва томошабини учун ҳам, чет элликлар учун ҳам фақатгина қизқарлилиги билангина эмас, балки республикамиздаги улкан ўзгаришларни акс эттиргани билан ҳам қимматлидир. Озод совет халқларининг янги ҳаёт қуриш тажрибалари ифодаланган бу асарларнинг ғоялари ҳақиқатан ҳам инқилобий, ҳақиқатан ҳам инсонпарвар, тарихан ҳаққоний ва мазмундор руҳ билан суғорилганлиги диққатга сазовордир.

Совет Ўзбекистони маданиятининг бугунги тараққиётда мамлакатимиз халқлари ўртасидаги ўзаро таъсир, ўзаро тажриба алмашув, ўзаро ижодий алоқалар катта аҳамиятга эга. Ленинча миллий сиёсатнинг моҳиятидан келиб

чиққан интернационал ижодий муносабатлар барча иттифоқчи республикаларда ҳаёт мезонига айланди. Айниқса, Москва ва Ленинграддаги рус ёзувчи ва санъаткорлари билан республика ижодкорлари орасидаги муносабатлар тобора мустақамланиб бормоқда. Бунинг қувончли самараси ўлароқ, ўзбек ёзувчиларининг китоблари марказий нашриётларда тобора кўпроқ нашр этилмоқда, ўзбек таевирий санъати намуналари иттифоқимиз ва чет эл кўчма кўргазмаларида мунтазам кўрсатилмоқда, ўзбек композиторлари ва драматургларининг асарлари Москва ва Ленинграднинг саҳналарида нуфузли коллективлар томонидан ижро этилмоқда, чет элларда, хусусан, социалистик мамлакатларнинг бир қатор театрларида ҳам қўйилмоқда. КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида яна бир бор таъкидланганидек, меҳнаткашларни социалистик интернационализм руҳида тарбиялаш вазифаларининг муваффақиятли ҳал этилишидаги муҳим факторлардан бири ҳам ана шу жабҳада ўз ифодасини топмоқда.

Шуни алоҳида назарда тутиш керакки, бадиий ижод асарлари қанчалик зўр ва истеъдод билан ёзилган бўлмасин, томошабин ёки китобхон учун кенг йўл очиб берилмаса — тарғибот қилинмаса, кўзланган мақсадга эришиб бўлмайди.

Бу йўлда икки масала ҳал қилиниши керак. Биринчидан, санъат ва адабиёт асарлари матбуот, радио, телевидение, кутубхоналар ва маданият муассасалари орқали тарғиб қилиниши, иккинчидан, китобхон ва томошабинларга асарларни чуқур ва ҳар тарафлама тушуниб олишларида ёрдам берилиши даркор.

Шу маънода республика матбуоти самарали меҳнат қилмоқда. Бугунги кунда адабиёт ва санъат ходимлари олдида партияимиз томонидан қўйилган энг муҳим вазифа замондочимиз образини яратишдир. Ижодкорларимиз бу масалани қандай ҳал қилаётганликлари, ҳаёт билан алоқаларини қай йўсинда мустақамлаётганликлари «Правда Востока» газетасининг жуда кўп материалларида, хусусан, «Санъат ва меҳнат иттифоқи» рубрикаси остида берилаётган, ижодий ва ишлаб чиқариш коллективларининг ҳамкорликларига бағишланган материалларда мунтазам ёритиб борилмоқда.

Газета саҳифаларида атрофлича ёритилган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларининг халқаро Тошкент кинофестиваллари, «Олтин куз» санъат фестивали, кўп миллатли совет адабиётининг фестивали, шунингдек, Халқаро театр институтининг фестивали материаллари ҳам кенг меҳнаткашлар оммасини совет ватанпарварлиги ва пролетар интернационалиزم руҳида тарбиялашга, халқлар ўртасида оғаларча бирдамликни мустақамлашга, маданиятларнинг бир-биридан таъсирланиб бойиб боришига хизмат қилади.

КПСС Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлаш ҳақида»ги қарорини ҳаётга тадбиқ этиш ҳамиша редакциянинг диққат марказида турибди. «Ёшлар ижоди» рубрикамизда (бу рубрика Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг «Ижодкор ёшлар билан ишлашни янада яхшилаш чоралари ҳақида»ги қарори муносабати билан ташкил этилганди) ижодкор ёшларнинг эришган ютуқларини таҳлил этувчи, камчиликларини рўйи рост кўрсатувчи, уларни илҳомлантирувчи материаллар мунтазам босиб борилади.

«Правда Востока» газетаси ёш истеъдодларни тарбиялаш ва воёга етказишнинг турли воситаларига, хусусан, пиониночи, ғижжакчи, виолончелчи каби яқка ижрочиларнинг бутуниттифоқ ва республика кўрикларига ҳам катта эътибор бериб келмоқда. Газета «Ёшлар ижоди» рубрикасидаги материалларни тайёрлашда адабиёт ва санъат асарларининг оммага таъсир имкониятларини ҳисобга олган ҳолда, яъни, омманинг ижтимоий ва миллий таркибига, билим савиясига, ривожланиш даражаларига қараб иш кўрмоқда.

Ўзбекистон социологларининг кузатувлари шуни кўрсатдики, шаҳарлардаги айрим районларда, қайси миллат вакиллари яшаётганларидан қатъи назар, кинони рус тилида бажонидил кўраверадилар. Сўнгра эса бу фильмларни корхоналарда ёки ўқув муассасаларида муҳокама этадилар, бу жойларда ҳам коллективнинг таркиби кўпинча интернационал бўлади. Айниқса, қардош иттифоқчи республикалар ҳаётини акс эттирувчи фильмларнинг катта қизиқиш уйғотиши, мунозаралар, баҳсларда эса уларни ўз ҳаётларига қиёлашлари аниқланди.

Энди қишлоқ жойларига келадиган бўлсак, бу ерларда ўзбек тилидаги фильмларнинг кўпроқ оммавийлашганини кўрамиз. Телекўрсатувлар хусусида ҳам шу гапни айтиш мумкин. Лекин у ерда ҳам, айниқса, ёшлар ўртасида жаҳон халқлари ҳаётидан ҳикоя қилувчи фильм ва кўрсатувларга қизиқиш катта. Бундай фильм ва кўрсатувлар томошабинлар дунёқарашига таъсир ўтказиши, ҳаётсеварлик туйғуларини камол топтиради.

Ўзбек, рус ва жаҳон маданиятининг вакиллари — машҳур ёзувчи ва рассомлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи материаллар ҳам катта тарбиявий қудратга молик. Юксак имонга эга бўлган, ҳаётларини ҳуррият ва инсонпарварлик ғояларига хизмат қилишга бағишлаган бундай кишилар ўрнатқучлик учун жуда яхши мисол бўла олади. Шунинг назарда тутиб, газета А. Пушкин, Л. Толстой, Н. Чернишевский, М. Шолохов, Ҳамза, Айний, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, Комил Яшин, Назир Сафаров, Урол Тансиқбоев, Малик Қайюмов, Комил Ерматов сингари санъаткорларнинг ҳаёти ва ижодий йўллари билан ўқувчиларни муфассал таништириб бормоқда.

Совет кишилари дунёқарашининг замонга ҳамнафас ўзгариб бориши, ғоявий чиниққанлиги, ахлоқан такомиллашуви, шубҳасиз, уларнинг бўш вақтларини қай даражада режалаб, самарали ва мазмундор ўтказишларига боғлиқдир.

«Бўш вақтдан ахлоқий-эстетик нуқтаи назардан самарали фойдаланиш, — дейилганда КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида, — социалистик маданиятнинг, совет кишилари турмуш даражасининг таркибий қисмидир». Идеологик ҳаётнинг ана шу муҳим жабҳасига ҳам «Правда Востока» газетаси алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Съезд қарорларини амалга ошира бориб, бўш вақтдан фойдаланиш — совет кишиларининг ғоявий-ахлоқий, маданий қиёфаларининг камол топишида муҳим нуқта эканини назарда тутиб, «Правда Востока» газетаси «Бизнинг бўш вақтимиз» рубрикасини очди. Бу рубрикада, бир томондан, социализм шароитида бўш вақтнинг умуман орта бориш жараёнини, иккинчи томондан эса, республикамизда бўш вақтдан фойдаланишни йўлга қўйишдаги тажрибаларни тадқиқ этувчи мақолалар мунтазам ёритилмоқда. Газетамизда масаланинг ана шу иккинчи томони етакчи мавзуга айланиб, унда шахннинг ўсиб боровчи маънавий эҳтиёжлари ва бу эҳтиёжларни қондиришнинг омили бўлган қатор, бир-бирига боғлиқ масалалар қамраб олинмоқда. Бунга — колхоз стадионидан тортиб туризм индустриясигача, рационализаторнинг ихтиросидан тортиб томошабоғдаги ҳордиққача, маиший хизмат идораларидан тортиб бола тарбиясигача бўлган муаммолар қиради.

Бу мавзу 1976 йилнинг май ойидаёқ, сурхондарёлик ишчи А. Ҳасановнинг «Бизнинг бўш вақтимиз» сарлавҳали мактубида кўзга ташланган эди. Ишчининг бу хати газетхонларда катта қизиқиш уйғотди, кўплаб мактублар олинди. Бу мавзунинг муҳокама этишда республикамизнинг турли жойларида яшовчи ҳар хил касбдаги одамлар иштирок этди.

Хуллас, редакция бўш вақт мавзуининг турли қирраларини ёритишга ҳаракат қилмоқда. Эришилган ютуқларни кенг тарғиб этиш билан бирга камчиликлар, уларнинг сабаблари очиб кўрсатилмоқда. Республика маданий-оқартув тармоқларининг фаолияти, маданият саройлари, клублар, кутубхоналарнинг ишлари, корхоналарда, қишлоқ жойларида бўш вақтдан фойдаланишни уюштириш масалалари таҳлил этилмоқда. Э. Аҳмедовнинг «Экраннинг йўлини тўсаятганлар», Ўзбекистон касабасоюз комитетлари кино совети раиси Б. Гершовичнинг «Томошабинга йўл», Ю. Богдасаровнинг «Халқ театрининг қиёфаси ва вазифалари», Т. Кулеваснинг «Ишчи коржомасидаги клуб», республика Китобсеварлар жамиятининг раиси, ёзувчи Н. Сафаровнинг «Бизнинг дўстимиз — китоб» мақолалари шу мавзуда чоп қилинган материалларнинг бир қисми, холос.

Партиянинг шу кундаги энг катта тадбирларидан бири совет кишилари турмуш маданиятини оширишдан иборат. Бугунги кунда республикамизда қишлоқ аҳолисининг маданий-маиший турмушини яхшилаш масаласи айниқса долзарб бўлиб қолаётир. Бу масала билан қишлоқ аҳолисининг маданий турмуш даражаси бўйича Республика совети аъзолари махсус шуғулланмоқда. Советга КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Шароф Рашидов раислик қилмоқда. Газетамиз саҳифаларида ҳозирги қишлоқларимизнинг жамоли қанчалик ўзгариб кетгани, маданият муассасаларининг фаолияти, санъат аҳлининг ҳўжадик ташкилотларига оталиқ қилаётганлари ҳақидаги материаллар «Қишлоқнинг юксак маданий-маиший ҳаёти» рубрикаси остида мунтазам ёритиб борилаётган.

Қишлоқда маданият комплекслари ишини уюштириш, жумладан, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети томонидан маъқулланган — Марҳамат ва Тошлоқ районларидаги маданий-оқартув муассасаларининг марказлаштирилишини тарғиб қилиш, маданий ишлар бўйича раис муовинларининг иш тажрибасига газета алоҳида эътибор бермоқда. Қишлоқдаги маданий-оқартув комплекси фаолиятининг барча қирралари атрофлича таҳлил қилинган ўттизга яқин мақола ёритилди. Шуниси муҳимки, бу мақолалар фақат журналист-

лар томонидан эмас, қишлоқдаги маданият ходимлари, жумладан, маданият ишлари бўйича раис муовинлари томонидан ёзилган, уларда шу масаланинг ўзига хос муаммолари, ютуқлари, партия, совет, хўжалик ташкилотлари билан ҳамкорликлари теран таҳлил этилади.

Қишлоқ маданиятини юксалтиришни атрофлича ва чуқурроқ ўрганиш мақсадида редакция энг муҳим масалаларни «Правда Востока»нинг мунозара давраси» рубрикасидаги материаллар асосида муҳокама этишни йўлга қўйди. Мисол учун, бадий ҳаваскорликнинг кейинги равақи масаласига бағишланган мунозара Фарғона области бўйича ўтказилди. Унинг ҳисоботи М. Шофман ва М. Гольверк томонидан «Гўзаллик қонуниятларига асосан» сарлавҳаси остида ёритилди. Яна бир бошқа мунозарамиз (Т. Каплинская «Отарларда киномеханикни қутишди») чўпон-чўлиқларга кино хизмати яхшилаш масалаларига бағишланганди. «Бизнинг умумий вазиғамиз» сарлавҳали ҳисобот эса (авторлар — И. Осипова ва М. Гольверк) Андижонда ўтказилган мунозарамиздан ёзиб олинганди. Бу мунозарамизга областдаги жами колхоз ва совхоз директорларининг маданият ишлари бўйича муовинларини жалб этгандик. Унда қишлоқдаги маданий-маиший ишлар комплекслари фаолиятини қандай уюштириш, муовинларнинг вазиғалари, уларнинг малақасини ошириш, тажрибаларини бошқаларга ёйиш сингари масалалар атрофлича кўрсатилганди.

Кенг меҳнаткашлар оммаси ўртасида адабиётга, санъатга, ҳаётга нисбатан фаол муносабатни шакллантирувчи бадииятнинг эскирмас дурдоналарига қизиқиш беқисс даражада ўсиб бормоқда. «Социалистик маданиятнинг энг муҳим вазиғаси шахсни шакллантириш, унинг маънавий дунёсини ўстириш, гоъвий-сиёсий ва ахлоқий қиёғасига фаол таъсир этишдан иборат», дейилганди КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида. «Правда Востоқда» газетаси редакцияси коллективи ҳам коммунизмнинг фаол қурувчисини, ленинча партиянинг юксак гоъяларига метиндек содиқ янги инсонни тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг барча жабҳаларини, маънавий таъсирнинг ҳамма воситаларини хизмат қилдиришни ўзининг вазиғаси деб билади.

Нуриддин Шукоров,

филология фанлари доктори

ТАНҚИД ВА АДАБИЙ ЖАРАЁН

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида социалистик жамият тараққиётининг ҳозирги босқичи чуқур таҳлил этиб берилди. Жумладан, социалистик жамият қишисини тарбиялашда адабиёт ва санъатнинг роли беқисс даражада юксак эканлиги таъкидлаб ўтилди. Шунинг учун ҳам «партия санъатнинг гоъвий мазмунига бефарқ қарай олмайдми», — деб уқғирди КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси Ю. В. Андропов Пленумда сўзлаган сермазмун нутқида. Бу нутқда адабий танқиднинг вазиғаси, адабий жараёндаги ўрни ва роли қуйидагича белгилаб берилди: «Гоъвий жиҳатдан ёт ва профессионал жиҳатдан заиф асарларга нисбатан актив, сезгир, эътиборли ва, шу билан бирга, муросасиз марксча-ленинча танқид бадий ижодга таъсир ўтказишнинг асосий методи бўлиши керак».

Адабий танқид сўнгги йилларда майдонга келган «Дил амри» (Шароф Рашидов), «Ҳамза» (Яқин), «Диёнат» (Одил Ёқубов), «Юлдузли туналар» (Пиримқул Қодиров), «Илдизлар ва япроқлар» (Мирмуҳсин), «Машраб» (Ҳамид Фулом), «Гирдоб» (Ўктам Усмонов), «Бухоронинг жин кўчалари» (Асқад Мухтор), «Дунёнинг ишлари» (Ўтқир Хошимов), «Минг бир турна», «Юсуф ва Зулайҳо» (Рамз Бобожон), «Боқий дунё» (Муҳаммад Али), «Шуқуҳли қарвон» (Барот Бойқобилов), «Руҳлар исёни» (Эркин Воҳидов) каби асарларнинг ютуқ ва қамчиликларини ўз вақтида тўғри кўрсатиб берганлиги эътиборга лойиқ ижобий ҳодисадир, албатта.

Адабий танқид ёшлар ижодида ҳам кўз-қулоқ бўлиб турибди, деб айта оламиз. Нурали Қобул, Мурод Муҳаммад Дўст, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзамов, Тоғай Мурод, Усмон Азимов, Хурийд Даврон, Азим Суюн каби ёшларнинг асарлари атрофида бўлиб ўтган баҳс-мунозаралар, фикр-мулоҳазалар шундан далолат беради.

Аммо ҳали адабий танқиднинг жанговарлиги, талабчанлиги, профессионал маҳоратини ошириш йўлида жуда кўп ишлар қилиниши керак. Энг аввало шунини таъкидлаш лозимки, адабиётимизнинг муҳим проблемаларини умумлаштириш ва умумиттифоқ миқёсида пропаганда қилиш қониқарли аҳволда эмас. Таниқли танқидчи ва адабиётшунос В. Д. Осқонқий ўзининг «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси муҳбири билан суҳбатда бунини тўғри қайд этиб ўтди: «Очиғини айтиш керак, ўзбек танқидчилигининг овози бутуниттифоқ минбарида эшитилиб турган бўлса-да, етарли даражада баланд эмас».

Сарвар Азимов, Иззат Султон, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов, Пирмат Шер

мухамедов, Озод Шарафиддинов ва бошқа танқидчиларнинг марказий матбуотда чиққан ўзбек адабиёти масалаларини кўп миллатли совет адабиёти проблемалари билан боғлиқ равишда тадқиқ этувчи мақолалари адабий танқидчилигимиз обрўини ошираётгани шубҳасиздир. Афсуски, бундай чиқишлар оз бўляпти.

Бундан 8—10 йил муқаддам совет прозаси ҳақида марказий газета-журналларда босилган обзор мақолаларнинг таҳлил доирасига ўзбек ёзувчиларининг асарлари ҳам киритилар, муайян фикр-мулоҳазалар баён этиларди. Хусусан, Шароф Рашидов, Асқад Мухтор романлари рус танқидчиларининг фикр-мулоҳазалари учун бой материал берганлигини қониқиш билан қайд этишимиз мумкин.

Бироқ кейинги йилларда эълон қилинаётган мақолаларда ўзбек адабиётига мансуб асарларни кам кўрамиз. Биргина мисол: яқинда А. С. Горловскийнинг «Проза — 1982» (Москва, Знание, 1983) номли брошюраси нашр этилди. Аммо, афсуски, унда ўзбек адиблари қаламига мансуб, умумиттифоқ миқёсда баҳолашга лойиқ асарлардан бирортаси ҳам тилга олинмаган.

Хуллас, ўзбек танқидчиларининг активлигини, профессионал маҳоратини ошириш зарур.

Танқидчилигимиздаги муҳим камчиликлардан яна бири, менинг назаримда, конкрет асарларни ғоявий-бадиий жиҳатлардан тузукроқ таҳлил этишнинг етарли даражада эмаслиғидир. Адабиётимизда муҳим воқеа саналган асарлар ҳақида ҳам икки-уч жумла билан чекланиш, умумий баҳолаш билан қаноатланиш асосий тенденция сифатида кўзга ташланмоқда. Наҳотки, бирор асарнинг сюжет қурилиши, композицияси, образлари, бадиий тасвир воситаларини батафсилроқ таҳлил этиш эскирган усул бўлса? В. Г. Белинскийнинг «Евгений Онегин», «Замонамиз қахрамони» каби асарлари атрофида таҳлил қилиш усули эскирганига ҳеч ишонгим келмайди. Бундай таҳлилни амалга оширишга нима монелик қилади? Вақтли матбуотда танқидий мақолалар учун ажратиладиган ҳажмнинг чекланганими? Батафсил таҳлил илмий эзмалик бўлади, деб хавфсирашми? Бир асар устида кенгрок, чуқурроқ мулоҳаза юритишга тоқатнинг етишмаслиғими?

Булардан бирини қатъий тартибда ажратиб кўрсатиш мумкин эмасдир, ҳар қалай мен бадиий асарларни батафсил таҳлил қилиш анъанасини давом эттириш, ривожлантириш ва ниҳоят юксак кадрлаш тарафдориман.

Адабий ҳаётимизда ҳодиса саналган қатор асарларнинг ютуғи нимада, автор мақсади ва тасвирнинг мувофиқлиги қай даражада, асарда бадиий воситаларнинг диалектик бирлигига қай даражада амал қилинган? Конкрет асар мисолида бундай масалаларнинг батафсил, системали анализига эга эмасмиз. Масалан, Уткир Ҳошимовнинг «Дунёнинг ишлари» қиссасининг юксак баҳолашига қарши айрим фикрлар матбуот саҳифаларида баён қилинди. Лекин бу фикрлар асарнинг ғоявий-бадиий таҳлили билан асослаб берилмади, ҳолбуки, етук бадиий асарга бундай ёндашув қуруқ даъволигича қолишдан ташқари, адабий танқидчиликнинг таъсирчанлиги, ҳаққонийлигига ҳам жиддий путур етказлади.

Еки Рауф Парфининг айрим шеърларидаги ғоявий нуқсонларнинг танқид қилинишига қарши фикрлар илгари сурилди. Лекин уларда ҳам шеърлар таҳлили айтарли даражада батафсил, изчил эмас. Иброҳим Ғафуровнинг «Шеърингизни тушунтириб берсангиз» мақоласидаги танқидий мулоҳазаларга нисбатан билдирилган эътирозлар ҳам конкрет, объектив, батафсил таҳлилдан узок.

Тўғри, маълум жанрдаги, муайян мавзудаги бир туркум асарларни ёнма-ён қўйиб, уларга обзор характеристикалар, умумий хулосаларни бериш ҳам ўз ўрнида муҳим, қимматли. Аммо бу ҳол конкрет бир асарни изчил, батафсил таҳлил қилишнинг назарий ва амалий аҳамиятига асло даҳл қилмаслиги, уни қисиб қўймаслиги керак, деб ўйлайман.

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси саҳифаларида «Бир асар ҳақида икки фикр» рубрикасининг пайдо бўлиши вақтли матбуотимизни эгаллаб олган бир қолигдаги, зерикарли тақризлар фониде ялт этиб кўзга ташланди. Аммо унга нисбатан ҳам баъзи талаблар қўйишга тўғри келади. Айрим ҳолларда материаллар бу ном остига зўрма-зўракилик билан бирлаштирилаётганининг гувоҳи бўламиз. Ваъзан эса айни бир фикрнинг турлича вариантларига дуч келаемиз.

Бадиий асар турли савиядаги, ёшдаги, турлича ҳаётий тажрибага эга ўқувчилар томонидан ҳар хил қабул қилиниши табиий ҳол. Аммо бу деган сўз бир асарнинг ўзи айни пайтда ҳам яхши, ҳам ёмон деган хулосага олиб келмайди-да. Санъатнинг барча даврлар, барча асарлар учун умумий мезонлари мавжудки, буни эътибордан четда қолдириш адабий танқидни шахсий фикрлар қурбонига айлантириб қўйиши мумкин. Бир асар ҳақидаги икки хил фикр адабий жараёндаги ўринсиз шов-шувларга хизмат қилмаслиги, бунинг учун эса танқидчилар ҳам, матбуот органлари ҳам англаган, ўз илмий позицияларига эга бўлмоқлари, бадиий асарни санъатнинг муқаддас қонун-қоидалари нуқтаи назаридан баҳоламоқлари лозим. Хусусан, расмий матбуот органи битта асарни бир гуруҳ танқидчилар яхши деб ҳисобляпти, бошқа бир гуруҳ танқидчилар ёмон деб ҳисобляпти, марҳамат, танишинг, биз холисмиз, деб бир чеккада қўл қовуштириб туриши мумкин эмас.

Адабиётшунослик ва танқидчилигимизда социалистик реализм назарияси ва тарихини ишлашга етарли эътибор берилмаяпти. Бу соҳада Умарали Норматовнинг активлик кўрсатаётгани эътиборга лойиқ, албатта. Аммо олимнинг ишлари билан таъиниб чиққан, шуни таъкидлашни истардикки, социалистик реализмнинг очик система эканлигини айтишнинг ўзигина етарли эмас. Бу методнинг ўз принципларига эгаллиги ҳам хамиша адабиётшуносларимизнинг диққат марказида турмоғи лозим. Лекин мавжуд мақолаларда бу ҳақда жуда кам гапириляпти. Шу принциплар нуқтаи назаридан бадиий асар-

ларни таҳлил қилиш қониқарли аҳволда, деб бўлмайди. Сюрреализм, модернизмнинг модага айланган айрим анъаналарига баъзи ёшларимизнинг тақдир қилишлари қандай самаралар бераётганлиги етарли даражада таҳлил қилинмаяпти.

Шу ўринда ёшлар ижоди ва адабий танқид масаласига яна бир бор тўхталмоқчиман. Ёшлар адабиётидаги изланишларнинг кенг диапазонларда кечаётганлигини зўр қониқиб билан таъкидлар эканмиз, бу изланишларни умумлаштириш, характерли жиҳатларини белгилаш, ўзига хос тараққиёт тенденцияларини кўрсатиш етарли даражада эмаслигини ҳам эътиборга олишимиз керак. Ҳолбуки, бу йўналишдаги тадқиқотлар бугунги ёшлар учун, демакки, адабиётимиз келажаги учун ҳам жуда муҳимдир.

Хуллас, танқидчилигимиз жанговарлигини ошириш билан боғлиқ бўлган муаммолар талайгина. Ижобий қаҳрамон масаласи ҳам ана шундай проблемалардан биридир. Адабиётимизда романтик кўтаринчилик билан тасвирланган образлар ҳам, натуралистик икир-чикирлар биринчи планга қўйиб яратилган образлар ҳам пайдо бўлди. Уларнинг қайси бири адабиётнинг бугунги юксак талабларига кўпроқ мос келади? Шу услубий йўналишлардаги образларнинг қайси бири муваффақиятли, қайси бири муваффақиятсиз чиққан? Бу каби масалалар таҳлили ҳам адабий танқидчилигимизнинг диққат марказида турмоғи лозим. Бу муоммаларни ҳал этиш жуда кўп асарларни чуқур ўрганишни талаб этади. Адабий танқид бу йўлда қанчалик активлик, жанговарлик кўрсатса, адабиёт тараққиётига шунчалик самарали таъсир ўтказган бўлади.

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми кўрсатмалари ҳам биздан ана шунини талаб этади.

Ботир Валихўжаев,

филология фанлари доктори

МЕРОСИМИЗНИ ЧУҚУР ЎРГАНАЙЛИК

КПСС Марказий Комитети июнь (1983) Пленумининг тарихий қарорлари ва унда КПСС Марказий Комитети Бош секретари ўртоқ Ю. В. Андроповнинг сўзлаган нутқида баён этилган масалалар ҳозирги замон шароитида идеология ишини янада яхшилашга қаратилди. Уларда шу соҳада амалга оширилиши лозим бўлган энг муҳим чора-тадбирлар белгиланган ва йўл-йўриқлар кўрсатилган.

Буларнинг ҳаммаси идеология соҳасининг барча тармоқларига, шу жумладан, адабиёт ва адабиётшуносликка ҳам бевосита тааллуқлидир. Шунинг учун Пленум материалларида социалистик реализм адабиёти ва санъатининг меҳнаткашларни жонажон Ватанимиз, халқимиз ва партиямизга садоқат, юксак онглилик, интизом ва қайси соҳада бўлмасин, самарали ва унумдор меҳнат қилиш, халқ, Ватан ва партия олдидаги масъулиятни сезиш, гўзал ахлоқ соҳиби бўлиш, дўстлик ва ростлик, сўз ва иш бирлиги руҳида тарбиялашда катта роль ўйнаётганлиги алоҳида уқтирилган.

Дарҳақиқат, кўп миллатли совет адабиёти қўлга киритаётган муваффақиятлар, совет адабиётшунослиги томонидан яратилаётган асарлар бу соҳадаги ютуқларимиз ҳақида гувоҳлик беради.

Ҳозирги замоннинг муҳим масалаларини ҳал этишда, совет кишиларини ғоявий, эстетик ва ахлоқий жиҳатдан тарбиялашда идеологиянинг барча соҳалари қаторида халқларимиз яратган бой илмий ва бадий меросдан маркча-ленинча таълимот асосида фойдаланишга катта эътибор берилмоқда.

Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий айтганидай:

Кишилик будурким, унутсанг ани,

Чу таркинг қилур, тарк қилсанг ани.

Ҳа, башарият тарихини унутиб бўлмайди. Шунинг учун ҳар бир авлод тарих занжирининг бир халқаси сифатида узоқ ўтмиш маданияти, илми, адабиёти, бадий тафаккури натижаларини ўзидан кейинги авлодга етказиб туради. Ана шу жараёнда сайқалланган моддий ва маънавий обидалар юксак инсоний фазилатларни ўзида ташувчи образлар, моддий ёдгорликлар тим-солида кейинги авлод учун хизмат қилади, уларни ўзидан кейинги авлодга юксак асарлар, обидалар, кашфиётлар яратиб қолдиришга ундовчи воситалардан бири бўлиб қолади.

Шу туфайли барча совет халқлари қаторида ўзбек халқи томонидан ўтмишда яратилган бой моддий ва маънавий маданият, адабиёт ёдгорликлари, илмий изланишлар натижалари олимларимиз томонидан кенг планда ўрганилди ва ўрганилмоқда. Бу жабҳадаги ишларнинг натижалари совет илмини бойитадиган тадқиқотлар сифатида илм аҳлига манзур бўлиб қолмай, балки

илмимиз шухратини Шарқу Ғарба ҳам таратмоқда. Бу эса жуда қувонар-лидир. Чунки у социалистик тузумнинг, марксча-ленинча таълимотга асосланишнинг нақадар улугворлигини, инсоннинг чегарасиз имкониятларини кашф этишдаги фазилатларини яна бир қарра намоиш этади.

Шундан келиб чиққан ҳолда ҳозирги замон кишисини тарбиялашда ана шу мероснинг прогрессив ва илғор томонларини унумли қўллаш ҳар бир зиёли учун фойдали. Чунки Юсуф Хос Ҳожибдан Муқимий, Дониш, Завқий, Фурқат, Авазларгача бўлган даврда майдонга келган илғор илмий-адабий обидаларда ҳақиқий инсонни шакллантириш билан боғлиқ бўлган кўпгина гўзал фикрларни учратиш мумкин. Биргина Навоий, Жомий ва Бедилларнинг чегарасиз маънолар денгизидаги қимматбаҳо фикр гавҳарларини кашф этиш, шу денгизлардан сўз майи лаззатидан баҳраманд бўлишнинг ўзи қанчадан-қанча маънавий озиқ беради, эстетик завқни тарбиялашда кўмаклашади.

Еки худди тошда битилган дostonдек ўзининг гўзаллиги билан ҳаммани мафтун этаётган, ҳайратда қолдираётган моддий ёдгорликларнинг аҳамияти, қуй ва оҳанг билан битилган ғазалдек сеҳрли ва ёқимли мақомларнинг таъсири, мўъжизакор мўйқалам билан яратилган турли мазмундаги дилрабо миниатюралар, инсон қўли билан ҳайратда қоларли даражада гўзал қилиб ёзилган ҳар хил хатлар, чизилган нақшлар, ясалган асбоб-усқуналар... Буларнинг ҳаммаси ҳам меҳнатни ардоқлаш, қадрлашга ундовчи, ана шу мўъжизаларни оддий усулларда, аммо ниҳоят маҳорат, қайноқ қалб ҳарорати, ўткир кўз нури, кашфиётчи ақл-идрок билан бунёд қилган ҳунарманд инсонга нисбатан меҳру муҳаббатни оширишга даъват этувчи воситалар сифатида муҳим ва аҳамиятли.

Шу жиҳатдан Беруний мукофотининг лауреати, профессор Ҳамид Сулаймоннинг шарқ миниатюраларининг нодир ва чиройли намуналарини халқимизга юксак дид билан манзур этишдек олижаноб ишни бошлагани ва бу фаолиятнинг муҳтарама Фозила Сулаймонова томонидан давом эттирилаётгани нақадар ўринли, хайрли ва қўллаб-қувватлашга арзигуликдир. Ёзма бадиий илмий ёдгорликларимизнинг энг яхши намуналари совға китоблари шаклида гўзал полиграфик усулда нашр қилинаётгани ҳам кўпчиликнинг олқишига сазовор бўлмоқда. Низомий ва Абу Али ибн Сино, Алишер Навоий ва Махтумқули, Заҳриддин Бобур ва Нодираю Увайсий кабиларнинг асарларидан намуналар ўзбек ва рус тилларида босилиб чиқди ва мухлисларнинг олқишига сазовор бўлди. Бу сериядаги асарларни тез-тез чиқариб туришнинг кенг меҳнаткашлар оммасини тарбиялашдаги аҳамияти нақадар беқиёслиги аини ҳақиқатдир. Тарих ва ўтмиш мероси ҳақида сўз кетар экан, уни бугунги кун талаблари ва келажак учун хизмат қилдира олиш нуқтаи назаридан идрок этиш, кўра билиш ниҳоят муҳимдир. Шу жиҳатдан ўтмиш меросини, жумладан, адабий-бадиий ёдгорликларни юксак илмий савияда, тегишли шарҳ ва изоҳлар билан нашр этиришни янада жонлантириш ва, шундай қилиб, кўп асрлик адабиёт тарихининг мукамал хазинасини майдонга келтириш аини муддаодир.

Адабиёт тарихини марксча-ленинча кўрсатмалар асосида тадқиқ этишда қўлга киритилган улкан ютуқларни янада кўпайтириш мақсадида адабиётдаги турли масалаларни чуқур таҳлил қилишни давом эттириш зарур. Булар жумласига ёзувчи ва шоирларнинг юксак ғоявийликка эришиш учун кўрсатган бадиий маҳоратлари, улар яратган ижобий қаҳрамон, унинг ўзига хос томонлари ва шунга ўхшаш қатор муҳим масалалар киради.

Бу ўринда эслатилиши жоиз деб билинган масалалардан яна бири Октябрь революциясига қадар бўлган ўзбек адабиёти тарихини илмимизнинг ҳозирги муваффақиятларига асосланган ҳолда даврлаштиришга бўлган интилишни маълум бир даражада яқунлаш, бу соҳада баён этилган фикрларни умумлаштириш лозимлигидир. Бу ишнинг зарур ва афзаллиги барча мутахассисларга аён.

Шундай қилиб, КПСС Марказий Комитетининг июнь (1983) Пленуми ва унинг қарорлари асосида адабиёт ва адабиётшуносликнинг гадаги вазифалари ҳақида сўз кетар экан, бу қарорларни амалга ошириш соҳасида қилиниши лозим бўлган ишларнинг кўплигини алоҳида таъкидлаш керак. Бу шарафли вазифаларни юксак савияда бажариш эса ҳаммамизнинг халқ, Ватан, партия олдидаги муқаддас бурчимиздир.

ИЖОД ЧЎҚҚИЛАРИ САРИ

Тарихни, жамиятдаги барча моддий ва маънавий бойликларни инсон яратади. Инсоннинг маданий савияси, интеллектуал дунёси қанчалик юксак бўлса, унинг жамиятга, она-Ватанга, халққа келтирадиган моддий ва маънавий фойдаси ҳам шунчалик кўп ва самарали бўлади. Ана шунинг учун ҳам шонли партиямиз ҳар жиҳатдан ривожланган, маънавий дунёси бой бўлган янги типдаги инсонни тарбиялашга алоҳида эътибор бермоқда ва давлат аҳамиятига молик бу ўта муҳим масалани доимо диққат марказида тутмоқда. Партиянинг бу соҳадаги доно ленинча сиёсатини КПСС Марказий Комитетининг мамлакат ҳаётида катта воқеа бўлган июнь (1983) Пленуми жаҳон афкор оммаси олдида яна бир бор намоиш этди. Пленум коммунистик жамият кишисини — янги инсонни тарбиялаб вояга етказиш ҳозирги куннинг идеология соҳасидаги энг асосий, энг долзарб вазифаси эканини марксча-ленинча таълимот нуқтаи назаридан асослаб берди ҳамда бу шарафли, масъулиятли вазифани адо этишда адабиёт ва санъат ғоят юксак роль ўйнаши лозимлигини таъкидлаб кўрсатди.

Хусусан, КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари Юрий Владимирович Андроповнинг ушбу Пленумда сўзлаган ёрқин нутқида баён этилган қоида ва хулосалар асосида адабиётимиз казинаси кўздан кечирилса, ўзбек совет адабиётининг оламшумул ютуқлари, айрим нуқсон ва камчиликлари, шунингдек, ҳозирги кунда ижодий интеллигенция олдида ўзининг ҳал этилишини кутиб турган актуал проблемалар ҳам очиқ-ойдин намоён бўлади.

Сўнги йилларда адабиётда замонавий тема билан бир қаторда ўтмиш воқелигини акс эттириш анча ривожланди.

Ўтмиш мавзусида ёзилган яхши асарлар кишиларга кўпроқ халқимизнинг тарихини ўрганишга, ўтган қора кунларнинг туб моҳиятини тушунишга ва меҳнаткашларнинг озодлик учун қандай кураш олиб борганлигини ёрқин тасаввур қилишга ёрдам берса, ҳозирги замон темаларида яратилган ростғўй асарлар жамиятимизнинг илгор ва етакчи тенденцияларини, ҳаёт тараққиётининг бош йўлини ва келажаги порлоқ бўлган кучларни, ҳаётдан орқада қолмаслик учун нималар қилиш кераклигини тўғри аниқлаб олишга ёрдам беради. Ана шу маънода замонавий мавзунинг аҳамияти беқиёс катта. Бинобарин, ўртоқ Ю. В. Андроповнинг «Ҳатто энг ёрқин ва мароқли пропаганда, энг моҳирона ва оқилона сабоқ, энг истеъдодли санъат ҳам башарти ҳозирги куннинг реалликлари билан чамбарчас боғланган ва бундан буёнги олға сил-жиш йўлларини кўрсатиб берадиган ғоялар билан тўлдирилмаган бўлса мўлжалланган мақсадга эриша олмайди», деган сўзларида катта маъно ва чуқур ҳикमत бор. Демак замонавийлик, ҳозирги ҳаёт билан мустаҳкам алоқада бўлиш адабиётнинг зарур шартидир. Чунки бадиий асар ўз даври, ўз замони учун хизмат қилсагина, замондошларининг ижтимоий-эстетик талабларини қондириб, инсонларни олға, тўғри йўлга етакласагина қимматли бўлади. Акс ҳолда ёзувчининг хизмати бефойда бўлиб қолиши ҳам мумкин.

Ҳозирги вақтда ўзбек адабиётида замонавий мавзуларда асарлар кам яратилаётир, деб бўлмайди; улар сон жиҳатидан кўп. Лекин юксак сифат жиҳатидан етарли эмас. Визда бугунитиғоқ миқёсида тан олинган ғоявий-бадиий етуқ, йирик асарлар кам ёзилаётгани, бунинг ўрнига «майда темачилик», «ўртамиёна»чилик кўпайиб бораётгани ҳаммага маълум.

Ҳақиқатан ҳам бадиий асарларда ҳар қандай актуал, замонавий мавзу ҳам, агар у ўзига мос гўзал формада акс этирилмаса, ўзига хос тиниқ ва типик бўёқларда ёрқин ифодаланмаса, юксак ғоялар аниқ акс этмаса таъсирсиз ва фойдасиз бўлиб қолаверади. Демак, замонавий мавзуларни юксак маҳорат билан тасвирлаш ҳозирги куннинг энг муҳим вазифасидир.

Бунинг устига, замонавийлик учун курашни доимо юксак ғоявийлик учун кураш байроғи остида олиб бориш лозим. Зотан, мамлакатга ҳар қандай асар эмас, балки тарбиявий-эстетик аҳамияти катта бўлган ғоявий-бадиий юксак замонавий асар керак. Худди ана шундай асаргина китобхон қалбидан мустаҳкам жой олади. Бинобарин, замонавийлик ва ғоявий юксаклик совет адабиётининг энг зарур шартидир, деган сўзининг маъноси ҳам ана шунда.

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида ўртоқ Ю. В. Андропов таъкидлаганидек, «Партия талантларга, санъаткорнинг ижодий изланишига ҳурмат билан қараб уларни ардоқламақда, уларнинг иш формалари ва услубига аралашаётгани йўқ. Лекин партия санъатнинг ғоявий мазмунига бефарқ қарай олмайди. Партия санъатнинг ривожланишини ҳаммаша у халқ манфаатларига хизмат қиладиган тарафда йўналтириб бораверади». Партия анжуманининг юқори минбаридан туриб айтилган бу ленинча доно сўзлар барча ижодкорларимиз учун дастуриламал бўлиши керак.

Шуни алоҳида қайд этиш лозимки, КПСС Марказий Комитетининг мазкур Пленумида адабий танқид ва унинг вазифаси ҳақида ҳам адолатли сўзлар айтилди. Ўртоқ Ю. В. Андропов «Ғоявий жиҳатдан ёт ва профессионал жиҳатдан заиф асарларга нисбатан актив, сезгир, эътиборли ва, шу билан бирга, муросасиз марксча-ленинча

танқид бадий ижодиётга таъсир ўтказишнинг асосий методи бўлиши керак» дейиш билан совет адабий танқидчилигига юксак баҳо берди.

Тўғри, адабий танқидчилигимиз ўз олдига қўйилган бу вазифани бажариш соҳасида ижобий натижаларга эришмоқда. У адабиётимизнинг гоёвий-бадий юксаклиги, партиявийлиги, халқчиллиги ва замонавийлиги учун фаол курашиб келмоқда. Бу курашнинг самаралари гоёт қувончлидир. Дарҳақиқат, И. Султонов, М. Нурмухамедов, Ҳ. Ёқубов, М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, М. Юнусов, С. Мамажонов, О. Шарафиддинов, С. Мирвалиев, У. Норматов, П. Шермухамедов, Н. Шукуров, Н. Худойберганов, И. Гафуров, Н. Каримов каби адабий танқидчиларнинг аксарият илмий асарларида адабиётнинг долзарб масалалари чуқур тадқиқ этилиб, муҳим фикрлар ўртага ташланмоқда. Бу эса бадий ижоднинг тараққиётига ижобий таъсир этмоқда.

Бироқ, шунга қарамасдан, адабий танқидчилик ва адабиётшуносликда турли хил нуқсонлар ҳам йўқ эмас. Масалан, эълон қилинаётган баъзи мақолаларда чуқур таҳлил ўрнига асар мазмунини қайта ҳикоя қилиш ҳукмрон. Баъзи мақола ва тақриزلарда фактлар ва деталларнинг аниқлигига ҳам кам эътибор берилади. Асарни чуқур ўрганмай тақриз ёзиш ёки ёзувчи ижодини пухта билмай у ҳақда фикр юритиш, хулоса чиқариш ҳоллари гоҳ-гоҳ бўлса-да, учраб туради.

Бир масала. Ёш ижодкорларга ҳар жиҳатдан ғамхўрлик қилиняпти. Бу жуда яхши. Лекин бундай ғамхўрликни самимий талабчанлик билан қўшиб олиб бориш лозим. Айрим ҳолларда бу принцип бузилмоқда. Баъзан ёш ижодкорлар ортиқча таъриф қилинмоқда. Бу ижодкорнинг ўсишига фойдадан кўра кўпроқ зиён етказиши мумкин. Масалан, Муҳаммад Солиҳнинг «Қудуқдаги ой» тўпламига ёзилган сўзбошида, шунингдек, Дилбар Ҳайдарова, Темир Норовнинг биринчи тўпламлари ҳақидаги тақриزلарда ортиқча мақташ, талабчанликни бўшаштириш сезилади.

Бундан ташқари, кўп асарлар адабий танқидчиликда ўзининг тегишли баҳосини олмаётир. Шу сабабли тақриз жанрини ривожлантириш, йирик асарлар ҳақида катта-катта тақриزلар (битта эмас, бир нечта) эълон қилиш керак. Ҳолбуки, кўп ҳолларда кичик-кичик тақриزلар ва обзорлар билан кифояланиб келинмоқда.

Хуллас, адабиётимизнинг ютуқлари ва етилган, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолари кўп. КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми томонидан идеология ҳодимлари олдига қўйилган талаблар асосида адабиётнинг замонавийлиги, партиявийлиги, гоёвийлиги, бадийлиги учун қатъият ва изчиллик билан кураш олиб борилса, бу ютуқлар янада кўпаяди, бадий ижоднинг юксак чўққилари шунчалик тез ва дадил забт этилади.

Неъмат Аминов

КУРАШЧАН ВОСИТА

Янги инсонни камол топтириш — коммунистик қурилишнинг жуда муҳим мақсади ва шартидир. Бу борада КПСС Марказий Комитети июнь Пленумида кўтарилган масалалар ва идеология ҳодимлари олдига қўйилган вазифалар айниқса диққатга сазовордир. Биз ривожланган социализм даврида яшайпмиз. Жамиятимиз қанчалик ривожланган бўлмасин, ҳали унда эскилик билан янгилик орасидаги кураш давом этиб келмоқда. Афсуски, Давлат ва жамоат мулкидан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланувчи юлғич ва ҳаромхўрлар маҳаллийчи, маҳкамачи, бюрократ ва консерваторлар ҳамон учраб туради.

«Бу ва шунга ўхшаш ҳодисаларнинг сабабларини очиб ташлаш, уларни бартараф этиш воситаларини қидириб топиш лозим», дейилади ўртоқ К. У. Черненконинг Пленумда қилган маърузасида. Жуда ҳақ гап. Менимча, шундай курашчан воситалардан бири адабиётнинг жанговар жанри — сатира ва юмордир. Ҳар бир даврнинг ўз оташзобон ҳажвчилари бўлган. Лекин совет ҳажвчиси улардан тубдан фарқ қилади. Бизнинг ҳажвиётимиз сиёсий, партиявий ҳажвиётдир. У аввалги асрлар ҳажвчиларидек бевосита жамият илдизига болта ўқталмайди, балки айрим кишилар онгидаги иллатларни кулги воситасида йўқотиб, жамиятнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшади. Шу билан бирга халқро майдонда ва мамлакат ичкарисида ҳужумкор, қарши тарғиботни авж олдиришга фаол иштирок этади. Ҳажвиёт — бу қўш тигли ханжар. Фақат уни эҳтиёт бўлиб, ўз ўрнида, «қаловини топиб» ишлатиш керак. Шунда у халқ учун ҳам, партия учун ҳам, жамият учун ҳам фойдали «курашчан восита»га айланади.

КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида адабиёт ва санъатнинг гоёвийлиги тўғрисидаги фикрлар айниқса биз, ҳажвчиларни янада хушёрликка чақиради. Биз ҳар бир масалага граждандлик мавқеида туриб, партиявий нуқтаи назардан қарашимиз керак.

Нормурод
Нарзуллаев

◆
Саодат
муҳри

Остонада ой

Дарвоза, эшиклар бўсағасига
Яхши ният билан қўярлар нағал.
Дейдилар: бу удум ҳикматга эга,
Тақдирга қўл билан қўйилар ҳайкал.

Нағал саодатнинг нурли муҳридир;
Бахтли бутунликка сирли нишона.
Инсон муҳаббати, ўтли меҳридир,
У билан азиз у — қутлуғ остона!

Нағал — тўлин ойки, узилмас нигоҳ,
Баркамол иқболдан мунаввар чирой.
Гўё бахтимизга шерик ва гувоҳ,
Бўсагадан кетмай, айланади ой.

Хайрли тун

Хайрли тун тиланг, азизлар,
Тунларимиз хайрли бўлсин.
Ўз тилида тунлар ҳам сўзлар,
Садоқатли ва нурли бўлсин.

Тунларнинг ҳам ўз кўзи бордир,
Сайёралар, юлдузлар билар!
Тунларнинг ҳам ўз сўзи бордир,
Суханидан чечаклар кулар.

Ошиқларга маскан бўлсин тун,
Оймомага айтсин розини.

Тунга бўлсин гулшанлар мафтун,
Гулхан ёқиб чалсин созини.

Тунларимиз сафарли бўлсин,
Ора йўлда қолмасин карвон.
Тунларимиз зафарли бўлсин,
Қуёш мисол чақнасин армон.

Осмонда ой — ҳилолим кулиб,
Шамчироқдай порлаб турсин тун.
Излаб топган висолим бўлиб,
Ишқим янглиғ чорлаб турсин тун.

Дарё бўлиб оқсин чўлларга,
Фараҳидан яшнасин олам.
Гуллар бўлиб ёнсин йўлларда,
Ўз бахтидан жар солсин одам!

Берайлик эрк қечаларга ҳам,
Билиб олсин саралигини.
Ойдин кеча — бахтиёр олам,
Тун унутсин қоралигини.

Табиатга бериб осойиш,
Соқинлиқдан сабоқ берсин тун.
Тунга истанг ором, осойиш,
Кун йўлига чироқ бўлсин тун.

Тунга тиланг умр ва тўзим,
Қайтсин бизга субҳидам бўлиб:
У — биз,

у — сиз,

у — менинг ўзим,

Қайтсин изга бир олам бўлиб...

Мутаносиблик

Тўзон турди,
Очирмас кўзни,
Алғов-далғов бошланди бирдан.
Илғаб бўлмас яқин-олисни,
Бу фалокат келди қаердан?

Дарахтларнинг синиб шохлари,
Хасу хашак кўкка ўрлайди...
Қум ёғилди толқон синғари...
Қайдан келди бу шамол — дайди?!

Табиатнинг қалтис ҳазили!
О, нозигим, бундан чўчима.
Не тўфонлар олдинда ҳали
Кутаётир,
Бизга бу нима!

У келтирар осмондан ёмғир,
Булутларнинг тегиб ғашига.
Намхуш ҳаво эсажак ғир-ғир
Ва айлангай савоб ёшига...

Босилади баланд ҳоври ҳам,
Исинади офтоб меҳрига.
Шеър битади мафтункор қалам
Табиатнинг тилсиз сеҳрига.

Замин узра эсар салқин ел,
Тошган каби ҳаловатини.
Олиб қочар гоҳида хаёл,
Эслатгандай ёр ҳолатини.

Ҳақимларга муурожаат

Тўрт гуруҳга бўлишар ҳамон
Одам қонин доно ҳақимлар.
Бу жумбоқни ўйлаган замон
Хаёлларим нотинч одимлар.

Бир юракда қон қайнаб ётар,
Бир юракдан чиқар отилиб,
Бир юракка бир севги сиғар,
Муҳаббатни бўлмади бўлиб.

Бир юракда йўқ-ку тўрт севги,
Бўлармиди юрак тўрт бўлак?
Инсонда бор тўрт нозик сезги,
Тўрт сезгига соқчидир юрак.

Қалбда бор-ку битта муҳаббат,
Бўлинурми муҳаббат тўртга?!
Севги қандоқ қиларкан тоқат,
Ким кўнади бундоқ журъатга?!

Одамларнинг қонига боқиб,
Ажратамиз гуруҳ ва гуруҳ.
Буни қалбим айлайди таъқиб
Ва кечирмас бизни оппоқ руҳ!

Тўрт гуруҳга бўлишар ҳамон
Одам қонин доно ҳақимлар.
Бу жумбоқни ўйлаган замон
Хаёлларим нотинч одимлар.

Бир деҳқоннинг ўтинчи

— Залда ўтирибман,
Юмшоқ ўриндиқ,
Марҳаматингизга
Минг бор ташаккур!
Бошимиз ҳам кўкда,
Роса суюндик,
Эл-юрт шухратидан
Юракда гурур!

Аммо-лекин,
Ўртоқ мажлис раиси,
Сиздан бир илтимос,

Менга берманг сўз.
Минбарга чиқдим, бас,
Оғади эсим,
Тилим сўзга келмас,
Ешга тўлар кўз.

Мени залда ушлаб
Нима қиласиз,
Тезроқ жавоб беринг,
Далага чиқай.
Мажлисга келдим-у,
Боғландим ипсиз,

Изғирин ичимда,
Азизлар, кетай?
Бунда ҳатто ёқам
Қисар бўйнимни,
Нафас ҳам олдирмас
Бемалол, эркин.
Билмоқчи бўлсангиз
Агар кўнглимни:
Нафсиз мажлислардан
Зерикдим лекин!

Таклиф қила кўрманг
Минбарга асло,
Ўтиниб сўрайман,
Муҳтарам раис.
Мени кутар дала,
Кун, очиқ ҳаво...
Кимга даркор бўлса —
Буюрсин мажлис.

Менга дала беринг,
Қўлимга кетмон,
Пўлат тулпор беринг,
Беринг кенг майдон,
Тутинг ўткир ўроқ,
Урай олтин дон,
Болға беринг, майли,
Ясайин сандон...

Ерда туғилганман,
Ер фарзандиман!
Ер билан бир умр

Оламан нафас.
Мен ҳам ўз тилимнинг
Жигарбандиман
Еру эл меҳрига
Бу жоним пайваст!

Эгнимда оқ яқтақ —
Коржомам менинг,
Меҳнатдан топаман
Ризқи-рўзимни.
Қоғозсиз битилган
Қалб номам менинг —
Тупроққа ёзганман
Юрак сўзимни.

Кўксим узра ёнган
Олтин Юлдузни
Эл меҳри, Ер сеҳри
Қадагани чин!
Фақат меҳнатиммас,
Ҳаттоки ўзни
Ватан хизматиға
Атаганим чин!

Ўтиниб сўрайман,
Муҳтарам раис,
Шу замин ҳурмати,
Иссиқ нон ҳақи,
Менга рухсат беринг,
Ўтинчмас бежиз,
Виждоним ўртада,
Дастурхон ҳақи!

Археолог уйлари

Унинг ўйида ер,
Тупроқнинг қаъри.
Жарроҳдек қўлида
Ўйнайди пичоқ.
Ерга ишонади, —
Очилар баҳри,
Ернинг юрагига
Солади қулоқ.
Киприклар пичоғ-у,
Нигоҳлар — найза,
Олам айланади
Кўз қароғида.
Унга бир ҳаётдир
Ўтган ҳар лаҳза,
Тарих мудраб ётмиш
Эл тупроғида.
У — тарих яратар:
Тупроқни кезиб,
Тарихни яшартиб .
Бераг ўзига.
Ерни тирилтирар
Тупроқни ёзиб,

Амриддиннинг менга айтганлари

Тарих ишонади
Унинг сўзига.
«Қанча олтин топдинг,
Ер қазиб, ўғил?!
Бизга ҳам уч-тўртта
Қолсин тангадан!»
Ўтган-қайтган отар
Пичингни нуқул,
Ғазаб ичга кетар
Ва музлар бадан.
Ҳа, бойлик излайди
Кундан беркиниб,
Лекин юрагига
Меҳри бор қуёш.
Ташналик бир бало,
Кўзлари тиниб,
Кавлар у, ахтарар,
Умиди — йўлдош,
Вилади: тупроқда
Шаҳар, қасрлар,
Аждодлар мунтазир,
Уйқуда мангу.

Билади: тупроқда
 Ииллар, асрлар —
 Гард бўлиб, дард бўлиб
 Ётмиш кўп орзу.
 Ҳа, ҳар ким ўзича
 Кўрар дунёни,
 Дунё кўздан йироқ —
 Тупроқ қатида.
 Буни Ердан сўранг,
 Йўқдир зиёни,
 Гар бўлса юрт ишқи
 Юрак қатида.
 Ер ёлғон сўзламас,
 Сохталик ҳам ёт,

Ернинг инсофи бор,
 Билади тупроқ.
 Евузлик, нопоклик
 Ердамас, ҳайҳот,
 Тупроқнинг юзида,
 Сир эмас, ўртоқ!
 Яхшилик йўлига
 Сени етаклар,
 Сахийликдан мудом
 Беражак сабоқ.
 Кимга керак, айтинг,
 Сохта эртақлар?
 Яшасин бу Замин!
 Бор бўлсин тупроқ!

Ҳаёт пойдевори

«Ҳаёт пойдевори нима? —
 Хаёлда сўроқ:
 — Орттирган обрўйинг,
 Бойлигингми ё?»
 Юрагим жавобга
 Ошиқар тезроқ:

«Ишонч ва имонга
 Қурилсин дунё!»
 Ҳа, улар бўлмаса
 Нурайди умр,
 Инсон, виждонингга
 Қил сажда, шукур!

ШАРҚОНА ҒУЗАЛ ОДОБ

1927 йили ёзда андижонлик бир неча муллавачча ва шоирлар Арслонбоб саёҳатидан қайтаётиб, шаҳар четига Ҳайдаралибек гузарига дам олиш учун чойхонада тўхтайдилар. Юқори томондаги баландроқ чорпоёда кўпгина чолғу асбоблари терилиб ётарди. Маълум бўлишича, Тошкентдан Юнус Ражабий бошлиқ бир қанча созандалар келишган ва улар тушлик қилиш учун ҳалигина алоҳида ёмакхонага кириб кетишга экан.

Янги кирган чойхўрлардан бири меҳмонлар чиқишгунча бир таклиф ёзиб қўйишни маслаҳат беради. Шунда шоир Улфат бир байт ёзиб, чолғу асбоблари устига элтиб қўяди:

Сўрсангиз бизлардаги мақсуди айн,
 Чоргоҳ, ушшоқ ила дугоҳ Хусайн!

Орадан кўп ўтмай меҳмонлар қайтиб чиқадилар. Мазкур ёзувни ўқиб кўргач, таклифни ижро этиш учун тайёргарлик кўра бошлайдилар.

У вақтларда Юнус ака най чалар эди. Уни барча созандалар жуда ҳурмат қилар эдилар. Ҳурмат юзасидан барча созандалар, ҳатто ўз акаси Рихси ака ҳам навбат-банавбат ўз чолғу асбобларини Юнус акага бериб, созлагиб олардилар.

Навбат андижонлик машҳур ҳожи Муҳиддин Нажмиддиновга келди. У ўз танбурини узатган чоқ Юнус ака уни олмайди ва тавозеъ билан дейди:

— Ҳожи ака! Сизнинг асбобингиз ҳамини создир!
 Илтимос бажо эгилади.

Соз аҳли орасидаги бу одоб, хусусан, Юнус аканинг шарқона ғўзал одоби кишини завқлангирмай қўймайди-да! Шарқона ғўзал одоб!

Чингиз
Айтматов

◆
Соҳил

ёқалаб
чопаётган
олапар

Қисса

Владимир Сангига¹ бағишланади.

Русчадан Асия Рашидов ва Маҳкам
Маҳмудов таржимаси

Рутубатли, изгиринли, қоп-қоронғи тун қўйнида, хайхотдай ястаниб ётган Охота денгизи соҳилларида табиатнинг икки қудратли кучи — қуруқлик билан денгиз ўртасида азалий, тинимсиз кураш давом этади: қуруқлик денгизнинг асов тўлқинларига тўсқинлик қилишга интилади, денгиз эса қуруқликка ҳужум қилишда тиним билмайди.

Денгиз тўлқинлари зулмат қўйнида гувуллаб, ўкириб, шиддат билан қояларга келиб урилиб, парчаланиб кетади. Денгиз ҳамлаларини қайтаравериб тош-метин бўлиб кетган қирғоқ хўрсиниб уф тортади.

Олам олам бўлиб яралганидан буён, кун тунга ҳомила бўлиб, тун кунга ҳомила бўлган замонлардан буён аҳвол шу — икки қудратли куч ўртасидаги олишув давом этади: бундан буён ҳам, куну тун, туну кун, токи ер билан сув бор экан, улар абадулабад шундай курашаверади.

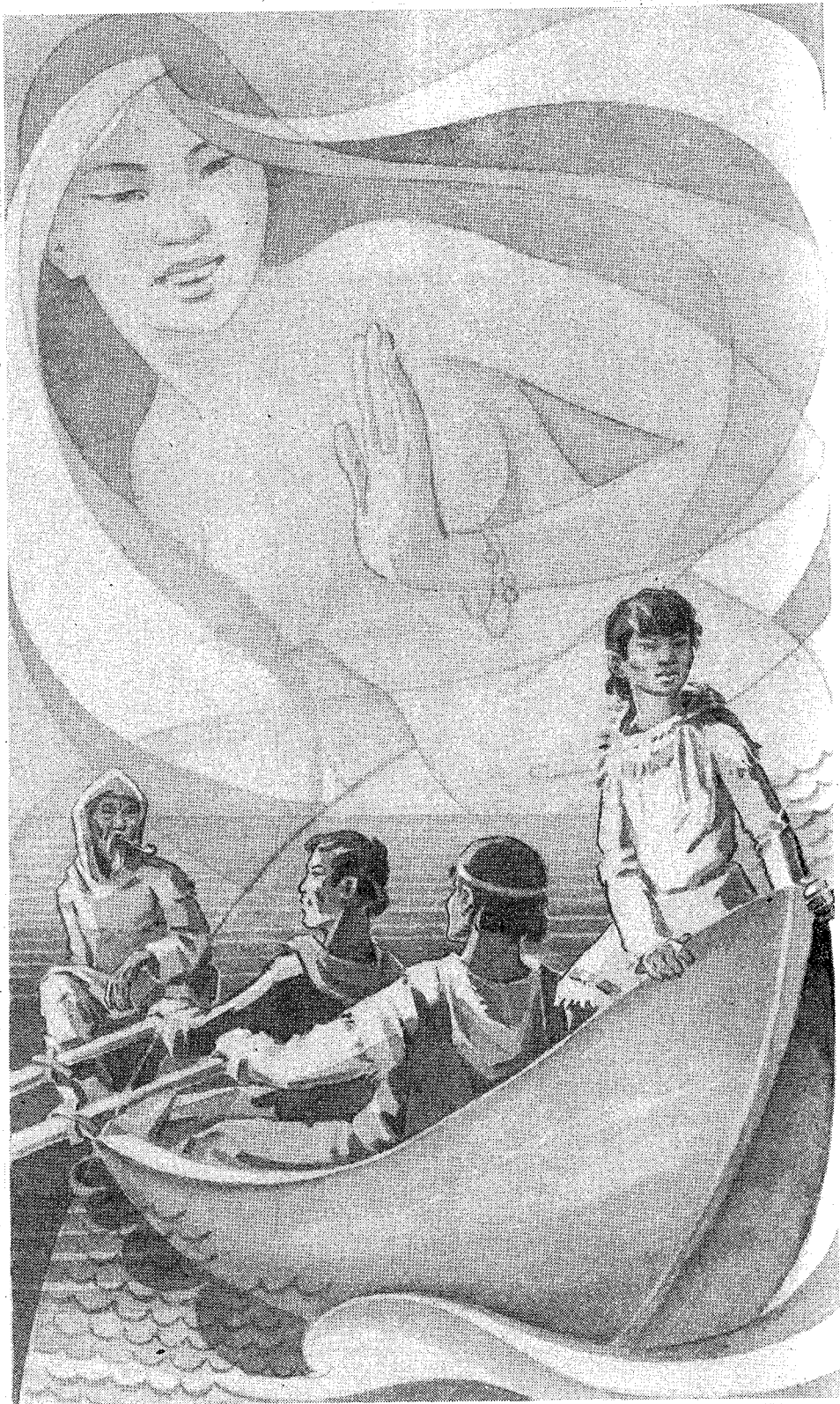
Куну тун, туну кун...

Шундай кечалардан яна бири ўтди. Денгиз овига жўнаш арафасидаги кеча эди бу. Бола шу кеча ухлолмай чиқди. Умрида биринчи марта ухлаёлмади, умрида биринчи марта тунни бедор ўтказди. Қани энди, тезроқ тонг ота қолса, денгизга, овга чопқиллаб кета қолса. У нерпа¹ териси устида ётаркан, остидаги ер денгиз зарбаларидан билинар-билинемас титраётганини сезар, кўрфаздаги тўлқинларнинг бир-бирига урилиб, ўкираётгани элас-элас эшитилар эди. У тун бўйи сергакланиб ухлай олмади...

Қадим-қадимларда аҳвол бутунлай бошқача эди. Ўша вақтларни энди тасаввур қилиб бўлмайди, қадимги ўрдак воқеаси ҳақида ҳозир ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, билиш уёқда турсин, ҳатто бу ҳодисани хаёлига ҳам келтирмайди, мабодо ўша қадим замонларда Лувур деган ўрдак бўлмаганида олам аллақандай бошқача тарзда

¹. Нивх адиби.

¹. Тюленлар оиласига мансуб денгиз ҳайвони.

Расмларни В. ЕВЕНКО чизган.

тузилиб, ҳозиргидай, қуруқлик — сувга, сув эса — қуруқликка қарши турмаган бўларди. Ахир, оламнинг бошланишида — азал-азалларда — табиатда қуруқлик уёқда турсин, ҳатто гард ҳам йўқ эди. Бутун атроф сувдан, фақат сувдан иборат эди. Сув ўз-ўзидан қоронғи тубсизликлардан, чексиз гирдоблардан пайдо бўлган, сўнг атрофга тарқала бошлаган. Шундан бошлаб, тўлқинлар тўлқинларга урилиб, тарафсиз оламнинг ҳамма тарафларига оқа бошлаган: сувнинг қаёқдан келиб, қаёққа боришини ҳеч ким билмаган.

Лувур ўрдак эса, ҳа, ҳозир ҳам ҳар кунни тепамиздан ғағиллаб тўдаси билан учиб ўтадиган ўша ўрдак илгари дунёда ёлғиз, якка ўзи яшарди. У самода танҳо учиб юраркан, тухум қўйишга ҳам тангадай жой тополмасди. Чунки оламда сувдан бошқа ҳеч бир нарса, уя қуриш учун ҳатто бирорта хас ҳам йўқ эди.

Лувур ўрдак қўнадиган жой тополмай фарёд чекар, чидолмайман, тухумимни тубсиз гирдобга тушириб юбораман, деб юраги шувилларди. Ўрдак қаёққа йўл олмасин, қай тарафга учмасин, қанотлари остида шовуллаб ётган тўлқинларни кўрарди — чор-атрофни ҳадсиз-ҳудудсиз, аввалию охири йўқ маҳобатли сув қоплаб олган эди. Учавериб қолдан тойган, мажолсиз ўрдак уя қуриш учун бутун оламда бирор парча ер йўқлигига инсонч ҳосил қилди.

Шунда ўрдак сув устига қўнди-да, кўксидagi патлардан тумшуғи билан юлиб олиб, ўзига уя қурди. Худди мана шу сузиб, қалқиб юрувчи уядан ер пайдо бўла бошлади. Бора-бора ер кенгайиб, аста-секин унинг устида турли жониворлар пайдо бўлди. Жониворлар ичида инсон ҳаммасидан эпчил, абжир чиқиб қолди. У қор устида чангида учишни, қайиқ ясаб сувда сузишни ўрганиб олди. Ҳайвонларни, балиқларни овлашни ўрганди, шулар билан тирикчилик қилиб, ўз наслини кўпайтира бошлади.

Бутун оламни қоплаб олган сув ўртасида қуруқликнинг пайдо бўлиши қандай оқибатларга олиб келишини Лувур ўрдак билмаган эди. Чунки ер пайдо бўлган вақтдан бошлаб, денгиз тинчини йўқотди; мана энди ўшандан бери денгиз — қуруқликка, қуруқлик — денгизга қарши жанг қилади. Булар ўртасига тушиб қолган инсонга осон тутиб бўлмайди, у денгиз билан ер ўртасида, ер билан денгиз ўртасида азоб чекади. Одамлар кўпроқ ерга боғланиб қолганликлари учун денгиз уларни хуш кўрмайди...

Тонг бўзара бошлади. Яна бир тун ўтди. Яна бир кун дунёга келди. Бўзара бошлаган тонг ғира-ширасида денгиз билан қирғоқнинг қутуриб олишаётгани кийик лабидан учган ҳовурдай элас-элас кўзга чалинади. Денгиз шундай нафас олади. Денгиз ва қирғоқнинг қизғин тўқнашувларидан ҳаминша паға-паға совуқ ҳовур кўтарилиб туради. Ястаниб ётган соҳил бўйлаб, ҳамма ерда ўжар тўлқинларнинг шовқини эшитилади.

Тўлқинлар ўжарлигини қўймайди, ўркач-ўркач тўлқинлар қирғоқнинг муздай ёнбағирларига, сув ялаб силлиқлаб юборган тошлар уюмига жон-жаҳди, бор кучи билан ҳамла қилади, кейин эса тақдирга тан бергандай хўрсиниб, мажолсизланиб, изига қайтади. Ортида ўткинчи кўпиклар ва чайқатилган ўт-ўланларнинг чиркин ҳиди қолади.

Баҳорда океан ҳаракати билан аллақерлардан келиб қолган муз парчалари гоҳ-гоҳида ўркач-ўркач тўлқинлар кучи билан қирғоққа чиқиб қолади. Қум устига улоқтириб ташланган бу бевош муз парчалари дарҳол денгизнинг тўнғиб қолган ожиз зарраларига айланади. Кейин келган тўлқинлар тезда ортга қайтиб, уларни ҳам ўз оғушига олганича яна денгиз бағрига элтади.

Зулмат чекиниб, тонг ота бошлади. Қирғоқ оҳиста равшанлашди, денгиз оҳиста ёриша бошлади.

Тунги шамол қўзғатган оқ ёлли ўркач-ўркач тўлқинлар ҳамон қирғоққа талпиниб, шовқин солиб турган бўлса-да, денгизнинг олисдаги теран жойлари энди инсофга келгандай тинчланиб, қўрғошин сингари хира кўкиш ранг тортиб, вазмин мавжланиб ётарди.

Денгиз устидаги булутлар қирғоқдаги тепаликлар сари силжий бошлади.

Денгизнинг худди ўша қисмида, Олапар қўлтиғига яқин ерда денгиз томон ярим орол шаклида қиялаб туртиб чиққан тепалик — қоя бўлиб, у олисдан қараганда ҳақиқатан ҳам соҳил бўйлаб чопиб бораётган каттакон олапар итни эслатарди.

Ёнбағирларида у ер-бу ерда турли-туман буталар ўсиб, чакалакзорга айланиб кетган ва ёзнинг энг иссиқ кунларида ҳам бошидан қори аримаган қисми шалпайган каттакон қулоққа ўхшайдиган, «чоти» да — сояда қолган пастқам жойида ҳам оқ қашқаси бўлган Олапар қояси денгиз томондан қараганда ҳам, ўрмондан қараганда ҳам олис-олислардан кўзга ташланиб туради.

Мана шу Олапар кўрфазидан эрта тонг пайти қуёш икки терак бўйи кўтарилганда бир нивх қайиғи денгизга тушди. Қайиқда уч овчи билан бир бола бор эди. Ёшроқ ва норғулроқ икки йигит тўрт эшкакни эшиб боришарди. Қайиқ куйруғида юзи қўнғир тус олган, озгин, лўкидони туртиб чиққан, манглайи ва, айниқса, бўйинларини тарам-тарам ажин босган, қўллари ҳам йирик, суякдор, панжа бўғинлари ёнғоқдай шишиб чиққан кекса овчи тамаки трубкасини сўрганича, рулни бошқариб борарди. Сочларига оқ оралаб қолган, ҳатто бутунлай оқ десаям бўлади. Қорайган юзида оқиш қошлари кўзга аниқ ташланарди. Чолнинг ёшланиб, қизарган кўзлари одатдагидай ҳамиша қисилган — умр бўйи қуёш нури тушиб кўзни қамаштирувчи сув юзига қарайвериб ўрганиб қолган, у кўрфазда қайиқни гўё кўр-кўрона ҳайдаётганга ўхшарди. Қайиқнинг нариги тумшукқинасида ўн бир-ўн икки ёшлардаги қора кўз бола суғурдай чўнқайиб ўтириб олган: аҳён-аҳёнда катталарга қараб қўяр, жони ичига сиғмасдан ўзини зўрға тутиб ўтирар, хўмрайиб ўтирган қарияни койитмаслик учун ҳадеб типирчилайверишдан ўзини тийиб турарди.

Бола қаттиқ ҳаяжонда эди. Ҳаяжондан бурун катаклари керилган, юзидаги сепкиллар бўртиб турарди. Онаси ҳам шунақа, жуда хурсанд бўлиб кетса юзидаги билинар-билинемас сепкиллар сиртига тешиб чиқарди. Боланинг ҳаяжонланишига сабаб бор эди. Бугунги ов болага аталган, боланинг денгиз билан биринчи марта эллашувига аталган эди-да! Шунинг учун Кириск суқсурга ўхшаб дам уёққа, дам буёққа қизиқиб қарарди. Бола умрида биринчи марта чинакам овчилар билан очиқ денгизга чиқиши, уруғларига тегишли рostaкам катта қайиқда, катта ўлжа олиш мақсадида, чинакам катта овга чиқиши эди. Боланинг ўрнидан туриб кетгиси, эшкакчиларни тезроқ эшинглар, деб қистагиси, ўзи қўлига эшкак олгиси, кучининг борича эшиб, денгиз ҳайвонини овлаш учун катта ов бошланадиган оролларга тезроқ етгиси келарди. Лекин бу гўдакларча истаклар катталарга кулгили туюлиши мумкин эди. Шундан ҳадиксираб, бола иложи борича сир бермасликка ҳаракат қиларди. У бахтиёрлигини сира яширолмасди — қорамағиз чайир ёноқлари ял-ял ёнарди, ҳаммадан ҳам унинг чақнаб, порлаб турган кўзларида қалбидаги қувонч ва ғурур сезилиб турарди. Уни олдинда денгиз, катта ов кутарди!

Ўрхон бобо боланинг дилидагини сезарди. У қисик кўзлари билан денгиз уфқига боқар экан, шодлигини яширолмай тоқатсизланаётган боланинг руҳиятини ҳам сезиб турарди. Чолнинг кўзларида майинлик балқиди — эҳ, болалик экан-да. Бироқ у кулумсирашдан ўзини тийиш учун чала ёнган тамаки трубкасини босиб-босиб сўра бошлади. Мийиғидаги кулгини болага сездирмаслиги керак. Улар ораларида қайиқда ўтирган болани эрмак учун олиб кетаётганлари йўқ-ку, ахир. У чинакам денгиз овчиси бўлишга чоғланган. Бола бу ҳунарни денгизда бошлаб, қачонлардир, эҳтимол, яна денгизда тугатар. Денгиз овчисининг қисмати шу: зеро денгиз овидан мушкулроқ ва хавфлироқ иш дунёда бўлмаса керак. Бу ҳунарни болаликдан ўрганиш керак.

Шунинг учун ҳам эскилар «Бола — бошдан, ҳунар — ёшдан», деб бежиз айтишмаган. Яна деганларки, «Ёмон овчи йўлдошин йўлдан

Ч. АЙМАТОВ ❖ СОҲИЛ ЕКАЛАБ ЧОПАЕТГАН ОЛАПАР ❖ ҚИССА

оздирар». Шундан аёнки, эркак одам рўзгор тебратиш учун бо-
лаликдан касб ўрганиши керак. Кирискка ҳам ҳунар ўрганиш вақти
келди. Болани ўзлари билан бирга денгизга олиб чиқиш, уни овга ўрга-
тиш вақти етди.

Олапар қоясидаги Она балиқ жамоаси яшайдиган бутун қишлоқ
аҳолиси бугунги ов сафари Кириск учун, бўлғуси овчи ва рўзгор бош-
лиғи Кириск учун уюштирилганини билишарди. Азалдан шундай:
эркак бўлиб туғилган ҳар бир одам ёшлигиданоқ денгиз билан дўстла-
шуви, оға-ини тутуниши лозим, чунки денгиз уни билиб қўйсин, одам
ҳам денгизни дўст билиб ҳурматлайдиган бўлсин. Худди шунинг учун
жамоа оқсоқоли Урхон бобонинг ўзи бош бўлиб, яна энг яхши овчилар-
дан иккитаси — боланинг отаси Эмрайин билан тоғаси Милхунни ёни-
га олиб, катталарнинг кичиклар олдидаги, бу гал эса кичиктой Ки-
риск олдидаги муқаддас, эзгу бурчларини бажариш учун сафарга чи-
қишди. Бола шу кундан бошлаб, умрининг охиригача, қувончли кун-
ларда ҳам, кулфатли кунларда ҳам денгиз билан тутуниши керак эди.

Кириск ҳозир бола, оғзидан она суги кетмаган гўдак бўлса ҳам,
майли, у келгусида ишга ярайдими, йўқми, ҳозир гап бунда эмас. Ким
билсин, эҳтимол, бир кун вақт келиб ёши улуғлар ҳолдан тойиб,
кексайиб қолганларида, мана шу бола жамоанинг кунига ярар, унинг
таянчи бўлиб қолар. Шундай бўлиши керак ҳам. Авлоддан авлодга
ўтиб келаётган азалий ҳаёт қонуни бу. Ҳаёт шу асосга қурилган.

Қайиқдагилар шуларни ўйлашар, аммо ҳеч ким бу ҳақда чурқ этиб
оғиз очмасди. Бундай фикрлар одамнинг дилидан кечади-ю, тилига
камдан-кам кўчади. Шунинг учун ҳам Олапар соҳилида яшовчи Она
балиқ — Сув париси жамоасининг одамлари Кирискнинг биринчи овга
чиқишига унчалик эътибор беришгани йўқ. Аксинча, қабиладошлар
ўзларини боланинг катта овчилар билан денгизга чиқиб кетаётганига
аҳамият бермагандай кўрсатар эдилар. Гўё бу воқеа эътиборга арзи-
майдигандай эди.

Болани фақат онаси кузатиб қўйди. У ҳам бўлажак сафар тўғриси-
да чурқ этмади, қўлтиққа етмасданоқ ўғли билан хайрлашаркан,
«Энди ўрмонга боравер!» деди у аниқ эшиттириб, ҳеч нарсадан хабари
йўқдай. Она денгизга эмас, ўрмон томонга қараб, қўшиб қўйди: «Эҳти-
ёт бўл, олиб келган ўтинларинг қуруқ бўлсин, ўзинг ўрмонда адашиб
қолмагин!» Она бу сўзларни жин-ажиналардан болани асраш учун,
ёвуз руҳларни чалғитиш учун айтди. Она Кирискнинг отаси Эмрайин
тўғрисида ҳам оғиз очмади. Гўё овга ота-бола эмас, тасодикий одамлар
бирга бораётгандай эди. Бу ҳам жинларни чалғитиш учун: жинлар
Эмрайин билан Кирискнинг ота-бола эканини билишмасин. Чунки ота-
лар билан болалар бирга овга чиқишларини жинлар ёқтиришмайди.
Агар билиб қолишса, ота-боладан бирортасини ҳалок қилишлари мум-
кин. Ота ёки боладан бирортаси ўлса, тирик қолгани ваҳимага тушсин,
қайғурсин, азоб чекиб, иккинчи денгизга чиқмайман, бошқа ўрмонга
кирмайман, деб қасам ичсин, дейишади. Кинлар — жинлар ана шуна-
қа ёвуз, маккор бўлишади, одамларга зиён етказиш учун ҳар доим пайт
пойлаб туришади.

Кирискнинг ўзи ёвуз кинлардан қўрқмайди-я. Энди гўдак эмас,
ахир. Аммо онаси қўрқади, қўрққанда ҳам боламга бирон фалокат
ёпишмасин деб жуда қўрқади. Кириск ҳали ёш, уни ҳалок этиш жин-
лар учун кийин эмас, деб ўйлайди. Онанинг айтганларида ҳам жон
бор-да! Эҳ, нимасини айтасан, бу лаънати жинлар болаларга озмунча
азоб келтирдими — болалар улғайиб, овчи бўлиб етишмасин деб улар-
га турли касалликларни илаштиришади, зиён-заҳмат етказиб, майиб-
мажруҳ қилиб қўйишади. Бундай ногирон одамларнинг кимга ҳам
кераги бор? Шунинг учун одам айниқса гўдакликда жинлардан ўзини
асраши керак. Одам улғайиб, оёққа туриб, ўзлигини таниб олганидан
кейин ҳар қанақа жин-пинлардан қўрқмайди. Бундай одамга жинлар-
нинг кучи етмайди, улар бундай кучли кишилардан ҳайиқишади.

Она-бола шундай хайрлашишди. Она бир лаҳза жим қолди; бу су-

кунат замирида онанинг ташвишли илтижоси, умидлари яширинган эди. Шундан сўнг у бир марта ҳам орқасига ўгирилмай қайтиб кетди. Денгиз томонга бирон марта ҳам қайрилиб қарамади, отаси тўғрисида ҳам чурқ этмади, ота-боланинг қаёққа боришидан зарррача хабари йўқдай эди. Қизик, бир кун аввал уларни сафарга шайлаган, уч кунлик денгиз сафарига озик-овқат тайёрлаб берган эди-ку. Энди бўлса, ўзини худди уларни танимаётгандай кўрсатарди. Боласига бирор нима ёпишмасин, жинлар бирор нарсаи билиб қолмасин, деб қўрққанидан ташвишларини юзага чиқармасди.

Шундай қилиб, она қўлтиққа етмасдан хайрлашди. Бола эса онаси тайинлагандай, буталар орасида кўринмас жинлардан изларини яширган бўлиб, бирпас айланди ва шундан сўнггина узоқлашиб кетган катталарга етиб олиш учун ҳаллослаб югуриб кетди.

У бирпасда катталарга етиб олди. Улар қўлларида милтиқ, ҳар хил тугун, елкаларида тўрларни кўтарганча бамайлихотир боришаётганди. Олдинда жасоа оқсоқоли Ўрхон бобо, кейинидан гавдали ва дароз, кенг яғринли серсоқол Эмрайн, унинг кетидан эса гўлабирдан келган, дум-думалоқ ва чайир Милхун чайқалиб борарди. Улар устларига бошдан-оёқ совуқ ва нам ўтказмайдиган пўстинларини кийиб олган эдилар. Кириск уларга қараганда байрамдагидай ясаниб олганди. Онаси анчадан бери уни денгиз сафарига шайлаб, кийим-кечак ҳозирлаб юрганди. Тўрва ҳамда устки кийимларининг энглари яхшилаб ҳошияланган. Аслини айтганда, денгизда бундай ҳашамнинг ҳожати йўқ. Аммо она оналигини қилади-да.

— Эҳ-ҳа, биз сени энди қолди, қўлингдан етаклаганча уйга олиб кетишди деб ўйлабмиз, — масхараомуз ҳайратланди Милхун, бола унга етиб олганида.

— Нега энди? Мен умримда бундай!.. — ранжиганидан бўғилиб гапирди Кириск.

— Бўлди, бўлди, ҳазилни ҳам тушунмайсан-а, — деб тинчлантирди уни Милхун. — Хафа бўлма! Денгизда бир-биримиз билан гапиршмасак ким билан гапиршамиз. Яхшиси, мановини олиб юр, — дея болага винчестер¹ини узатди. Бола бундан мамнун бўлиб, улар билан бирга шахдам одимлаб кетди.

Қайиқларга юк ортиш ва қирғоқдан силжиш вақти ҳам келди.

Шундай қилиб, овчилар денгиз томон сузиб кетишди. Бироқ агар ов бароридан келиб, бой ўлжа билан уйларига қайтиб келишса, унда бутунлай бошқача бўлади. Ана ўшанда болани қандай иззат-ҳурмат қилишганини кўрасиз. Ёш овчини кутиб олиш байрамга айланади, денгиз саховати ҳақида қўшиқлар айтилади: денгизнинг хаёл етмас чуқурликларида балиқлар ва бошқа ҳайвонлар урчиб кўпаяди, улар кучли, жасур овчиларга насиб этади. Қўшиқларда қабила одамларини дунёга келтирган Сув париси мадҳ этилади. Ноғораларни заранг дарахтидан ясалган таёқчалар билан уриб чалишади. Ўйин тушаётганлар ичида энг доноси — шомон, у Ер ва Сув билан суҳбатлашади. Янги ёш овчи Кириск тўғрисида гаплашади. Ҳа, шундай, шомон ёш овчига ҳамиша хайрихоҳ, меҳрибон бўлинглар деб Ер, Сувга илтижо қилади. Ерда ва Сувда шу бола улуғ мерган бўлиб етишсин, у доимо топган ўлжаларини ёшу қарига одиллик билан улашиб бериб турсин, деб дуо қилади. Доно шомон яна зикр тушиб, Кириск улғайиб, кўпдан-кўп бола-чақа кўрсин, улуғ Сув париси авлоди кўпайсин, ҳамиша авлодига авлод қўшилсин, деб дуо-илтижо қилади.

**Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Сенинг қайноқ пуштингдан — мангу ҳаёт бошланган,
Сенинг қайноқ пуштингдан — ундик денгиз бўйида,
Сенинг қайноқ бағрингдир — очунда энг гўзал жой.
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?**

¹. Милтиқ.

Худди нерпа бошига ўхшайди оппоқ сийнанг,
Бизни боқди денгизда худди шу оппоқ сийнанг.
Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?
Энг девкор, алп эркак сузиб борар сен томон,
Сенинг пуштинг, уруғинг гуллаб-яшнасин дебон,
Ер юзинда авлодинг униб-кўпайсин дебон...

Байрамда ўйин-кулги, шовқин-сурон билан шундай кўшиқлар куйланади. Ана шу байрамда Кириск тақдирида яна бир муҳим воқеа юз беради. Жазава билан рақсга тушаётган шомон овчи Кириск тақдирини осмондаги юлдузлардан бирига топширади, болага «ҳамиша паноҳ бўлгин», дейди. Ахир ҳар бир овчининг ўзига тегишли, ўз паноҳида сақлайдиган юлдузи бор-да. Кирискнинг тақдири қайси юлдузга топширилганини ҳеч ким, ҳеч қачон билмайди. Буни фақат шомону ўша номаълум паноҳкор юлдуз билади. Бошқа ҳеч ким билмайди. Осмон тўла юлдуз бўлса...

Албатта, бу байрамда онаси билан синглиси ҳаммадан кўра кўпроқ севинишади, ҳаммадан кўра баланд куйлаб, ҳаммадан кўпроқ рақсга тушишади. Отаси Эмрайн эса ҳамманинг олдида ота деб аталади, у бундан қувониб, гурурланади. Ҳозир эса у ота эмас. Денгизда ота-бола деган гаплар бўлмайди, денгизда ҳамма бирдек, ёши улуғининг айтганига бўйсунини керак. Ёши улуғининг айтгани айтган, дегани деган. Ота ўғилнинг ишига аралашмайди. Ўғил ҳам отасига шикоят қилмайди. Удум шундай.

Айтмоқчи, байрамда яна бир қизалоқ — Музлук роса хурсанд бўлса керак. Кириск у билан гўдаклигидан бирга ўйнаб, бирга ўсишган. Энди улар камдан-кам бирга ўйнайдиган бўлиб қолишди. Бундан буёғига умуман ўйнашмаса керак: овчига ўйин қаяқда дейсиз.

* *
*

Қайиқ тўлқинлар устидан билинар-билинемас энгилгина сузиб борарди. Олапар қўлтиғи аллақачон ортда қолди. Улар узун бурундан ўтиб денгизга чиқишгач, тўлқинлар бу ерда кўрфаздагига қараганда унчалик кучли эмаслигини кўришди. Тўлқинлар бир меъерда тебраниб турарди, бундай бир меъерда тўлқинларда сузиш анча осон бўлади.

Баҳайбат терак танасидан ўйиб ясалган қайиқ равон, чаққон сурарди. У тўғри тўлқинларда ҳам, кўндаланг тўлқинларда ҳам руль измидан чиқмай, бемалол борарди.

Ўрхон чол ўчиб бўлган трубкасини сўрганича, қайиқнинг эркин сузиб бораётганидан ҳузур қилар, кўнглида муздай сувга тўш урганча олға бораётган қайиқ гўё чолнинг ўзи бўлиб туюларди; у ўзини эшакларнинг бир маромдаги ҳаракати-ю, тиргакдан чиқаётган ғийчиллаган садога жўр бўлиб поёнсиз денгизда сузиб кетаётган қайиқ ўрнида кўрарди; гўё унинг ўзи ўткир тумшуғи билан қаршидан келаётган тўлқинларни ёриб, сув зарбалари ва зарбларидан энгил чайқалиб сузаётгандай эди. Қайиқ билан бирдай ҳаракат қилиш сезгиси чолни ғалати ҳаёлларга олиб борарди. Унинг қайиқдан кўнгли тўқ, ҳатто жуда мамнун эди, ахир, уни ўзи рандалаган, ўзи ўйиб ясаган; теракни биргаллашиб йиқишди, бир одам уни эплаёлмасди, бу иш тўрт кишига ҳам оғирлик қиларди. Лекин у ёғига бир ўзи ишлади — ходани уч ёз қуритди, йўнди, ўша вақтдаёқ билган эди — умрида ясаган қайиқлари ичида энг яхшиси шу бўлади. Чол шу ҳақда ўйлади-ю, беихтиёр кўнгли гаш тортди: ёпирай, ишқилиб, бу охириги бўлмасин-да. Яна бир неча йил яшасайди. Яна бир неча бор денгиз овига чиқсайди. Ҳозирча кўз нури, қалб кўри борлигида яна бир жуфт қайиқ яшасайди.

¹ Шеърларни шоир Азим Суюн таржима қилган.

Чол шуларни ўйлар экан, хаёлан қайиқ билан гаплашарди. «Сени яхши кўраман ва сенга ишонаман, иним, — дерди у қайиққа. — Сен денгизнинг тилини биласан, тўлқинлар феълини биласан! Кучли эканлигинг ҳам шунда-да. Сен муносиб қайиқсан, ясаган қайиқларим ичида энг дилбарисан. Сен улкан қайиқсан — иккита лахтак, яна бир нерпа сиғади сенга. Сен бизга ризқ-рўз берасан. Шунинг учун сени ҳурмат қиламан. Ўлжаларимизни аранг кўтариб келаётганингни, ҳатто юкинг оғирлигидан сувга ботай-ботай деб қирғоққа қайтаётганингни кўриб ҳаммамиз сени қанчалар севамиз. Шунда сени кутиб олиш учун соҳилга ҳамма югуриб чиқади менинг қадрдон қайиғим, иним!

Агар мен ўлиб кетсам ҳам, сен узоқ йиллар сузавер; ўлжага бой сувларда сузавер; агар мен ўлиб кетсам, ёш ва кучли овчилар билан сузиб юравер. Агар мен ўлиб кетсам, уларга ҳам менга хизмат қилгандай хизмат қилавер. Ҳа, иним, тумшугингда бошини ликиллашиб, жони ичига сиғмай ўтирган анови бола ҳам ўсиб, вояга етгунча кутгин, сен билан узоқ-яқинларга овга борадиган бўлгунича кутгин. Боланинг ғайратига қара, қаршисида сув эмас, ер бўлганда ҳозир чопқиллаб бориб, қандай ов қилишни кўрсатардим, деб турибди унинг кўзлари. Бугун боланинг биринчи марта биз билан денгизга чиқиши. Ахир, бир кунмас-бир кун чиқиши керак эди ҳам. Ўргансин. Биз кетамиз. У қолади. Узоқ яшайди. Отаси Эмрайинга ўхшаса дуруст одам бўлади. Қандайдир сафсатабоз бўлмайди. Эмрайин ҳозирги овчилар ичида энг зўри. Забардаст йигит, ишига пухта. Бир вақтлар мен ҳам шундай забардаст эдим. Айни кучга тўлган пайтим эди. Аёллар мени яхши кўришарди, мен бўлсам умр бўйи шундай бўлаверади деб ўйлабман. Лекин ҳамиша шундай бўлавермаслигини кеч тушундим. Ёшлар эса буни тушунишни исташмайди. Манави Эмрайин билан Милхун ҳам қариликни хаёлига келтирмаса керак. Хай, майли. Ҳали вақт бор уларга. Эшкак эшишга келганда улар боплашади, залвар билан эшишади. Милхун билан Эмрайин бир-бирига мос тушишган. Ишонса бўладиган, чидамли шериклар. Қайиқ ўз-ўзидан бемалол сузиб кетаётгандай туюлади. Аслида ундай эмас. Денгизда, ахир, қўл билан юрилади. Эҳе, ҳали олдинда қанчалаб эшкак эшишга тўғри келади. Хўш, бугун қош қорайгунча Учинчи сийнага етиб бориш мумкин. Эртага эрта-тонгдан то қош қорайгунча сузиб яна орқага қайтамиз. Гоҳ унисига, гоҳ бунисига дам бериш учун навбат алмашиб, эшкак эшаман. Аммо-лекин эшкаклар билан бутун денгизни чайқалтириб чиқиш ҳазилакам иш эмас. Ўлжа билан қайтсак, байрам қиламиз.

Эшитяпсанми, сўзларимга тушунапсанми, иним? Сен бизни Уч сийна оролларига олиб борасан, катта ов ўша ерда бўлади. Ҳозир шу ёққа қараб боряпмиз. Ўша ердаги соҳилда, қумлоқларда нерпани кўра-миз. Ҳадемай улар болалашади, оролларда тўда-тўда нерпа йиғилади.

Сўзларимга тушунапсанми, иним? Тушунасан, албатта. Сен билан гаплаша бошлаганимда ҳали денгизни кўрмаганинг, она қорнида ётгандай, ўрмондаги буюк теракнинг қорнида ётган эдинг. Мен сени дарахтнинг қорнидан чиқардим, мана энди денгизда бирга сузиб юриб-миз.

Дунёдан кўз юмиб кетганимда ҳам мени унутмагин, қадрдоним. Денгизларда чарх уриб сузаётганингда мени ҳам эсла...»

Ўрхон бобо қирғоқдаги белги — Олапар қоясидан денгиз томонга қайиқни тўғри йўналтирар экан, кўнглидан шу ўйлар ўтди. Денгиз сафарига чиққанларнинг ҳаммаси Олапар қоясининг ажойиб ҳосияти борлиги тўғрисида гапиришади. Ҳаво очиқ кунлари қайиқлар денгиз қирғоғидан қанча узоқлашса, Олапар ҳам шунчалик каттайиб, гўё ортда қолиб кетишни истамай, уларнинг кетидан келаётгандай бўлади. Қанча узоқдан қарасанг ҳам Олапар сира кўздан йўқолмайди. Қайиқ узоқлашгандан сўнг ҳам анча вақтгача кўриниб турадиган Олапар, сувнинг қайсидир муюлишида бирдан кўздан ғойиб бўлади.

Демак, Олапар уйга қайтиб кетди, қирғоқ жуда узоқ-узоқларда қолиб кетди деса бўлади...

Ана шу вақтда Олапар қайси томонда қолганини, шамол қаёқдан эсаётганини, қуёш қоянинг қайси томонида эканини эслаб қолиш, эслаб қолганда ҳам яхшилаб эслаб қолиш зарур, ҳаво очиқ бўлса, булутларга эътибор бериш ва шундан сўнггина денгиз сафарини давом эттириш, оролларгача сузиб бориш керак. Поёнсиз денгизда йўлдан адашмаслик учун хаёлан олапарнинг қаердалигини мўлжаллаб сузиш керак.

Овчилар тахминан бир кунлик масофадаги оролларга йўл олишди. Кимсасиз, ҳувиллаган, кичик тош оролчалар қирғоқсиз, ҳадсиз, ҳудудсиз денгиз ўртасида уч қорамтир сийнадай сувдан туртиб чиқиб туришарди. Шунинг учун оролчаларни Катта сийна, Урта сийна, Кичик Сийна деб аташарди. Улардан ўтгандан сўнг, агар яна олислаб сузиб кетишаверса, океанга — уммон йўлига чиқиб қолишар, бу уммоннинг ҳад-ҳудудини ҳам, номини ҳам билмас эдилар. Мана шу мангу, буюк, кимсасиз, номаълум, сирли уммон олам яралганидаёқ ўз-ўзидан пайдо бўлганди. Уша қадимги Лувур ўрдак ин қуриш учун кафтдай ер тополмай фарёд чекиб, чарх уриб, гирёну саргардон бўлиб юрган вақтларда ҳам уммон бор эди. Ана шу оролларда, денгиз ва уммон сарҳадида баҳор кунлари нерпалар бозори қизийди. Ана шуларни деб шу ёққа отланишган, ана шуларни деб шу ёққа келишаётган эдилар...

Бола денгизни кўриб, ҳайратларга ғарқ бўлди; денгиз Олапар ёнбағирларида ўйнаб юрганида тасаввур қилганидай эмас экан. Қайикда кўрфаз бўйлаб сузиб юрганларида ҳам денгиз бошқача кўринарди. Бола кўрфаздан чиқишлари биланоқ қаршисидаги манзарани кўриб лол қолди: денгиз бирдан ёйилиб, кўз илғаган ва илғамаган самоларгача бутун борлиқни эгаллаб, оламнинг яккаю ягона, поёнсиз, бир бутун моҳиятига айланганида ҳайратдан онг-тонг қотиб қолди.

Очиқ денгиз Кирискни эсанкиратиб қўйди. У бунақа манзарани хаёлига ҳам келтирмаганди. Атрофда кўрғошин тусдаги ваҳимали чайқалиб турган сувдан бошқа нарса йўқ, зумда пайдо бўлиб, зумда йўқоладиган тезкор тўлқинлар, қора-кўкиш тортган даҳшатли тубсизлигу осмону фалакда енгилгина сузиб юрган оппоқ булутларгина оламга ҳукмрон эди. Олам бошдан-оёқ денгиздан иборат эди, чексиз денгиздан бошқа на қиш, на ёз, на тепалик, на сайхонлик — ҳеч нарса йўқ эди.

Оламни у чеккасида бу чеккасигача сув қоплаб олганди.

Қайик эса аввалгидай тўлқинларга шўнғиб ҳамон сузиб борарди. Ҳақиқий, катта овни кутиб қайикда кетаётган бола ўз қувончи ва ўй-хаёллари билан банд эди. Аммо, у сув ва сув юзида кўраётганларига ҳозир унчалик эътибор бермас, байрамда юргандай, диққатини йиғолмас, бутун вужуди, фикру зикри кутилаётган ўзгача таассуротлар билан тўлиб-тошган эди. Бошқа вақт бўлганда сув сатҳини ҳар лаҳзада минг тусга — нимранг бинафшадан қора-кўкишгача, қора-кўкишдан то қайик кўланқасидаги тимқора ранггача товланаётган тўлқинларнинг тинимсиз жимирлаши боланинг диққатини ўзига жалб этарди; тўсатдан қайик ёнида пайдо бўлиб қолган, ҳар нарсага қизиқувчан балиқларни кўриб, ичига сиғмай севинарди; қайикқа тўқнашган бир тўда балиқларнинг тарқалиб қочиш ўрнига қўрққанларидан баттар бир жойга тўпланишиб, сувдан юқорига сакрайман деб чалқанча йиқилиб туришлари кулгили бўларди.

Бола буларнинг ҳаммасига унчалик эътибор бермас, булар майдачуйда нарсалар, энг қизиги олдинда, деб ўйларди. Оролларга тезроқ етиб олсайдик, тезроқ иш бошласайдик, деб тоқатсизланарди.

Аммо кўп ўтмай, боланинг кўнгли ғашлана бошлади, бироқ у буни сездирмасди. Уларнинг қайиғи ердан узоқлашганида, айниқса, Олапар тўсатдан тўлқин мавжлари ортида кўринмай қолганида боланинг кўнгли қандайдир хавф-хатарни илғай бошлади. Денгиз хатарли эканини, энди денгизга боғланиб қолишганини, буюк табиат қудрати

олдида ўзларининг заррадай кичиклигини ва заррадай ожизлигини пайқай бошлади.

Бу унинг учун янгилик эди. Шунда у илгари эътибор бермайдиган Олапарнинг нақадар азизлигини тушунди. Олапар қояси ёнбағирларида чўчимасдан ҳузур қилиб чопқиллаб ўйнаб юрган кезлари қаерда эканлигини ўйлаб ўтирмасди. Олапарнинг ўз ўрнида қанчалик кучқудратга эга эканлигини, қанчалик матонатли ва сахий эканлигини, ҳамиша ўридан жилмай, денгизнинг ҳар қандай ҳамлаларига бардош бериб турганлигини энди тушунди.

Қуруқлик билан денгизнинг фарқини бола эндигина англади. Одам ерда юганида ер тўғрисида ўйламайди ҳам. Денгизда бўлганинда эса мудом денгиз тўғрисида ўйлайсан. Хаёлингда бошқа нарса кезса ҳам денгизни ўйлайверасан. Шуни англагач, бола ҳушёр тортди. Денгиз доим мени ўйланглар деб зўрлайди. Мана шу зўрлик остида қандайдир сирли, қайсар ва ҳоким куч бор эди...

Шунга қарамай, қатталар хотиржам эдилар. Эмрайн билан Милхун ҳамон бир зайлда, гўё бир одамдай, баравар қулочлаб, бараварига эшкак суришар, тўрттала эшкак сув юзига бирданига тушиб тортилганда қайиқ енгил ва эркин сузарди. Аммо бундай тинимсиз ҳаракат эшкакчилар учун жуда оғир иш эди. Эшкакчилар ўгирилиб ўтиришгани учун бола уларнинг юзларини кўрмаса-да, ҳаракатдан бўртиб чиққан елка ва билакларини кўриб турарди. Улар аҳён-аҳёнда бир-бирига сўз қотиб қўйишарди. Тўғри, отаси гоҳида болага ўгирилиб, «Қалай ўтирибсан?» дегандай, мийиғида жилмайиб қўярди.

Улар шу аснода сузишда давом этардилар. Катталар ўзларига ишонганларидан хотиржам ва тетик эдилар. Ўрхон бобо-ку, пинагини бузмасди. У ҳамон трубкасини сўрганча ўтирган жойида қайиқни бошқариб борарди. Шу зайлда ҳар ким ўз иши билан банд бўлиб, олға силжишарди. Тўғри, Кириск бир-икки марта отаси билан шерик бўлиб эшкак эшишга уринди. Катталар сен ҳам эшиб кўр, деб унга эшкакларини тутқазишарди. Ахир, у ҳам меҳнатга ўргансин-да. Гарчи Кириск иккала қўли билан ёпишиб, бор кучи билан эшса-да, бари бир, бу иш унга оғирлик қилди, унинг учун қайиқ ҳам, эшкак ҳам зилдай оғир туюлди. Аммо ҳеч ким Кириска эплаёлмаяпсан, деб ўпкаламасди.

Олапар қояси тўсатдан ғойиб бўлганида, негадир, ҳаммалари жонланиб қолишди:

— Олапар уйга қайтиб кетди! — хитоб қилди отаси.

— Ҳа, қайтиб кетди, — таъкидлади Милхун.

— Йўғ-е!.. Тўғри, қайтиб кетганга ўхшайди, — ўша томонга қаради Ўрхон бобо. — Ундай бўлса ишлар чакки эмас. Ҳой, Кириск, — у болага қувлик билан қараб қўйди, — Олапарни чақирсанг қайтиб келмасмикин?

Ҳамма кулиб юборди. Кириск ҳам. Сўнг у ўйланиб туриб, баланд овоз билан деди:

— Ундай бўлса орқага сузишимиз керак, ана шунда Олапар қайтиб келади!

— Ҳой, билагон экансан! — хитоб қилди Ўрхон бобо жилмайиб.

— Яхшиси, ке, иш қилайлик. Енимга ўт. Денгизга ҳадеб қарайверма, бари бир, қараганинг билан охиригача кўролмайсан.

Кириск қайиқ тумшугидан турди. Оёқ остидаги нарсаларни — буғу терисига ўралган иккита виңчестер, найза, арқон ўрами, сувли бочка, озиқ-овқат солинган тўрва ва яна қандайдир тугун ва кийим-кечакларни босиб, қайиқнинг қуйруғига ўтди. Қайиқ четини ушлаб, эшкакларнинг дастаси устидан қатлаганча ўтар экан, овчиларнинг бўйни-ю, елкаларидан чиққан тер ва тамаки ҳидини туйди. Уйда отасининг кийимидан шундай ўтқир ҳид келар, отаси овга кетган пайтларда эса ойиси унинг эски чарм камзулини суйиб ҳидлар, юзига босар эди.

Отаси ўғлига бош ирғаб, елкаси билан биқинига салгина туртиб эркалатган бўлди, аммо эшкакни қўлидан қўймади. Аммо Кириск

отасининг беихтиёр эркалатишига эриб кетмади, қайрилиб ҳам қарамади. Ҳа-да, денгизда ҳамма бирдай. «Кемага тушганнинг жони бир» деб бекорга айтмаганлар. Денгизда ота, бола деган гап бўлмайди. Денгизда фақат дарганинг гапи гап. Унинг буйруғисиз қайикда бирор чўпни у ердан бу ерга олиб бўлмайди...

— Утир, мана буёққа, — деди Урхон бобо унга жой кўрсатиб, узун, сертомир қўлларини боланинг елкасига қўяр экан. — Озгина чўчидинг-а? Аввалига хотиржам ўтирдинг, кейин эса...

Кириск ҳижолат тортгандай бўлди: демак, Урхон бобо унинг қай аҳволда ўтирганини сезганга ўхшайди. Бироқ шунга қарамай, у эътироз билдирди:

— Йўғ-ай, аткичх,¹ сираям чўчиганим йўқ! Нимадан чўчирдим!

— Ҳарҳолда денгиз сафарига биринчи чиқишинг...

— Нима бўпти, биринчи чиқсам? — бўш келмади Кириск. — Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман.

— Бўпти, бўпти. Мен эсам, биринчи бор денгиз сафарига чиққан-нимда, бунга жуда кўп йиллар бўлди, ростини айтсам, қўрқиб кетганман. Бир вақт қарасам, қирғоқ аллақачон кўринмай қолибди, Олапар ит ҳам аллақабқадир қочиб кетибди. Қаёққа қарасам, тўлқин... Ушанда дарров уйга қайтиб кетгим келди. Ана, Эмрайин билан Милхундан ҳам сўраб кўр-чи, биринчи марта денгизга чиққанларида қандай бўлган экан?

Улар жавоб бериш ўрнига тушунгандай бош ирғаб кулиб қўйишди-ю, яна эшқакка зўр беришди.

— Мен бўлсам қўрқмадим, — деб гапида туриб олди Кириск.

— Демак, ботир экансан, — тинчитди уни Урхон бобо. — Қани, энди айтгин-чи, Олапар қайси томонда колди?

— Ҳов анов ёқда!

— Ростданми? Негадир, қўлинг сал қалтираётингми?

Қўлининг титроғини босишга уринган бола сал ўнғроқ томонни кўрсатиб:

— Анов ёқда! — деди.

— Мана энди тўғри айтдинг! — деди Урхон бобо. — Агар қайиғимизнинг тумшуги манови томонга бурилиб турган бўлса, Олапар шунда қайси томонда қолади?

— Анов ёқда!

— Агар шамол қайиқни буёққа буриб юборса-чи?

— Анов ёқда!

— Агар чап томонга қараб сузсак-чи?

— Унда манов тарафда бўлади.

— Яхши, энди айтгин-чи, қандай аниқлаяпсан, ахир, тўрт тарафимиз сув бўлса? — ўсмоқчилаб сўради Урхон бобо. — Шуни айтиб бера оласанми?

— Мени бошқа кўзим ҳам бор, — жавоб берди Кириск.

— Қанақайин кўз экан у?

— Билмадим. Қорнимда бўлса керак. Ана шу қорнимдаги кўзим юмуқ турсаям кўраверади.

— Қорнида кўзи бор экан! — кулиб юборди ҳамма.

— Айтганича бор, — деди унинг гапини маъқуллаб Урхон бобо. — Одамда шунақа кўз ҳам бўлади. Аммо, у қориндамас, бошда бўлади.

— Менинг кўзим қорнимда, — ўзиникини маъқуллаб туриб олди Кириск, гарчи бундай кўз қоринда эмас, балки бошда бўлишига ишонаётган бўлса ҳам.

Орадан сал ўтиб, чол яна Кирискни синовдан ўтказа бошлади, боланинг денгиз томонларини яхши билишига ишонч ҳосил қилгач, хотиржам бўлиб ўзича гудурлади:

— Яхши, қорнингдаги кўзларинг чакки эмас экан.

¹ Аткичх — нивхча «бобо» дегани.

4. АЙМАТОВ. ♦ СОҲИЛ ЕКАЛАБ ЧОПАЕТАН ОЛАПАР. ♦ ҚИССА

Мақтовдан кўнгли ўсган Кириск ўзига ўзи саволлар бериб, уларга ўзи жавоб топишга ҳаракат қилди. Денгиз бир оз тинчланиб турган пайтда бу жумбоқларни ечиш унча қийин эмасди. Кириск қаерда бўлмасин, қаерда турмасин садоқатли ва улугвор Олапар қоясини ўйлаган вақтда у ҳар гал хотиридан ўчмай, беихтиёр кўз ўнгида пайдо бўлар ва болани ўзига чорлаётгандай қайси тарафдалигини эслатиб туради. Ҳатто ёнбағирлардаги тўқайзорлар, юқоридаги қоялар-у, пойидаги қашқа қорларгача, ҳамиша тиним билмай тўлқин уриб оққан тик жарликларигача бутун борлиги билан хаёлига келади. Бола Олапар қоясини кўз олдига келтирар экан, унинг атрофидаги бошқа тепаликларни ҳам ўйламаслиги мумкин эмас эди. Шунингдек, у беихтиёр ўз уйини ҳам ўйлай бошлади. Кўз ўнгида қирғоқдаги тепаликлар орасидан кичик водий кўзга ташланади, у ердаги ўрмон четида, анҳор бўйида жойлашган манзил, манзилдаги кесилган ёғоч уюмлари, кашпонлар, итлар, товуқлар, балиқ қоқланадиган илгаклар, мўридан чиқаётган тутунлар, одамларнинг ғала-ғовури, ойиси ва синглиси Псулк пайдо бўлади. Бола уларнинг шу дамда нима қилишарганини ҳам равшан тасаввур этарди. Ойиси, албатта, Кирискни, отасини, денгиз овига чиққанларнинг ҳаммасини кўнглидан ўтказаяпти. Ҳа, ҳозир ҳам шубҳасиз улар ҳақида ўйлаяпти. Уйлаяпти-ю, «Евуз руҳлар фикрларимни, қўрқаётганимни билиб олишмасин» деб ҳадиксирайди. Кирискни яна ким ҳам ўйларди, эҳтимол, Музлук ўйласа керак. Шу дамларда Музлук уларнинг уйига, гўё Псулк билан ўйнагани келган бўлади. Агар у билмасдан денгизга, овга кетганлар тўғрисида гапириб қолса, ойиси, «Сен нималар деб вайсаяпсан, уларни ўрмонга ўтин тергани кетганидан хабарсизмисан», деб койиб бериши турган гап. Қизалоқ бирдан хато қилганлигини билиб, уялиб жим бўлиб қолади. Кириск «У мени ўйласа қандай яхши бўларди» деб орзу қилар, аммо ўзи уни деб қизнинг таъна-дашном эшитишини асло истамасди.

Қайиқ эса ҳамон аввалгидай, тўлқинларга секин тўш уриб, енгил сузиб борарди. Атрофда кучсиз тўлқинлар қуёш нурида мавжланиб, денгиз юзи кўпикланиб ётарди. Нивхлар чошгоҳгача, ҳеч бўлмаса, кун ботишгача биринчи оролга — энг яқини — Кичик сийнага етиб олишни, ишлари ўнгидан келса, овни бошлаб юборишни мўлжаллаган эдилар. Сўнг иложи бўлса, қоронғи тушмасидан ороллардан иккинчисига — Урта сийнага етиб бориб, тунаб қолишмоқчийди: у ерда қайиқни қўйиш учун қулай жой бор эди. Эртасига эрталаб яна денгизга отланишарди. Шу куннинг ўзида овлари бароридан келиб, учта нерпани саранжомлашса, ҳаялламай, тонгдаёқ орқага қайтишлари мумкин эди. Нима бўлсаям, куннинг биринчи ярмида, қуёш икки терак бўйи кўтарилган пайтдан кечикмай йўлга чиқишса тузук бўлади. Денгиздан қанчалик тез қайтилса, шунчалик яхши бўлишини ҳамма билади.

Ўрхон бобо шуларни назарда тутиб, ҳамма ишларнинг ҳисоб-китобини олиб қўйган эди. Унинг ёрдамчилари Эмрайн билан Милхун ҳам Уч сийна оролларига биринчи боришлари эмасди. Ўзлари ҳам ишнинг кўзини билишади. Энг муҳими — ҳавонинг авзойи яхши бўлса, шунингдек, ҳайвонларни вақтида жойидан топишса бўлгани. Қолгани овчиларнинг ўзига, ҳар бирининг абжирлигига боғлиқ.

Ўрхон бобо денгиз сафарига фақат тирикчилик учунгина чиқмасди. Тўғри, тирикчилик — тирикчилик! Денгиз неъматларисиз яшаб бўлмайди. Аммо, бундан ташқари, денгиз чолни ҳар доим оҳанрабодай ўзига торгар, поёнсизлиги Ўрхон бобонинг дилидаги муқаддас, эзгу ўйларга эрк берарди. Ҳа, чолнинг дилида сир сақлайдиган, эзгу ўйлари бор эди. Қуруқликда кўп нарсаларни ўйлашга фурсат топилмайди, кундалик майда-чуйда ташвишлар вақтини олади. Денгизда бу нарсаларни ўйлаш мумкин, денгиздагина Ўрхон бобони буюк ўйларидан ҳеч ким чалғитолмасди. Бу ерда у ўзини Денгизга ва Осмонга яқин сезарди.

қайиқнинг
чўри ва
ялғуз

Чексиз кенглик қаршисида қайиқда ўтирган одамнинг ҳеч нимага арзимайдиганлигини чол яхши тушунарди. Лекин инсон ўйлари билан Денгиз ва Осмонга тенглаша олади. Шу ўйлари билан у табиатнинг абадий қудрати олдида ўзининг мавжудлигини исботлайди, шу билан инсон коинотнинг теранлиги ва юксаклигига муносиб бўла олади. Шунинг учун ҳам, инсон ҳаёт экан, у руҳан денгиздай қудратли, руҳан осмондай чексиз: чунки ўй-хаёлотининг чеки йўқ. Агар инсон ўлса, унинг ўй-хаёлларини бошқа бир инсон давом эттиради, у ҳам ўлса, кейингиси ва ҳоказо, шу тариқа бу ҳодиса чексиз давом этаверади... Шуни анлаганидан чол чидаб бўлмас аччиқ қисматга чидаш кераклигини ҳис қилиб, таскин топар эди.

У ҳаёт бор ерда ўлим ҳам ҳақлигига ишонарди. Ўзининг ҳам вақт-соати келиб умри тугашини биларди. Ўлгандан кейин ҳаммаси бир пул, лекин шундай бўлса-да, нима учундир қалбининг тўридаги эзгу ниятлари, сув париси ҳақидаги ғаройиб тушларининг абадийлигига, ўлганидан кейин ҳам яшашига ишонарди. У кўрган тушларимни бошқаларга қолдиришим мумкин эмас, тушни бировларга қолдириб бўлмайди, шунинг учун ҳам улар изсиз йўқолиб кетмайди, деб ишонарди... Ҳа, йўқолиб кетиши мумкин эмас. Буюк Сув париси мангу яшайди, демак, у ҳақдаги тушлар ҳам мангулигича қолишига амин эди.

Денгиз сафарида чол ана шулар тўғрисида жуда кўп ўйларди. Шундай пайтларда у узоқ сукутга ботар, ўзи билан ўзи бўлиб, йўлдошларига бир оғиз сўз қотмас эди. Денгизга боқиб, кимга мурожаат этаётганини ўзи ҳам билмай фақат бир нарсани — буюк Сув париси яшайдиган тушларини асрашни илтижо қиларди. Ахир, одамнинг тушлари ўзи билан нариги дунёга ҳам бирга кетиши, у тушлар эгаси билан абадий бирга бўлиши мумкин эмасми? У бунга жавоб топа олмагач, изтиробда ўй суриб, «Аслида шундай бўлади, тушларимдан абадий айрилмайман», деб ўзини ишонтиришга уринарди.

...Қачонлардир жуда қадим замонларда, Олапар қояси соҳилида уч ака-ука яшарди. Тўнғичи — илдам, тепаликларга югуриб чиқадиган, истаган ёғига бир зумда етиб борадиган чаққон йигит эди. У бир буғубоқар одамнинг қизига уйланибди, ҳисобсиз буғуга эга бўлибди-да, тундра томонларга кўчиб кетибди. Кенжа ўғил изтопар ва мерган йигит бўлиб, у ҳам ўрмончи одамлардан бирининг қизига уйланиб ва тайга томонларга кўчиб кетиб, овчилик билан кун кечира бошлабди. Ўртанча ўғил оқсоқ бўлиб туғилган экан. Эрта туриб, кеч ётса ҳам иши юришмас, буғуларни қувиб етолмас ва ўрмонда бирор ҳайвонни тутолмас экан. Шунинг учун ҳам теварак-атрофдаги одамлар унга қизини бермабди. Акаси билан укаси ҳам уни ташлаб кетишибди. Мовий денгиз бўйида оқсоқ йигит ёлғиз қолибди. Шу тариқа у майда-чуйда балиқ тутиш билан тирикчилик қила бошлабди. Аммо бундай кечган кун ўзингизга маълум...

Бир куни толесиз йигит ўз қайиғида денгизга қармоқ ташлаб ўтирган экан, бирдан, қармоғининг ипи юлқина бошлабди, шунда у ови барор келишини ўйлаб қувониб кетибди. Аста-секин торта-торта балиқни қайиғига яқинлаштирипти.

Бир вақт мўъжизага кўзи тушибди! Қармоққа илинган жонивор аёл қиёфасидаги балиқ экан! У жон-жаҳди билан сувни шалолатиб, ҳар томонга тўлганиб сапчиб қочишга уринибди. Сув парисининг ҳусни-жамоли таърифга сиғмас эмиш. Бадани сип-силлиқ, сутдай ойдин кечадаги сой тошчалари сингари кумушдай товланади, оппоқ сийналарининг қорамтир учлари қарагай ёнроғига ўхшаб бўртиб турар, кўзлари яшил учқун сочиб порларди. Йигит сув парисини денгиздан кўтариб чиқариб олган пайтда, у ҳам йигитнинг бўйнидан қучоқлаганча иккаласи ҳам қайиқда тунаб қолишибди. Бундай бахтдан оқсоқ йигитнинг боши айланиб, эсанкираб қолибди. Назарида, қайиқ бирдан осмонга сапчиб кетган эмиш. Шунда денгиз ҳам осмонга сапчиб, осмон денгизнинг устига ёпирилиб тушгандай бўлибди. Сўнг бўрондан кейин

бўлганидек, ҳаммаёқ бирданига жимиб қолибди ва сув париси шу заҳотиёқ қайиқдан сакраб тушиб сузиб кетибди. Йигит олга ташланганча сув парисини чақириб, қайта қол, дея ялиниб-ёлворибди. Лекин сув париси овоз бермай, денгиз қаърида ғойиб бўлибди...

Кимсасиз денгиз бўйига ташлаб кетилган бечора оқсоқ йигитнинг бошига ана шундай савдо тушган экан. Сув париси ўша кетганча қайтиб келмабди. Оқсоқ йигит эса шу кундан бошлаб, Сув париси ҳижрониди телбанамо бўлиб қолибди. Шу кундан бошлаб у куну тун соҳилда кўз ёш тўкиб сув парисини излаб юрар, атиги узоқдан бўлса ҳам бир кўрсам, деб ялиниб-ёлвориб сўрар экан.

Вақти-вақти билан денгиз тошганда, у сув бўйига чиқиб:

Қайда сузиб юрасан, эй, буюк Она балиқ! —

деб куйлар экан. Сув қайтганда эса яна:

Қайда сузиб юрасан, эй, буюк Она балиқ! —

деб куйларкан.

Ойдин кечаларда кезар ва куйларкан.

Ер эса — ёлғиз бошим...

Қайда сузиб юрасан, эй, буюк Она балиқ!

Сув тошганда кезар ва куйларкан, сув қайтганда кезар ва куйларкан...

Шу орада қиш кетиб, изидан баҳор ҳам ўтибди. Ёз кунлари бахтиқаро йигит соҳилда маймоқланиб, гирён кезиб юрар, тиззасигача асов тўлқинларга ботиб, Сув париси кўриниб қолармикин, садо берармикин, деган илинжда денгизга узоқ-узоқ тикилар экан. Ана шундай кунлардан бирида йигит денгизнинг қирғоқ яқинидаги саёз жойида бола йиғисига ўхшаш овозни эшитибди. Бола эмас, ҳозиргина туғилган норасида чириллаб йиғлаётгандай овоз эшитилибди. Йигит у ерга чопиб борибди-ю, ўз кўзига ўзи ишонмай қолибди — сувнинг саёз ерида, тўлқинлар ичида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай, фарёд чекиб ўтирган қип-яланғоч чақалоққа кўзи тушибди.

Гўдак: «Менинг отам ким? Қани менинг отам?» деб чирқираб йиғлармиш. Оқсоқ йигит буни кўриб, ҳайратдан ҳанг-манг бўлиб қолибди. Чақалоқ эса уни кўриши билан «Дадажон, мен сизнинг ўғлингизман! Мени бу ердан олиб кетинг!» дебди.

Қаранг, қандай ажойиб-ғаройиб воқеалар юз бермайди дейсиз! Уша одам ўз боласини бағрига босиб, уйига олиб кетибди.

Бола тез ўсиб, улғайибди. Денгизга овга чиқадиган бўлибди. Жасур ва кучли овчи деган ном чиқарибди. Толеи баланд бўлиб туғилган экан: денгизга тўр ташласа, гиж-гиж балиқ чиқар, ёйдан ўқ отса, денгиз ҳайвониининг бўғзини тешиб ўтар экан. Унинг шухрати узоқ-узоқларга, ўрмонлару тоғлар ортига ҳам таралибди. Ўрмон қабиласидан бўлган эсли-хушли бир қизни барча расм-русмлари билан унга олиб беришибди. Фарзандлар туғилибди. Шундай қилиб, Сув париси авлоди кўпайиб, дунёга тарқалибди. Байрамларда айтиладиган қўшиқ ўшандан қолган экан:

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?

Сенинг қайноқ пуштингдан — мангу ҳаёт бошланган,

Сенинг қайноқ пуштингдан — ундик денгиз бўйида,

Сенинг қайноқ бағрингдир — очунда энг гўзал жой.

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк она балиқ?

Худди нерпа бошига ўхшайди оппоқ сийнанг,

Бизни боқди денгизда худди шу оппоқ сийнанг,

Қайда сузиб юрасан, эй, Буюк Она балиқ?

Ч. АЙМАТОВ ◆ СОҲИЛ ЕҚАЛАБ ЧОПАЕТГАН ОЛАПАР ◆ ҚИССА

Энг девкор, алл эркак сузиб борар сен томон,
Сенинг пуштинг, уруғинг гуллаб-яшнасин дебон,
Ер юзинда авлодинг униб-кўпайсин дебон...

Қудратли куч таъсирида чексиз баҳри-бар — уммон тубларидан чиқиб келиб, қирғоқларни, майсаларни, қумтепаларни босиб, сеҳрли оғушига олган даҳшатли сув кўтарилиши ва қайтишидек, мана шу туш ҳам ўз-ўзидан кўйилиб келаверарди.

Ҳар гал умр йўлдоши бўлиб қолган мана шу тушни кўрганида Ўрхон бобо узоқ вақтгача гангиб юрарди. Тушининг ростлигига у қаттиқ ишонарди. Бироқ Сув париси билан кўришганларини бирор жон зотига айтмасди. Бундай воқеа тушида эмас, ўнгида, шундай яшаб юрган пайтда юз берганида ҳам албатта ҳеч кимга айтмаган бўларди.

Мана шу воқеа чолнинг тушларига тез-тез кириб турар, уни ҳам қувонтириб, ҳам қайғуга солиб, руҳан азобларди. Бу тушнинг ажойиб-ғаройиб хосияти шунда эдики, у ҳар гал Ўрхон бобога ўзининг моҳияти, маънолари ва ишораларининг теранлиги ва ақл бовар қилмас даражадаги турланишлари билан лол қолдирарди. Чол кўрган тушларининг ҳаёт билан аллақандай мавҳум, сезилар-сезилмас сирли муносабати ҳақида ўй сурарди. Бу алоқанинг сирли эканлиги ва мавҳум аломатлари одамни ҳаминша азобга соларди. Ўрхон бобо беихтиёр шуни ҳис эдики, кўнгли ҳар қанча алғов-далғов бўлса ҳам, у ўша тушида кўрганларини яна ва яна кўргиси келаверар, доимо буюк Сув парисининг висол соғинчи билан яшарди.

Ўрхон Сув париси билан денгизда учрашарди. Унинг пайдо бўлишини кутиб, ҳувиллаб ётган қимсасиз қумлоқ соҳилда, ботиб бораётган қуёшнинг сўниқ нурлари шуъласида узоқ вақт кезиб юрарди. Бироқ қумдаги оёқ излари кўринмаса ҳам қуёш ботиб кетгандан сўнг унинг ҳаракатсиз кўланкалари кўзга ташланиб турарди. Бу кўланкалар қоп-қора қорни эслатарди, юракни ўртовчи, ғайриинсоний соғинч бутун вужудини қамраб олган Ўрхон ана шу қоп-қора қор устида гирён кезарди. Вужуди ишқ дарди, умид ва истак-дарди билан тўлиб-тошар, аммо яйдоқ денгиз эса парвойфалак сукут сақлаб турарди. Мана шу ҳайҳотдай ёлғизлик оламида на ғир ётган шабада, на бир инсон овози, на бир шарпа сезиларди. Чол эса денгиздан кўз узмай мўъжизани, парини орзиқиб кутарди.

Қирғоққа урилган унсиз тўлқинлар йўлига бодрокдай оппоқ кўпиклардан пойандоз солишини кўриб, юраги ғам-ғуссага тўларди. Боши узра сассиз оқ чорлоқлар лайлак қордай безовта чарх уриб учинарди. Мана шу ганг ва гунг маконда ўзини қаёққа сиғдиришни билмас, кўнгли озаётганини сезар, қалбронда вақт ўтган сари унинг тийиқсиз, аёвсиз соғинчи тобора қалбини ўртаб, азоб бериб, кучайгандан-кучайиб борар эди; ҳатто тушларида ҳам Сув парисини кўрмаса, аёл олдига келмаса яшаёлмаслигини, ёлғизлик саҳросида хароб бўлишини ҳис қиларди. Ана шундай пайтларда у овозининг борича қичқириб, Сув парисини йўқлаб чақиришга киришар, аммо у ўз овозини фарқлай олмасди, чунки бу ғалати тушдаги ҳамма нарсаларнинг овози ўчган ва ўзи ҳам овоздан маҳрум эди. Денгиз ҳамон сукут сақларди. Ўрхон фақат ўзининг оғир-оғир, узуқ-юлуқ ҳарсиллаб нафас олишини, ўз юрагининг қинидан чиқиб кетгудай безовта дукиллашини, чаккаларининг ниҳоятда лўқиллаб, зирқираб акс садо беришини эшитарди, холос. Мана шуларгина уни таъқиб ётарди. Бу товушлар уни асабийлаштирарди, у ўзининг юрагидан чиққан овозлардан қаёққа қочиб кетишини билмай, ғашланарди. Чўкаётган одам қутулишга қандай жон-жаҳди билан интилса, у ҳам Сув парисига шу қадар эҳтирос ва телбалик билан талпинарди. Ўрхон фақат Сув парисигина бахт тақдим эта олишини билар ва сўнгги нафасигача уни кутарди.

Ниҳоят, Сув париси шиддат билан тўлқинлар орасидан чиқиб, ялт-юлт этганча у томонга қараб сузиб келаётганда, бирдан тилсиз дунё соқовлиқдан қутулиб, тилга кирар, олам шовқини кўчкидай босиб

тушар, у оламнинг яна ўз ҳолатига келганини қувониб қийқириб қаршилар, яна борлиқни қирғоққа урилайётган тўлқинларнинг шовуллаши, шамолнинг гувуллаши ҳамда боши узра чарх уриб учаётган чорлоқларнинг ғала-ғовури босиб кетарди. У севинганидан қийқириб, ўзини денгизга отар, аллақандай тезсузар наҳангсимон махлуққа айланиб қоларди.

Сув париси эса унинг келишини кутиб, чарх уриб айланар, ўзини сув устига отиб, талпиниб, тўлганиб, бир лаҳза ҳавода муаллақ осилиб қоларди. Шундай пайтда у тўсатдан денгизга тушиб қолган ҳақиқий хипча бел аёлдай аниқ кўзга ташланарди.

Ўрхон Сув париси ёнига сузиб борар, сўнг иккаласи уммон сари йўл олишарди.

Энди улар бирга сузишар, бир-бирларига тегиб-тегмай, тобора шиддат билан олдинга интилишарди! У худди мана шундай лаҳзалар насиб қилар деган умидда сархушлик, соғинч азобида қоврилар эди.

Мана, ниҳоят улар бир-бирларининг висолига ноил бўлишди. Улар ақл бовар қилмас куч ва шиддат билан тунги океаннинг туб-тубидан чиқувчи ажойиб-ғаройиб шуъла билан жимирлаётган уфқнинг тайин-сиз ҳудуди томон интилишарди. Улар қаршиларидан тиним билмай кўпириб келаётган ўркач-ўркач тўлқинларни гавдалари билан ёриб, гоҳ баландга, гоҳ пастга парвоз қилишдан чексиз лаззат олиб ўқдай учишарди. Уларнинг ёнгинасидаги ой эса шошилайётган тўлқинлар тизмасидан ортда қолмай кўзгу шуъласи янглиғ бир ерда турмасдан иккаласининг изидан мудом кузатиб борарди. Шу лаҳзаларда ёлғиз ой билан ёлғиз улар — у билан Сув париси ва чексиз уммон кенглиги борлиққа ҳоким эди. Оламда фақат улару фақат уммон бор эди! Мана шу лаҳзаларда уларнинг бахтиёрлиги, шодонлиги арши аълога етмоқда эди. Бу эрк лаззати, висол тантанаси лаззати эди...

Улар шиддат билан, тиним билмай сузишар, оламда фақат ўзларига аталган олис масканга тезроқ етиб бориш, у манзилга тезроқ етиб, қовушиш эҳтиросида саркаш сузишар, ниҳоят, чақиндай биргина лаҳзада ҳаётнинг ибтидосяю интихосининг бутун лаззатию бутун алам-аччиғини тоғиш насиб этадиган манзилга тезроқ етишиш орзусида тинимсиз талпинишарди.

Шу аснода улар тилақларига тезроқ етишиш орзусида жон-жаҳдлари билан тиним билмай, тўхтовсиз сузиб боришарди.

Улар қанчалик тез сузишса, бир-бировларига яқинлашиш туйғуси шунчалик алангаланиб борарди. У чарчаш нималигини билмай, жон-ҳолатда сузар, урчиш манзилига интилиб, бутун куч-қувватини, энг охирги, энг майда томчисигача сарфлайдиган лаққа балиғидай, ҳолдан тойгунча сузар эди. У ишқ йўлида ўлимдан ҳам тап тортмай сузар эди. Сирли Сув париси эса тўлқинлар узра камалак нурлари янглиғ сув зарралари булути орасида силлиқ бадани марвариддай товланиб, Ўрхонни ҳайратга солганча шиддат билан олға интиларди. Сув зарраларининг зангори ва оппоқ қуюни орасидаги Сув парисининг бениҳоя гўзаллигидан унинг нафаси бўғзига теқиларди.

Улар сира сўзлашмас, фақат чексиз уммонда бир-бирларининг сув кўпиклари ва зарралари ичида кўринмай кетган чехраларидан баҳраманд бўлиш иштиёқида сабру тоқатлари тугаб, истаклари тобора алангаланиб, тақдир уларга раво кўрган макон ва замонга қачон етар-канмиз, дея тинимсиз сузишарди...

Аммо улар ўша маконга, ўша замонга сира етолмас эдилар. У ерга етиб боришнинг вақт-соати йўққа ўхшарди...

Кўпинча, Ўрхоннинг тушлари ниҳоясига етмас, тўсатдан узилиб қолар, бир зумда тумандай тарқаб кетарди. Шундай пайтларда у гарангсиб, таажжубда қоларди. Бундан у чинакамига хафа бўлар, нимагадир қониқмаганидан, ниманингдир охирига етолмаганидан узоқ вақт кўнгли ғаш бўлиб юрарди. Гоҳо орадан кўп вақтлар ўтган бўлса ҳам ўша воқеани яна бир бошдан эслар, буларнинг ҳаммаси нимани англатишини жиддий ўйлаб қолар, ҳар қалай, буларнинг ҳаммасида

аллақандай маъно борлигини пайқар, тушида кўрганларига чин дилдан ишонарди, бу нарсалар аслида оддий туш эмаслигини ҳис этар эди. Негаки, одатдаги тушлар баъзан эсланса ҳам кейин бутунлай унутилиб кетарди. Бундай ўйлар ҳақида у бошини қотириб ўтирмасди, чунки тушга нималар кирмайди, дейсиз. Сув парисини эса, Ўрхон ҳеч қачон унутолмас, уни ҳаётида илгари учратган ва ҳозир ҳам оламда бор мавжудот деб ўйларди. Шунинг учун ҳам қария ҳар гал тушида сув париси билан учрашиб, кутилмаганда айрилиб қолганидан чинакамига ҳафа бўларди. Бу учрашув ва айрилиқларни у чиндан ҳам юз берган воқеалар деб биларди.

Айниқса, туши нохуш ниҳояланганда, у қаттиқ изтироб чекарди. У ана шу пайтда тушининг сирли ниҳоясига ҳеч қандай изоҳ тополмай чуқур ғам-андух, қайғу-ҳасратга чўмарди.

Тушида улар орзудаги манзилга етай-етай деб қолишар, олисда қандайдир соҳил кўзга ташланар эди. Бу — севги соҳили эди, иккаласи тезроқ у ерга етиб, тезроқ бир-бирлари билан қовушиш учун жонжаҳдлари билан интилар эдилар. Ана шу соҳилга энди етай-етай деб қолганларида бирдан суви тиззадан келадиган саёз қумлоқ чиқиб қолар ва сафарлари шу ерда узилиб қоларди. Ўрхон ўзини ўнглаб олиб ён-верига қараганда, Сув париси жонҳолатда маккор саёзликдан қутулишга уринарди. Манглайдан совуқ тер қуйилаётган Ўрхон унга ёрдам беришга ошиқарди. Аммо ёнгинасидаги парига етиб бориш учун бир умр кетадигандай туюлар, ютиб бораётган ботқоқлик сингари сув тубидан оёқларини чиқазолмай, тиззалаб эмаклар, аммо увушиб қолган оёқлари гўё бировникидек унга итоат этмай аранг судраларди. Сув париси ёнгинасида, гўё қўл узатса етадиган жойда бўлса ҳам унга етолмай изтироб чекарди, нафаси бўғилиб, энтиқиб, сув тубидаги ёпишқоқ ўт-ўланларга ўралашиб йиқилиб тушарди. Аммо гўзал Сув парисининг саёзликда шалоплаб, ўзини у ёқдан-бу ёққа уриб, нафаси бўғилаётганлигини кўриш янада азоб эди. Ниҳоят, Ўрхон бир амаллаб Сув париси қошига етиб бориб, уни кўксига босганча, боши айланиб, гандираклаб, қирғоқ томон яқинлашар экан, қизнинг юраги парвозда уриб туширилган ярадор қушникидай қинидан чиқай-чиқай деяётганини аниқ сезиб турарди. У парини кўксига қаттиқ босганича, гўё ҳимояга муҳтож заиф гўдакни кўтариб кетаётгандай авайлаб, ардоқлаб бораётганида унга меҳри товланиб, раҳми келганидан қайноқ кўз ёшлари томоғига тикилиб қоларди. У Сув париси олдида ҳаяжон ва номусдан йиғлаб юбормаслик учун ўзини зўрға тийиб турарди. У Сув парисига жон-гани билан берилиб, нафасини ичига ютганча оёқ учида, оҳиста-оҳиста авайлаб кўтариб бораркан, ҳар лаҳза уни ўйларди. Сув париси эса кўз ёш тўкиб, унга эрк беришни, яна денгизга қўйиб юборишни сўраб ялиниб-ёлворарди. Сув париси нафаси бўғилиб, сўлий бошлар, Ўрхонни кенг денгиздан бошқа жойда сева олмасди. Қизнинг унсиз йиғлаб, дардли ва илтижоли термилаётганини кўрган Ўрхон ҳам бунга чидаёлмасди. У ортига қайтарди-да, саёзликдан ўтиб, аста-секин денгизнинг одам ботар-ботмас ерига етганда, қизни авайлаганча қучоғидан оҳиста бўшатиб юборарди.

Сув париси денгиз тубига сузиб кетар, у эса гарангсиб, ёлғиз ўзи қоларди. Ўрхон унинг ортидан тикилганча ҳўнграб йиғлаётганида уйғониб кетарди...

Қайда сузиб юрасан, эй буюк Она балиқ?

Бу денгиз — соғинчимдир,

Бу сувлар — кўзим ёши.

Ер эса — ёлғиз бошим.

Қайда сузиб юрасан, эй, буюк Она балиқ?..

У бу воқеани эслаганда қаттиқ азобланарди, чиндан ҳам Сув парисини ушлаб қучоғида босгандай ва яна уни ўз эркига қўйиб юборгандай бўларди. Нега шундай бўларкин-а? Ахир одам тушида ҳар

қандай истагига эриша қолса бўлмайди? Бу нарса кимга боғлиқ, бу қандай ҳикмат, нимага йўйса бўлади уни? Бу жумбоқнинг сирига тушуна олмаган Ўрхон охири қўл силтаб, Сув парисини унутишга, уни ўйламасликка ҳаракат қиларди.

Бироқ денгиз овига чиқиши билан Ўрхон ўзи сезмаган ҳолда яна Сув парисини, у билан боғлиқ ҳамма воқеаларни ўйлай бошларди. Ўша ғаройиб тушидаги воқеаларни денгизда яна қайта бошдан кечиргандай бўлар, ҳушёр тортиб ажабланганча: «Нега энди ҳадеб Сув парисини ўйлаганим-ўйлаган, аслида бўлмаган Сув парисини қариган чоғимда менга ким қўйибди?» — деб ўзини-ўзи койирди. Ўзига-ўзи танбеҳ бераркан, у нимагадир ишонарди: агар Сув париси бўлмаганида аллақачон жонидан безган бўларди, ахир, қариди, қувватдан қолди, кўзидан нур, юзидан чиройи кетди, тишлари тўкилди. Илгари қандай шуҳрат топган бўлса, энди ҳаммаси йўқолиб, тугаб боряпти, бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда, аммо ҳамон юрагида ўти бор, дилидаги орзу-истаклари ҳамон аввалгидай; шунинг учун ҳам киши мана шундай ўйларга ботади, мана шундай тушлар кўради, чулки фақат тушларида ва хаёлларидагина одам ўзини ўлмас ва эркин ҳис қилади. Орзусида у осмонларга чиқади, денгиз тубларига тушади. Инсон шунинг учун улугки, у сўнгги нафасигача ҳаётда нимаики бўлса — ҳаммасини ўйлайди. Лекин ажал булар билан ҳисоблашиб ўтирмайди, инсон қандай яшади, орзу-хаёлларида қандай юксалди, қандай тушлар кўрди, ким бўлди, ақли нималарга етди, қанчалик етди — ажалнинг бу нарсалар билан иши йўқ. Нега шунақа? Нима учун дунё бундай қурилган? Майли, Сув париси хаёл, туш ҳам бўлсин, бироқ кошки мана шу ғаройиб тушдан нариги дунёдаям сира айрилмаса...

Ҳар қалай, нима бўлса ҳам, Ўрхон Сув парисига қанчалик ишонса денгиз тинглаётганига ҳам шунчалик қатъий ишонарди. Денгизга чиқса бўлди: ёзилиб-яйраб дам олар, эмин-эркин фикрларди. У ўзининг хаёлларига ғарқ бўлганича, «Сув париси билан худди шу ерда сузаётган эмасмидик?» дея ўз-ўзидан сўрарди.

Шундай пайтларда у муштугига қайтадан тамаки тўлғизар, тутунини бурқситиб, ҳузур қилар эди: «Қаерда ўсаркин бу ғаройиб кўкат, — ажабланарди у. — Ўзи аччиқ бўлсаям кўнгилга таскин беради... Савдоғлар айтишган эди, Манжурияда ўсади, деб. Бу Манжурия деганлари жуда узоқ бўлса керак. Тамакини ўша ердан олиб келишаркан. Ҳа, жуда узоқ бу ер. Бизнинг одамлардан биронтаси ҳам ҳеч қачон у ёқларга бормаган... Наҳотки, ўша ерларда тамаки ўрмондаги майса сингари ўсиб ётса. Е пирай! Нималар бўлмайди дейсиз бу дунёда»...

Кун оғди. Шу аснода у гоҳ бирдан уфқнинг аллақаеридан келиб қолган булутлар орасига кириб кетар, гўё худди ўша ёқда ҳавонинг авзойи бузилганга ўхшар эди. Қуёш булут орасида яширинган ана шундай пайтда денгизнинг тўсатдан ранги ўчиб, қорайиб, борлиқ кўнгилни ғашлантирадиган зулматга чўмади. Гоҳо эса қуёш булутлар орасидан чиқиб, яна баҳоргидай саҳоват билан нур сочади, ана шу пайтда денгизда лак-лак жонли шуълалар сузиб кўзни қамаштиради, одамнинг дили яна равшан тортади.

Кириск денгизга хийла ўрганиб, ҳатто бир оз зерика бошлаган бўлишига қарамай, денгиз юзасининг маҳобатидан, поёнсизлигидан ҳамон ҳайратда эди. Ҳар қанча сузишса ҳам сувнинг охири кўринмайди. Денгиз ҳар қанча катта бўлса ҳам бола қирғоқда юрганида ундан бунчалик ажабланмасди.

Катталар эса ҳеч нимадан ажабланишмайди. Улар ҳамма нарсага одатланиб қолишганди. Эмрайн билан Милхун ҳамон илгаригидай, эшкакларни сувга унчалик чуқур ботирмай, равон эшиб боришарди. Улар тиним билмас, нафас ростлаб олиш учун ҳам бирор зум Ўрхонни ёрдамга чақиришмас, «Кейинроқ, қайтишда, қайиқ юкка тўлганида ёрдамлашасиз, ҳозир эса қайиқни бошқариб боравринг», дейишарди. Кекирдаги бўртиб чиққан, узунбўйин қари Ўрхон эса

қайиқ тумшуғида, ўлжасини пойлаётган бургутдай энкайганича ўтирарди. Кўпинча, сукут сақлар, нималарнидир ўйлар эди.

Қайиқ эса аввалгидай тўлқинларга тўш уриб, енгил сузиб борарди. Тўлқинларнинг қаршилиги ҳам аввалгидай бир маромда эди. Шамол ҳам аввалгидай сув юзалаб эсарди. Улар шу зайлда сузишарди...

— Аткичх! Аткичх! Ана орол! Кичик Сийна! — шодланиб қичқирди бирдан Кириск бобосининг енгидан тортиб.

— Қани орол? — ишонмай сўради Ўрхон кафтини пешонасига қўйиб, олисларга қараркан. Эшқакчилар ҳам ажабланиб, бола кўрсатган томонга қарашди.

— Орол уёқда бўлмаслиги керак, — гудранди чол, чунки бола улар кутмаган, бутунлай бошқа томонни кўрсатаётганди.

Бола янглишмаганди, ўша томонда, олис-олисларда чиндан ҳам денгизда қотиб қолган ғадир-будир қўнғир-балчиқсимон юза қимир этмай кўриниб турарди. У худди сув ўртасида туртиб чиққан харсангга ўхшарди. Ўрхон ўша ёққа узоқ боқиб турди-да:

— Йўқ, у орол эмас, — деди ниҳоят қатъий ишонч билан. — Кичик Сийнага етиш учун ҳали тўғрига, кунботарга қараб сузиш керак. Сени айтаётганинг эса бутунлай бошқа томонда. Орол ҳам эмас, — давом этди чол. — Йўқ, менимча, бу — орол эмас.

— Бу сувларда бунақа орол йўқ эди, бунақа оролни сира кўрмаганмиз, — деди Милхун. — Кичик Сийна чап томонда бўлади, бу эса, билмадим, нима экан?

Ўша нарса туман ёки булут бўлмасин яна? — сўз қотди Эмрайн. — Ёки тўлқин ўрқачларими десам қимирламаяпти-ку?

— Шунини айтаман-да, нимакин? Туман ё булут бўлиши мумкин, яна ким билсин? Жуда узоқда. Лекин орол эмас, — хулоса қилди Ўрхон. — Мабодо туман бўлса яхшиликка олиб бормади.

— Ҳечқиси йўқ, фақат шамол ўзгармаса бўлгани, — эшқакка зўр бераркан, дилидагини айтди Эмрайн. — Бир жойда турибди, қимирламасдан. Лекин у томонда бизнинг қиладиган ишимиз йўқ, нима бўлса бўлаверсин...

Кириск аввалига, топган нарсасининг нималиги аниқланмаганидан хафа бўлди, аммо кўп ўтмай бу воқеани эсидан чиқарди.

Овчилар эса янглишмаган эдилар. Тез орада чап томонда сув юзига чиқиб турган Кичик Сийна оролчаси кўриниб қолди. Энди бунга шубҳа йўқ эди. Оролча чиндан ҳам сийнага — елинга ўхшаб сув юзига туртиб чиққан, паст-баландликлардан иборат қуруқлик экан.

Оролни кўриб ҳамма севиниб кетди, айниқса, Кирискнинг оғзи қулоғида эди. Худди шу пайт энг қизиқ воқеа юз берди.

— Мана етдик, — деб боланинг телпагини сийпалади Ўрхон. — Олапар ўз уйида қолсаям бизни шу ергача бошлаб келди. Агар у изимиздан эргашганида чўкиб кетарди, тўғрими?

— Бўлмасам-чи! — тасдиқлади Кириск чолнинг гапидаги ҳазил оҳангини пайқаб.

— Олапар шунинг учун ҳам керакки, у қирғоқда қолиб, уйимизни қўриқлайди. Шу билан бирга биз доим уни эслаб, йўлдан адашмай, ов жойига етиб келдик. Қани, айт-чи: Олапар бизга яна зарур бўладими, йўқми?

— Йўқ, энди керакмас! — тағин ишонч билан жавоб берди Кириск. — Энди қаёққа сузиш кераклигини ўзимиз биламиз.

— Сал ўйлаб кўрсанг бўларди! — деди койигандай Ўрхон. — Ахир, шундай зийрак бола ўйламай гапирадими?

Денгиздаги олис оролга етиб олишганида, Олапарнинг энди нима хожати борлигига Кирискнинг сира ақли етмасди.

— Олапаримизнинг энди нима кераги бор?

— Нима кераги бор дейсанми? Уйга қандай қайтасан? Қаёққа сузасан, қайси томонга? Қани, ўйлаб кўр-чи? Тушундингми энди? Оролнинг қайси томонида келдик, орол Олапарнинг қайси томонида

турибди — шуни билсанг, қаёққа йўл олиш ва яна қайтиб келиш мумкинлигини билсан.

Кириск индамай рози бўлди-ю, бироқ иззат-нафси йўл қўймади шекилли, қизишиб, чолни сўроққа тута бошлади:

Агар қоронғи бўлса-чи, а? Агар кечаси денгиз ўртасида қолсак, ҳеч нарсани кўриб бўлмасачи, а? Унда нима қиламиз?! А? Ана унда Олапар қай томонда қолганини қаёқдан биламиз, а?

— Нима қипти, ўшанда ҳам билса бўлади, — хотиржамгина жавоб берди Ўрхон. — Буни осмондаги юлдузлардан билса бўлади, юлдузлар одамларни янглиштирмайди, ҳамиша тўғри йўл кўрсатишди. Фақат ўзинг қайси юлдуз қаерда жойлашганини билсанг бўлди. Вақти келиб буниям билиб оласан. Сен Лувур ўрдаги юлдузлар тўпини биласанми?

— Билардим шекилли, — иккиланиб жавоб берди Кириск, отасига қараркан. Эмрайн ўглининг қийналиб қолганини сезд.

— Сал-пал билади, бир пайтлар кўрсатгандим. Лекин ҳали етарли эмас. Ҳали тузукроқ ўрганиши керак...

Шу аснода сузиб, улар оролга яқинлашиб қолишди. Қирғоқдаги баъзи харсанглар ва қоялар кўзга чалинган, улар қайси томонда тюленлар макони бор экан, дея оролнинг атрофини айланиб ўта бошлашди. Кириск диққат билан тиқилар, тюленлар тўдасини биринчи бўлиб кўришни хоҳларди. Бироқ жониворларни кўрганда тагин бақириб юбормагин, деб уни огоҳлантириб қўйишди. Ўрхон оқсоқолнинг айтишича, нерпалар — тюленлар соҳилга яқин жойдаги тошлар орасида ётишаркан, улар қуёшда тобланиб, исиниб олиш учун қирғоқликка эмаклаб чиқишаркан. Нерпаларнинг қаерда жойлашганини кўриб олиб, сўнг уларни чўчитиб юбормаслик учун қирғоқ сари оҳиста, шарпасиз яқинлашиш керак экан. Аммо шунча тикилсам, Кириск ҳеч бир жонзотни кўролмади. Орол қирғоқлари кимсасиз, ҳувиллаб ётарди. Ҳаммаёқда давр ўтиши билан емирилиб кетган, шакл-шамойилсиз ёввойи харсанглар сочилиб ётарди. Орол атрофини биқирлаб қайнаб-тошаётган оппоқ кўпикли пўртаналар ҳалқадай ўраб олганди. Бу оппоқ ҳалқа жимирлаб, устини муз қоплаган айқаш-уйқаш тошлардан ошиб ўтишга интиларди. Йўқ, Кириск оролчада бирон нимани кўра олмади. Бутун атроф фақат қоятошлардан иборат, бирор жон зотидан асар йўқ эди.

Милхун жониворларни биринчи бўлиб пайқаб қолди. Кириск нерпаларнинг қаерга яширинганлигини билиб олиш учун у ёқ-бу ёққа қарагунча, қайиқ узоқлашиб кетди. Чунки қирғоқдаги жониворлар қайиқни кўриб қолмаслиги керак эди.

Кекса Ўрхон боланинг ҳеч нарса кўрмаганлигини сезиб:

— Бирор нарсани кўролдингми? — деб сўради.

Бола ёлғон айтишга кўнгли бормади.

— Йўқ, кўрмадим, — тан олди Кириск.

— Яна яқинроқ ҳайданглар, — буқурди Ўрхон. — Ҳар хил тошлар орасидаги нерпаларни кўзинг илғаб олсин. Акс ҳолда сен овчи бўлолмайсан.

Қайиқчилар қалтис бўлсам яна бояги жойга яқинлашишди. Нерпалардан биттаси овчиларни пайқаб қолса бўлгани, ҳаммаси ўзини денгизга отиши турган гап эди. Хайриятки, ҳайвонлар овчиларни пайқашмади. Нерпалар тартибсиз, эгри-бугри харсангтошлардан ҳосил бўлган табиий тўсиқ орқасида шундоққина сувга яқин жойда ётишарди.

— Ҳув, анови синган тишга ўхшаган катта тошни кўряпсанми? — сўради Милхун боладан. — Ушандан сал нарида қизғиш, музлаган дўнглик бор — шуларнинг орасига қарагин.

Кириск диққат билан ўша томонга тикилди. Бу орада Милхун билан Эмрайн жадал эшкак эшиб, қайиқни ўнглаш билан овора эдилар. Шу орада Кириск денгиз ҳайвонларининг қуйруқли катта гавдаларини кўрди. Ҳайвонларнинг кулранг, олачипор, сип-силлиқ ва ял-

тироқ бўйинлари қимир этмасди. Тажрибасиз гўр одам олисдан уларни тошлар орасидан ажратиб олиши мушкул эди.

Шу заҳоти Қирискни ҳаяжон чулғаб олди. Ана энди, чинакам денгиз ҳайвонларига дуч келишди! Ана энди чинакам ов бошланади!

Шундан сўнг овчилар қирғоққа туша бошлашди, боланинг вужуди журъат ва завқ-шавққа тўлиб-тошди. Ҳа, у шу тобда жасур эди, чунки у ҳозир ўзини кучли ва қудратли одамдай ҳис этарди. Завқ-шавққа тўлганининг сабаби — овчилар мардона ва абжирлик билан ҳаракат қилишарди: улар чаққонлик билан қайиқни қирғоққа тақаб келишди, Эмрайн билан Ўрхон бобо қирғоққа тўлқин урилаётган нотинч жойда эшакларни пастга тираб, қайиқни тўғрилаб туришди, Милхун қирғоққа, шағал устига сакраб тушди-да, ўзига ташланган арқоннинг учини дарҳол елкасига илиб олиб, қирғоққа яқинлаштирди. Отаси ҳам шу заҳоти милтиқларни олиб, қирғоққа сакраб тушди. Кейин боланинг ўзи ҳам тўғри (Ўрхон чолнинг ёрдамида) қирғоққа сакраб тушди ва тўлқин урилганда оёғини шалаббо қилгани учун отасидан сал-пал койиш эшитди.

Ўрхон бобо қайиқни тўлқинлар хуружидан сақлаш учун сув бўйида қолди. Эмрайн, Милхун ва Қириск учалови эса тюленлар ётган жойга шошилишди. Улар қирғоқ ёқалаб, беихтиёр эгилиб, ўзларини паналаб, тўсиқдан-тўсиққа югуриб ўтишар эди. Қириск катталардан орқада қолмай югурар, юраги қинидан чиққудай потирлар, шодлик ва ҳаяжондан жони ичига сиғмай, боши айланиб кетар эди.

Қани энди шу пайт Қирискни Сув париси авлодидан бўлган одамлар кўришса, унинг ҳайвон овига катта овчилар билан бирга югуриб кетаётганига шоҳид бўлишса! Қани энди уни шу пайт онаси кўрса, бўлгуси улуг овчи билан, уруғларининг ризқ-рўз келтирувчиси билан фахрланса! Қани энди шу пайт қадрдон Олапар соҳилидан узоқда, пўртана қутураётган номаълум соҳил бўйлаб ҳайбатли қоялар ва харсанглар орасидан тюленлар маконига югуриб бораётганини Музлук ҳам кўрса! Афсуски, энди Қириск у билан аввалгидай бирга ўйнай олмайди, энди Қириск — овчи. Милтиқлар фақат Эмрайн ва Милхунда бўлсаям майли, ҳечқиси йўқ: отаси, отиш вақти келганда сенгаям милтиқ берамиз, деб айтган эди-ку.

Шундай қилиб, улар тюленлар макони томон яқинлашишди, сўнг эмаклаб кетишди, Қириск ҳам эмаклаб кетди. Қиррали тошлар ва ғадир-будур музликлар устидан эмаклаб юриш қийин эди, лекин Қириск шундай қилмаса бўлмаслигини тушунарди.

Улар оғир нафас олиб, терга ботиб, гоҳида писиб-беркиниб, гоҳида бўйинларини чўзиб атрофни кўздан кечириб боришарди. Ниҳоят, отиш вақти келганда, бир ерда ўрнашиб олиб, нафас ютиб, қотиб қолишди.

Мана шу лаҳзаларни, баҳорнинг мана шу бир кунини, поёнсиз денгиз ўртасидаги мана шу ҳувиллаб ётган тоғ-тошли оролни ва ундаги аллақандай мўъжиза кучи билан чор-атрофга сочиб ташланган мана шу қора-қўнғир, ҳайбатли тошларни, ҳали эришга улгурмай ётган мана шу яланғоч, кимсасиз ерни, унинг ёнгинасидаги отишга шайланиб туришган отаси билан Милхунни, олдинда, денгизнинг шундоққина ёқасида эса шамоллар ва пўртаналардан емирилиб кетган, устини майда гиёҳ қоплаган, қинғир-қийшиқ қоятошлар орасида, ҳеч нарсадан хабарсиз, хотиржам ётган тюленларнинг кичик бир подасини Қириск умр бўйи эслаб қолади. Бола, назарида одамлар узра, тюленлар узра, гўё биринчи ўқ отилишини нафас ютиб кутиб тургандай денгиз узра қотиб қолган, сал-пал ҳўмрайган осмонни умр бўйи эслаб қолади.

«Ишқилиб нишонга тегсин-да!» — ўйлади у отаси берган милтиқни елкасига тақиб олар экан.

Интизорлик билан кутилган шу қисқа лаҳзаларда у ўзини машҳур, жасур овчидай ҳис қилиб, гурурланиб кетди. Аммо қачон қуёш мўралаб, нурлари билан бизни сал-пал илтигаркин, деган мақсадда, харсанглар орасидаги сайҳонликда тор жойга тиқилиб олишган мана

шу бесўнақай, ҳўппа-семиз ҳайвонларнинг жонли бўйинлари ва яғринларини қимирлатиб, ниҳоятда паноҳсиз, ҳимоясиз, очиқ ҳолда ётганлигини кўриб ҳайратланди. Аммо боладаги бу ҳолат узоққа чўзилмади. У ўзининг овчи эканлигини, одамлар ундан ўлжа кутаётганлигини, тюлень гўшти ва мойи бўлмаса одамлар оч-яланғоч қолишини эслади. Айни вақтда «биринчи бўлиб отиб, ўзимни кўрсатишим зарур», деган фикр миясидан ялт этиб ўтди. У дадилланиб, отаси ўргатганидай, йирик, олачипор катта тюленнинг чап қаноти остини, тўғриси, қанотининг тепароғи ва чапроғида жойлашган нақ юрагини мўлжалга олди. Шу пайт тюлень бирон фалокатни ҳис этгандай безовталаниб қолди. Ҳолбуки, у овчиларни кўрмаганди, шамол денгиз томондан эсгани учун одамларнинг ҳидини олмаган эди. Мўлжаллашга нимадир, аллақандай кўланка халал бераётганидан Кириск сал-пал сурилиши керак бўлиб қолди. Жуда эҳтиёткорлик билан сурилиши керак эди. Аксига олиб, худди шу пайт Кирискнинг тирсағи остидан бир тош силжиб кетиб, бошқа тошларга бориб урилди-да, ҳаммаёқни ларзага келтирди. Олачипор катта тюлень узоқдан гингшигандай қисқа-қисқа овоз чиқарди ва бутун тюленлар подаси ҳаракатга келиб, наъра тортиб, ўкиришиб, тезлик билан бирин-кетин ўзларини сувга ташлай бошлашди. Аммо шу пайт уларнинг йўлини тўсгандай гумбурлаш эшитилди, поданинг четида бораётган йирик тюленни Милхун отиб ўлдирган, шу билан бошқа овчиларни ноқулай аҳволдан қутқазган эди. Кириск нима қилишини билмай, гангиб қолди.

— Отсанг-чи, тезроқ! — буюрди Эмрайн.

Шу заҳоти боланинг елкасида қаттиқ оғриқ пайдо бўлди, қулоғи том битди. У мўлжалга тегизолмаганидан мулзам бўлди. Ахир, унинг айби билан ов барбод бўлди-да. Лекин отаси унинг қўлига ўқ тутқазиб, шоширди:

— Ўқла, тезроқ от!

Илғари осон иш бўлиб кўринган ўқлаш ва отиш (илғари машқ қилган вақтларида қойиллатарди) ҳозир жуда мушкул бўлиб қолди. Милтиқни ўқлагач, дастаси ўрнидан жилмай туриб олди. Бу орада Милхун сувга ташланаётган тюленларга қарата, тиззалаб туриб, яна икки марта ўқ узишга улгурди. Тюленларнинг биттаси яраланди. Ярадор ҳайвон сувнинг бўйида гир айланиб қолди. Овчилар ўша ерга югуриб боришди. Тюленлар подаси денгизга яшириниб улгуришган, ярадор тюлень эса жон-жаҳди билан сув томонга интиларди. Одамлар денгиз бўйига югуриб келишганида тюлень сув юзида қонли доғ қолдириб, куракоёқ панжаларини лапанглатиб кўкиш тортиб турган денгизнинг тубига ботиб кетди. Тиниқ сувда тюленнинг қўрқувдан олайган кўзлари ва бўйнидан қўйруғига қадар оч гунафша рангдаги ўмуртқа йўли аниқ кўриниб турарди. Милхун ўқланган милтиғини пастга туширди, энди уни отиш фойдасиз эди.

— Қўявер, бари бир чўкиб кетади, — деди унга Эмрайн.

Кириск эса ҳансираганича, ўзидан норози бўлиб, хафа бўлиб турарди. У бугунги овдан кўп нарсаларни кутган эди, лекин бўлмади. Яна улуғ овчи бўлармиш!

Бола жим бўлиб, шумшайиб қолди, унга шунчалик алам қилардики, йиғлаб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди.

— Ҳечқиси йўқ, янаги сафар ишинг ўнгидан келади, — деб юпатди уни Милхун кейинроқ, отиб ўлдирилган тюленнинг ичак-чавоқларини олиб, нимталаётганида. — Мана энди Ўрта Сийнага борамиз, у ерда ҳам тюлень деганинг тиқилиб ётибди.

— Жуда шошиб қолдим-да, — деб сўз очган эди, отаси унинг гапини бўлиб кўйди:

— Ўзингни оқлайверма. Ҳеч ким онасининг қорнидан овчи бўлиб тушмаган. Омон бўл, отишни билсанг, ўлжа сендан қочиб қутулмайди.

Кириск жимиб қолди, лекин ҳеч ким унга таъна қилмаётганидан кўнгли таскин топди. Энди у «ҳеч қачон отиш вақтида шошиб қолмай-

ман, мўлжалга олаётганимда энди ҳеч нарсани ўйламайман, отам айтганидай, нафасимни чиқармайман, кўзим нишонда бўлади, ана шундан кейингина ўқ узаман!» — деб ўз-ўзига сўз берди.

Тюленнинг танаси каттагина, анча оғир ва худди тирикдай бадани ҳали илиққина эди. Ҳайвоннинг тўшини нимталаётган Милхун мамнунлик билан қўлларини ишқалаб: «Кўрдиларингми, тўрт энли ёғи бор, зўр!» деб қўйди. Кириск энди кўнгли ғашлигини унутиб, қизиқиб амакисига ёрдам бера бошлади. Эмрайн эса бу орада қайиқни яқинроқ олиб келиш учун Ўрхон бобо турган томонга кетди.

Бироқ у кўп ўтмай, ташвишланганча тезда қайтиб келди:

— Вақтимиз зиқ, тезроқ бўлинглар! — у ҳамроҳларини шундай шоширди-да, осмонга қараб яна ўзича гудраниб, қўшиб қўйди: — Негадир ҳавонинг авзойи менга ёқмаяпти...

Овчилар шоша-пиша ўлжани нимталаб, жигари билан юрагидан бошқа ичак-чавоқларини ташлашди-да, қолганини қайиш билан боғлаб қайиқ томон судраб кетишди. Кириск уларнинг ортидан иккала милтиқни олиб югурди.

Қирғоқда, қайиқ олдида уларни Ўрхон бобо кутиб турарди. Чол ўлжани кўриб севиниб кетди.

— О, Курнг¹ эгам, яратганингга шукр! Овимизнинг бошланиши чакки эмас! — дея у ўзининг ов пичоғини артиб, тайёр қилди. Овдан кейин — энг муҳим удум — тюленнинг хом жигарини шу ернинг ўзидаёқ ейиш одат эди. Ўрхон бобо нимталанган нерпа тўши олдида чўнқайиб ўтириб олиб, жигарни бўлаклай бошлади. Овчилар оз-моз туз сепилган майин жигар бурдаларини ҳузур қилиб чапиллатиб ямлаб югар эдилар. Жигар жуда мазали — мулойим, илиқ, тўйимли эди. У одамнинг тилини ёғли шарбатга ботириб, оғизда эриб кетарди. Кирискнинг орзуси ушалди — ҳақиқий катта кишидай овда хом жигар еди!

— Ютавер, кўпроқ ют, — маслаҳат берарди болага Ўрхон бобо. — Тунда совуқ кучаяди, жунжикиб қоласан. Шундай вақтда одамни иситадиган энг яхши нарса жигар. Тагин у минг бир касалга шифо бўлади.

Роса маза қилишди. Таом жуда саз бўлди-ю, дарров чанқаб қолишди-да. Қайиқдаги кичик бочкада сув бор эди.

— Ҳозир гўштни нимталашнинг ҳожати йўқ, — деди Эмрайн ҳамма тўйиб бўлганида ва яна ташвишланиб осмонга қараб қўйди.

— Кейин нимталасаям бўлаверади, — маъқуллади Ўрхон бобо. — Чойни кечаси Урта Сийнага борганимизда илтиб ичамиз. Ҳозирча сабр қилиб, юкларни орта қолайлик.

Қайиқни жилдириш олдидан овчилар ерни ҳам тўйдиришни унутмадилар. Тюлень юрағими майда-майда бўлаклаб ерга сочиб, орол эгасидан кейинги овнинг ҳам бароридан келишини тилашди. Шу аснода улар яна денгизга чиқишди.

Кичик Сийна орта қолди. Атрофини тунд сувлар ўраб олган ёлғиз орол ҳувиллаб қолган, ғарибона ва аянчли кўринарди. Урта Сийнага қараб йўл олишди. Қош қорая бошлади. Эшкакчилар қоронғилик тушгунча Урта Сийнага етиб олиб, қайиқни панароқ жойга қўйиб, тунаб қолиш мақсадида жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишарди. Кичик Сийна гўё сувга чўкиб кетгандай кўздан ғойиб бўлди, аммо Урта Сийна ҳали-вери кўринай демасди. Яна борлиқни сув қоплаб олди.

Овчилар ўлжа пайига тушишганида денгиз сезиларли даражада ўзгара бошлаган эди. Тўлқинлар қалинлашди. Зичлашди. Сувнинг мавжи аввалги йўналишда бўлса ҳам шамолнинг йўналиши ўзгарган эди. Қайиқ энди аввалгидан кўра кучлироқ силкиниб чайқалмоқда эди. Аммо овчилар ҳавонинг авзойидан кўпроқ хавотирланишарди. Ўзи нима бўляпти? Одатда йилнинг бу фаслида ҳаво айнимас эди-ку?

¹ Курнг — нивхларнинг олий таитгриси.

Аллақаёқлардан учиб келган ғубор олислардаги зулумотли ўрмонлардан чиққан ёнғин алангасининг тутунидай, бутун осмонни қоплаб олди. Тутун гарчи осмонни ўраб олган ва ҳеч кимга ҳеч қандай халал бермаётган бўлса ҳам овчилар ғашланиб қолишди.

— Қаёқдан келяпти бу бало? — ўзича гудранди Ўрхон бобо атрофга нохуш боқар экан.

Энди улар, ҳозир Ўрта Сийна кўриниб қолади, деб зўр бериб эшкак эшар эдилар — Ўрта Сийна ҳаммасидан кўра қулай ва тинч эди-да.

Бу орада ҳаво бир оз очилди, ҳатто денгизнинг нариги чеккасидан қуёш мўралаб қолди. Бу ёруғлик ақл бовар қилмас мўъжизага ўхшар, гўё у оламнинг нариги чеккасидан чиқаётгандек эди. Бу қуёшга бемаълло қараш мумкин эди, у кўзни қамаштирмасди. Қуёш қонталаш тусга кириб, аста-секин қизариб, алвонланиб, хира уфққа бота бошлади. Осмоннинг чиройи очилгач, яна денгиз юзига хира шуъла югурди, яна осойишталик ҳукм сура бошлади. Одамлар ҳам дарров хотиржам бўлақолишди. Улар энди оролда тинч жой топиб, ором олишни хаёл қила бошладилар.

— Озгина сабр қилсанг, олдинда Ўрта Сийна кўриниб қолади, — деди Ўрхон бобо ёнида ўтирган Кирискнинг елкасига қоқиб.

Бола аллақачон чанқаган, аммо отасининг тақиқларига содадиллик билан амал қиларди. Овга чиқиш олдидан отаси чучук сув денгиз сафарига ҳамиша камчил бўлишини тушунтирган эди. Сафарда уйдагидай истаган вақтингда сув ичиш мумкин эмас. Ҳатто учала оролда ҳам бирор томчи чучук сув йўқ. Қайиққа эса ортиқча юк ортиб бўлмайдч. Ҳамма қачон сув ичса сен ҳам ўшанда ичсан.

Тўсатдан олисда қуёш кўриниб, олам ёришган лаҳзаларда бола Ўрхон бобонинг кўнгли юмшаганлигини сезд.

— Аткич! Сув ичгим келяпти, жудаям! — деди у йигитлардай кулумсираб ва отасига қараб қўйди.

— Шундай дегин! — энди эсига тушгандай мийиғида кулди Ўрхон бобо. — Ҳалгидақа қойилмақом жигардан кейин, албатта, одам чанқайди-да! Турган гап, чанқайди! Ахир, ҳаммамизнинг сув ичгимиз келяпти, тўғрими?

Эмрайн билан Милхун тасдиқлаб, бош ирғаб қўйишди. Кириск севишиб кетди, демак, битта ўзи эмас, ҳамманинг сув ичгиси келаётган экан.

— Ундай бўлса сув билан сийлаймиз ўзимизни, кейин бир чекиб олсак ҳам бўлади! — деди Ўрхон бобо бошқарувчи эшкакнинг дастасини ўз ҳолига қўйиб, сўнг қайиқнинг тубидан кичик бочкани олди, уни қулайроқ жойлаштириб, ичи чегаланган тунука чўмичга бочканинг оғзидан секин жилдиратиб сув қуя бошлади. Сув муздеккина, тиниқ эди — Олапар қоясининг денгизга тескари тарафидаги булоқдан олинганди. Бу ўша, ўзларининг доимо ичиб юрган тип-тиниқ, мазали ва суюмли сувларидан эди. Ундан ёзда чайқалган сув ўтлари ҳамда зах ернинг ҳиди келарди.

Кириск чўмични тутиб турарди. Боланинг тезроқ сув ичгиси келарди. Чўмич ярим бўлганида, Ўрхон бобо бочканинг даҳанини пўкак билан ёпди ва болага қараб:

— Ичавер! — деди. Кейин бошқаларниям чанқоғини қондирасан. Чайқатиб, тўквормагин тагин, — огоҳлантириб қўйди у.

Кириск аввалига ютоқиб ича бошлади, сўнг секинлашди ва охири сувдан бўккан ёғоч ҳиди келаётганини сезд.

— Тўйдингми? — сўради Ўрхон бобо.

— Тўйдим.

— Кўзинг айтиб турибди, тўймабсан. Майли, айтганинг бўлсин, сенга яна озроқ қуйиб берай. Жигар дегани жуда кучли нарса. Ердалигимизда челақлаб ичсанг ҳам бўлаверади, — деди Ўрхон бобо яна жилдиратиб чўмичга сув қуяркан.

Бола сувга қонгандан кейин катталарнинг бундай пайтларда айта-

диган «Кўнглим жойига тушди», деган гапларининг чин эканлигини ҳис этди.

Ўрхон бобо эшкакчиларга ҳам чорак кам бир чўмичдан сув қуйиб берди. Сувли чўмични қайиқчиларга Кириск узатиб турди. Ўзи сувга тўйгани учун бола бошқаларнинг ҳам сувга қониб олишини хоҳларди. Ўрхон бобо бошқаларга нима учун чорак кам бир чўмичдан сув берганлигининг сабабини тушунтира кетди.

— Сенин ҳали жуссанг кичик, уларни кўрдингми, қанақа? Буларни меҳнатиям оғир. Эшкак эшган одам кўпроқ чанқайди.

Эмрайн билан Милхун чиндан ҳам чўмични бир кўтаришда бўшатиб қўйишди, уларга яна озроқдан қуйишга тўғри келди. Ўрхон оқсоқол катталарга таъна қилди:

— Бу, дейман, оғайнилар жудаям юҳо бўп кетманглар. Дарё бўйида ўтирганларингиз йўқ-қу!

Эмрайн билан Милхун фақат жилмайиб қўйишди. Гўё буни ўзимиз ҳам биламиз, лекин нима қилайлик, ахир, сув ичгимиз келиб турса, дейишаётгандай эди.

Лекин Ўрхон бобонинг ўзи ҳам ўз улушини ичиб бўлиб, мийиғида кулиб, бош чайқади:

— Эҳ-ҳ, дарё бўйида ўтирсак яхши бўларди. Хом жигар дегани одамни роса кўтараркан...

Сўнг чол муштугини тамакига тўлдириб, тутун бурқситиб, ҳузур қилиб чека бошлади. Чол умрида охирги марта шундай ҳузур қилаётганини ҳали ўзи билмасди...

Фалокатни биринчи бўлиб Кириск пайқади!:

Шундан сал аввал борлиққа ажойиб осойишталик чўккан, одамлар чанқоғини босиб, кўнгиллари таскин топиб, ўзларини бахтиёр ҳис этган эдилар.

Биринчи ўлжани қўлга киритишди, кўп ўтмай, оролда бир оз ором олишиб, азонда яна катта овга чиқишади. Овдан сўнг, ивирсилаб ўтирмай дарҳол уйга қайтишади. Ҳамма иш кўнгилдагидек эди.

Қайиқ ҳамон аввалгидай, тўлқинларга тўш уриб бир маромда секин сузиб борарди. Ўрхон бобо қайиқ қўйруғида тамакисини тутатганича дарғалик қилиб ўтирарди. Шу лаҳзаларда: эҳтимол, Сув парисини ўйлаётгандир. Эмрайн ҳамда Милхун асосий ишлари — эшкак эшиш билан банд, улар ортиқча куч сарфламай қайиқни бемалол, аниқ ва қойиллатиб ҳайдаб борар эдилар. Шу лаҳзаларда у болаларга хос аллақандай ички сезги билан гоҳ отаси, гоҳ амакисига қараб, уларнинг ҳар бири тўғрисида айрича ўй сурарди. У Эмрайн билан Милхунни ва Ўрхон бобони бутун вужуди билан севар, шу пайт улар орасида эканлигидан ғурурланарди.

Кириск бу одамларнинг бошқача бўлишини хаёлига ҳам келтиролмасди. Унинг назарида Ўрхон бобо бутун умр худди ҳозиргидай кекирдаги туртиб чиққан, узун бўйинли, қўллари ўсимлик илдизларидай сертомир, ҳамма нарсани сезувчи кўзлари мудом ёшланиб турган чол бўлгандай эди. Уни бошқача тасаввур қилиш мумкинми, ахир? Бундай маслаҳатгўй, ҳамманинг иззат-ҳурматига сазовор бўлган кишиларсиз ҳам яшаш бўлармикин?

Онасининг айтишича, Кириск отасига жуда ўхшаб кетаркан. Катта бўлса қуйиб қўйгандай Эмрайннинг ўзгинаси бўлади-қолади, дейди. Кирискнинг кўзлариям отасиники сингари қўйкўз, тишлариям отасиникидай мустаҳкам, олдинги иккита курак тиши бир оз туртиб чиққанди. Яна онасининг айтишича, катта бўлса Кирискнинг ҳам отасиникидай қоп-қора ва дағал қалин соқоли бўларкан. Ҳайтовур отасини Серсоқол Эмрайн деб бекорга айтишмайди. Кириск гўдаклик чоғларида анҳорда яланғоч чўмилиб юрган кезларида онаси ўз сингисининг биқинига туртиб: «Қара, қара, худди отасининг ўзи!» дерди. Иккаласи нимадандир хурсанд бўлиб, ичаклари узилгудай қотиб-қотиб кулишар, қувлик билан шивирлашарди. Онаси: «Кириск катта бўлса, унга худди ўзимга ўхшагани дуч келса, ўша келин сира хафа бўлмасди, кўнгли

тўларди, буни мен билиб айтаяпман», дерди у. «Қизик, — ўйларди Кириск, — кимнинг нима учун кўнгли тўлади? Кириск отасига тортган бўлса, нима учун унга тушган хотиннинг кўнгли тўлади?»

Ана, ҳозир отаси қайиқнинг тумшук томонида ўтириб эшкак эшяпти. Соқоли қоп-қора, тишлари оппоқ. Жуссадор, кенг яғринли, хотиржам, сабр-тоқатли. Бошқаларга ўхшаб отаси бирор марта унга бақириб, дўқ-пўписа қилганлигини ёки, аксинча, авайлаб-ардоқлаб юпатганини эслаёлмайди. Чақнаб турган кўзлари ҳақиқатан ҳам тип-тиник, қўйнинг кўзига ўхшарди.

Кейинги бир жуфт эшкак Милхуннинг қўлида; у Кирискнинг амакиваччаси, отасидан икки ёш кичик. Эмраиннинг укасига унчалик ўхшамайди, негаки, соқоли йўқ. Аммо учлари осилиб тушган мўйлови худди моржникига ўхшайди. Узиям худди моржга ўхшаб кетади. Гапни дўндиради, баҳслашишни яхши кўради, кўнглига ўтирмаса, тепа-лашишдан ҳам қайтмайди. Жанжаллашганда бировга ҳақини ўтказмайди. Бир марта сайёҳ савдогар билан жиққамушт бўлиб қолишган эди, кейин бутун уруғ-аймоғи билан кечирим сўраб, товон тўлаб юришди. Милхуннинг ўзи пакана бўйли, миқтидан келган бўлса ҳам ҳеч кимга сўз бермайди, ҳақиқат бўлсин, дейди. Ғирт маст эди ўшанда. Бунақа ишга суяги йўқ. Кўпчилик қатори Эмраин ҳам уни тинчитмоқчи бўлиб роса қийнади. Узиниям айиқдай кучи бор-да. Кириск уни аки¹ Милхун дейди. Отаси билан улар жуда иноқ, овга доим бирга боришади, ҳеч қачон бир-бирини доғда қолдиришмаган, иккаласи ҳам уддабурон овчилар. Милхуннинг ўғли ҳали жуда кичик — энди-гина атак-чечак қилаяпти. Милхуннинг ундан каттароқ иккита қизалоғи бор. Кириск уларни доим ҳимоя қилиб юради, қани бирортаси уларга тегиб кўрсин-чи! Кирискнинг ойиси ҳам Милхуннинг қизалоқларига жонини беради. Улар тез-тез Псулук билан ўйнагани келишади.

Бироқ овулдаги қизлар ичида энг чиройлиси — Музлук! Фақат шуниси чатоқки, бўйига етса уни қўшни қишлоққа эрта бериб юборишаркан. Уни узоққа бермай қўя қолишса қандай яхши бўларди-я!..

Соҳилда юрган чоғларида Кириск бунақа нарсаларни хаёлигаям келтирмасди. Энди роса, қадрдон уйдан узоқда майда-чуйда нарсалар ҳам унга жуда муҳим ва таъсирли туюларди.

Кириск ногаҳон уйини эслаб, соғинганидан кўнгли аллақандай бўлиб кетди. Олапар қоясининг ортида, дарё атрофидаги водийда, денгиз ёқасидаги ўрмонда жойлашган қадимий қишлоқда яшовчи нивхлар — Сув париси авлодларининг олдига кетгиси келиб қолди. Ойисини шундай соғиндики, юраги орзиқиб кетди. Лекин улар ҳозир қадрдон соҳилдан, абадий денгиз ёқалаб ўз иши билан абадий югуриб кетаётган қадрдон Олапардан жуда-жуда узоқда эдилар. Худди шундайлигига ишонч ҳосил қилиш учун Кириск беихтиёр орқасига ўгирилиб, бирдан кутилмаган манзарага кўзи тушиб қолди.

Денгиз устини, уфқнинг деярли ярмини иккита туташ тилга ўхшаган қуюқ туман пардаси аста-секин қоплаб олаётганди. У қорамтир сув юзасига ёпирилиб келиб, гўё бутун борлиқни ўз оғушига олмоқчидай эди. Дирак мавжудотдай, улкан маҳлуқдай оламдаги барча нарсаларни, одамларни ҳам қайиқ-пайиғи билан ютиб юборгудек ёвуз ният билан ёпирилиб келарди. Туман боя Кириск кўрсатган томондан, денгиз ўртасида номаълум, хира нарса муаллақ туриб қолган томондан босиб келарди. Энди у хамирдай кўпчиб, ҳеч қандай тап тортмасдан, шамол зўри билан қайиқ томонга тўхтовсиз яқинлашиб келарди.

— Қаранглар! Қаранглар! — қўрққанидан қичқириб юборди Кириск.

Ҳамма саросимага тушиб қолди. Бир лаҳза ўз ҳолига қўйилган қайиқ тўлқинлар орасида pista пўчоқдай чайқала бошлади. Шу заҳоти қалин туман ортидан қудратли тўлқиннинг одамни сесканти-

¹ Аки — ана маъносида.

рувчи гумбурлаши эшитилди. Дахшатли тўлқин қутуриб-кўпириб, тошган ҳолда келарди.

— Қайиқни бур! — жон-жаҳди билан қичқирди Ўрхон. — Қайиқнинг тумшугини тўлқинга қараб бур!

Эшкакчилар қайиқни тўлқин қаршисига аранг буриб улгуриши билан пўртананинг биринчи зарби қайиқни ағдариб юборишига сал қолди. Биринчи дахшатли пўртана ортидан яна денгиз ғалаёни кўтарилди ва шу заҳоти қалин туман етиб келди. Тобора ёпирилиб келаётган туманнинг олд қисми жуда яқин қолганда, мана шу гирдобли тирик зулматнинг нақадар ёвуз куч, нақадар машъум ният билан босиб келаётгани аниқ кўриниб турарди.

— Шамолнинг қайси томондан эсаётганини эслаб қолинглар! Шамолнинг йўналишини унутманглар! — дея қичқиришга улгурди Ўрхон ва шу заҳотиёқ уларни қуюқ зулмат ютиб кетди. Туман гўё тоғ кўчкисидай дахшат билан ёпирилиб, уларни чексиз зулмат гирдобига ғарқ қилиб юборди. Шу лаҳзадаёқ улар бир оламдан бошқа оламга тушиб қолишди. Ҳамма нарса зулмат қаърига чўмиб кетди. Шу лаҳзадан бошлаб на осмон, на денгиз, на қайиқ қолди. Улар энди ҳатто бир-бирларининг башараларини ҳам кўришолмасди. Шу лаҳзадан бошлаб улар ўз тинчларини йўқотган эдилар — денгиз қутураётган эди. Пўртаналар қайиқни дам баландга, дам пастга ирғитар, дам юқорига, дам тўлқинлар орасида ҳосил бўлган сув ўраларига улоқтириб ташларди. Тошқин ва чайқалишлардан овчиларнинг кийимлари шалаббо бўлиб, оғирлашиб кетди. Лекин, энг ёмони, қуюқ туман ичида қолган одамлар атрофида нималар борлигини сезишмас ва кўришмас, денгизда нималар бўлаётганлигини, нима чора кўриш кераклигини билмай гаранг эдилар! Фақат бир нарса, у ҳам бўлса таваккалига сузиш, қайиқ ағдарилиб кетмаслиги учун бир амаллаб кўр-кўрона ҳаракат қилиш қолган эди, холос. Энди қайиқни қандайдир мўлжалга қараб ҳайдаш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмасди. Тўлқинлар қайиқни хоҳлаган қўйига солиб, истаган томонига элтиб ташлаши мумкин эди.

Кириск илгарилари ҳам шундай воқеалар бўлганлигини эшитганди. Илгарилари ҳам овчилар денгизда фалокатга учрашган. Илгарилари ҳам овга кетган одамлар изсиз ғойиб бўлишганда, умумий мотам тутилган. Ана шу мотам пайтида Олапар қоясининг ёнбағирларида аёллар билан болалар бир неча кун гулхан қишарди — балки йўқолганлар тўсатдан топилиб қолар, деб умид қилишарди. Ана шу вақтларда Кириск очиқ денгизда ҳалок бўлиш нақадар дахшатли, ваҳимали бўлишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. У аксинча, қиш фаслининг меҳмонлари бўлган, бутун оламни сутга чайқагандай оппоқ ва сокин қилиб юборадиган мана шу беозор туманларни яхши кўрарди. Бутун олам сеҳрлангандай оппоқ сукунатга чўмиб, бир текис оқликка ўралган ана шу пайтларда ер юзидаги барча нарсалар ҳавога парвоз қилиб, ранг-рўйи оқариб, арвоҳга айланиб серрайиб қолгандай туюларди. Ана шу пайтларда боланинг юраги орзиқиб кетар, аллақандай афсонавий манзараларни кўрадигандай, баён этиб бўлмайдиган кўрқув ва ҳаяжонга чўмар, ана шу гўзал эртакка ўхшаш ҳарир туманлар нақадар дахшатли кучга айланишини тасаввур қилолмасди. Қутурган денгиз устидаги булутнинг дам буралиб-эшилиб, дам ёйилиб ва яна зичлашиб қоп-қора бўлиб бурқсиб бориши илоннинг ҳаракатини эслатарди...

Қайиқ эшкагини икки қўли билан маҳкам ушлаб олган Кириск титраб-қақшаб, Ўрхон бобонинг оёғига маҳкам ёпишиб олди.

— Сен мени ушлаб ол! Қаттиқ ушлаб ол! — деб қулоғи остида қичқирди Ўрхон бобо ва болага бошқа нима дейишини, қандай ёрдам қилишини билмай жим қолди.

Энди ҳеч ким боланинг аҳволини енгиллаштира олмасди, чунки дахшатли офат олдида ҳозир ҳамма ожиз эди. Ҳатто, Кириск, дод солиб, ота деб бақириб-чақириб йиғлаганида ҳам Эмрайн жойидан

жилмаган бўларди. Чунки отаси билан Милхуннинг зўр бериб, тўлқинларнинг кўтарилиши ва пасайишларини чамалаб, қайиқни тўғрилаб туришлари туфайлигина улар чўкмаётган эдилар.

Тўлқинлар эса ҳеч нарсани илғаб бўлмайдиган туман ичида қайиқни тобора жадаллатиб, аллақаяқларга суриб кетаётган эди. Ўрхон бобо қайиқ ағдарилиб тушмаслиги учун бор кучи билан рулни тўғрилашга ҳаракат қилар, аммо денгиз борган сари қутурмоқда эди.

Чамаси, тун ярмидан оғди. Туман ичида қай маҳал бўлганини билиш мушкул эди. Кеч кирганини улар қоронғиликнинг янада қуюқлашганидан тахмин қилишлари мумкин эди. Охири кўринмаган, тинкани қуриртадиган бу тенгсиз ва тинимсиз олишувда улар кўп вақтларини бой берган эдилар. Шунга қарамай, нивхлар ҳамон умид узишмаганди: эҳтимол, тўсатдан бошланган сув офати яна тўсатдан тиниб қолар, туман тўсатдан тарқалиб кетар, ана шундан қаёққа қараб сузиш кераклигини билиб олармиз, деб ўйлашарди. Бир маҳал уларнинг умиди ушалгандай бўлди. Денгиз пўртаналари сал тинчиди, тебранишлар, чайқалишлар, сув сочқилари камайди. Лекин ҳавонинг авзойи аввалгидай — зим-зиё зулматда ҳеч нарсани кўриб бўлмасди. Биринчи бўлиб Ўрхон бобо денгиз шовқинини босгудай бақириб гапирди:

— Мен шу ердаман! Кириск ҳам мен билан бирга! Эшитяпсизларми?

— Эшитяпмиз! Биз ҳам ўз ўрнимиздамиз! — хириллаганча жавоб берди Эмрайин.

— Шамолнинг йўлини ким эслаб қолди? — овоз берди Ўрхон бобо.

— Нима фойдаси бор! — жаҳл билан қичқирди Милхун.

Чол жимиб қолди. Ростдан ҳам шамолнинг қаёқдан эсаётганлигини билиш фойдасиз эди. Шамол уларни қаёққа суриб кетган, мўлжал қилиш мумкин бўлган ороллар ҳозир уларга яқинми ё узоқми? Буни чамалаш ҳам қийин эди. Эҳтимол, улар Сийналардан жуда-жуда узоқлашиб кетишаётиргандир? Балки энди улар Сийналарни сира-сира топиб олишмас? Ўрхон бобо ҳолдан тойдирувчи зулмат ва чайқалишлардан эзилиб, жимиб қолди. Буюк Ўрхон чуқур ўйларга ботиб, жимгина ўтирарди. Фақат бир нарса уларга таскин берарди: яхшийамки, тақдир тақозоси билан улар қояли оролларга урилиб пачоқланмай, четлаб ўтиб кетишибди. Бироқ оролларсиз ва юлдузларсиз тун ва туман ичида ҳеч қанака йўлни аниқлаб бўлмасди. Ўрхон бобо бирор нарса дейишга ожиз эди. Шунга қарамай, у орадан сал ўтгач, яна қичқирди:

— Тланги-ла¹ эсаётган эди! Қайиғимиз тумшугини пўртананга тўғрилаганимизда тланги-ла эсаётган эди!

Ҳеч ким жавоб бермади. Ҳамма ўз иши билан овора эди. Ўрхон яна жимиб қолди. Кириск чолнинг оёғига ёпишганча титраб-қақшаб ўтирарди. Бир оздан сўнг Ўрхон эшкакчиларни огоҳлантирди.

— Кириск иккаламиз қайиққа тўлган сувни чўмич билан сепиб ташлаймиз. Сизлар маҳкам бўлинглар!

У Кириск томонга энгашди, қоронғида пайпаслаб, боланинг эсон-омон ўтирганини билгач:

— Қўрқма, Кириск! Кел, қайиқдан сувни олиб ташлаймиз. Йўқса, иш чатоқ бўлади. Битта чўмичимиз бор, мана, топдим. Сен манови куракчани ол, ҳарҳолда яхши бўлади. Ушладингми? Куракчани ол, деапман... — деди.

— Ҳа, аткичх, ушладим. Ҳали бу узоққа чўзиладими? Қўрқиб кетяпман.

— Мен ҳам қўрқаяпман, — деб юборди оқсоқол кутилмаганда. — Лекин биз эркаклармиз, шунинг учун ҳам ишнинг оғири бизнинг елкамизда.

— Бунақада чўкиб кетмаймизми, аткичх?

— Чўкиб кетмаймиз. Агар чўкиб кетадиган бўлсак, пешанамиздан

¹ Тланги-ла — жанубий-шарқий денгиз шамоли

кўрамиз. Ҳе, энди, бир қўлинг билан мени ушлаб тургин-да, иккинчи қўлинг билан сувни сепиб ташлайвер.

Яхшиямки, вақтида Ўрхоннинг эсига тушиб қолган экан, оз-моз нафасни ростлаб олишгандан сўнг қайиқдаги сувни олиб ташлашди. Сув озайиши билан чол қайиқдаги буюмлар орасида ётган кичкина бочкага назари тушиб, уни болага кўрсатди. Кундузи ҳам шу бочкадан сув ичишган эдилар.

— Кириск, — деди у қоронғида боланинг қўлидан ушлаб. — Бу ерда кичкина сувли бочкамиз бор. Топдингми? Эсингда бўлсин, ҳар қандай мушкул вақтда ҳам шу бочкадан айрилма. Ундан ажралганимиздан кўра ўлганимиз яхшироқ. Тушундингми? Шундан бошқа ҳеч кимга ишонмай қўя қол... Эшитяпсанми?

Яхшиямки, чол бу гапни болага айтиб қўйди, яхшиямки, болани вақтида огоҳлантириб қўйди. Тез орада бу нарса жуда-жуда асқатиб қолди.

Кўп ўтмай, денгиз ғалаёни аввалгидан ҳам баттар даҳшатли тус олди. Гўё у тун ва туман ичида ҳеч нарсани кўраолмай қолган одамларнинг ночорлигидан фойдаланиб, қайта ҳужумга ўтган эди. Илгари бир оз бўшашган бўлса ҳам энди қутуриб, ўчини олмоқчига ўхшарди. Ўрхон бобонинг қайиғи тўлқинлар зарбидан чирпирак бўлиб, у ёқдан-бу ёққа бориб келарди. Урқачланган тўлқинлар қайиқни савалагани-савалаган эди. Ўрхон тиззалаб, эмаклаб чўмичи билан ҳар қанча ҳаракат қилса-да, қайиқ ичига келиб тушаётган сувни олиб ташлашга улгурмасди. Шу пайт эшкакчилар бирдан жон-жаҳди билан бақириб қолишди:

— Ташланглар ҳамма нарсани! Чўкяпмиз! Ташланглар!

Кириск қўрққанидан ҳўнграб йиғлаб юборди, аммо унинг йиғисини ҳеч ким эшитмас, ҳеч ким унга эътибор бермас эди. Бола қайиқнинг қўйруқ томонига тиқилиб, сувли бочкага маҳкам ёпишганча, уни остига босиб ётаверди. У шу алпозда гужанак бўлиб, бочкачага биқини билан қапишиб олганча титраб-қақшаб йиғларди. У, нима бўлсаям, шу бочкани асраб қолиш ғоят муҳим эканлигини тушунарди. У, қайиқ билан бирга сувга чўкаётганларини англади. Лекин, бари бир, шу вақтда ҳам Ўрхон оқсоқол тайинлаган ишни қилди, сувли бочкани эҳтиёт қила бошлади.

Ярмисигача чўкиб бораётган қайиқни зудлик билан қутқариш зарур эди. Милхун ҳамон ақл бовар қилмас даражада эшкак эшиб, уни ағдарилмаслиги чорасини кўрарди. Ўрхон билан Эмрайин эса қайиқда нимаики бўлса ҳаммасини улоқтириш билан банд эдилар. Бундан бошқа чора қолмаган эди. Иккала милтиқ, гарпун — найза, арқон ўрамлари ва бошқа нарсалар, ҳатто Ўрхон бобонинг тунука чойнағи ҳам денгизга улоқтирилди. Тюлень танасини улоқтириш жуда мушкул бўлди. Сувга бўкиб, оғирлашиб, шилимшиқ бўлиб қолган тюлень танаси сира қўлга илинмасди. Уни оёқ тагидан кўтариб олиб ташлаш зарур эди. Мана шу ҳайвонни деб улар денгиз сафарига чиқишганди, энди эса худди шуни ташлаб юбориш зарур бўлиб қолди. Улар бақирганларича сўкиниб, тор жойда тиқилишиб, тюлень танасини қайиқнинг четига суриб келишга муваффақ бўлишди ва ниҳоят уни денгизга ташлаб юборишди. Ҳатто мана шу қиёмат-қойимда, денгиз қутуриб турганда ҳам тюлень танасидан холи бўлган қайиқ енгиллашиб, ўзини бир оз ўнглаб олгани сезилди. Эҳтимол, худди шунинг ўзи уларни сувга фарқ бўлишдан сақлаб қолгандир...

* * *

Биринчи бўлиб Ўрхон бобо ҳушига келди. У ҳувиллаб ётган бўшлиқ орасида қаерга келиб қолганларини, бутун атрофни ўраб олиб, бўзрайиб тошдай қотиб турган бу руҳсиз нарсалар нима эканлигини дабдурустдан англаёлмади. Бу туман эди.

Ҳа, океаннинг ҳамма ёғини танҳо ўзи ўраб, эгаллаб олган ва ҳара-

катсиз қотиб қолган бу сукунат буюк туман эди. Буюк туман ўзининг буюк қатагон даврини бошдан кечирмоқда эди...

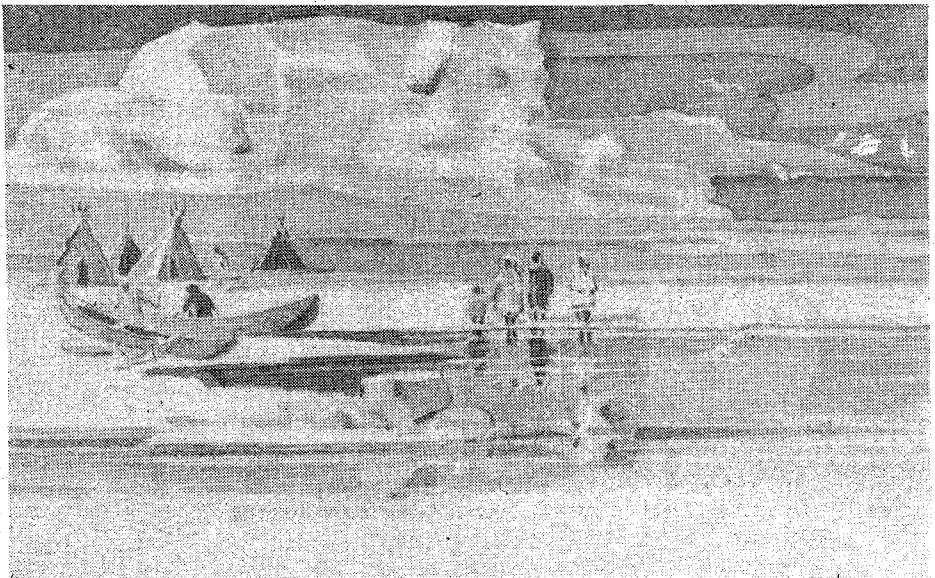
Ўрхон бобонинг кўзлари бир оз кўниккач, қоронғиликда қайиқнинг четларини, сўнг одамларни кўра бошлади. Эмрайн билан Милхун ўз жойларида, эшкаклар олдида чўзилиб қолишганди. Улар тунги олишувда тинкалари қуриб, қолдан тойиб, ўликдай ётишарди. Улар гўё жангда ҳалок бўлган кишиларга ўхшар эдилар, фақат ўқтин-ўқтин чиқаётган хуррак товушидангина уларнинг тирик эканлигини билиш мумкин эди. Кирик бўлса чолнинг оёқ тарафида бочкачага ёпишиб, ғужанак бўлиб ётарди. Бола уйқусида зах ва совуқдан қалтирарди. Ўрхон бобо болага ачинарди, аммо қўлидан ҳеч нарса келмасди.

Тунги қиёмат-қойимдан гангиб қолган оқсоқол оппоқ сочли бошини қуйи солганча қайиқ қуйруғида ўтирарди. Бутун вужуди зирқираб оғрирди. Узун, сертомир кўллари қамчидай осилиб турарди. Ўрхон бобо умрида жуда кўп бало-қазоларни, фалокатларни кўрган, аммо у бунақанги қиёмат-қойим билан биринчи марта тўқнаш келиши эди. У ҳозир қайиқда сузиб юришганини, бўрон уларни қаёққа суриб келганини, ердан қанча олислаб кетишганини, ҳалиям денгизда юришибдими ёки океандами — сира тасаввур қилолмасди. У ҳатто ҳозир қайси вақтлигини ҳам билолмасди. Борлиқни ағаллаган зим-зиё туманда кундуз билан кечани ажратиб бўлмасди. Лекин ҳарҳолда денгиз галаёни эрталабга яқин пасайишини ҳисобга олганда, ҳозир кундузга ўхшарди. Эҳтимол, кун қиёмга келгандир?

Ўрхон оқсоқол бошини қуйи солишига сабаб бор эди. У, мўъжиза билан тирик қолишганига хурсанд бўлса-да, бари бир, аҳвол чатоқлигини ҳис қиларди. Чунки қайиқда энди бир жуфт эшкак ва озроғи ичилган бир бочка сувдан бошқа ҳеч вақо қолмаганди. Қайиқдаги ҳамма нарсани ташлаб юборишган. Ҳатто ўтиб кетаётган савдогарлардан юзтача мўйнага айирбош қилиб олинган милтиқлар ҳам энди йўқ эди. Уларни олдинда нима кутаётгани ҳам номаълум эди.

Тўғри, эшкакчилар ҳушига келишлари билан энди нима қилиш кераклигини биргалашиб ўйлаб кўришади. Лекин қай тарафга сузиш кераклигини ким билади дейсиз? Бу асосий масала. Ундан кейин тунда, агар ҳаво очиқ бўлса, юлдузларга қараб йўлни аниқлашга уриниб кўриш керак. Лекин қанча вақт сузишга тўғри келаркин? Қирғоқни топгунча кучлари, вақтлари етармикин? Манзилга етгунча бардош беришармикин?

Туман-чи, бу қанақа туман ўзи? Денгиз устида шу қадар қалин, шу қадар узоқ туриб қолган бу қанақа туман? Бу ерда худди абадий

ўрнашиб олганга ўхшайди. Наҳотки, ҳаммаёқ шундай бўлса?.. Наҳотки, бутун олам шундай туман орасида қолган бўлса?

Шу маҳал оқсоқолнинг тамаки чеккиси, сув ичгиси келди. Тамаки топилади-ю, майли, ҳўл бўлсаям, аммо муштуғи қаёқда қолдийкин? Сув-чи? Овқат-чи? Ўрхон бу тўғрида ўйлашдан ҳам қўрқарди. Ҳозирча чидаса бўлади, ҳозирча ҳеч нарсани ўйламаса бўлади...

Денгиз суви сокин жимирлар, ҳаммаёқ тинчиб, ҳувиллаб қолганди. Қайиқ турган жойида сал-пал чайқалиб турарди. Сув уни ҳеч қаёққа сурмас, ўзи ҳам ҳеч қаёққа жилмасди. Эшкаклар ўз ҳолига ташлаб қўйилганди. Эмрайн билан Милхуннинг аҳволи маълум, улар шунчалик қаттиқ чарчашган эдики, эшкакларни сувдан кўтаришгаям мажоллари қолмай, ўликдай донг қотишганди.

Қилт этган шамол йўқ, бутун борлиқ ғира-шира қоронғиликка чўмган, ҳаракатдан тўхтаб қолганди. Денгиз ҳаракатсиз, туман ҳаракатсиз, қайиқ ҳаракатсиз эди... қаёққа шошишини ҳам, қаёққа сузишни ҳам билишмасди...

Оқсоқол ғамга ботганича букчайиб ухлаб қолди. Уни бирдан Кирискнинг овози уйғотиб юборди.

— Аткичх, аткичх! — деб юлқилади бола уни. — Сув ичгимиз келяпти.

Ўрхон бобо сесканиб кетди, учала қабиладоши оқсоқолдан изн сўраб туришганини сизди, ҳозир энг мушкул иш — сувни авайлаб улашиш кераклигини англади...

Туман ҳамон қалин ва ҳаракатсиз эди. Денгиз ҳамон сукунат қўйнида эди.

* *
*

Туннинг қолган ярмини туман ичида аста-секин сузиш билан ўтказишди. Не мақсадда ва қаёққа сузишаётганларини ўзлари ҳам билишмасди.

Одамлар ҳушларига келиб, қай аҳволга тушиб қолганларини англашди, энди бир жойда туриб бўлмасди.

Шунинг учун улар сузишда давом этдилар. Эҳтимол, ерга яқинлашиб, эҳтимол, ердан узоқлашиб боришаётгандир?

Ҳайтовур бир ерда турмай сузаяпмиз, ҳаракат қиялпмиз-ку, деб ўйлашарди.

Бутун умид ҳавонинг очилиб кетишида, туманнинг тарқалишида эди. Ана шунда нима қилиш кераклиги ойдинлашарди.

Ҳарҳолда туман тарқаб кетса, кечаси осмонда юлдузлар кўринарди. Бор-йўқ умид фақат юлдузларда бўлиб қолди.

Яна бир нарсадан умид бор эди: бирор оролга дуч келиб қолишса яхши бўларди-я. Ушанда мўлжаллаб йўл топиш мумкин эди.

Ҳозирча улар мақсадсиз сузишарди, қаёққа сузишмасин, туманга пешвоз боришарди.

Шунга қарамай, Ўрхон оқсоқол қайиқни бир оз саришта қилиб қўйиш кераклигини айтди. Оёқ остида сув шалопламаслиги учун қайиқдаги сувни охириги томчисигача тозалашди. Чол Кирискни қайиқнинг қўйруқ томонига, Милхуннинг ёнига ўтказди: шундай қилса, бола тезроқ исиниб, кийимларини селгитиб оларди. У сувни ҳаммага тенг тақсимлади. Биринчи гал ҳаммага салкам чорак чўмичдан сув берди. Бўронли кечадан сўнг ақалли бир марта тўйиб сув ичиб олиш керак эди. Айни вақтда Ўрхон бобо огоҳлантириб қўйди: бундан буён фақат у айтган пайтда ва қанча қуйса шунча сув ичилишинигина уқтирди. У шу сўзларни айтаркан, гапининг исботи учун ярми бўшаб қолган бочкани чайқатиб қўйди.

Кутилмаганда бир нарса уларни жуда хурсанд қилиб юборди. Сув ичиш учун бочкачани олишаётганида унинг тагида, қайиқ қўйруғининг бир бурчида қолиб кетган, қоқ балиқ солинган тўрвани кўриб

қолишди. Тюлень тери тўрвани сафар олдида Милхуннинг хотини қайиққа солиб қўйган эди. Оиқ-овқат солинган катта тўрвани бошқа нарсалар билан денгизга улоқтиришган, кичкина тўрва эса Кириск авайлаб сақлаб ўтирган бочка тагида яшириниб қолиб кетган экан. Тўғри, кичкинагина тўрвага шўртанг денгиз суви тўлиб қолган, ўзи тузланган балиқ яна бешбаттар шўрланиб қолганидан оғизга олиб бўлмасди. Шунга қарамай, ҳарҳолда бу озиқ эди. Мабодо ичимлик чучук сув етарли бўлганида, мана шу шўр балиқ ҳам асқатиб қоларди.

Лекин, ҳозирча шўр балиқни ҳеч ким емади, ташналикни зўрайтиради, деб қўрқишди...

Ҳамма бир нарсани — туман тарқалишини кутарди...

Ҳайҳотдай сукунат ва сокин туман ичида фақат эшкаклар тиргаларининг маънос гийчиллагани эшитиларди. Буюк туман ичида бу гийчиллаш адашган ва ҳориган йўловчининг: «Бу ер қаер? Бу ер қаер? Қаёққа юрай?» деб фарёд солаётган товушини эслатарди.

Ҳамма бир нарсани — туман тарқалишини кутарди...

* *
* *
* *

Аммо туман тарқамас, тарқалишни жаёлига ҳам келтирмасди. Туман қилт этмасди. Гўё куруқликдан ташқари, ерга алоқаси бўлмаган, рутубатли ҳаводан нафас олувчи ақл бовар қилмайдиган аллақандай маҳлуқ бу ёруғ дунёни — Ерни ҳам, Осмонни ҳам, Денгизни ҳам ютиб юборгандай эди...

Туман оғушида яна кеч кирди. Кеч кирганини фақат атрофда қоронғиликнинг янада қуюқлашганидан сезиш мумкин эди. Осмонда бирорта юлдуз йўқ, осмоннинг ўзи кўринмасди.

Мақсадсиз, шунчаки қаёққадир сузиш маъносиз эди.

Осмонда юлдуз кўришиб қолмасмикин, дея ҳамма ориқиқиб кутар ва умид қиларди. Соат сайин шуни кутишарди. Шамол туриб қолишини — мана шу уч қатла лаънати туманни бирор ёққа ҳайдаб юбора оладиган шамол туриб қолишини кутганидан мижджа қоқишмасди. Юлдузларни тўсиб турган кўкимтир гумбазнинг очилишини сўраб, осмон руҳига илтижо қилишарди. Шамоллар эгасини — серёл, ҳурпайган маҳлуқни уйғона қол, деб илтижо қилишарди.

Лекин ҳаммаси беҳуда эди. Уларнинг илтижосига ҳеч ким қулоқ солмас, туман ҳам тарқалай демасди.

Кириск ҳам юлдузларнинг чиқишини кутарди. Илгари унинг учун осмонда ўйинчоқдай ялтираб турадиган юлдузлар ҳозир ҳаммадан ҳам зарур эди. Утган кечасидан бери кўрган кулфатлари уни эсанкиратиб, юрагини олиб қўйганди. Ахир, бола қалби нозик бўлади, уни бир умрга майиб ва мажруҳ қилиб қўйиш мумкин. Аммо қайиқда бирга бўлган уч эркак умумий ўлим хавфини, сафарнинг хатарли оқибатини, қутурган денгиз офатини енгилди-ку! Шунинг ўзи бола-нинг дилида бу гал ҳам нажот йўли топилади, деган умид уйғотарди. Бола, осмонда юлдузлар кўринса, бас, бошимизга тушган азоб-уқубатлардан қутуламиз, деб ишонарди.

Фақат бу ташвишлар тезроқ тугасайди, тезроқ ўз жойларига, ерга, Олапар қоясига тезроқ етиб боришсаяди. Тезроқ, тезроқ, тезроқ... Ахир, сувсаб, оч қолишди, ниҳоятда чанқашди, ниҳоятда оч қолишди, борган сайин баттар чанқашяпти, борган сайин очликдан силлалари қурияпти. Онасининг ёнига, қариндош-уруғларининг ёнига, уйларига, ўчоқлари, жилғалари, ўтлоқларига тезроқ бориш истаги кучайгандан-кучаярди...

Фалокатга учраганлар кечаси билан жон ҳовучлаб, ҳавонинг очилишини кутиб чиқишди. Бироқ ҳеч нима ўзгармади, туман жойидан силжимади, осмонга юлдуз чиқмади, денгиз узра зулмат тарқамади.

Улар кечаси билан чанқаб, сувсаб чиқишди, захликдан, рутубатдан, совуқдан жунжикиб туришса ҳам, бари бир, ташналиклари ку-

чайиб борарди. Кириск фақат мен қаттиқ чанқадим, деб ўйлаши мумкин эди, лекин катталар ҳам ташналик азобини тортаётган эдилар. Аммо бола ҳаммадан кўра қаттиқроқ чанқаётган эди. Ҳаммадан кўра сув ичишни кўпроқ хоҳлаганидан хижолатга тушиб, баттар азобланарди.

Охири Кирискнинг сабр-бардоши тугаб, озгина сув сўраган эди, Ўрхон оқсоқол бермади.

— Йўқ, — деди у қатъий. — Ҳозир мумкин эмас. Сабр қил.

Ўрхон бобо уларни шўр балиқ қанчалик чанқатаётганини билсайди; кечга яқин Эмрайин, Милхун ва Кириск очликдан силлалари қуриб, шўрбалиқни бўлиб ейишган, чол эса ўзини тийган эди. Шунинг учун ташналикдан учаласининг бағри ёниб кетаётганди. Шўрбалиқ орқасидан сув ичворишган бўлса ҳам, бари бир, сал ўтмай ташналикларди баттар кучайди. Чол эса шўрбалиқни оғзига ҳам олмади, чидади, сув ҳам ичмади, сувни тежади, бирор томчи оғзига олмади. Уша куни Ўрхон оқсоқолдан бошқалар икки маҳал сув ичишди. Кечқурун ичганлари жуда оз — чўмичга аранг юк бўларди. Бочкачанинг таги эса тобора кўриниб борарди.

Одам чанқаб, сув ичгиси келиб, ҳадеб шунини интиқиб кутаверса, сабр-тоқати баттар тугаб бораверади.

Кечаси билан шундай азоб тортиб чиқишди. Туни билан даҳшатли туман тарқамади. Денгиз ҳам қилт этмади.

* * *

Эрталаб ҳам жилла ўзгариш бўлмади. Кулранг, қўнғир тусли туманнинг бағри салгина оқарди, кўзга ташланиб турган масофа салгина кенгайди, холос. Одамларнинг юз-кўзлари кўриниб қолди. Қайиқ атрофида бир неча чақиримгача симобдай килкиллаб турган оғир, вазмин туман кумуш рангда тусланиб кўринарди. Бундай қўлмак сингари туриб қолган сувни Кириск умри бино бўлиб кўрмаганди.

Қилт этган шабада, бирон-бир ўзгариш йўқ эди.

Аммо шу куни эрталаб бола катталарнинг афти-ангорини кўриб, хангу манг бўлиб қолди. Учаласи ҳам шу кунлар ичида қўндай озиб, соқоллари тикандай ўсиб, кўзлари киртайиб, ўлиш хавфи остида қолишгандай эди. Ҳар қандай қийинчиликларга бардош бера оладиган отаси ҳам жуда ўзгариб кетибди. Фақат соқоли қолганга ўхшайди. Лаблари кўкариб, қорайиб кетган. У Кирискка гапирмаса ҳам ачиниб боқарди. Айниқса, Ўрхон оқсоқол ўзини олдириб қўйганди. У янада букчайган, ранглари янада униққан, кекирдаги чиққан бўйни янада чўзилган, кўзлари аввалгидан баттарроқ ёшланган эди. Фақат маъноли боқишларидан унинг аввалги Ўрхон оқсоқол эканлигини билиб олиш мумкин эди. Унинг доно нигоҳида фақат ўзигагина аён ва ўзигагина тушунарли бўлган ғоят муҳим маъно бор эди.

Кунни энг мушкул ишдан — бир неча қултумдан сув улашишдан бошлашди. Сувни Ўрхон оқсоқолнинг ўзи қўйди. У бочкани қултилла-тиб туриб, чўмичга жилдиратиб, оз-оздан қуяркан, қўллари қалтирар эди. Чўмични биринчи Кирискка узатди. Зўрға чидаб турган боланинг чўмич четига теккан тишлари такиллаб, сувни бирпасда ичиб қўйди. Фақат ўтга сув сепилгандай бўлди-ю, лекин чўмични қайтариб бериши билан яна юрак-бағри ёниб, боши айлана бошлади. Гўё ичидаги ваҳший хайвоннинг ғазабини кўзгагандай бўлди. Кейин Милхун, сўнг Эмрайин ичди. Уларнинг сув ичишларига қараб, бола даҳшатга тушди. Титраган қўллари билан чўмични чангаллаб, ичиб бўлиб қайтаришаркан, Ўрхоннинг юзига қарашмасди. Гўё сувнинг кам қолганига у айбдордай эди. Оқсоқол ўзига навбат келганида, бир томчиям қўймади, индамай бочкачанинг тиқинини ёпиб қўйди. Бу ҳолдан Кириск хангу манг бўлиб қолди. Агар бочкача унинг қўлида бўлганида эди, ўзига чўмични тўлдириб қўйиб олган бўларди, ичиб бўлиб яна қуярди, яна, яна ича-

верарди, то йиқилиб қолмагунча ичарди. Ақалли бир марта тўйгунча ичсин. Кейин нима бўлса бўлар. Ўрхон оқсоқол эса ўзига тегишли сувни ҳам ичмади. Чўмичнинг тагида қолган озгина сувдан ҳам бош тортди.

— Нега ундай қилдингиз, аткичх? Ҳамма қатори ўзингизгаям қуйинг-да! — охири чидаб туролмади Эмрайн ўзини зўрлаб, хириллаб гапираркан. — Кечаям ичмадингиз. Кемага тушганнинг жони бир, ўлсак ҳаммамиз бирга ўламиз!

— Хечқиси йўқ, — парво қилмади Ўрхон бобо.

— Йўқ, бунақада бўлмайди! — овозини баландлатди Эмрайн ва жаҳл билан қўшиб қўйди: — Ундай бўлса мен ҳам ичмайман!

— Ичадиган нарсанинг ўзи йўқ! Гапиришга не ҳожат! — Ўрхон «Еш боламисанлар?» дегандай мийғида кулиб қўйди. Сўнг бошини сарак-сарак қилиб, бочкачанинг тиқинини очди, бир-икки қултум сув қуйиб болага узатди. — Майли, ўрнимга Кириск ича қолсин.

Бола ҳайрон бўлиб қолди. Ҳамма жим эди. Ўрхон бува эса чўмични болага узатаркан:

— Ол, ириск, ичавер. Ўйлаб ўтирма! — деди.

Кириск индамади.

— Ичавер, — деди Милхун.

— Ичавер, — деди Эмрайн.

— Ичавер, — деди Ўрхон бобо.

Кириск иккиланиб қолди. Мана шу бир неча қултум сувни шартта ичгиси келиб, ичи ёниб, ўлар ҳолга келсаям индамади.

— Йўқ! — деди у бағрини ёндираётган ташналик истагини аранг енгиб. — Йўқ, аткичх, ўзингиз ичаверинг, — шу тобда боши айланиб, кўзи тиниб кетди.

Бу сўзлардан Ўрхон бобонинг қўллари қалтираб кетди, чуқур хўрсинди. Нигоҳи майинлашиб, болага меҳр билан боқди.

— Мен умримда жуда кўп, оҳ, жуда кўп сувларни ичганман. Сен-чи, ҳали... кўп яшашинг керак, — у гапининг охирини ичига ютди. — Гапларимни тушундингми, Кириск? Ичавер, ҳа, шундай бўлсин, сен ичишинг керак, мендан хавотир олма. Ма, ушла!

Бола бу гал ҳам бир неча қултум сувни ютиб, бир зум ташналиги қонгандай, ичидаги ҳовури бир оз сўнгандай, аҳволи сал енгиллашгандай бўлди. Бу гал оғзида сувнинг нордон таъми қолди. Лекин ҳозир бунинг аҳамияти йўқ, ҳар қалай чучук сув-ку. Чучук сув эса тугаб борарди...

— Энди нима қиламиз? — деди Ўрхон оқсоқол қабиладошларига ўгирилиб қараркан. — Сузаверамизми?

Орада узоқ жимлик чўкди. Ҳаммалари атрофга кўз ташлашди. Лекин қуюқ туманда икки чақиримдан нарини кўриб бўлмасди.

— Қаёққа сузамиз? — хўрсиниб, жимликни бузди Эмрайн.

— Қаёққа деганинг нимаси? — негадир кутилмаганда Милхуннинг жаҳли чиқди. — Сузаверамиз. Ҳа, бир жойда туриб қолгандан кўра сузгаимиз яхши.

— Суздик нима-ю, сузмадик нима! — унинг сўзини бўлди Эмрайн. Бунақа туманда қаёққа сузсанг ҳам бари бир, фойдаси йўқ!

— Тупурдим туманингга! — Баттар хуноби ошди Милхуннинг. — Сенинг туман-пуманинг билан нима ишим бор? Тушундингми? Сузсак сузайлик, бўлмаса манови лаънати қайиғингни оёғини осмондан келтириб, асфалсофилинга жўнатайлик-да, сўнг балиқларга ем бўлайлик! Тушундингми, Соқол! Сузсак сузайлик! А, тўғрими?

Кириск ғалати бўлиб кетди. У Милхун амакисининг енгилтаклигидан ҳижолат бўлди. Милхун бунақа бақирмаслиги керак эди, ҳайтовур у отасидан еш эди. Унга бир бало бўлганга ўхшайди. Еки бир қайиқдаги нивхлар деб аталган тўпга қандайдир дарз кетдими, нима бало? Ҳамма жим бўлиб қолди, ҳамма эзгин, ҳамманинг ичини ит таталарди. Милхуннинг ўзиям индамай қолди. Эмрайн бошини қуйи

солди. Ҳрхон бобо эса четга қараганча ўтирар, юзи худди борлиқни қуршаб олган туманга ўхшаш сирли эди.

— Узингни бос, Милхун, — деди ниҳоят Эмрайн. — Шунчаки гап келганда айтдим-қўйдим-да. Бир жойда тургандан кўра сузган яхши, албатта. Тўғри гапирдинг, қани кетдик...

Улар яна жойларидан қўзғалишди. Яна тиргаклар ғийчиллаб, яна эшкаклар сувни шалолатиб, кўтарилиб туша бошлади. Лекин одамларнинг назарида қайиқ силжимаётгандай, бир жойда тургандай эди. Қаерга ча сузишса ҳам, бари бир, бутун атрофни қуюқ туман босган эди, гўё сеҳр-жодули доирага тушиб қолган эдилар. Худди шу нарса Милхуннинг яна хунобини чиқарди.

— Сенинг манови туманинга тупурдим, эшитяпсанми, эй серсоқол Эмрайн! — у даргазаб бўлиб жаврай кетди. — Тезроқ ҳайдалик қайиқни! Мен шуни истаяпман! Тезроқ қимирла, ҳой Соқол, ухлама, эшитяпсанми? Тупурдим туманинга!

Милхун жавраркан, эшкакни янада кескинроқ эша бошлади.

— Қани, бўл тез! Бўл тез, деяпман! — дея қистади у.

Эмрайн бу гап Милхуннинг жаҳлини чиқармаслик учун индамади. Аксинча, унинг овсарона «ўйини»га қўшилгандай, тез эшкак эша бошлади.

Қайиқнинг тезлиги оша бошлади. У туман ичида таваккалига гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга жадал сузар, аммо қаёққа боришаётганини ҳеч ким билмасди. Милхун билан Эмрайн эса телбаларча, жон аччиғида эшкак эшишар, гўё туманни қувиб етиб, чегарасиз чегарасидан чиқиб кетишга урингандай, шафқатсиз бир жазава билан ҳаракат қилишарди.

Эшкакларнинг кураклари қиялаб сув сачратиб, тез-тез кўтарилиб тушар, қайиқ ташқарисида сув шовуллар, овчиларнинг туклари ҳурпайган, тер босган юзлари гоҳ пастга, гоҳ баландга кўтарилар, улар эшкакни сувдан олаётганда йиқилгудай гавдаларини олдинга ташлашар, эшкакни сувга тирашгандан кейин зўр бериб ўзларини орқага ташлар эдилар...

Улар ҳ-ҳа, деб нафас олиб, ҳ-ҳа, деб нафас чиқаришар эди; Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа... Ҳ-ҳа...

Олдинда — туман, орқада — туман, бутун борлиқни туман қоплаган эди.

— Ҳана! — кўзлари ёниб, бақириб, ҳаммани тезлашга ундарди Милхун.

Аввалига Кириск ҳаракат тезлашганидан қувониб кетди, аммо кейин бу ҳаракатларнинг ҳаммаси беҳуда эканлигини тушуниб, даҳшатга тушди. Бола таҳлика остида Ҳрхон оқсоқолга қаради, назарида ҳозир чол бу бемаъни пойгани тўхтатиши керак эди. Аммо, оқсоқол ўйчан кўзларини атрофга тикканича, ҳамма нарсага парвойифалак ўтирарди. Чол йиғлаяптими ёки кўзлари ўзи ёшланиб турадими, билиб бўлмас, юзи намланган эди. Атрофида юз бераётган ҳодисаларни ҳис қилмагандай, қайиқ тумшуғида миқ этмай ўтирарди.

Қайиқ эса туман қўйнида қаёққа бораётганини ҳам, нима учун бораётганини ҳам билмай, сарсон-саргардон турарди.

— Ҳана-ҳана! — жонҳолатдаги бақириб туман ичида атрофга тараларди. — Ҳана! Ҳана!

Узоқ вақтга ча шу аҳвол давом этди. Аммо эшкакчилар ҳолдан тойиб, тезликни секинлата бошладилар. Улар ҳансираб, бўғриқиб, эшкакларни ўз ҳолига ташлаб қўйишди. Милхун бошини кўтаролмади.

Аччиқ ҳақиқатни шу тахлит англаб етишди. Улар тумандан ўзиб кетишолмади, туман чегарасидан чиқиб кетишолмади: ҳамма нарса аввалгидай, ҳамон овчилар аввалгидай хавфли, омонат денгиз тўлқинларида юришибди, ҳамон олдинда нима кутаётгани ноаниқ, ҳамон борлиқни қуюқ зулмат чулғаб олган. Фақат шиддат билан кетаётган

қайиқ яна аллақанча жойгача сузиб борди-да, охири бир ерда айланиб тўхтаб қолди...

Шунақа ошиқиб ҳайдашнинг нима кераги бор эди? Бу билан бирон нарсага эришишдими? Нима фойда кўришди? Мабодо, бир жойда туришганида нима бўларди? Албатта, ҳеч нарса бўлмасди.

Қайиқдаги ҳар битга одам чамаси шулар ҳақида ўйлар эди. Шу пайт Ўрхон оқсоқол тилга кирди:

— Энди қулоқ солинглар, — деди у вазминлик билан, чамаси, ўзини қойитмасликка ҳаракат қилиб, чунки у икки кундан бери ҳеч нима емади ҳам, ичмади ҳам. — Эҳтимол, бу туман ҳали-бери тарқамас. Одатда шундай йиллар, шундай воқеалар бўлиб туради. Буни ўзларингиз ҳам биласиз, денгиз устида туман етти, саккиз кунлаб, баъзида ўн кунлаб туриб қолади. Муддати келмагунча, касал тузалмас деганларидай, туман денгиз устидан жилмай қолади. Бу муддат қачон келади, буни ҳеч ким билолмайди. Агар бу туман ҳам шунинг сингари тез орада тарқамайдиганларидан бўлса, унда ҳолимиз не кечади? Қоқ балиқ ҳам жуда оз қолди, сув бўлмагандан кейин, унинг кимга ҳам ҳожати бор. Сувимиз бўлса, мана! — чол шундай деб, бочкачани чайқатди. Чамаси, бочкача тагида бир, бир ярим ҳовуч сув қолган эди, холос.

Ҳеч кимдан садо чиқмади. Чол ҳам жимиб қолди. Унинг нима демоқчи эканлигини ҳамма тушуниб турарди: бундан буёғига кунига фақат бир марта, ўшандаям чўмичнинг юқини ичиш керак. Шундай қилганда иложи борича узоқ чидаш, туман балосини енгич, унга бардош бериш мумкин, деб ўйлашарди. Ҳаво очилиб, юлдузлар чиқиб ё куёш чарақлаб кетса марра бизники, деб ўйлашарди. Зора, бахтлари чопиб, ҳаво очилиб кетса, зора ергача етиб олишса!

Аслида ҳам шундай қилмаса бўлмасди. Бошқа иложлари йўқ эди ҳам! Лекин айтишга осон — одам қачонгача чидаши мумкин? Гоҳо уйдаги гап кўчага тўғри келмайди, хаёл бошқа, ҳаёт бошқа дегандай. Азобда қолган барча одамлар ҳозироқ сув ичишни, чўмич юқидамас, тўйиб, қониб ичишни хоҳлар эдилар.

Бу мудҳиш аҳволдан қутулиш мушкуллигини Ўрхон бобо тушунарди ва шунинг учун ҳам у бошқалардан кўра кўпроқ изтироб чекарди. Чол ҳамманинг кўзи олдида қуриб, сўлиб борарди. Ички бир дарднинг зўрлигидан қат-қат ажин босган юзи қорайиб, баттар бурушиб борарди. Ешланиб турган кўзларида зўриқиш ва саросималик аломатлари акс этарди — бундай изтиробларга бардош бериш чол учун жуда оғир эди. Лекин қуриб қолган дарахтни фақат томири зўрға тутиб тургандай, чол ўзини охиригача мардона тутарди. Аммо бу ҳол узоқ давом этиши мумкин эмасди. Одамларнинг фалокатдан қутилиб қолиши учун заррача аҳамиятли бўлган гапни ҳам айтиб қолиш керак эди.

— Ўйлашимча, — сўзида давом этди Ўрхон оқсоқол, — ҳар лаҳза диққат билан атрофга назар ташлаб, ҳаводан кўз узмай туриш керак — тўсатдан агукўк¹ ўтиб қолиши мумкин. Бундай туман пайтида денгиз устидан фақат агукўк учиб ўта олади. Мабодо, биз бирор орол билан ернинг оралиғида қолган бўлсак, қушнинг учишидан йўлни билиб олишимиз мумкин. Қандай қуш бўлса ҳам денгиз устидан фақат тўғрига қараб учади. Агукўк ҳам худди шундай.

— Мабодо, биз орол билан ернинг оралиғида бўлмасак-чи? — ғамгин сўради Милхун, ҳамон бошини қуйи солганича.

— Унда ерни кўролмаймиз, — деди босиқлик билан Ўрхон бобо.

Кириск аниқлашга интилди. Нега энди агукўк денгиз тепасидан учади? Бунақа олис жойдан учиш қушга зарур кептими? Аммо ундан аввал худди шу фикрни Милхун айтиб қолди.

— Мабодо агукўк бизнинг тепамиздан учишни унутиб, бошқа томондан учишни хоҳлаб қолган бўлса-чи, аткичх? Унда нима қилармиз? — деди у истеҳзо билан маъюсланиб.

¹ Агукўк — қутб бойқуши.

— Унда ерни кўролмаимиз, — деди яна бамайлихотир Урхон бобо.

— Демак, кўролмаимиз! — ҳайрон бўлиб ғазабланди Милхун. — Унақасигаям, бунақасигаям кўролмас эканмиз-да! Ундай бўлса биз бу ерда нега ўтирибмиз? — ғазаби тошиб ғўлдиради у ва бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди, сўнг яна дами ичига тушиб, жимиб қолди. Ҳамма-нинг юраги орқасига тортиб кетди. Нима қилишларини билмай, сукут сақлар эдилар.

Шу орада Милхуннинг бошига бир фикр келиб қолди. У кафти билан эшкакнинг тагига бир уриб, тиррагидан чиқариб юборди. Кейин нима учундир қайиқнинг бурнига чиқиб, қаддини ғоз тутиб, эшкакни лангар қилиб туриб олди. Ҳеч ким унга ҳеч нарса демади. У ҳам ҳеч кимга эътибор бермади.

— Эй, қанжиқ ит! — ғазаб билан бақирди у эшкакни кўтарганича туман зулмати томонга таҳдид солиб. — Эй, шамоллар Шомони! Эшитяпсанми? Агар сен қанжиқ итнинг ўлиги бўлмай, шамолларнинг эгаси бўлсанг, қани сенинг шамолларинг! Еки инингда ўлиб қолдингми, қанжиқ?! Е сени ҳар тарафдан айғирлар ўраб олган бўлса, қай бирига орқа ўгиришни билмай қолдингми? Е ҳаммасига бир-бир орқа ўгириб, чақишиб қолдингми? Шунинг учун ҳам шамол кўтаришга қурбинг етмаяптими? Еки бўлмаса биз бу ерда, ўранинг ичига тушиб қолгандек туман ичида, ҳалокат остида қолиб кетганимизни билмайсанми, қанжиқ? Е орамизда ёш бола борлигини билмайсанми? Боланинг сув ичгиси келяпти, сув, тушунапсанми?! Сенга айтяпман, орамизда ёш бола бор, у биринчи марта денгизга чиққан! Сен-чи, сен бўлсанг бизлардан қасдингни оляпсан. Ахир, бу номардлик-ку! Агар сен толень тегаги бўлмай, шамоллар эгаси бўлсанг, жавоб бер! Шамолларингни юбор! Эшитяпсанми?! Туманларни думингга қистириб олиб кет! Айтганларимни эшитяпсанми? Бўронингни юбор, қанжиқ, энг даҳшатли бўронингни юбор! Тлангилани юбор, қанжиқ, сенга айтяпман! Майли, бўрон қайиғимизни ағдарсин, тўлқинларга ғарқ бўлиб кетайлик, ифлос, қанжиқ! Эшитяпсанми, сенга айтяпман?! Туф сенга, аблаҳ! Паҳмоқ соқолингга тупурдим! Агар шамолларнинг эгаси бўлсанг, бўронингни юбор, бизни денгизга чўқтир, агар шундай қилмасанг, гирт қанжиқ экансан! Мен ҳам айғирман, яна битта айғир... Фақат мен сени... истамайман, мана сенга, мана сенга, мана, мана, кесиб ол, мана, кесиб ол деяшман, ол!

Милхун шамоллар Шомонини мана шундай шалоқ сўзлар билан сўка бошлади. Аллақаяқларга беркиниб олган шомон ўзининг қўл остидаги шамолларини қаёқларгадир беркитиб ташлаганга ўхшарди. Милхун шу тарзда яна анча маҳалгача томоғи хириллаб, ҳолдан тойгунча шамоллар хўжасини ҳам таҳқирлаб, ҳақоратлаб, ҳам ялиниб қичқирди.

Сўнг у эшкакни зарб билан денгизга улоқтириб юборди, ўзининг доимий ўрнига келиб ўтирди ва юзини қўллари билан тўсиб, ҳўнграб, ўкириб йиғлаб юборди. Ҳамма чорасиз жим қотган эди, Милхун бўлса ҳиқиллаб йиғлаб, кеңжатоиларининг номини айтиб бақирарди. Эркак кишининг йиғлаганини илгари кўрмаган ва қўрқувдан титраб-қақшаб ўтирган Кириск эса кўзларида ёш Урхон бобога мурожаат қилди:

— Аткичх! О, аткичх!.. У нега бундай қилади? Нега йиғлаяпти?

— Қўрқма, — тасалли берди чол, боланинг қўлларини маҳкам қисиб. — Ҳозир ўтиб кетади. Ҳозир бас қилади. Сен буни ўйлама. Бунинг сенга даҳли йўқ. Ҳозир ўтиб кетади.

Чиндан ҳам Милхун аста-секин тинчиб қолди. Лекин ҳамон қўлларини юзидан олмас, ҳамон елкалари силкиниб, хўрсиниб-хўрсиниб қўярди. Эмрайн қайиқни сувда қалқиб юрган эшкак томон охишта яқинлаштирди, уни олиб, яна тиррагига ўрнатиб қўйди.

— Узингни бос, ука, — деди у Милхунни юпатиб. — Гапинг тўғри, туманда азоб тортгандан бўронда қолган афзал. Лекин ҳали бир оз сабр қилиб турайлик. Балки ҳаво очилиб кетар. Иложимиз қанча...

Милхун жавоб бермади, унинг боши тобора эгилиб борар, олдига қарашга кўрқадиган жиннидай букчайиб олганди.

Туман эса ҳамон пинагини бузмас, океан узра муаллақ туриб қолган, олам донг қотиб қолган буюк бир зулмат ичида йўқолган эди. Қилт этган шамол, бирон-бир ўзгариш йўқ эди. Милхун шамоллар Шомониға қанчалар ялиниб-ёлбориб, уни қанчалар қарғаб, ҳақорат қилган бўлса ҳам у парво қилмас, гўё кўр ва кардай эди. Шамоллар эгасининг жаҳлиям чиқмас, қимир ҳам этмас, бўронниям чақирмас эди...

Эмрайин бир жойда туриб қолмаслик учун ўзининг олдидаги бир жуфт эшкакни эшиб турар, қайиқ сирпангандай, сезилар-сезилмас жилиб борарди. Ўрхон индамас, у ўз ўйларига ғарқ бўлганди, аҳтимол, у яна, охирги марта ўзининг Сув парисини ўйлаётгандир?

Қариянинг ноҳуш ўйларини Кириск бўлиб борди.

— Аткичх, аткичх, агукўқлар нега оролларга қараб учишади? — оҳиста сўради у.

— Дарвоқе, шуни айтиш эсимдан чиқибди. Бундай қалин туман тушган вақтларда денгиз устида фақат агукўқлар уча олишади. У оролларга ўлжа ахтариб боради, гоҳо тюленнинг жажжи боласини олиб қочади. Агукўқларнинг кўзи шунақанги ўткирки, у тундаям, ярим кечадаям худди кундузгидай кўраверади. Шунинг учун ҳам уни бойўғли дейишади-да, агукўқ бойқушларнинг энг кучлиси ва энг каттаси бўлади.

— Қанийди мениям кўзим ўшанақа бўлса, — лаблари қуруқшаб шивирлади Кириск. — Ҳозир, шу топда қайси тарафга сузиш кераклигини билиб олардим, кейин ерга тезда етиб олардик-да, роса сув ичардик, ичаверардик... Мениям шунақанги кўзим бўлганидайди.

— Эҳ, — хўрсинди бобо, — ҳар кимса ҳам фақат ўз кўзига эга-да.

Яна орага жимлик чўқди. Анча вақтдан кейин Ўрхон оқсоқол ҳалиги суҳбатни давом эттиргандай, боланинг юзига қараб гапирди:

— Ҳаммадан ҳам сенга қийин бўлди, тўғрими? Лекин сен сабр қил. Шу қийинчиликка бардош берсанг, улуг овчи бўласан. Сабр қил, қароғим, сувни ўйлама, бошқа нарсаларни ўйлагин. Сувни ўйлама.

Кириск бу гапга кўниб, сувни ўйламасликка тиришди. Бироқ фойдаси бўлмади. У ҳарчанд сувни ўйламасликка уринсаям, баттар ташналиги кучайиб борарди. Очлик ҳам қийнарди. Очликдан кўнгли озиб, кўзи тина бошлади. Кўнгли озганидан, у ҳам Милхунга ўхшаб дунёни бошига кўтариб бақиргиси келарди.

Бу кун шу тариқа ўтди. Ҳар лаҳза ҳаво очилишини кутишди, олисдан тўлқинлар шовқини эшитилиб, шабада қўзғалиб, туманни оламнинг нариги чеккасига ҳайдаб кетармикин, йўлимиз очилармикин, деб ҳар доим умидвор бўлишди. Аммо денгиз узра одамни ютиб юборгудек жимжитлик, бало-қазодай сукунат ҳукмрон эди. Ҳар замон, ҳар лаҳза чексиз ташналик кучайганидан одамларнинг кўзлари тиниб, бошлари айлана бошлади. Бу жуда даҳшатли эди: чексиз океан ўрғасида туриб, бир томчи сувга зор эдилар.

Кеч кирганда Милхуннинг аҳволи яна оғирлашди. У бутунлай гапирмас, кўзларида ҳеч қандай маъно йўқ эди. Томоғини ҳўллаб олсин деб, унга жиндаккина сув қуйиб беришди. Кирискнинг чўмичга қараб мўлтираб турганини кўриб, Ўрхон бобо унгаям озгина сув қуйиб беришдан ўзини тиёлмади. Кейин Эмрайингаям қуйишга тўғри келди. Ўзи эса бирор томчи ичмади. Ўрхон бобо озгина суви қолган бочкачани ўриндиқ остига қўйгач, узок вақтгача қимир этмай ўтириб қолди. Бу сафар унинг боқишлари ўткир ва тиниқ, энди бу дунёнинг икир-чикирларига алоқаси бўлмаган юксак ўйларга шўнғиганича ўтирарди; ҳеч қанақа ташналикни, ҳеч қанақа бошқа бирор нарсани озмас, ўйламас эди. Гўё ёлғиз лочин қояга кўниб тургандай, у қайиқ елида жим, виқор билан ўтирарди. У бундан буён нима қилишини билар, шунинг учун охирги лаҳзаларда, умрида қиладиган охирги иши олди-дан қолган-қутган бор кучини, иродасини жамлаб олганди. Авжи шу

тобда тамаки трубкаси етишмасди. Чол охирги марта Сув париси тўғрисида ўйлаб, тамаки тутатмоқчи эди...

Қайда сузиб юрибсан, эй Буюк Она балиқ?

Ўрхон ўзининг кимлигини билар, сўнгги бўсага олдида ўзининг қанчалик куч-қувватга, кадр-қимматга эга эканлигини яхши ҳис қиларди. Фақат биргина нарса, у ҳам бўлса совуқдан кўкариб кетган Кирискнинг кейинги кунларда ҳадеб чолнинг пинжига ёпишиб олиб, унинг ҳимоясига, ғамжўрлигига муҳтожлиги Ўрхоннинг ўйлаган ҳаёлларини амалга оширишдан тийиб турарди. У болага ич-ичидан ачинарди. Аммо худди фақат бола учунгина шундай қилиши зарур эди...

Ўрхон оқсоқол умрининг жуда узоққа чўзилган, ғам-ғуссага тўлиб-тошган охирги кўнгилсиз куни шундай ўтди...

Оқшом чўкди. Яна бир тун бошланди.

Лекин бу тун ҳам об-ҳаво заррача ўзгармади. Денгиз устидаги туман аввалгидай парвойфалак, донг қотиб қолганди. Борлиқни яна бўғиқ оқшом зулмати босди. Кетидан ақл бовар қилмайдиган даражада узун, чидаб бўлмас даражада қоронғи, даҳшатли тун бошланди. Лекин қанийди тун оралиғида шамол турса, майли, бўрон турса, тўфон бўлса ҳам майлидди, ишқилиб, ҳаво очилиб, осмонда юлдузлар кўрина қолса! Лекин тунда заррача ўзгариш аломати, сувда бирорта тўлқин, ҳавода бирорта эпкин йўқ эди — борлиқ чексиз сукунатга, чексиз зулматга чулғанган эди. Чексиз зулмат қўйнида адашиб қолган ёлғиз қайиқ ва ундаги азоб-уқубатдан, очликдан, ташналикдан тинка-мадори қуриган одамлар туман ичида писта пўчоғидай бир жойда айланишар, номаълум қисмат ва умидсизлик чангалидан чиқолмас эдилар...

Кириск қачон ухлаб қолганини эслаёлмади. Аммо, уйку элит-гунча чидаб бўлмас ташналикдан кўнгли озби, узоқ азобланди. Назарида, уни тирик ўлик аҳволига солиб қўйган ташналик азобларининг сўнгги йўқ эди. Фақат сув бўлса, бас, бошқа ҳеч нарса керак эмас! Очлик азоби борган сари ич-ичига сингиб, хиралашиб, йўқолиб, сезилмай кетганди, ташналик азоби эса, аксинча, тобора юрак-бағрини ўртаб, тобора кучайиб борарди. Ташналик азобини ҳеч нарса билан енгиб бўлмасди.

Кириск гўдаклик чоғларида бир марта оғир касал бўлиб, иситмадан қуйиб-ёниб ётганида ҳам шунақа аҳволга тушгани, ичи ёниб, сув сўрагани ёдига тушди. Онаси қошидан бир қадам ҳам жилмай, парвона бўлиб, ёниб турган пешонасига ҳўл латта босиб, ҳеч кимга билдирмай йиғлаб олар ва алланималар деб шивирлар эди. Шамчироқнинг ғира-шира шуъласида онасининг ташвишли юзи аранг кўринарди. Отаси йўқ, у денгизга, овга кетганди. Ушанда Кириск фақат сув ичишни ва отасининг тезроқ келишини хоҳларди. Аммо иккала истаги ҳам амалга ошмасди. Отаси узоқда эди, онаси бўлса сув ичирмасди. Сув ичишинг асло мумкин эмас, дерди у. Онаси боланинг қақраган лабларига ҳўл латта босар, аммо бу ташналикни фақат бир лаҳзага қондирарди, холос. Сал ўтмай, яна ташналик кучайиб, чидаб бўлмас қийноққа соларди.

Онаси ялиниб-ёлвориб, уни сув ичишдан тияр эди. Ташналикка чидасанг, касаллик сендан қочади, деб тушунтирарди.

— Чидаб тур, жоним! — дерди у. — Эрталабгача яхши бўлиб қоласан. Ичингда «Кўк сичқон, сув бергин!», деб қайтаравер. Ана ўзинг кўрасан яхши бўлиб қолганингни: Сўра, жоним, кўк сичқондан сув сўра, сичқон албатта югуриб келади, албатта сенга сув беради... Фақат яхшилаб сўра...

Шу кеча, бола ташналик билан олишиб, дуо ўқиб чиқди, кўк сичқон югуриб келишини, сув келтиришини кутди. У тинмай шивирлаб, кўк сичқонга ялиниб-ёлворарди: «Кўк сичқон, сув бергин! Кўк сичқон, сув бергин!» Бутун тун алангаю оташ бўлиб алаҳсираб чиқди. Ҳамон «Кўк сичқон, сув бергин!» деб ялинарди. Кўк сичқон тезда кела қол-

масди. У ҳам «Кўк сичқон, сув бергин!» деб йиғлаб, ёлборишини қўймасди. Ниҳоят, кўк сичқон югуриб келди. Кўк сичқон салқин ўрмонда жилға узра чошгоҳ пайтида ғир-ғир эсадиган сарин елдай ёқимли ва элас-элас кўринарди. Уни кўриш қийин, у тиниқ осмондай кўм-кўк, капалакдай учқур, тутқич бермас эди. Кўк сичқон капалакдай учиб, юмшоқ юнгини боланинг юзига, бўйнига, баданларига тегизиб, ҳузур бахш этарди. Чамаси, кўк сичқон Кирискка сув берди шекилли, у ҳузур қилиб, узоқ вақт, тўйгунича ичаверди; сув эса келаверди, келаверди, вақирлаб тошди, уни бошигача кўмиб юборди...

У эртасига эрталаб жони ором топиб, гарчи ўзини анча олдириб қўйган бўлса ҳам, руҳи анча тетик бўлиб турди. Шундан кейин бола сув берувчи кўк сичқонни, ўша кечаси, жон талвасасида ётганда сув келтириб, уни соғайтирган кўк сичқонни узоқ вақтгача хотиридан чиқармади...

Мана, ҳозир ҳам, бола қайиқда ташналикдан ичи куйиб-ёниб бораркан, ўша кўк сичқонни эслади. Қанийди ўша кўк сичқон яна пайдо бўлиб қолса! Шу заҳоти бола юракни зирқиратувчи бир соғинч ва дард билан онасини эслади, оғир дамларда жонига ора кириб, ташналикдан халос этувчи ўша кўк сичқонни ёдига солган онасини эслади. У аҳволи оғирлашиб, нафас ололмай қолган пайтида қошида тонггача ўтириб чиққан онасини эслаб ўкинди. Уша пайтда бола атрофида парвона бўлиб, жону жаҳонини беришга тайёр турган онасининг қалби қанчалар меҳр-муҳаббатга ва дард-аламга тўлиб-тошганлигини айтмайсизми. Ҳозир онасининг аҳволи не кечдийкин? Денгиз бўйига келиб, уларни кутаётгандир, йиғлаб, бўзлаётгандир?.. Денгиз эса, бари бир, унга ҳеч нарса айтолмайди. Ҳеч ким унга ёрдам беролмайди, ҳеч ким дардини аритолмайди. Фақат аёллар билан болаларгина ҳанузгача Олапар тоғининг ёнбағирларида гулхан ёқиб, онасига далда беришаётгандир? Шояд, тўсатдан бахт кулиб боқса, шояд денгизда дом-дарақис кетганлар бирданига қирғоқда пайдо бўлиб қолишса, деб онасини юпатишаётгандир?

Булар эса қайиқда зим-зиё зулмат ичида гирён кезишар, тунги туман қўйнидан халос бўлишга интилиб, сўнгги умидлари ҳам аста-секин тугаб борарди. Йўк, бу олишувда кучлар асло тенг эмасди — бир ёқда мангу зулмат, олам яралганидан бери мавжуд бўлган, Қуёш яралишидан ҳам аввал мавжуд бўлган мангу зулмат; иккинчи ёқда — шалағи чиққан қайиқда туман қуршовида қолган тўрт одам... Океан ўртасида сувсиз, озиқсиз, йўлчи юлдузларсиз, зим-зиё зулматда қолган тўрт одам...

Кириск умри бино бўлиб, бунақа зим-зиё зулматни кўрмаганди, ташналик азоби шунчалик аёвсиз бўлишини тасаввур қилмаганди. Ҳушини йўқотиб қўймаслик учун у сув келтирувчи кўк сичқон тўғрисида, қачонлардир сув бериб, шифо бериб, уни ўлимдан қутқазиб қолган кўк сичқон ҳақида ўйлай бошлади...

«Кўк сичқон, сув бергин!» — онаси ўргатган мана шу ажойиб сўзни бола тинмай такрорлай бошлади: «Кўк сичқон, сув бергин! Кўк сичқон, сув бергин!» Гарчи ҳеч қандай мўъжиза юз бермаса ҳам, бола ҳадеб ялиниб-ёлвориб кўк сичқонни қақираверди. Энди бу — боланинг умид-ишончи ва ташналикка қарши бирдан-бир чораси бўлиб қолди...

«Кўк сичқон сув бергин!»

Кириск ҳадеб шу сўзларни такрорлар экан, ташналигини ўйламасликка уриниб гоҳ мудрар, гоҳ уйғониб кетарди. Бола беҳосдан Ўрхон ота билан Эмраиннинг узуқ-юлуқ гапларини эшитиб, уйғониб кетди. Улар ниманидир шивирлашиб, узоқ муҳокама қилишарди. Бола чолнинг биқинига қапишиб ўтиргани учун унинг гапларини аниқроқ эшитарди. Отасининг гаплари эса унчалик қулоғига чалинмасди — у нарироқда, эшаклари олдида ўтирарди. Ўрхон бобо оғир нафас олиб, томоғи хириллаганча зўрға гапирар эди.

— Менинг сенга ақл ўргатадиган жойим йўк, лекин ўзинг ўйлаб

кўр, аткичх, — гўё уларнинг гапини биров эшитиб қоладигандек, қизишиб шивирлади Эмрайн. — Узинг ақлли одамсан-ку.

— Ўйладим, обдон ўйладим, шунинг маъқул кўрдим, — жавоб берди Урхон бобо, чамаси, ўзининг гапини маъқуллаб.

Улар бир нафас жим қолишди. Сўнг Эмрайн гап бошлади:

— Кемага тушганнинг жони бир, ҳаммамизнинг тақдиримиз бир.

— Тақдир, тақдир, — алам билан гўлдиради Урхон бобо. — Тақдирдан қочиб қутулиб бўлмайди, биламан буни, — нафаси қисилиб, хириллаганча гапирди чол. — Шунинг учун ҳам уни тақдир дейишадиди-да. Хоҳлайсанми, хоҳламайсанми, тақдирнинг бу билан иши йўқ. Оқибати шундай бўлгач, тақдир билан баҳслашишнинг нима кераги бор. Хўш, бўлмаса биронтамиз омон қолайлик. Узинг ўйла, бирдан йўллар очилиб кетса, ер ҳам кўришиб қолса, манзилни кўзлаб жонжаҳднинг билан бораётганингда, бир-икки томчи сув етмагани учун ҳамма ҳалок бўлса — алам қилмайдимми?

Эмрайн бунга жавобан нимадир деди, яна жимиб қолишди.

Кириск ухлашга уришиб, ҳадеб кўк сичқонини чақираверди. Назирада, у ухлаб қолса кўк сичқон келадигандай эди... Бироқ уйқуси келмади...

«Кўк сичқон, сув бергин!»

— Милхуннинг аҳволи қалай? — сўради Урхон бобо.

— Аввалгидай, хушсиз ётибди, — жавоб берди Эмрайн.

— Ётипти дегин, — бир оз жимликдан сўнг яна давом этди Урхон ота. — Ҳушига келгандан сўнг унга айтиб қўярсан...

— Яхши, аткичх, айтаман, — Эмрайннинг овози титраб чиқди, буни билдирмаслик учун зўр билан йўталиб қўйди. — Айтганингдай бўлади, ҳамма гапларингни етказаман.

— Уни жуда ҳурмат қилишимни айтиб қўй. У катта овчи ҳам яхши одам. Мен уни ҳаммавақт ҳурмат қилганман.

Яна жимиб қолишди.

«Кўк сичқон, сув бергин!»

Кейин Эмрайн нимадир деди, Кириск унинг сўзини аниқ эшита олмади. Урхон бобо унга жавобан деди:

— Йўқ, бари бир, кутолмайман. Кўрмаяпсанми, мадорим қолмади. Яхши ит ўлигини кўрсатмас, деганлар. Мен анойи одам эмасман. Буни ўзим биламан. Тушимда доим Сув парисини кўрардим. Сенинг бунга ақлинг етмайди... Мен ўшанинг маконига кетишни хоҳлайман...

Улар яна алланималар ҳақида гаплашишди. Кириск сув руҳи — кўк сичқонни чақира-чақира ухлаб қолди.

«Кўк сичқон, сув бергин!»

Боланинг охирги эшитгани Эмрайннинг гапи бўлди. У Урхон бобога яқинроқ сурилиб, бундай деди:

— Эсингиздами, аткичх, бир йили савдогарлар буғулар қўшилган чаналарда келишиб, болталар ва ҳар хил буюмларни мўйнага алмаштириб кетишарди. Анови барзанги, малла савдогар айтганди, аллақайси олис бир юртда улуғ одам бор экан, денгизда пиёда юраркан. Шундай одамлар ҳам бор-а бу дунёда...

— Демак, ўша одам жуда улуғ одам экан, улуғларнинг ҳам улуғи экан, — жавоб берди Урхон бобо. — Бизнинг энг улуғ одамимиз эса — Сув париси...

Кириск ухлаб қолган, аммо уйқусидаям аллақандай узук-юлуқ гаплар шуурига етиб борарди:

— Шошма, ота, бир оз ўйлаб кўр...

— Бўлди. Энди ёшимни яшаб бўлдим... Йўлимдан қайтарма.

Мадорим қолмади, чидай олмайман...

— Шундай қоронғиликда-я...

— Бари бир эмасми?..

— Сенга айтадиган гапларим бор ҳали...

— Гап ҳеч қачон тугамайди. Бизлардан кейин ҳам тугамайди.

— Шундай қоронғиликда-я...

— Йўлимни тўсма. Иложим йўқ, мажолим қурияпти. Кучим борида ўзим...

— Шундай зулматда-я...

— Сизлар бардош қилинглар, бочкачанинг тагида оз-моз сув қолган...

Кимнингдир катта, ғадир-будир ва япалоқ кафти қалтираганча боланинг бошини аста сийпади. Кириск мудроқ ичида бўлсаям, бу Урхон бобонинг қўли эканлигини сизди. Бу илиқ ва оғир кафт анча вақтгача унинг бошида туриб қолди; чол кафти билан болани бало-қазолардан ҳимоя қилмоқчидай, боланинг бошини сўнги марта эслаб қолмоқчидай эди...

* * *

*

Кириск тушида денгиз юзасидан одимлаб кетаётган эмиш. Ер бор деб ўйлаган тарафга бораётганмиш, ўша ерда мириқиб сув ичаман, деб бораётганмиш. Сув юзида йиқилмай, чўкмай одим отиб кетаётганмиш. Теварак-атрофда ғаройиб ва ғалати манзаралар бор эди. Қаёққа қарамасин, кўз етгунча тип-тиниқ, ярақлаган денгиз ястаниб ётарди. Денгиз ва денгиз сувидан бошқа ҳеч вақо йўқ эди. Фақат денгизу фақат сув бор эди. Бола сув юзида худди ер юзида юргандек юриб борарди. Қуёш нурлари тушган ҳамма ерда, ҳамма томонда тўлқинлар равон эди. Тўлқинлар қаердан пайдо бўлиб, қаёққа кетаётганини билиб бўлмасди.

У денгиз устидан ёлғиз ўзи юриб борарди. Дастлаб унга Урхон бобо, Эмрайин ва Милхуннинг олдига тушиб, қандай бўлмасин тезроқ суви бор ерни топиб ва уларни ҳам чақириш учун зир югуриб юргандай туюлди! Аммо кейин бу ерда ёлғиз бир ўзи қолганлигини фаҳмлади. У кичқирар, одамларнинг отини айтиб чақирар, лекин ҳеч ким овоз бермасди. На бирон жон, на бирон товуш ва на бирон шарпа бор эди... Шериклари қаёққа ғойиб бўлганини билмасди. Бундан бола даҳшатга тушди. Овози чиқмай қолди. Ҳеч қаёқда, ҳеч жойда ер кўринмасди. У нафаси озгига тикилиб, қолдан тойгунча денгиз устидан югуриб кетди. Аммо у ҳеч қаёққа жилолмай, бир жойнинг ўзида туриб қолганди. Тоқатсизланиб, ичи ёниб, нуқул сув ичгиси келаверарди. Шунда у тепасидан учиб ўтаётган қушни кўриб қолди. Бу Лувур ўрдак эди. Ўрдак кичқириб уя қуриш учун жой ахтариб, денгиз узра учиб юрарди. Аммо ҳеч қаерда бир парча қуруқ ер топа олмасди. Чор атрофда ҳадсиз-ҳудудсиз тўлқинлар шовулларди. Лувур ўрдак зорланиб, нола қилар ва бетоқат бўларди.

— Ўрдакжон! — деди унга Кириск. — Ер қаерда? Қайси томонда? Сув ичгим келяпти!

— Оламда ернинг ўзи йўқ, ҳеч қаерда йўқ! — жавоб берди Лувур Ўрдак. — Атрофда тўлқинлар бор, холос.

— Қолган одамлар қаёқда? — бола ғойиб бўлган одамларни сўради.

— Одамлар йўқ, уларни излаб овора бўлмай қўя қол. Улар ҳеч ерда йўқ! Йўқ! — деб жавоб қайтарди Лувур ўрдак.

Кирискни таърифлаб бўлмайдиган даҳшатли ёлғизлик ва қайғу-алам туйғуси чулғаб олди. У бу жойдан боши оққан тарафга қочиб кетгиси келар, бироқ қочиб борадиган жойнинг ўзи йўқ эди, ҳамма томонини фақат сув ва тўлқинлар ўраб олган эди. Ўрдак қора нуқтага айланиб, тобора узоқлаша борди.

— Ўрдакжон, мени ўзинг билан олиб кет, ёлғиз қолдирма! Сув ичгим келяпти, ахир! — ёлворарди бола.

Аммо ўрдак овоз бермасди, у ҳали дунёга келмаган ерни қидира-қидира, бутунлай кўздан ғойиб бўлди. Қуёш бўлса чарақлаб, кўзни қамаштирарди.

Кириск кўзларида ёш билан уйғонди, у ҳамон энтиқиб йиғлар,

нажотсиз ғам-алам ва қўрқув уни елкасидан босиб турарди. У ёшли кўзларини аста очиб, туш кўрганлигини фаҳмлади. Қайиқ сувда оҳиста чайқалиб турарди. Кулранг тус олиб бораётган ғира-шира туман борлиқни буркаб, қуршаб олганди. Демак, тун ўтибди, тонг яқинлашяпти. У қимирлаб қўйди.

— Аткичх, сув ичгим келяпти, мен туш кўрдим, — пичирлади у қўлини Ўрхон бобо томон узатиб. — Аммо қўлига ҳеч нарса илинмади. Қайиқ қуйруғидаги Ўрхоннинг жойи бўм-бўш эди.

— Аткичх! — чақирди Кириск. — Ҳеч ким жавоб бермади. Бола бошини кўтариб типирчилади.

— Аткичх, аткичх, қаердасан?

— Қичқирма! — бир сурилиб болага яқинлашди Эмрайн. У ўғлини кучоқлаб, маҳкам бағрига босди. — Қичқирма, аткичхинг йўқ энди! Чақирма уни! У Сув париси маконига кетди.

Аммо Кириск қулоқ солмади:

— Қани менинг аткичхим? Қани менинг аткичхим?

— Бўлди, йиғлама. Тинчлан, Кириск, у энди йўқ, — ота боласини овутишга тутинди. — Сен фақат йиғлама. У, ўғлингга сув бер, деб менага тайинлади. Озгина сувимиз бор, ҳали. Йигини бас қилсанг, сув берман, ичиб оласан. Йиғламасанг бўлгани. Қараб тургин, ҳадемай туман тарқалади, ана шунда кўрасан...

Кириск юлқиниб, отасининг кучоғидан отилиб чиқишга талпинарди. Унинг ҳаракатларидан қайиқ чайқалди. Эмрайн нима қилишини билмасди.

— Мана, ҳозир бу ердан кетамиз. Мана, қара, сузаямиз. Эй, Милхун, тур ўрнингдан, тур. Сенга айтяпман! Қани кетдик!

Милхун эшкак эша бошлади. Қайиқ сувда оҳиста сирпангандай сузиб кетди. Улар ёруғ оламни ҳамон оппоқ сутдек қоплаб олган туман узра яна тайинсиз тарафга мақсадсиз сузиб кетишди.

Янги тунни улар шундай қарши олишди. Энди қайиқда уч киши қолди.

«Кўк сичқонча, сув бергин!»

Кириск бир оз ўзига келганидан сўнг Эмрайн эшкаклар ёнига ўтиб олди, улар тўрт эшкак билан яна ўша тайинсиз томонга мақсадсиз сузиб кетишди. Энди қайиқ тўрт эшкакнинг таъсирида тезроқ суза бошлади.

Кириск бўлса, Ўрхон бобонинг ғойиб бўлганидан ларзага тушиб, кеманинг қуйруғида ғарибона мунғайиб ўтирганча, ҳамон энтикиб-хўрсиниб йиғлар эди. Отаси билан Милхун ҳам ниҳоятда эзилиб кетишганди. Улар на ўзларига, на Кирискка бирор кўмак бера олишарди. Уйлаб топганлари эшкак эшиш бўлди. Ишқилиб, қайиқ юриб турса бўлгани. Оппоқ туман ичида уларнинг башаралари қорайиб кўринарди. Ҳаммалари даф қилиб бўлмайдиган шафқатсиз офат — ташналикка ҳамда очликка маҳкум этилгандилар.

Улар жим, чурқ этмай боришарди. Гапиришга қўрқишарди ҳам. Фақат бир оздан сўнг Милхун эшкакни ташлади.

— Сувни бўл! — деди у Эмрайинга ғамгин боқиб.

Эмрайн бочкачага ёпишиб олиб, ҳар бир одамга чўмичнинг тубида бир неча қултумдан сирқитиб сув қуйди. Сувдан нохуш қўланса ҳид келар, таъми бузилганди. Аммо шу ҳам жуда оз қолибди. Яна кўпи билан уч-тўрт марта ичишга етарди, холос. Ҳеч ким сувга қонмади, сув ичиб ҳеч кимнинг руҳи енгиллашмади ҳам.

Яна оғир, ақлни оздирувчи кутиш онлари бошланди: об-ҳаво ўзгарадими ёки йўқми? Энди ҳеч кимда ҳеч қандай умидбахш тахминлар қолмаганди. Улар мажолсизланиб, ҳолдан тойиб, беихтиёр лоқайд бўлиб қолдилар. Таҳликали туман ичида қайиқда мақсадсиз айланиб, итоат билан ўз қисматларини кутишарди. Тақдирга тан беришдан ўзга чора қолмаганди. Туман одамларни эзиб, иродаларини бўшаштириб қўйганди. Фақат бир гал Милхун қаттиқ сўкиниб, нафрат тўла титроқ овоз билан гўлдиради:

— Туман чекинса, ўлимимга ҳам рози бўлардим! Ҳазимни сувга ташлардим. Еруғ оламнинг бир четини кўрсам бўлди!

Эмрайн индамади, ҳатто ўгирилиб ҳам қарамади. Нима ҳам дея оларди? Энди у қайиқда қолганларнинг ёши улуғи эди-да. Индамай ўтиришдан бошқа илож қолмаганди. Қаяққа ҳам сузишарди!

Вақт ўтиб борарди. Қайиқ ўзидан-ўзи тўхтаб, гоҳ муаллақ туриб қолар, гоҳ яна жойидан кўзгаларди.

Соат ўтган сари ўлим хавфи орта борарди, қонмаган ташналик ёнига жон-танни емирувчи шафқатсиз очлик ҳам қўшилди. Дармонлари қуриб, мажолсизланиб борарди.

Кирик кўзлари қисилиб, кеманинг қуйруғида ётарди. Боши айланиб, кўнгли айнирди, оч қоринда оғриқ туриб, нафас олиши мушкуллашарди. Тобора ташналиги ошиб, жудаям сув ичгиси келаверди.

«Кўк сичқонча, сув бергин!»

Бола сувга қондирадиган кўк сичқончани ялиниб-ёлвориб чақираркан, энди ҳамма нарсени унутишга уринар, Олапарнинг этагидаги узоқ-узоқларда қолиб кетган ва энди эртакка айланиб қолган ҳаётини эслаб, нажот қутарди.

«Кўк сичқонча, сув бергин!» деб шивирларди у боши айланиб. Ҳт-ўланга чулганган тепаликда ўйнаб, худди гўладек пастга думалаб тушганларида ҳам боши шундай айланишини кўз олдига келтирди. Эҳ, жуда қизиқ, ажойиб ўйин эди-да. Бу ўйинда Кирик ҳаммадан абжир ва чидамли бўлиб чиқарди. Тик тепаликка чопиб чиқасан-да, у ердан ёнбағирлаб пастга қўйиб юборилган пўстлоқсиз гўладек, айланиб думалайсан. Қўлларингни икки ёнингга маҳкам қапиштириб оласан. Жойингдан кўзгалаш учун аввал ўзингга ўзинг кўмак берасан. Бир, икки, уч марта умбалоқ ошганингдан сўнг, у ёнига юмалаб кетаверасан, ўзингни тўхтатиб қололмайсан. Маза қилганингдан роса хохолаб куласан, осмон эса гоҳ у, гоҳ бу чеккаси билан тўнтарилади, булутлар айланиб, кўз ўнгингдан лип-лип ўтади, дарахтлар айланиб ағанайди, ҳамма нарса оёғи осмондан бўлиб кетади, кўкдаги қуёшнинг эса кулавериб, ичаги узилади. Болаларнинг шовқини, қийқириқларини айтмайсизми! Пастга қараб шитоб билан юмалаб тушаверасан, тушаверасан, шунда ортингдан югуриб келадиган болаларнинг гоҳ чўзиқ юзлари, гоҳ букилган оёқлари кўз олдингдан лип-лип ўтаверади, ниҳоят, тўхтаб қоласан. Эҳ! Шунда қулоқларинг шанғиллаб кетади. Шундан сўнг энг қизиқ, энг нозик жойи келади. Бир, икки, уч дейилганда ўрнингдан сакраб туриб олиб, бошинг гир-гир айланишига қарамай, йиқилиб тушмаслигинг керак. Одатда биринчи марта ҳаммаям йиқилади. Ана кулги-ю, мана кулги! Ҳамма кулади, ўзинг ҳам куласан. Оёқда маҳкам турмоқчи бўласан-у, оёгинг остидаги ер ағдарилиб кетаётгандек бўлади. Кирик эса йиқилмасди. Оёқда мустаҳкам туриб оларди. Шунга интиларди. Ахир, Музлук доим шу ерда бўларди-да! Унинг олдида бўш-баёв болага ўхшаб йиқилишни ўзига эп кўрмасди.

Айниқса, Музлук билан тепаликдан кимўзарга думалашганида роса ҳузур қилишарди, роса кулишарди. Қизлар ҳам тепадан думалайверарди. Фақат улар кўрқоқ бўлишади, кокиллари доим бирор нарсага илашиб қолади. Аммо бу ҳисоб эмас. Бунақа қувноқ ўйинда албатта бирор жойинг лат ейиши турган гап.

Музлук билан улар пастга думалаганларида, Кирик билдирмай тирсакларини атайлаб кенг ёзарди-да, ундан ўзиб кетмаслик учун тўхтаб қоларди. Улар атрофдагиларнинг қичқиришлари ва хохолаб кулишларини эшитиб, бир вақтнинг ўзида пастга думалаб тушишар ва «уч» деб саналгунича, баравар сакраб оёққа туриб олишарди. Шунда Музлукка оёқда маҳкам туриб олишга ёрдам бериш, қизни суяб қолиш нечоғлик завқли эканлигини ҳеч ким фаҳмламасди. Улар бир-бирларига мадад бериб, беихтиёр қучоқлашиб олишарди. Музлук хурсандли-

гидан роса кулар, унинг кулгидан чўччайган лаблари боланинг ҳам кулгисини қистатарди; Кириск ушлаб қолсин деб Музлук ҳамиша шундай қилар, ўзини гўё йиқилиб кетаётгандек қилиб кўрсатар, Кириск бўлса уни ушлаб қолиб, қучоқлаб, оёқда маҳкам туриб олишига кўмаклашарди. Ана шунда улар аллақандай сирли масрурлик ва ҳуркак бир муҳаббат онларини бошдан кечираётганликларини ҳеч ким билмасди. Қизчанинг юпқа кўйлакчаси остида юраги дукурлаб урар, уларнинг баданлари дам-бадам бир-бирларига тегиб кетар ва Кириск қизнинг эндигина туғилиб келаётган ва таранглашган сийналарига кўли тегиб кетганини, боши айланиб кетганидан хумор кўзлари сирли бир чақнаганини сезиб қоларди. Бутун олам — ер ва осмондаги жамики нарсалар — улар билан бирга қўшилиб айланар, тинимсиз кулгию бахтиёрликларга, чексиз қувончга тўлар эди. Бу нақадар ажойиб саодат эканлигини ҳеч ким хаёлига келтирмасди!

Фақат бир гал буни ўзидан бир оз каттароқ, ёмон кўриб юрадиган қабиладоши сезиб қолди ва у аҳмоқ боши айланганидан гўё ўзини оёқда тутиб тура олмаётгандай ёпирилиб қелиб Музлукка ёпишмоқчи бўлди. Музлук чап берганча ундан ўзини олиб қочар, у бўлса боши айланиб ўзини йиқилаётган қилиб кўрсатиб, қизнинг изидан яна етиб олар ва унинг устига ўзини ташламоқчи бўларди. Кириск у билан муштлашиб қолди. У бола гавдалироқ бўлганидан бир неча бор Кирискни уриб йиқитди. Лекин ҳарқолда кураш дуранг билан тугади — Кириск бўш келмади ва қиз боланинг ҳимоя қилишига ҳам рухсат бермади. Лекин бу воқеа бошқа такрорланмади...

Улар ўйнаб-ўйнаб, терга ботиб, қизиб-ёниб, ариқдан сув ичгани югуриб кетишарди. Нақадар масрур лаҳзалар эди!

**«Кўк сичқонча, сув бергин!
Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!»**

Анҳор сал нарироқдан ўтарди. У ўрмондан оқиб келиб, болалар ўйнайдиган жойдан чиқарди. Булоқ суви тошдан-тошга урилиб оқиб, мовий ўрмон салқинини ўзи билан бирга олиб келарди. Қалин ўсган ўт-ўланлар шўх жилға соҳилларини кўпчителиб, бир-бирига яқинлаштириб қўйгандай, энг яқин ва говлаб ўсган ўт-ўланларнинг эгилиб турган шохчаларидаги япроқлари эса сув оқимида юлқиниб турарди. Булоқ суви гоҳ офтобда товланиб, гоҳ қовоқ солиб осилиб турган қирғоқ остига шўнғиб, гоҳ ўт-ўланларнинг ва тол чивикларининг орасига яшириниб, ҳеч нарсани писанд қилмай, денгиз томон тиним билмай шошиларди.

Болалар бир зумда анҳоргача чошиб бориб, зум ўтмай, ўт-ўланларни икки томонга суриб ташлаб, ўзларини сувга отишарди. Қўлларини ювиб, ҳовучлаб ичишга сабрлари ҳам чидамай, бошларини энгаштириб, юзларини билқиллаётган, майин қитиқлаётган сувга чайиб, кийиклар сингари сув ичишарди. Эҳ, нақадар лаззатли дамлар эди!

**«Кўк сичқонча, сув бергин!..
Кўк сичқонча, сув бергин!..
Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!..»**

Улар сувга энгашиб, ариқ бўйида ётишарди. Елкалари бир-бирига тегиб, шўх оқимга тутиб турган қўллари, гўё бир одамникидай яқинлашиб, қўшилиб кетарди. Улар лаблари билан сувни илиб олганча ичишар, оғизларида қултиллаб ўйнаб, маза қилиб, тўйиб-тўйиб ичишарди. Улар бу ердан асло кетгилари келмас, бошларини топ-тоза сувдан кўтаргилари келмасди. Тезоқар сувда улар ўзларининг хира аксларини томоша қилишар: бир-бировларининг сувдаги кулгили, галати башараларига назар ташлаб кулишарди.

«Кўк сичқонча, сув бергин!..
Кўк сичқонча, сув бергин!..
Кўк сичқонча, сув бергин!..
Оҳ, кўк сичқонча, сув бергин!..»

Музлук шу ётишда булоқдан бошини кўтармай, қисик кўзларининг қири билан қарар, Кириск ҳам худди унга шу тарзда қувлик билан жилмаярди. Музлук ўзидан четлатган бўлиб, уни елкаси билан туртар, у ҳам бўш келмасди. Шунда Музлук оғзига сув тўлатиб олиб, унинг юзига пуркарди. Кириск ҳам худди шундай қиларди: оғзига яна ҳам кўпроқ сув олиб, бор кучи билан Музлукнинг юзига пуркаб сепарди. Тийиқсиз шўхлик ва югур-югурлар шундай бошланиб кетарди. Улар сувда қувишиб, бир-бирларини истаганларича, шалаббо қилиб, қийқириб, хохолашиб, жилғани бошига кўтарганларича, у ёқдан-бу ёққа чопишарди...

«Кўк сичқонча, сув бергин!..»

Шу юриш-туришларини эсларкан, энди у даврнинг ҳеч қачон қайтиб келмаслигини англаб, Кириск азобланарди. Нафас олиши тобора қийинлашар, тез-тез қорни санчиб оғрирди. У оғриқдан тиришиб, унсиз йиғларкан, ҳамон:

«Кўк сичқонча, сув бергин!..» —
деб ёлворарди.

У шундай ўй-хаёллар билан ўзини чалғитишга ҳаракат қиларди. Атрофда ҳеч нарса ўзгармасди. Оппоқ туман қатлами аввалгидек қилт этмай борлиқни ўраб олганди.

Овчилар, ҳар бири ўз ўрнида, қайиқда чалажон бўлиб, чўзилиб ётишарди. Уларни олдинда нима кутаётгани аввалгидек номаълум эди. Шунда бирдан қайиқ кучли чайқалди ва Кириск отасининг кўрқинчли хитобини эшитди:

— Милхун! Милхун! Нима қиялсан? Тўхта!

Кириск бошини кўтариб, ҳанг-манг бўлиб қолди. Милхун қайиқнинг четидан энгашиб, денгиз сувини чўмичлаб олиб ичарди.

— Бас қил! — унга ташланди Эмрайн чўмични тортиб олмоқчи бўлиб.

Лекин Милхун гезланиб, таҳдид қилди:

— Яқинлашма, Соқол! Улдираман!

У оғизга олиб бўлмайдиган бу аччиқ, намакоб сувни ичар, кўкраги ва енглари сувга ботиб, кийимлари жикқа ҳўл бўлиб кетган, томоғига тиқилиб қолсаям ўзини зўрлаб, титроқ қўллари билан чўмичдан оғзини олмай ичар эди. Юзларининг туклари қайвонларникига ўхшаб, тиккайиб кетганди.

Кейин у ичиб-ичиб чўмични қайиқнинг остига ташлаб, чалқанча ётиб олди. У хириллаб, базўр нафас оларди. У шу аҳволда ётар ва ҳеч ким унга ҳеч қандай ёрдам бера олмасди. Кириск кўрқиб кетганидан гужанак бўлиб ётиб олди, ташналиги баттар ортиб, қорни бураб оғрий бошлаганини сизди. Боши қуйи солинган Эмрайн яна эшкакни қўлига олиб, туманда қайиқни оҳиста аллақаяёққа жилдириб кетди. Унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди.

Милхун гоҳ тинчиб қолар, гоҳ яна талвасага тушиб титрар, хириллар, чанқоқлик хуружидан тамом бўлаётган эди. Бироқ орадан маълум вақт ўтгандан сўнг яна бошини кўтарди:

— Ёняпти, ичим ёняпти! — деб у кийимининг ёқасини йирта бошлади.

— Айт, нима қилайлик? Қандай ёрдам берайлик? Анавинда ҳали бор, — Эмрайн бочкачага имо қилди. — Озгина қуйиб берайми?

— Йўқ, — рад қилди Милхун. — Энди хожати йўқ. Тунгача

сабр қилиб, кейин раҳматли аткичхимиз орқасидан... Аммо сабрим чидамади. Майли. Яхшики, бошқа ножўя иш қилиб қўймадим. Сувнинг борини ичиб қўйганимдан нима фойда бор эди. Паймонам тўлганга ўхшайди. Энди мен ҳам кетаман. Бас, ҳаммаси тамом. Ўзим, кучим борида...

Кимсасиз денгиз ўртасида на боши, на охири тайинсиз, на қачон ҳалок қилиши тайинсиз туман ичида ўзини аста-секин ўлимга маҳкум этган одамнинг сўзларини эшитиш даҳшатли эди. Эмрайн дўсти ва иниси Милхунни бир нави тинчлантирмоқчи, нимадир демоқчи бўлди-ю, аммо Милхун эшитишни истамас эди. У ошиқарди, ўз азобларига бир йўла чек қўйишга интиларди.

— Сен, Эмрайн, гапириб овора бўлма, бўлар иш бўлди! — Милхун телбалардек ғудурлади. — Ўзим, ўзим кетаман. Сизлар, ота-бола, билганингизни қилинглар. Шуниси тузук. Бу ишим учун кечиринглар. Сизлар, ота-бола, қолинглар, ҳали озгина сув бор... Мен ҳозир ошиб ўтаман. — Милхун шу сўзларни айтиб, ўрнидан турди, қайиқнинг чеккасини ушлаб энгашди. Гандираклаб, бор кучини жамларкан, Милхун Эмрайнга ер остидан қараб деди:

— Менга халақит берма, Соқол! Шуниси тузук. Менга халақит берма. Яхши қолинглар. Эҳтимол, қирғоққа етиб оларсиз. Мен эса ҳозир... Сен қайиқни дарров ҳайдаб кет. Дарров, тушундингми? Кутиб ўтирма. Яқинлашсанг ағдариб юбораман. Энди ҳайда. Соқол, тезроқ ҳайда. Эшитяпсанми, йўқса ағдарвораман...

Эмрайн учун Милхуннинг дўқлари ва ёлворишларига бўйсунидан бошқа илож қолмаганди. Қайиқ сассиз туман ва сассиз сувни кесиб, тўғрига сузиб кетди. Кирискнинг юраги қақшаб, йиғлаб юборди:

— Аки Милхун! Аки Милхун! Ундай қилма!

Худди шу дақиқада Милхун қайиқдан ўзини дадил ташлади. Қайиқ қийшайиб қалқиб кетди ва яна ўз ҳолига келди.

— Нарироқ! Нарироқ кетинглар! — бақирди Милхун муздек сувда шалоқлар экан.

Туман дарҳол уни кўздан яширди. Ҳаммаёқ жимиб қолди, кейин сукунатда сувга ғарқ бўлаётган одамнинг янгроқ овози, сўнги хитоби эшитилди. Шунда Эмрайн ўзини тутолмади.

— Милхун! Милхун! — хитоб қилди у ва ҳўнграб, қайиқни орқага бурди.

Улар дарров орқага қайтишди, аммо аллақачон Милхун ғойиб бўлганди. Сув юзаси гўё ҳеч нарса юз бермагандек теп-текис ва осойишта эди. Одам чўккан жой қаердалигини аниқлаш мушкул эди.

Шундан кейин улар ҳеч қаёққа бормасдан, куни билан шу ерда қайиқда сузиб юришди, уларнинг иккаласи ҳам фалокатдан қайғу-ҳасратга тўлиб йиғлашарди. Кириск отасининг йиғлашини умрида биринчи марта кўриши эди. Отаси сира бундай аҳволга тушмаганди.

— Ана энди ёлғиз ўзимиз қолдик, — пичирлади Эмрайн, соқолига тушган кўз ёшларини артиб, ўзини қўярга жой тополмай, — Милхун, эҳ, қадрдоним Милхуним! — шивирлади у ҳиқиллаб.

Кун тугаб бормоқда эди. Уларга шундай туюлди. Агар қаердир қуёш бўлса, агар у осмон узра, денгизлар, туманлар узра сузиб юрган бўлса, демак, ҳозир у ўз ётоғига хотиржам бош қўяётгандир. Ғира-шира қоронғилик аста-секин зулматга айланиб бораётган қалин туман ичида эса денгизда бедарак йўқолган ёлғиз бир қайиқ айланиб юрар, унда энди фақат икки киши — отаю бола қолган эдилар.

Бундан олдин, қеч тушмасдан сал аввал, Эмрайн ниҳоят сув ичиш пайти бўлди, деган қарорга келганди. Кириск буни зориқиб кутаётгани, ўзини тийиб, лом-мим демай, ташналик ва очликка нечоғлик бардош бераётгани сезилиб турар эди. Лекин секин-аста ташналик яна кучини кўрсата бошлади, энди ҳозирги ташналикка бояги унутилган ташналик ҳам қўшилиб аёвсиз азоб берарди.

Эмрайн бирор томчини ҳам беҳуда тўкиб юбормаслик учун

жуда эҳтиётлик билан айниган сувни аввал Кирискка сирқитиб қўйди. Бола чўмичга ёпишиб, телбалардек бир зумда ўз улушини ютиб бўлди. Кейин Эмрайн ўзи учун сув қуяркан, энди сув бочкачанинг тубидагина қолганлигини кўрди. Отасининг қўлидаги бочкачанинг эгилишига қараб, Кириск ҳам буни фаҳмлади. Эмрайн шундай бўлиши лозимлигини аввалдан билган бўлса ҳам ҳайрон қолиб, ранги қув ўчди. Энди Эмрайн ўз улушини ичишга шопилмади. У қўққисдан миясига урган фикрдан ларзага келиб, чўмични ушлаганча ўйланиб қолди. Чанқоқни босиш бу фикр олдида ҳеч гап бўлмай қолди.

— Ма, ушлаб тур, — бундай қилишга ҳожат бўлмаса-да, у чўмични ўғлига узатди. Бола учун сувли чўмични қўлда ушлаб, уни ичишга ботинолмаслик — айна қийноқнинг ўзи эди. Эмрайн қўллари бўшатиб, тиқинни маҳкам ўрнаштирди-да, деярли бўш бочкачани ўз жойига қўйиб қўйди.

— Ич, — деди у ўғлига.

— Сен-чи? — ҳайрон бўлди Кириск.

— Мен қейин ичаман. Ҳеч нарсани ўйлама, ичавер, — деди хотиржамлик билан отаси.

Кириск дарҳол яна бадбўй сувнинг бу қултумини ҳам ютди. Чанқоғи унчалик босилмаган бўлса-да, ҳарҳолда бир оз тетикланди.

— Хўш, қалай бўлди? — сўради отаси.

— Бир оз тузук, — миннатдор бўлиб шивирлади бола.

— Сен қўрқма. Эсингда тут, одам оғзига ҳатто бир томчи сув олмаса ҳам, икки-уч кун яшай олади. Қиёмат-қойим бўлса ҳам қўрқма.

— Сен шунинг учун ичмадингми? — Кириск унинг гапини бўлди.

Эмрайн бу саволдан ўзини йўқотиб қўйди. Сўнг ўйлаб туриб, қисқа жавоб берди:

— Ҳа.

— Одам овқатсиз қанча яшай олади? Биз анчадан бери овқат емаяпмиз-ку?

— Сув бўлса бўлгани. Лекин сен буни ўйлама. Ке, яхшиси, пича сузайлик. Иккаламиз гаплашиб олишимиз керак.

Эмрайн эшакларни гижирлатди ва улар гўё турган жойларида гаплаша олмайдигандек, туман ичида денгизда аста-секин сузиб кетишди. Ота ўзини босиб олиши зарур эди. Шундай қилса, фикрларини бир жойга тўплаши, муҳим суҳбатга тайёрланиши осонроқ кўчадиганга ўхшарди. Шунини ўйлаши биланоқ аъзойи бадани музлаб жетарди. У ўзи эшак эшибгина қолмай, ўғлига ҳам эшакка ёнига ўтиришни буюрди. Қаёққадир сузишнинг ҳожати йўқ эди. Бола зилдай ва анча катта бўлган денгиз эшакларини қийналиб эшар эди. У битта эшакни эплай олиши мумкин эди, аммо бир жуфт эшакни айлантириш ҳали оғирлик қиларди. Устига-устак, Эмрайннинг ўзи ҳам, боласи ҳам анча мадордан қолганди. Худди шунинг учун ҳам ота ишни тезлатишга мажбур эди. Вақт ўтиб борар, вақт тугаб борарди.

Кириск индамас, оғир эшакларнинг бирини боғдан, бирини тоғдан қилиб айлантирар, уларга қарамасди ҳам. Аммо Эмрайн бунга эътибор бермас, уни бошқа нарса қийнарди. Ўғлига, мана шу мушфиқ, гўдакларча нимжон, ҳимоясиз жуссага разм соларкан, юраги қонга тўлганнини ҳозиргина ҳис этди. Бошқа иложи бўлмаса-да, гап бошлашга ҳам жазм қилолмасди...

Туман борган сари қуюқлашиб борар эди. Эмрайн оғир ўйга ботиб, ҳамон қайиқ ҳайдар, унинг чиндан ҳам вақти-соати яқинлашиб қолган эди. У ўзига ўзи қанча далда бермасин, табиатан қанчалик бақувват бўлмасин, бари бир, ташналик ҳамда очлик унинг силласини қуритиб, емириб борарди. У кўнгилсиз гапни айтиш учун ўғлини тайёрлашга улгуриши, кучдан кетиб қолмасдан, иродаси ҳали ўз қўлида эканлигида боласига шу гапни тушунтириб қўйиши зарур эди.

Урхон ҳамда Милхунлардан сўнг, у ҳам қайиқни тарк этишга мажбур эканлигини сезиб ўтирарди. Ўғлининг ҳаётини сақлаб қололмаган тақдирда ҳам, ҳарҳолда умрини салга бўлсаям узайтириши

мумкин эди. Бочкача тубидаги сув қанчага етса, ўглининг умрини шунчага узайтиришнинг бирдан-бир иложи шу эканлигини Эмрайн тушунарди.

Туман шу бугун кечасими ё эртага тарқаладими, тахмин қилолмас, мабодо эртами-кечми об-ҳаво жўнашиб кетган тақдирда ҳам ўглининг ҳоли не кечади, у денгизда ёлғиз ўзи қолиб кетиб, жон сақлаб нажот топа оладими, йўқми — буни мутлақо билмасди. Бу саволга жавоб йўқ эди. Агар денгизда ҳаво очилиб кетгудек бўлса, оқ танли одамларнинг катта қайиғи тасодифан учраб қолармикин, деб умид боғлар эди. Аммо шундай бўлади, деб ўзини-ўзи ишонтиришга ҳар қанча уринса-да, бари бир, бу — умуман амалга ошмайдиган умид эди. Айтишларича, оқ танли кишилар қирғоқлардан анча олислардаги океан орқали сузиб ўтишиб, шу сувларда ахён-ахёнда пайдо бўлиб қолишаркан. Ўзларининг қандайдир ишлари билан аллақандай олис юртлардан яна аллақандай олис юртларга сузиб боришар экан. Буни Эмрайн биларди. Ўзи улар билан ҳеч қачон учрашмаган бўлса-да, бу ҳақда билимдон савдогарлардан эшитганди. Уларнинг баъзилари эса гўёки оқ танлиларнинг тоғдек улкан қайиқларида сузишган ҳам эмишлар. Мўъжиза юз бериб, йўллар тўқнашиб, оқ танли одамлар океандаги мўъжазгина ўйма қайиқни кўриб қолсалар кошкийди! Бунинг амалга ошишига деярли умид қилиб бўлмасди. Бироқ шундай бўлса-да, умидсиз шайтон дегандек, биргина шу фикр уларга тасалли бериб-турарди, холос.

Эмрайн ўғлини ташлаб кетишдан аввал унга худди шу ҳақда гапирмоқчи эди. Кирискни шу гапга ишонтириш керак, токи бола сўнги нафасигача, ақл-ҳушдан айрилмагунча қайиқда қолсин. Агар сув тугаб, ажали етгудек бўлса, у қайиқда ўлсин, токи Ўрхон оқсоқол, Милхун ва энди шайланган отаси каби денгизга ўзини ташлашга мажбур бўлмасин. Бошқа йўл қолмаганди. Шафқатсиз тақдирга тан беришдан бошқа иложи йўқ эди... Аммо ўн бир яшар бола қуюқ туман ичида, ҳадсиз-ҳудудсиз, денгизда бутун олам билан юзма-юз қолиб, ташналик ва очликдан аста-секин ўлиб кетишини ўйлаганида, Эмрайннинг юраги орқасига тортиб кетарди. Мана шунисига у асло рози бўлолмас, ҳаммадан ҳам шуниси эзиб юборарди. Шунда у: «Ўғлимни ёлғиз қолдириб кетолмайман, у билан бирга ўлганим маъқул», деган фикрга ҳам борганлигини пайқаб қоларди...

Тез орада ҳаммаёқни яна зим-зиё зулмат қоплади. Туманли туннинг қоп-қора зулмати денгизни яна қамраб олди. Кундузи туман ичида бирор ёққа сузишдан маъни чиқмаганидек, тунда сузиш бундан ҳам бемаънироқ иш эди. Қайиқ бир жойда оҳиста чайқалиб турарди. Ҳаво ўзгаришидан дарак берувчи ҳеч қандай аломат кўринмасди. Ҳайҳотдай ҳувиллаган денгиздан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Ота-бола кечаси қайиқнинг тубида жойлашиб олиб, бир-бирига маҳкам ёпишиб ётишарди. Ташналик ва очликдан азоб чекиб, ҳар бири энди нима бўлишини ўйларди...

Кириск отаси билан ёнма-ён ётаркан, отаси шу кунларда жуда озиб, ҳолдан тойганини, жуссаси кичрайиб, заифлашиб қолганлигини сезди. Фақат унинг соқоли аввалгидек қаттиқ ботарди.

Отасига ёпишиб, унга ачиниб, кўз ёшларини тиёлмай ҳиқиллаб ётган бола илгари ўзига маълум бўлмаган азалий фарзандлик меҳрини туйди. У ана шу ҳис-туйғуларини сўз билан ифода эта олмасди — булар унинг қалбига, қон-қонига, юрак тепишига сингиб кетганди. Авваллари Кириск ҳамиша отасига ўхшашлиги билан фахрланар, унга тақлид қилар, отасидек бўлишни кўнглига тугиб кўйганди. Эди эса бола шуни англаб олдики, отаси — унинг ўзи, унинг ибтидоси ўзи эса отасининг давоми экан. Шу боисдан ҳам у азоб чекар, отасига худди ўзига ачингандек ачинар эди. Шунинг учун ҳам у кўк сичқончани чақириб, ўзига ҳам отасига сув келтириб беришини ўғиниб сўрарди:

**«Кўк сичқонча, бизга сув бергин!
Кўк сичқонча, бизга сув бергин!»**

Чидаб бўлмайдиган даражадаги ташналик азоби соат сари орта-ётган бўлса ҳам ота ўзи учун сув ташвишини чекмасди. Юрак-бағри ёниб, ичига ўт тушгандай тўлганаверди. Боши ғувиллаб, кўзи тиниб, энди у Милхуннинг сўнгги лаҳзаларда қанчалик азоб чекканини фаҳмлади. Бироқ у бу ҳақда ўйламасди. Сувни ўйлашнинг, тўйиб сув ичиш истагининг энди маъноси йўқ эди. Агар ўғли бўлмаганида, агар мана шу охирги зим-зиё тунда пинжига кириб олган ўғлини ташлаб кетишга ўзини мажбур этолганида эди, у аллақачон сўнгсиз уқубатларга чек қўйган бўларди. Майли, ўғлининг нажот топишига ҳеч қандай умиди бўлмаса-да, ҳарҳолда ўғлининг омон қолиши йўлидаги охирги чора деб, унинг умри оз бўлса-да узайсин деб, ўзиям сезмаган ҳолда шунга интиларди, унинг охирги умиди, истаги ва аъмоли шу эди. Худди шу мақсадда Эмрайн қайиқни тезроқ тарк этиши зарур эди. Бироқ яна ўғлини деб бу ишга жазм этолмас, ўғлини тақдир ихтиёрига ташлаб кетишга юраги дов бермасди. Имиллаш, ишни орқага чўзиш эса ундан ҳам хатарли эди. Негаки, ўз-ўзига далда бериши учун зарур бўлган сўнгги мажболи ҳам қирқилиб бормоқда эди.

Отасининг умри тугаб борарди...

Буни у ўғлига қай йўсинда, қандай сўзлар билан тушунтирса экан? Сен тирик қолишинг учун тарк этайпман сени, деб қандай айта олади?

— Ота! — бирдан шивирлади Кириск гўё унинг нималарни ўйлаб ўтирганини пайқагандек ва отасига яна ҳам маҳкамроқ ёпишиб, кўк сичқончага ёлворди:

**«Кўк сичқонча, бизга сув бергин!
Кўк сичқонча, бизга сув бергин!»**

Эмрайн тишини тишига босиб, аламдан инграб юборди-ю, аммо ҳеч нарса дея олмади. У фикран ўғли билан видолашар, видолашган сари сўнгги қадамга жазм этишга қийналарди. Унинг бутун ҳаёти бугунги кечага муқаддима эканини Эмрайн энди англаб етган эди.

Назарида ўз умрини ўғли орқали узайтириш учунгина дунёга келган ва худди шу боисдан ҳам ҳалок бўлаётган эди. У ўғли билан унсиз видолашаркан, шу ҳақда ўйларди. Эмрайн ўзи учун шуни кашф этдики, у сўнгги лаҳзаларгача умрини ўғлида давом эттириш учун яшабди. Агар у илгари шу ҳақда ўйламаган экан, демак, ўйлашга сабаб ҳам бўлмагандир.

Авваллари ҳам шу фикр яшин каби миясидан лип этиб ўтиб қоларди. Ҳозир шу фикр билан боғлиқ бир воқеа ёдига тушди ва бу фикрнинг маънисига энди тушунди. Ушанда раҳматли Милхун ва бошқа қабиладошлари билан бирга ўрмонда азим бир дарахтни кесишаётган эдилар. Дарахт қулай бошлади, худди шу пайт у тасодифан улкан дарахт ағдарилаётган томонда турган эди. Азамат дарахт ён-веригаги жамики нарсаларни босиб-янчиб ағдарилаётган эди. Шунда ҳамма бараварига бақириб юборди:

— Қоч!

Эмрайн кутилмаганда ўзини йўқотиб қўйди, аммо энди кеч эди: нақ осмону фалақдан қасир-қусур этиб шовуллаганча ям-яшил ўрмоннинг бир бўлагини юқоридан узиб олиб ағанаётган дарахт аста-секин нақ унинг устига ёпирилиб тушаётганини кўрди. У шу дамда ҳам фақат биргина нарса — фарзанди Кирискни ўйларди. Боласи ўша кезлари ҳали норасида, пешонасига битган ёлғиз фарзанди эди. Қизи Псулк ҳали дунёга келмаган эди, у шу лаҳзада ҳам шубҳасиз ўлим остонасида фақат биргина нарсани — ўзидан кейин оламда қоладиган фарзанди Кириск эканини ўйлади. Бошқа нарсалар тўғрисида ўйлашга улгурмади ҳам. Дарахт япроғу чанг-тўзон кўтариб, унинг ёнгинасига даҳшат солиб қулади. Шунда ҳамма

енгил тортиб, қийқириб юборди. Эмрайннинг ҳеч ери шикастланмай омон қолган эди.

Ҳозир Эмрайн шу воқеани эслаб, ўглининг дунёга келиши туфайли ҳам ўзининг шундай одам бўлиб етишганини, ҳаётидаги энг эзгу ва энг кучли туйғу худди шу оталик туйғуси эканлигини аңглади. Бунинг учун у фарзандларидан ва аввало, Кирискдан миннатдор эди. Эмрайн Кирискка худди шу ҳақда сўзлаб бермоқчи эди, лекин ўглини безовта қилгиси келмади. Бусиз ҳам боланинг аҳволи оғир эди...

Отасининг умри охирлаб қолган эди...

**«Кўк сичқонча, бизга сув бергин!
Кўк сичқонча, бизга сув бергин!»**

Отанинг умри охирлаб қолган эди.

Унинг кўзи қиймаётган яна бир-икки тотли хотиралари қолган эди, у булардан умидини узолмасди. Гарчи вақт сиқувга олаётган бўлса-да, шуларни ёдига туширмасдан туриб, ажал кучоғига ўзни ташлаши қийин бўлди. Энди у доимо ёдида сақлаб юрган хотиралари билан видолашаркан, қайикни тарк этиш вақти келганлигини унутмади...

У хотинига дастлабки кунларданоқ меҳр қўйганди. Ажаб-ланарлиси шунда эдики, хотини уйда ўтириб ўйлаган нарсаларни у ҳам денгизга чиққан пайтида ўйлаган бўларди. Улар бирга яшаётган дастлабки кунларданоқ шундай эди. У денгизга чиққан вақтида ўйлаган нарсаларни хотини ҳам ўйлаган бўлиб чиқар, хотинининг нима ҳақда ўйлаганини эса у ҳам биларди... Олисдан бир-бирларининг фикрларидан бундай хабардорликни улар сир тутишар, бу бошқаларга сир бўлган яқинлик бахти эди.

Кириск ҳали туғилмаган, аммо гумонининг дастлабки аломатлари кўриниб қолганди. Бу аломатлар тасдиқланиши ҳам, тасдиқланмаслиги ҳам мумкин эди. Эмрайн денгиздан қайтиб келган заҳотиёқ хотинидан:

— Ўғил бўладими? — деб сўради.

— Секинроқ, кинлар эшитиб қолишади! — деди қўрқиб кетган хотини ва шу заҳотиёқ кўзлари хушбахтликдан порлади. — Қаёқдан била қолдинг?

— Ўзинг бугун шуни ўйлагансан. Ўғил бўлишини жудаям хоҳлайсан, тўғрими?

— Ўзинг-чи?

— Сен нимани ўйлаган бўлсанг, мен ҳам шуни ўйлашимни яхши биласан-ку! Мен ҳам худди шуни ўйловдим.

— Сен шуни ўйлаганинг учун мен ҳам шу ҳақда ўйлаганман, ўзинг ҳам ўғил бўлишини жудаям хоҳлайсан-ку, тўғрими?..

Шундай бўлди. Ўйлаганлари тўғри чиқди... Кириск ҳали туғилмаганди, бироқ хотинининг ой-куни яқинлашиб қолган эди. Яқин-орада хотинининг «кўз»и ёриб қолиши мумкин эди. Уша кунлари хотини унинг эскириб, минг ямоқ бўлиб кетган чарм чолворини кийиб юрарди. «Сен овга кетганингда, — дерди у, — эркак руҳи доим уйда бўлсин, деб шундай қиялман, йўқса, янги меҳмон яхши ўсмай қолади». Уша кезлари эски чарм чолворини кийиб юрган хотини унинг кўзига жуда чиройли ва жуда жозибали кўринарди. Дунёда энг чиройли ва энг жозибали аёл эди у, назарида.

Уларни ота-она қиладиган одам фарзанд эди-да. Фарзандни ўйлашиб юрган кунлари ажойиб, ташвишли ҳамда масрур кунлар эди! Ниҳоят Кириск туғилди...

Энди шу фарзанди билан, унга алоқадор жамики нарсалар билан видолашув пайти келди.

Яна эслади: Кириск катта бўлиб қолганида, бир куни онасининг

жаҳли чиқиб, «Сен йўқлигингда бунчалик қийналмасдим», деди.
Бола жуда хафа бўлиб кетди.

Отаси денгиздан қайтиб келганида:

— Мен туғилмаганимда қаердайдим? — деб сўради у хархаша қилиб.

Роса кулги бўлди... Эр-хотин индашмасди-ю, фақат кўзлари кулиб турарди. Айниқса, Эмрайн жавоб беролмаганидан, нима қилишни билмай довдираб қолганидан, бола йўқлигида қаерда эканлигини тушунтириб беролмаганидан хотини маза қилиб куларди.

Энди эса ота ўғлига: ҳали оламга келмаганингда сен менда, менинг қонимда, белимда эдинг, шу қон белимдан онанг қорнига оқиб ўтди ва сен менга ўхшаш бўлиб яралдинг ва ҳозир ғойиб бўларканман, сенда қоламан, болаларингнинг болаларида қайта-қайта туғиламан, деб айтиб берган бўлармиди...

Ҳа, у шундай деган бўларди, ўлими олдидан худди шуни айтиб кетса, бахтиёр бўларди. Аммо энди ҳаммаси тугаётганди. Унинг уруғи дунёда қолаётганди. Фарзандининг кўзи билан яна бир-икки кунлик, (бундан ортиқ эмас) умри қолганлигини ота яхши биларди. Унинг назарида энг даҳшатли фалокат ва энг даҳшатли бахтсизлик худди шунда эди — ўғлини деб қайиқни тарк этишида эмас...

Эмрайн пировардида, «Умрингнинг қолган кунлари Урхон бобо ва аки Милхунни миннатдор бўлиб ёдга олиб тургин, деб ўғлига тайинлагисини ҳам келарди. Энди бу одамлар йўқ, бирорта одам уларни эслайдими, йўқми — уларга бунинг энди фарқи йўқ, аммо сен ўзинг учун уларни дилингда сақлашинг лозим. Ҳатто ўлим олдидаги сўнгги дақиқаларда ҳам ўзинг учун уларни дилингда сақлашинг керак. Улаётганингда ҳам ана шу одамларни ўзинг учун ёдлаб ўтиш керак.

Аммо, ўйлаб-ўйлаб, ниҳоят, «буларга, эҳтимол, ўғлимнинг ақли етар», деган қарорга келди...

* * *

Кириск уйғонганида, ўтган тунлардагига кўра, унча совқотмай ухлаганини сизди. Устига отасининг камзули ёпиб қўйилганди. Бола кўзини очиб, бошини кўтарди — қайиқда отаси йўқ эди. У қайиқни кўздан кечириб, бирдан сесканиб тушди-да, даҳшат билан ўкириб йиғлаб юборди, туманли денгизнинг кимсасиз саҳросини аламли қайғуга тўлдирди. Унинг умидсизлик ва дард-аламга тўла фарёди узоқ вақтгача тинмади. У ҳолдан тойгунча роса йиғлади, кейин хириллаб, қайиқ тубига йиқилди ва бошини қайиқ деворига ура бошлади. Бу фарёд унинг меҳр-муҳаббати, унинг қайғуси ва марсияси эди.

Бола қайиқнинг тубида бошини кўтармай, кўзларини очмай ётарди. Энди унинг учун умидвор бўладиган ҳеч нарса қолмаган, ўзини қўярга ҳам жой тополмасди. Атрофни аввалгидек ғира-шира туман қоплаб олган ва фақат бу гал денгиз қайиқни турган жойида у ёқдан-бу ёққа тебратиб турарди.

Кириск ўзининг ухлаб қолганидан ўкиниб хўнграб йиғларди, ухлаб қолмаганида отасига тиш-тирноғи билан ёпишиб олиб, уни қўйиб юбормаган бўларди, улар бирга ўлиб кетганлари, ташналик ва очлик азобидан тезроқ бирга ўлиб кетганлари яхши бўларди. Шунда у бу даҳшатли чексизликда танҳо ўзи қолиб кетмаган бўларди. У кечаси кўққисдан қайиқ қаттиқ силкиниб кетганини сезмай қолгани учун, уйғонмагани, ўрнидан сакраб туриб, қичқирмагани учун ўкиниб-ўкиниб йиғларди. Отасининг денгизга ўзини ташлашига йўл қўярмиди! Ундан кўра, отаси билан бирга мана шу зим-зиё гирдобга ўзини отса бўлмасмиди!

Бола хўрсиниб-хўрсиниб йиғлаб, аъзойи бадани зир қақшаб, секин-аста мудрай бошлади. Оғир мусибат қаршисида чекиниб турган ташналик энди аламини олгандек, яна янги куч билан хуруж қила

бошлади. У ҳатто тушида ҳам сувсизликдан силласи қуриб азоб чекаётганини сезиб ётарди. Ташналик уни ҳолдан тойдириб азоблаб, бўғиб ташлаётган эди. Шунда у уйқусираганича, бочкача томон судралиб бориб унга қўл узатганда, тиқиннинг бўшроқ турганини ва ёнида чўмич ҳам борлигини кўриб қолди. У чўмичга сув қуйиб, ҳеч нарсани ўйламасдан қимтинган лабларини очиб, қақраб кетган томоқларига тиқилгунча сипқора бошлади. Сувдан яна қуйиб, яна ичгиси келди, бироқ ўйланиб туриб, ўзини тия олди. Сув оз-оздан яна икки марта ичишга етарди, холос...

Кейин у ғамга ботганича, отаси уни нега индамай ташлаб кетгани ҳақида ўйлай бошлади. Отаси билан бирга чўкиб кетиш унга осонроқ бўларди. Энди ёлғизлик ва даҳшат унинг қўл-оёқларини боғлаб, чирмаб ташлаган, қайиқдан ўзини сувга отишга юраги бетламайди... Бари бир, у кучини йиғиб олгач, ўзини сувга ташлашга аҳд қилди...

Кун яримлаб қолган бўлса керак, аҳтимол, чошгоҳдан ошгандир. Туманнинг очилиб бораётган тусига қараб, Қириск шундай хулосага келди. Демак, қуёш тиккага келган бўлса керак. Бироқ, океан узра муаллақ туриб қолган буюк туман қатлами ҳали қуёш нурлари ёриб ўтолмасди. Туман сийраклашиб, қуриган ўтин тутунига ўхшаб, кўкиш рангга кириб бормоқда эди. Аммо, бари бир, йигирма-ўттиз чақирим нарида, атрофида чайқалиб турган қоп-қора сувдан бошқа ҳеч вақони кўриб бўлмасди.

Сузиб борадиган жойнинг ўзи йўқ, эшкакларни ишга солишга ҳам қуввати етмасди. У отаси ҳамда Милхуннинг қайиқ ёндорига батартиб ўрнатиб қўйилган эшкакларига маънос назар солди. Қайиқ энди туманда ўз ҳолича, номаълум йўналишда ҳаракат қилиб қалқиб турарди. Ҳамма томондан болани ёлғизлик қуршаб олган, атрофда юракни музлатиб юборувчи мудҳиш бир даҳшат ҳукмрон эди.

Кечга бориб яна ҳадеб сув ичгиси келаверди. Унинг очлик ва заифликдан боши айланарди. Қимирлагиси ҳам, атрофига ўгирилиб қарагиси ҳам келмасди. Қаёққа ҳам қарарди, нимани ҳам кўрарди. Ҳатто бочкача ёнига етиб олиш ҳам малол келарди. У тиззалари билан сал эмаклади-да, ҳолдан тойиб тўхтаб қолди. Қириск ҳадемай бутунлай ҳаракатсиз қолишига кўзи етди. У қўлини юзига яқин олиб келди-ю, кўрқиб кетди: қўли бурундиқ боласининг қуриган терисидек озиб, кичрайиб кетганди.

Бу гал у керагидан ортиқроқ сув ичди. Энди бочкачанинг энг тубидагина сув қолганди, яна бир марта ичса бўлди, тугайди. Сувдан бир қултум ҳам қолмайди. Лекин энди бари бир эмасми. Аммо, яна сув ичгиси, қониб-қониб сув ичгиси келарди. Очлик азобига кўникди-ю, қорнидаги оғриқ босилмади, аксинча, тинчлик бермай сирқираб оғрий бошлади.

Бола неча бор ҳушидан кетиб, неча бор ўзига келди. Қайиқ ўз ҳолича, у ердан-бу ерга кўчиб, жонланиб қолган оқимларга эргашиб, туманда суза бошлади.

Бир пайт у ўзини денгизга ташлашга жиддий қарор қилди. Аммо мадори етмади. Тиззалаб туриб, қайиқнинг четига осилиб қолди. Қўлларини қайиқдан нарига чўзди, аммо ўз танасини қайиқдан улоқтиришга қурби етмай, осилганча қолди. Кейин эса шунчалик толиқдики, бочкада қолган сувни ичишга ҳам уринмай қўя қолди.

У қайиқ ичида қапишиб ётганча сув берувчи сичқончасини чақириб, унсиз йиғларди:

«Кўк сичқонча, менга сув бергин!..»

Бироқ кўк сичқондан дарак йўқ, унинг бўлса баттар сув ичгиси келаверди. Шунда яна ариқда яланғоч бўлиб чўмилишган ўша кезлар ёдига тушди. Ўшанда у етти ёшлардан ошмаганди. Ўша йили ёз иссиқ келди. Ўрмон ёқасида роса кун қиздирарди. Болалар ўрмонда мева теришар, чўмилишарди. Онаси ҳам, синглиси ҳам чўмилишарди. Улар

боладан унчалик уялишмасди. Икковлари ечинишди, бугдоймағиз сонлари билан сувни тўлқинлатиб, сачратиб, кафтларини сийналарига қўйганча булоққа сесканиб-сесканиб тушишди. Улар бир-бирига сув сепишиб, аллақандай бақириб-чақиритарди. У эса ариқ бўйлаб чопиб, баландликдан ўзини сувга ташлаганида улар, айниқса, онаси роса кулишганди. «Қара, қара, — дерди онаси синглисига, — жудаям ўхшайди-я, худди ўзи-я!» Улар шўх-шодон пичирлашиб, хандон отиб кулишиб, яна алланималар дейишарди... Адоғи йўқ жилға суви шитоб билан оқарди, ундан тўйиб-тўйиб ичиш ва истаганча чўмилиш мумкин эди...

«Кўк сичқонча, менга сув бергин!»

У ўзини яна ўша ариқ бўйида тургандек ҳис қилди. Гўё у яна саратон жазирамасида чўмилаётганмиш. Мана, у қирғоқ бўйлаб югуриб келди-да, оқимга ўзини ташлади, аммо оқимнинг салқинлигини сезмади. У сув эмас, қандайдир бир номаълум нарса, сув десанг сувга ўхшамайди, худди туманнинг ўзи. У туманда чўмиляпти. Бунақа сувда эти жимирлашиб кетяпти. Онаси бўлса кулмайди, аксинча, йиғлапти, «Қара, қара, у жудаям ўхшайди унга», — дейди у ва кимгадир яна йиғлайди, ўксиниб йиғлайди. Унинг шўртаъм кўз ёшлари боланинг юзига оқиб тушаётир...

* * *

Тунда Кириск тўлқинларнинг чайқалиши ва шовқинидан уйғониб кетди. Бола заиф чинқириб юборди, у осмонга қараб, юлдузларни кўрди! Шунча кундан буён биринчи марта юлдузларни кўриши. Улар зим-зиё осмонда, баландда, денгиз устидан сузиб ўтаётган булутлар орасида порлаб турарди. Ҳатто бир неча бор булутлар орасидан шитоб билан сузиб ўтган ойни ҳам кўрди.

Бола ўзини йўқотиб қўйди: юлдузлар, ой, шамол, тўлқинлар — ҳаёт, жонланиш бошланди. Гарчанд туман пардаси ҳали шундоқ турган бўлса-да, қайиқ шундай қалин туман орасидан ўтганда ҳаммаёқ яна ғира-шира зулматга чўкса-да, бу ҳол узоқ давом этмади. Буюк туман қўзғалиб, жунбишга келиб, шамол ва тўлқинлардан чекиниб, оламга тарқаб, ёйилиб борарди.

Бола кўзларида ёш билан юлдузларга боқарди. Эшакларни қўлга олишга мадори етмасди, юлдузларга қараб йўл топишни, қай томонга қараб сузишни ҳам билмасди, қаердалигини ва келажакда уни нима кутаётганини ҳам билмасди. Лекин у, бари бир, югурик тўлқинларнинг шовқинини эшитаётганидан, шамол туриб, қайиқ тўлқинлар узра сузиб бораётганидан хурсанд эди.

У севинч ва қайғудан, олам ёришганидан, денгиз жонланиб қолганидан йиғлар, ичишга суви ва бирон-бир емиши бўлганда эди, эҳтимол, у яна ҳаётни севиб қолган бўларди. Аммо, у, энди ўрнидан туролмаслигини, кўни битганини, ҳадемай ташналикдан ўлиб кетишини сезиб турарди...

Қайиқ бўлса, тўлқинлар юзалаб тобора илдамроқ сузиб борарди. Қайиқ рулсиз ва эшакларсиз, оқим бўйлаб сузиб борарди. Денгиз узра уфқ аранг кўринар, тун қоронғилиги аста-секин чекиниб, туман тўдалари борган сари камайиб борарди. Шунингдек, йўл-йўлакай у ер-бу ерда тўпланиб қолган туман тўдалари ҳам сийраклаша бошлади. Энди аввалгидай сукунат ҳукм сурмаётган бўлса-да, қоронғилик болани зериктира бошлаган эди. Энди туман ичида қандайдир хаёлий мавжудотлар сассиз учиб юргандай туюлди унга. Улар пайдо бўлиб, яна шамолда изсиз йўқоқлар, туманни чок-чокидан сўкиб, ҳар томонга тарқатиб борарди.

Булутлар орасида ой пайдо бўлиши биланоқ денгиз юзаси бир зум

жимирлаб, ярқираб кетар, сўнг яна сўниб, яна жонланарди. Бола оҳиста нур сочаётган юлдузларга боқиб, ўйлай бошлади: «Уларнинг қай бири — кўриқчи юлдуз экан? Қай бири атқичх Ўрхоннинг, қайси бири аки Милхуннинг, қайси бири отам — Эмрайннинг юлдузи экан? Сизлар мутлақо кўринмадингиз. Сиз, юлдузлар ҳам, бизларни туманда кўролмадингиз. Энди якка ўзим қолдим, қаёққа сузиб бораётганимни ҳам билмайман. Аммо энди мен кўрқмайман, негаки, осмонда ҳаммаларингизни кўриб турибман. Фақат кимнинг юлдузи қаердалигини билмайман. Бироқ бундай бўлишига сизлар айбдор эмассизлар. Ахир, сиз бизни денгизда кўрмагансиз. Буюк туман бизни яшириб турган эди. Энди ёлғиз ўзимман. Улар бўлса сузиб кетиб қолишди. Учовлари ҳам кетиб қолишди. Улар сизни жудаям яхши кўришарди. Сизни жудаям кутишди, қирғоққа йўл топиб бориш учун сизларни кўришга жудаям муштоқ бўлдилар. Юлдузлар ҳеч қачон алдамайди деб атқичх Ўрхон айтарди, у менга юлдузларга қараб йўл топишни ўргатмоқчи эди... Бироқ бундай бўлишига сизлар айбдор эмассизлар. Менинг ҳам куним битай деб қолди, сувим ҳам қолмади, тинкаматорим қуриб қаёққа сузиб бораётганимни ҳам билмайман. Менинг озгина, жудаям озгина сувим қолди, мен уни ҳозир ичаман, энди чидолмайман, қувватим қолмади. Бугун қоқ балиқ солинадиган халтамнинг бир бўлагини чайнаб кўрдим. У тюлень терисидан тикилган. Бошқа чидоёлмайман, кўнглим айниб, ичим ағдар-тўнтар бўлиб кетяпти. Мен ҳозир охириги сувни ичаман. Мабодо бошқа кўришиш nasib бўлмаса, юлдузлар, сизларга бир гап айтай — атқичх Ўрхон, аки Милхун, отам Эмрайн сизларни жуда яхши кўришарди. Мабодо эрталабгача омон қолсам, кейин видолашаман...»

Тез орада қайиқ яна қалин туман қатлами орасига тушиб қолди. Яна ҳамма нарса кўздан ғойиб бўлиб қолди. Бироқ қайиқ аввалгидай шамолнинг кучи билан илгарилаб борарди. Кириск учун энди ҳеч нарсанинг аҳамияти йўқ эди. У бутунлай айниб, сасиб кетган сувнинг сўнги қултумини ичди-ю, ўша жойда, бўм-бўш бочкача ёнида, қайиқ қуйруғида, одатда Ўрхон бобо ўтирадиган ерда ётиб қолди. У ўлимга чоғлангани учун энди тумандан ҳам кўрқмасди. Фақат юлдузлар кўринмай қолганди-да, «улар билан видолашишга эҳтимол улгуролмасам керак», деб афсусланарди... Аҳволи ёмонлашгандан-ёмонлашиб борарди.

У ҳушсизланиб, алаҳсираб ётар, орадан қанча вақт ўтганини билмасди. Эҳтимол, тун яримлаб қолгандир, эҳтимол, тонг отиб қолгандир? Бир нима дейиш мушкул. Денгиз устини шамолда учган тутун сингари бира-шира туман қошлаб олган эди.

Пешонада бори бўлади. Бола шу пайт қушнинг овозини эшитиши ҳам, эшитмаслиги ҳам мумкин эди. Лекин у эшитди. Бирдан боши устида нимадир визиллаб, қанотларини шапиллатиб туманда қайиқнинг устидан пастлаб учиб ўтиб кетганини сезиб қолди. Бола бирдан сапчиб тушди ва бир зумда бу — қуш, қанотларини кенг ёйиб учаётган катта кучли бир қуш эканини кўришга улгуролди.

— Агукўк! — қичқирди у. — Агукўк! — у қутб бойқуши қаёққа учиб бораётганини кўришга улгурди, шамолнинг қаёққа эсаётганини эслаб қолишга улгурди. Шамол чапдан, гарданининг сўл тарафидан, чап қулоғининг бир оз орқароғидан эсарди!

— Агукўк! — қичқирди у қуш учиб кетган томонга қараб қайиқни бурганча.

Кириск руль эшкагига маҳкам ёпишиб олиб, зўр бериб тиришар, қолган-қутган кучини аранг жамлаб, бошқа ҳеч нарсага эътибор бермай фақат шамолнинг йўналишини ва қушнинг учиб кетган томонини ёдда тутарди. Қутб бойқуши қаердан, қаёққа учаётганлиги номаълум эди. Оролдан қитъагами ёки қитъадан бирорта оролгами — билиб бўлмасди. Аммо Кириск Ўрхон бобонинг ҳикоясини эсдан чиқармаганди — бу қуш денгиз устидан фақат тўғрига қараб учади.

Агукўк — тунда ва туманда учадиган энг кучли қуш. Энди Кириск шу қуш изидан бораётган эди.

Қайиқ бўлса тўлқиндан-тўлқинга ошиб ўтарди. Шамол бирдай эсмоқда эди. Туман сийраклашиб, тарқалиб борар, осмоннинг четлари бир оз ёришиб бормоқда эди. Олдинда, шундоққина тўғрисида эса ложувард осмону фалакда ягона нурли бир юлдуз балқиб турарди. Кириск юлдузнинг худди қайиқ бораётган томонда турганини пайқади. У юлдузни мўлжалга олиб, ўша тарафга қараб бориш лозимлигини фаҳмлади, чунки агукўк худди шу тарафга қараб учиб кетганди. Бола бу юлдузнинг номини билмас ва ҳам, энди у шу юлдуздан кўзини узмас ва шамолнинг йўналишини, унинг кучи ва эпкинини билиб турарди.

«Шамол, эсавер, кетиб қолма. Номинг нима, билмайман, аткичх Ўрхон бўлганида номингни айтиб берарди. Аммо, сен менга ака бўл. Кетиб қолма, шамол, ўзингни бошқа ёққа олиб қочма. Ахир, сен қанча хоҳласанг шунча узоқ эсаверасан-ку. Шамол, менга мадад бер, кетиб қолма. Мен номингни албатта билиб оламан, сўнг отингни айтиб чақираман. Хоҳласанг мен сени Ўрхон деб чақирайин. Аткичхим — Ўрхоннинг номи билан чақирайин. Энди сени ҳаминиша Ўрхон шамол деб атайман. Сен ҳам мени таниб оласан...»

У ҳамроҳ шамолни ана шундай ардоқлаб, тўғри йўлга бошла, дилимга умид ва ишонч бер, деб ялиниб-ёлворарди. Кўзларини эса ўзи интилаётган йўлчи юлдуздан узмасди: «Сени яхши кўраман, юлдузим, — дерди у юлдузга. — Сен жуда баланд ва узоқдасан. Сен олдиндаги энг катта ва гўзал юлдузсан. Ёлвораман, кетиб қолма, бир жойда тўхтаб тур, ҳеч сўнма. Сен тарафга сузиб кетяпман. Сен томонга агукўк учиб ўтди. У орол томонга учдими ё қирғоқ томонга учдими, билмадим. Оролга учган бўлса ҳам майли, оролда ўла қолай. Кетма, сўниб қолма, эй юлдуз! Номингни билмайман, мендан хафа бўлма! Номингни билишга улгуролмадим. Номингни менга отам Эмрайин айтиб бера оларди. Агар хоҳласанг, сени отамнинг номи билан атайман, сени Эмрайин юлдузи дейман. Осмонда пайдо бўлганимда сен билан саломлашиб, номингни шивирлаб айтаман. Сен эса менга мадад бер. Эмрайин юлдузи, барвақт кетиб, сўниб қолма, булут орасига бирдан яшириниб олма...»

У ўзининг йўлчи юлдузига шу сўзлар билан мурожаат қиларди. У яна тўлқинларга ёлворди: «Тўлқинлар, сиз қайиғимни ҳайдаб боряпсиз, сиз ҳозир қандай яхшисиз. Мен сизларни аки Милхун тўлқинлари, деб атайман. Сиз агукўк учган томонга кетяпсиз. Сиз хоҳлаган тарафингизга юмалаб кета оласиз-ку, ахир. Аки Милхун тўлқинлари, кетиб қолманг, йўлдан адашманг. Мен эшкак эшиб сузиб кетар эдимку-я, лекин бутунлай ҳолдан тойганман-да. Кўриб турибсиз-ку, сиз қаёққа хоҳласангиз, ўша ёққа сузиб кетяпман. Агар омон бўлсам, ҳаминиша ёдимда тутаман: сиз Ўрхон шамоли эсан ёққа, Эмрайин юлдузи томонига сузаяпсиз. Аки Милхун денгизда фақат яхшилиқ қилади! — деб ҳаммага айтаман. Менга мадад беринг, аки Милхун! Кетиб қолманг, мени ташлаб кетманг...»

* *
*

Ҳамма юлдузлар орасида энг узоқ чарақлаб тургани Эмрайин юлдузи бўлди. Тонга яқин у осмону фалакда ёлғиз ўзи қолди. Тонга яқин у кучли, соф бир нур билан ловиллаб ёниб турди ва субҳидамнинг симобранг ҳавосида аста-секин сўниб, яна анча вақтгача осмонда нафис, оппоқ нурдай бўлиб турди.

Мана шу зайдда тонг ҳам отди. Кейин денгиз узра офтоб чиқди. Кириск ҳам қувониб, ҳам қўрқиб кетди. Қуёшнинг чиқишидан қувониб кетган бўлса, денгизнинг бепоёнлигидан қўрқиб кетди. Офтоб нурларида живирлаб мовий товланаётган денгиз деярли қоп-қора тусга кириб, чексизлигидан кўз илғамас ҳолга келди. Бола руль эшкагига жон-

жаҳди билан ёпишиб олиб, ўзи эслаб қолган томонга, шамолнинг йўналишига қараб сузишга ҳаракат қиларди. Бу жуда-жуда мушкул эди...

У боши айланиб, кўзи тиниб, ҳамма нарса чирпирак бўлиб кетганини эслай олди, холос...

Қайиқ энди ўз ҳолича сузиб борарди...

* * *

Бола эсини йиғиб ўзига келганида, қуёш осмоннинг нариги четига сиджиб кетган эди. Кириск титроқ қўлларини олға чўзиб, суянганча қайиқнинг қуйруғидан базўр кўзгалди, боши айланиши ўтиб кетишини кутиб, кўзларини юмганича жойида қотиб турди. Кейин кўзини очди. Қайиқ тўлқинлар оша сузиб борарди. Денгиз юзасидаги чайқалиб турган бетиним сув тангачалари кўз илғаган жойгача жимирлаб турарди.

Кириск олдинга назар ташлаб, кўзларини уқалади ва ҳангу манг бўлиб қолди. Денгизнинг қуюқ яшил ўркачида қаршидан унга қараб Олапар чопиб келарди. Буюк Олапар!

Денгиз четида кулранг — зангори тусдаги қоя шундоққина кўзга ташланиб турарди. Аммо қулоқлари-ю, тепаларигача оппоқ кўринадиган Олапар бошқа ҳамма қоялардан кўра баланд бўлиб, унинг этагидаги мудом бориб-келиб, чайқалиб турадиган тўлқинлар ҳам аниқ кўзга чалина бошлади. Ҳавода, қирғоқ бўйлаб учиб юрадиган оқ чорлоқларнинг товуши ҳам қулоққа чалинарди. Энг аввал болани чорлоқлар пайқаб қолишди. Адашганларга йўл кўрсатиш учун тепаликнинг энг юқорисида тунда ёқилган ўтнинг тутуни ўрлаб турарди.

**Соҳил бўйлаб чопаетган Олапар,
Якка-ёлғиз қайтмоқдаман бошинга —
Бобожоним Ўрхонсиз,
Отажоним Эмрайнсиз,
Оғажоним Милхунсиз,
Улар қайга кетди, сўрагил мендан,
Фақат аввал ташналигим қондирай...**

Бу Кирискнинг ўзи тўқиган қўшиқнинг дастлабки сатрлари эди. Бу энди у умрининг охиригача айтадиган қўшиқ бўлади...

* * *

...Денгиз тўлқинлари зулмат қўйнида гувуллаб, ўкириб, шиддат билан қояларга келиб урилиб парчаланиб кетарди. Денгиз ҳамлаларини қайтаравериб, тош-метин бўлиб кетган қирғоқ хўрсиниб, уф тортарди.

Олам олам бўлиб яралгандан буён, кун тунга ҳомила бўлиб, тун кунга ҳомила бўлган замонлардан буён аҳвол шу — икки қудратли куч ўртасидаги олишув давом этади: бундан буён ҳам, куну тун, туну кун, токи ер билан сув бор экан, улар абадулабад шундай курашаверади...

Куну тун, туну кун...

* * *

...Шундай кечалардан яна бири ўтди...

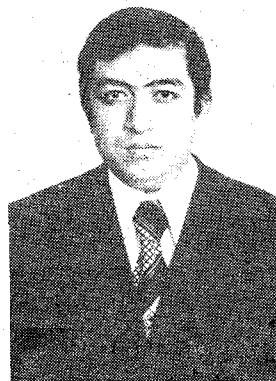
Денгиз узра Ўрхон шамоли шовқин солар, денгизда аки Милхун тўлқинлар сузиб юрар ва ёришиб келаётган осмону фалакнинг бир четида Эмрайннинг нурли юлдузи чарақлаб турарди.

...Яна янги бир кун бошланмоқда эди...

Пойтуғ кишлоғи. 1976 йилнинг декабри. 1977 йилнинг январи.

Муҳаммад
Раҳмон

◆
Умр
СИЙЛОВИ

Майна Ҳасанова

*Ғузур устида офтоб
Лов-лов ёнар ўрганиб.
Қиймаланган гавдамни
Дўстлар борар кўтариб.*

*Югаётир югақиб
Иссиқ қумлар қонимни.
Аросатда қолдирдинг,
Номард душман, жонимни.*

*Қисмат, менга бир бахтни
Кўп кўриб, ёндинг эшик:*

*Тушимга кўрар фақат
Энди фарзанд ва бешик!*

*Мен...
Бари бир чидарман,
Елғизлик қилса безор,
Оналик меҳримни ҳам
Айларман унга нисор:*

*Олам аро топганим
Беқийс олам, алла.
Эргам,
Эркал,*

*Оппоғим —
Инқилоб-болам, алла...*

Умр

*Тўққиз болорли эмас,
Тўққиз қаватли бу уй!
Мўъжиза яратмайди тепасида кўклам, ёз:
Қизғалдоқлар очилмас,
Чучмола сочмайди бўй,
Бунда темир кактуслар — антенналар бор, холос.*

*Қувонаман бари бир!
Агрофга разм солсам,
Бир томон — тоғ, бир ёндан, ҳу, боғлар кўринади.
Варрагинг меникидан баландроқ учар, болам,
Болам, сенинг томингдан узоқлар кўринади.*

* * *

*Тўккан сари меваларини
Шафтолилар,*

*Олмалар
Кўтаришар шохларин ердан.*

Тўжкан сари меваларини
Шафтолилар,
Олмалар
Шунча озод,
Қадлари расо.

Йўқотиш — бу фожиа эмас,
Бойиш мумкин йўқотишдан ҳам!

Харж қилинган умрга сийлов —
Ешлик қайтар
Уларга қайта:

Хизматига оргиқ эҳтиёж
Қолмаган асолардай
Тирговичлар сочилиб қолар
Олмаларнинг остида кеч куз,
Шафтолилар остида...

* * *

Қарисанг, ҳа, қарисанг бир кун,
Ночорликнинг тирик ҳайкали —
Шалвираган бужур қўлларин
Тиззасига ташлаб ўтирган
Санъаткордай қарисанг бир кун.
Радиодан таралса бир куй:
«Сегоҳ»ми у, «Чоргоҳ»ми бўлса,
Аввалига қилмасанг парво,
Бора-бора бу оҳанг сени
Тортиб кетса ўз оламига
Ва чайқала бошласанг секин
Завқ зўридан кўзингни юмиб.
Авж пардага чиққанда оҳанг,
Туриб кетсанг ўрнингдан сакраб:
Ўз ижронгни,
Ижронгга кўчган
Юрагингнинг ҳар бир зарбини
Таниб қолсанг эфирдан бехос.
— Наҳот шу мен? —
Ҳаётингда илоҳий, некбин
Лаҳзалар ҳам бўлганлигига
Бир дақиқа ишонмай турсанг.
Сўнг силасанг бармоқларингни,
Танбур, торни бир пайт сайратган,
Энди эса қошиқни ҳатто
Ушламоққа ярамай қолган.
Бармоқларингни силасанг...
Куй эса... куй таралаверса
Ешлигингнинг олис садоси каби.
Узинг эмас — ўзга ҳақида
Гапиргандай
Невараларга:
— Эшитинг-а, ёмон чалмаган,
Ёмонмас-а, — десанг энгикиб.
Қарисанг, ҳа, шундай қарисанг...

Тахтақорача довони

Жайхун оша олис Ҳиротдан
Йўлга чиққан Навоий бобом
Бу туйғуни, эҳтимол, отда
Туйиб илк бор, лол қолган тамом:

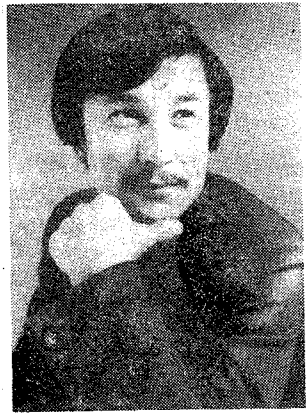
Бўртоқ йўл ҳам кўриниб равон,
Чарчоқ йўқдир руҳ ила ганда,
Сендан ўтмоқ негадир осон
Самарқандга келаётганда.

...Нимадир у орқага тортган?
Бўлса бугун айтарди бир-бир
Қамчи босган устма-уст отга,
Йўли эса унмаган Бобур.

Барқарордир бу туйғу ҳамон,
Юрак қилмас ҳайратни канда:
Сендан ўтмоқ қийиндир, довон,
Самарқанддан кетаётганда.

Абдулла
Шер

◆
Ойдин
қўшиқ

Ғурур

*«Сен ҳам бу дунёга келдинг пиёда,
Юлдузлар дардидан ўзга касб йўқми?
Филга осиласан катак дунёда,
Айт-чи, минай десанг бирор асп йўқми?»*

*Нечун мен гумроҳга бунча киноя,
Бунчалар эгтибор, «камтарин устоз?»
Ахир сўрамадим сиздан ҳимоя,
Қарзга ҳам олмадим довод ё қоғоз.*

*Майлига, сиз яшанг тирсиллаб жуда
Шамни мадҳ эгганча, отга ярашиб.
Мен-чи, юлдузларга куйиб беҳуда,
Ужар фил бўйнига ўғай тирмашиб.*

Отамни эслаб...

*Нима гуноҳ қилдим мен бу дунёда,
Юрагим санчади, қаттиқ уради.
Дада, қийноқ бўлмас бундан зиёда,
Ҳар кун болалигим тушга киради:
Кечаги хашарда, бўлмай эҳтиёт,
Қўшимиз токининг шўрасин тўқдим;
Сиз-чи, мис терасиз уф торғиб бот-бот —
Бугун нозик чокни тескари букдим;
Сабрим чидамасдан, эҳ, ичим қуриб,
Тўрдан учурибман маст беданани.
Сўнг тагин тинглайман бош эгиб туриб,
Кўзларингиздаги бесас таънани.
Нега инжиласиз, қани у ханда?
Шеърим чиққанида қувонгансиз-ку!
Мен ўзим дуторни илк созлаганда,
Одам бўлишимга инонгансиз-ку!
Бир гуноҳ қилдимми мен бу дунёда,
Нега тушларимда, дада, хафасиз?
Ахир, қийноқ борми бундан зиёда:
На бир гап сўрайсиз, на гап айтасиз.
Чиқдингиз кўчага уйдан сўнг бора,
Нега биз билмадик, дадажон, айтинг?
Олислар эдингиз биздан тобора:
«Дадажоним, қайтинг, дадажон, қайтинг!»
Мен узоқда эдим. Сиз — у кўчада.
Тонгдаги овозим етмади. Оқшом
Ва йўқлик дунёси оғзин очади —
Отгилиб чиқади машина! Тамом...*

Мана, йигирма йил бўлди ўшанга.
Орзу-ҳавас қани?.. Дунё — бири кам.
...Мен — кувёв, отасиз. Ер-ёр. Ўшанга.
...Хотиним гоҳ ўксир, йўқ деб қайнатам.
Аммо унутмаймиз, дадажон, сира,
Шукур, биз — тўрттамыз: бор ўғлим, қизим.
Фотиҳа ўқилса дастурхон узра,
Улар ҳам қаторда ўлгиришар жим.

Бирор айб қилдимми мен бу дунёда,
Нега болалигим тушларда ҳалак?
Рози бўлинг мендан, чақирманг, дада,
Улкан мақсадни деб яшашим керак.
Сизнинг қонингиздир ўғлингиз қони,
Сизни эслатармиш ҳатто ҳар туким:
Мен икки бўлмадим яхлит дунёни
Енгил бўлсин, дея, елкада юким.

Боқчасарой

Қайси аср, қай йилу ойдан Бунда тарих илк бор йўл солмиш? Маҳобатли Боқчасаройдан Бугун бир кафт хароба қолмиш.	Қонга тўлиб оққан асрлар Қизартгирди Қора денгизни. Гаройларнинг сархуш сасида Эзгуликка йўқ эди ирим: Боқчасарой фавворасида Ҳануз эслаб йиғлайди Қрим.
Шудринг сувин ҳўплаб қасрлар, Булоқлардан ўгирди юзни.	

* * *

Денгиз мавжларига қўнар-у ўйлар,
Ой солган йўлакдан кетар уфққа.
Соғинчли бир оҳанг денгизни бўйлар,
Мовий сатҳ айланар ойдин қўшиққа.

Қоратоғдан ошиб ул оҳанг тинар,
Чоғқол нафасига айланар ҳаво,
Қордек оқ чойшабда мени соғинар
Бир лагиф, бир ширин, бир азиз дунё.

Муҳаммад Солиҳ

Бу ерда

қувонч — уйқу билмас

абадий кўздир...

* * *

Эртага ҳам тузалмасам гар, Чўкаверса агар кўзларим, Эртага ҳам телбаникига Ухшайверса менинг сўзларим,	Эртага ҳам ўлиб-ўлмасам... Қўлларимни боғла, биродар. Қўлларимни боғлаб олиб бор Уша аёл ёнига мени. Мени кўрсат: «Бу кимса — мағрур, Аммо севиб қолибди сени, Сени севиб қолибди!» дея Бақир, аямагин кучингни, Бақир, ичим бўшагиб олай, Ениб бораётган ичимни!
Эртага ҳам мендан ҳол сўрсанг, Индамасам, бермасам жавоб, Кўзларимда муаллақ турса, Тураверса соқов изтироб,	
Эртага ҳам одам бўлмасам, Мен ўзимга келмасам агар,	

Суратчи

Жилмайинг, жилмайинг дедим-ку сизга,
Ахир, авлодларга қолар бу сурат.
Юзига яраша жилмайсин ҳар ким:
Кенг юзлилар кенгроқ,
Узунроқ жилмайсин чўзиқ юзлилар!

Мендан ўнкаламанг. Ишим шунақа —
Юмиқ гунчаларни эмас,
Очилган гулларни суратга олиш.
Ўзбекча айтганда, нимкоса эмас,
Косанинг ўзини кўрсатмоқ ишим.

Қани, энди жилмайинг,
Ахир, авлодларга қолар бу сурат!

* *

Юзма-юз ўлгирдик. Ўртада стол.
Балки сархушдирман, балки тангироқ.
Стол узра ётар икки сокин қўл,
Столнинг остида кезар қалтироқ.

Қўлларинг ётибди.— сирли силсила,
Ётар ўн бармоқли қаҳраб сукун,

Стол остида-чи, майин зилзила,
Титрар бир оҳангда — ажойиб рукн.

Титрайди столнинг остида тизинг,
Билмайман, гапирай нима ҳақида,
Столнинг устида «қилт» этмас юзинг —
Зилзиладан йироқ жаннатий қитға...

* *

Хулосасиз ҳаёт ҳаётми
Хатто тошга қоқилиб йиқилган
Боланинг ҳам ўз хулосаси бор

Хулосалар чиқади кўчага
Хулосалар чиқади китоб саҳнига
Ясаниб-тусаниб чиқади улар

Дездемона либосин кийиб
Хулоса чиқади саҳнага
Оломднга майин жилмайиш учун

Кўз-кўз қилмоқ учун ҳарир кўйлагин
Ортида-чи турар Яго-фикримиз
Қочиб кетмасин деб бу соҳибжамол.

* *

Бу ерда изтироб нотаниш сўздир
Бирор баҳона йўқ маънослик учун
Қувонч-уйқу билмас абадий кўздир

Демак ҳеч ким бунда бағрин тигламас
Демак хат ёзилмас ва кутулмас хат
Бирдан биров ўлиб биров йиғламас

Демак тураверар олма қизариб
Тагига тўкилмас қурт тушмас унга
Демак тураверар мангу қизариб

Қувонч-уйқу билмас абадий кўздир

Келди
Қодиров
◆
Теран
қатралар

* * *

Қумга тушган балиқдек,
Кетмони ялтирайди.
Офтоб сели толиқиб,
Елкасида ухлайди,
Сув қўяр ғўзасига
Ота деҳқон чошгоҳда.
Айрон бор кўзасида,
Чанқоғин босар гоҳда.
Эгагларда сувми, ё
Биров аста чалар най?
Ғўза баргига гўё
Осмон сингиб кетгандай...
Етилган бошоқ иси
Анқиб турар ҳавода.

Товушида нур туси,
Тўрғай сайрау самода —
Олам унга куйлардан
Яралгандек туюлар...
Пахтакор миясига
Бари садо қуюлар;
Йиғиб олар барини
Мия, қалби, кўзига.
Сўнг қайтариб беради
Шу дунёнинг ўзига.
Азалдан одаги шу,
Умри тўлиқ ҳикматга:
Сарф қилгани маҳраж-у,
Йиққанлари сурадда...

Кўзлар

Онам Ҳикматойга

Бу кўзлардан тошади мағно
Ва тимқора нурлар булоғи.
Улар шундай сўнгсизки, ҳатто
Мангуликка егади, чоғи.

Улар шундай теран ҳамда бой,
Еғилади меҳр нурлари.
Чайқалади унда қуёш, ой
Ва кўкдаги юлдузлар-бари.

У кўзларда дунё ҳасрати,
Зил юки ва севинчлари жо.
Бу кўзларнинг йўқдир сарҳади,
Етиб бўлмас сўнгига асло.

Шу иккита теран қаграда
Табиатнинг ҳамма рангги жам.
Гоҳ кипригин юмиб жимгина,
Таҳлил қилар уларни онам.

Она тилим

Дўстлар даврасида куйладим мағрур
Алишер сўзлари балқиган тилда.
Бу — улуғ халқимнинг ижоди эрур,
Улуғ халқ мардлиги мужассам унда.

Лаҳза

Коинотнинг умри-ку
Бамисли сўнгсиз ҳаёл,
Билмайман, қайда боши,
Қайда эрур охири.
Шу сўнгсиз ҳаёл ичра
Тонгдаги шабнам мисол,
Уйлайман: фақатгина
Лаҳзадир инсон умри.

Лекин бу шудринг сифат,
Бой мазмунли дақиқа
Оламча яшай олур,
Шудир оддий ҳақиқат.
У кафтда тиграб турган
Тангадек эмас сийқа,
Коинот ажинлари
Одамнинг изи фақат.

Қумқирғоққа ўйилган
Қушчанинг изи каби
Тўлқинларда ювилмас
Аждодларнинг излари.
Даҳшатда қотиб қолган
Гўдакнинг кўзи каби
Юлдузлар бўлиб қотмиш
Боболарнинг кўзлари.

Фиръавнлар жасади
Иўқолиб кетмиш, бироқ
Ақл юкланган карвон —
Мисрнинг эҳромлари.
Диана қуббасига
Урнатилган қўнғироқ
Ҳануз садо беради,
Маъюс тиграб жомлари.

Минг баҳор бўёғи бор,
Минг кузнинг ўйчанлиги
«Муножот» ижодкорин
Кўздан оққан ашиқда.
Тарихим меъморининг
Шухратин бўйчанлиги
Узин қилур намойиш
Гўри Амир нақшида.

Минораи Калоннинг
Атлас нақш бўёқлари
Халқим шухрати бўлиб
Товланса ҳали-ҳали,
Салб юришда юз йиллаб
Чопган от тўёқларин
Дупури эшитилгай,
Юлдуз сочиб нағали.

Лаҳза умр буюклигин
Бўла олур гувоҳи
Арасту китобида
Фаробийнинг қайдлари.
Гўё кеча битилган,
Қуримаган сиёҳи,
Настарин исин сочар
Алишернинг байтлари...

Лаҳза умр буюклигин
Тарихи мазмун эрур
Боқийлик, чиройингга,
Биласанми, коинот?
Агар инсон бўлмаса,
Билмам, ҳолинг не кечур,
Балки, ўйилган кўздек
Бўм-бўш қолурсан, ҳайҳот!

ЯНГИ ПОЭЗИЯ ТЕАТРИ

Хусайн Жовид — озар совет адабиётининг атоқли, фидойи асосчиларидан бири. Унинг «Сиёвуш», «Шайдо», «Марол», «Иблис» пьесалари, Шайх Санъон ва Темур ҳақидаги драмалари на фақат озар адабиётига, балки, 20—30 йилларда ижоди гуллаб-яшнаган ўзбек адабиёти салафларига ҳам катта таъсир кўрсатган. Ҳ. Жовид таваллудининг 100 йиллиги арафасида унинг ватанида — Нахчивонда Жовид поэзия театри ташкил этилди. Жовиднинг шеърий мероси асосида тайёрланган «Менинг танграм гўзалликдир, севгидир» адабий сценарийси шеърият ва театр мухлисларида жуда катта таассурот қолдирди. Янги поэзия театри озар шеърияги намуналарини ташвиқ ва тарғиб қилувчи янги минбар ўлароқ халқнинг маънавий камолотида ўзига хос хизмат қилиши шубҳасиздир.

ЎзССР · ЎзКП

Худойберди Тўхтабоев

ИШЛАР ВА ИШЛАР

Роман

Зокир қўрбоши қилич яланғочлайди

Қўқонда уч кечаю уч кундуз давом этган қирғиндан эсон-омон чиқиб олган ўттиз отлик Мингтут даҳасидан ўтиб Дўрмон тарафга қараб қийғирдек учиб борапти. Ер қаттиқ музлаган. Отларнинг туёғидан чиққан дупур узоқ-узоқларга кетади. Гоҳ музлаган шудгордан, гоҳ кимсасиз кўчалардан елиб боришяпти. Суворийлар бошида Зокир қўрбоши. «Оббо хотинчалиш ноиб-ей, жанггоҳда мени ташлаб қочди-я, оббо номард-ей! — дея бақувват тишларини ғижирлатиб-ғижирлатиб қўяди, — урушишни билмас экансан, тўда олдида от ўйнатиб туришингга бало бормиди! Йўқ, сен урушга бормадинг, Қўқондаги жожаларингга, мен сиз тарафингиздаман, кўриб қўйинг, деб думингни ликиллатгани бординг, кўшпак! Қўрқоқ, хоин! Ишонган тоғинг — Эргаш қўрбошининг оёғи осмондан келди. Энди ўзини ўнглай олмайди. Ҳа, ҳа, ўнглай олмайди, ўзим қўрбоши бўламан. Амиралмуслимин мен — Зокир қўрбошидурман...»

Суворийлар Риштон бўлиси тасарруфидаги ерларга қадам босиши билан Зокир қўрбоши сайхон бир ерни танлаб, отининг бошини тортиди. Орқадагилар етиб келгунча ёнидаги жўраларининг афти-ангорига бир-бир назар ташлай бошлади, — «Қийғирлар булар, қийғир!» Отлиқлар давра олишди. Зокир қўрбоши ўртага тушиб бир-икки айланиб чиқди. Баланд от минган елкадор йигит олдида тўхтаб:

— Хўш, ўнбоши, бир қарорга келдингми? — деб сўради.

Ўнбоши шохи қийиқ билан сириб боғланган бошини баланд кўтарди:

— Энди уришмайман.

— Уришасан!

— Гап битта, қўрбоши.

— Большавойлар кўзингни ўйиб олади.

Охири. Боши ўтган сонларда

- Уйса ўяр.
- Йигитларинг-чи?
- Ҳазирдан сўранг.

Зокир қўрбоши ўнбоши ёнида саф тортиб турган бошқа йигитлардан ҳам бирма-бир сўраб чиқди. Ҳаммаси келишиб олгандек, йўқ, энди уришмаймиз, дейишди. Қўрбоши жаҳл билан ёнидан қиличини суғуриб, ўнбоши томон отини ниқтаб борди:

- Чопиб ташлайман, ҳозир!
- Ихтиёринг, қўрбоши.
- Мен сенга от миндирган эдим, нонкўр.
- Ол, отинг керак бўлса, пиёда кетавераман.

Ўнбоши отдан тушаётганини кўриб йигитлари ҳам бирин-кетин ўзларини ерга олдилар. Ўнбоши елкасидан милтигини туширган эди, бошқалари ҳам олиб ерга қўйишди.

— Шукурбек, бу хоинларга қандай жазо лойиқ? — сўради қўрбоши. Бошига сувсар телпак, эгнига банорас тўн кийган йигит дарров жавоб қайтармади. Аввал отдан тушиб, бошини ҳам қилиб турган йигитларга, сўнг қўрбошининг ўзига тикиларкан:

— Қўйиб юборинг, — деди амирона бир оҳангда, — қишлоқларига бориб сизнинг адолатли қўрбоши эканлигингизни авомга тушунтирсинлар, номингиз улуғланади.

«Мен адолатлиман, демак, номим улуғланади» деган фикр ўтди қўрбошининг бошидан. Қўлидаги қиличини шошмасдан қинига сола бошлади:

— Бари бир, қонинг қўшилмади-я, тегирмончи, йўқол кўзимдан!

Қуролини ташлаган йигитлар бошларини солинтирганча даврадан чиқиб кета бошлашди. Отлиқлар гоҳ бир-бирларига аламли нигоҳ ташлар, гоҳ тушунмадик дегандек елкаларини қисиб, лабларини буриб жим туришарди. Ҳаммалари ҳам большевиклар қўшинидан калтак еб келаётган аламзадалар, уришишдан бош тортган бу йигитларнинг қилмиши уларнинг ярасига туз сеппиб, жазиллатиб юборганди. Зокир ҳушёр йигит. Йигитларидаги бу кайфиятни дарров пайқади. Аммо ўнбоши Шукурбекнинг «Сиз адолатлисиз» деган сўзи унинг қалбини ғурурга тўлдириб, аламини ичига ютишга мажбур қилаётганди:

— Қийғир йигитларим, — баланд овоз билан гапира бошлади, — ҳар бирингиз тагли-жойли, элда эътибор қозонган кишиларнинг фарзандисиз. Ялангоёқларни орамиздан ҳайдаб тўғри қилдик. Қолганларни ўзим улуғлайман. Бирингизни понсод, бирингизни мингбоши, бирингизни ноиб қилиб кўтараман. Ҳар бирингизда данғиллама саройлар, қўша-қўша қайрилма қош хотинлар, беҳисоб батрақлар бўлади. Бунинг учун жанг қилишимиз керак, қиламизми?

- Қиламиз, — бир овоздан дейишди жўралари.
- Большавойларни ер билан яксон қиламизми?
- Яксон қиламиз!
- Ҳокимликни қўлга оламизми?
- Албатта, оламиз!
- Бўлмаса Риштонга қараб от солдирганимиз бўлсин, орқамдан, қийғирларим!

— Тўхтанг, қўрбоши жаноблари, — дея отини ниқтаб ўртага чиқди йигитлардан бири, — хоинларни нега қўйиб юбордингиз? Улар большавойларга сотилган. Хотамхон заводчининг саройида тунаган кунимиз ярим кечада олдиларига кимдир келиб кетди. Пичир-пичир бўлди. Мана шу чағир кўзим билан кўриб, мана шу қулоғим билан эшитиб турдим.

— Жазолаш керак уларни! — бақирди бошқа бир отлиқ.

— Охиригача уришамиз деб қуръон ўқиб, қасамёд қилгандилар, — деди учинчи отлиқ, — қасамларини буздилар.

- Қасамхўрга ўлим!
- Хоинга ўлим!

Зокир қўрбоши гоҳ ўнганга, гоҳ чапга ўгирилиб қарар, бу ҳайқириқларни йигитлари айтаётгани ёки ўзининг қалбидан отилиб чиқаяптими, билолмасди. Беихтиёр қиличини суғурди-да:

— Орқамдан! — дея ҳайқирди.

Уч кун жанг қилиб қиличини бирон марта ҳам қинидан суғуришга улгурмаган, аммо бир суғурсам борми, ҳар қандай ёвни ҳам бурдалаб ташлайман деб ўзига қаттиқ ишонган бу аламзадаларга, ўғил-қизлари олдига тезроқ етиб бориш умидида бири иккинчисини орқада қолдириб кетаётган йигитлар бамисоли бир эрмак бўлди. Гоҳ ўнган, гоҳ чапдан қилич солишиб, қочса олдидан тўсиб чиқиб ҳаммаларини бурдалаб ташлашди.

— Энди Риштонга! — қонли қиличини ҳавода ўйнатиб фармон берди қўрбоши, — қиличларни ялаб олинг, қон алаган йигит — мард бўлади.

«Қон алаган мард йигитлар» кеч пешин маҳалида Риштонга от қўйиб кириб бордилар. Қўрбоши йўл-йўлакай биринчи галда бажариладиган юмушларни режалаб бораётганди. Ҳокимлик маҳкамасини қуршовга олишга фармон бериб, ўзи отидан сакраб тушиб, тўппончасини яланғочлаганча ичкарига қараб югурди. Мирзача ҳар галгидек ўрнидан туриб, одоби мирзаларга хос бир тавозе билан қаршиламоқ учун чоғланаётган эди, нақ биқинига тепки келиб тушди. Сўнг ўша бақувват оёқ бошқа бир зарб билан ноиб ўтирадиган танобий хонанинг қўш қанотли эшигини шарақлатиб очиб юборди. Ҳозиргина пешин намозидан қайтиб совуқ қотган нозик оёқларини танчага тикиб, тахта устига энгашган қўйи нималарнидир ёзиб ўтирган Шакархон шошилиб бошини кўтарди: жадал кириб келаётган қўрбошига «Бу қанақа бедаблик» дея ўшқириб қўйди. Зокир пат гиламу атлас кўрпачалар устидан бориб ўнг қўли билан ноибнинг ёқасидан олиб турғазга бошлади. Шакархон хангу манг бўлиб қолганди. Бир лаҳза ичида хаёлидан бир-бирига зид фикрлар қувалашиб ўтди. «Бу менинг навкарбошим эмас, йўқ, бу ўша, лекин жинни бўлиб қолганга ўхшайди. Эҳтимол, кўзимга инсу жинс кўринаётгандир» дея ўйлаган Шакархоннинг фикри шу ерга келганда бўлинди. Туриб ҳам улгурмаганди, нақ қулоғининг тагига зарбли мушт келиб тушди:

— Аблах, нега мени ташлаб қочдинг?

— Зокирмисан?! — бақириб юборди ноиб, — ҳой, ким бор?

Қўш даричалар шарақлаб очилиб, бир йўла бир неча милтиқнинг оғзи кўринди. Ноиб тўсатдан эси учгандек анграйиб турди-да:

— Зокирмисан? — деб сўради яна.

— Бўғаман ҳозир сени! — чиндан ҳам бақувват қўллари билан жоҳасининг томоғидан қиса бошлади қўрбоши, — ҳокимиятни топширасанми, йўқми?

— Кимга, нега?

— Менга топширасан. Сен бўшсан, латтасан, урғочисан! Пул санашдан бошқасига ярамайсан. Менга топшир, бўлмаса, большавойлар олиб кўяди. Мухрни бер!

— Илонни боқиб юрганга ўхшайман-ку!

— Мухр деяпман!

Навкарбоши куни кеча ҳам отам, ҳам хожам бўласиз, деб оёғини ўлиб юрган бир кишисини энди оёғи остига олиб тепкиламоқда эди. Тепкилай-тепкилай, ниҳоят, ноибнинг мухрини чўнтагидан олди-да, бир неча йиллик орзусига эришганлиги аломати сифатида уни тавоф қилди. Сўнг қабулхонада кўксини чангаллаб, мук тушиб ётган Мирзачани оёғидан судраб ичкари олиб кирди. Олиб киратуриб дарича ортида турган йигитларига «Ширкат контораси қуршовга олинсин, миршаббошини тутиб келинглар, отхона дарвозасини беркитинг, битта ҳам от чиқарилмасин» деб бир неча фармон ҳам бериб қўйди. Сўнг Мирзачани иягидан тортиб ўтқазди-да, қўлидаги мухрни кўзига яқинроқ келтириб сўради:

— Бунни кўраяпсанми?

Мирзача «ҳа» дея бош силкиб қўйди.

— Демак, мен ҳокимман, билдингми? Энди менинг фармонимни бажарасан. Қоғоз билан қалам келтир!.. Бажармайсанми, мана сенга, мана!

Мирзачанинг икки чаккасига кетма-кет тарсаки келиб тушди. Кейингиси қаттиқроқ тегди шекилли, ўнг қулоғининг остидан тирсиллаб қон чиқиб кетди. Худди шу аснода бурчакда чўзилиб ётган ноиб қимирлаб қолган эди. Навкарбоши уни ҳам назаридан қочирмади. Судраб бериб келтирди-да, тўшакка ўраб устига ўтириб олди. Жон ҳаммага ҳам ширин, ўлдириб қўйишидан қўрққан Мирзача, худо билади, бу куч қаёқдан пайдо бўлди экан, ўрнидан дадил туриб, қоғоз билан қалам келтирди.

— Ёз! — буюрди қўрбоши, — менким, Риштон бўлисининг қўрбошиси Зокирбек... йўқ, ўчир бунни, бошқатдан ёз. Менким, Зокирбек қўрбоши... йўқ, бунисиям ярамайди. Ўзинг ёз, тантанавор қилиб ёз. Риштон бўлисидаги барча мингбоши, элликбоши, қишлоқ аъёнлари менга тобе бўлсин. Бўйсунса жони омонда, бўлмаса моли талондаю оёғи осмонда бўлади. Шундай деб ёз. Бор, қабулхонада ёз. Ҳе қалтирамай ўл, бир шапатилик ҳолинг бор-у, гарч этик кийиб, кўчада жилпаглаб юришинга бало борми?

Ноибнинг устидан тушиб тўшакни кўтарди. Шакархон қорнини ерга бериб, икки муштани пешонаси остига болишдек қўйганча аранг нафас олаётганди. Мирзачани турғизгандек қилиб унинг ҳам иягидан торта бошлади.

— Жаноблари, ўзлари менга таълим бериб айтган эдилар-ку, ҳокимият

илтимос билан эмас, зўрлик билан олинади деб, — қўрбоши ноибнинг тепасида тик туриб гапира бошлади, — мана зўрлик билан ҳокимликни олдим. Мана муҳр! Энди мен ҳокимман! Мен билан ишлайсизми?

— Аблахсан! — ютиниб қўйди Шакархон.

— Ишласангиз, ўзимга хазиначи қилиб оламаң. Сизда пулу менда куч бор, бирлашиб болашавойларни йўқ қиламиз.

— Разилсан!

— Қани, жаноблари, Ширкат конторасидаги темир сандиқларнинг калитини чўзиб қўйсинлар-чи! Биламан, у ерда пул кўп. Тиллолар ҳам бор. Биз уларга йигитларни отлантирамиз. Афғонистондан қурол келяпти, сотиб оламиз. Тез бўлсинлар. Калитни берасанми, йўқми?

— Йўқол!

— Вер, дейман.

Ноиб аввалги тепкилашда анча беқувват бўлиб қолган экан. Бу гал икки-уч тепкига аранг чидади. Беҳол йиқилиб тушди. Зиндонхонадан қоп келтириб бошига кийгиздилар-у, бақувват йигитлардан бири худди гўла қўлтиқлагандек қўлтиқлаб, зиндонхонага олиб туриб кетди.

Миршабхона нозири Темирбекни ҳам оёғини ерга теккизмай етказиб келган эдилар. Хона деворига суянганча бўлаётган воқеаларни ваҳима ичида жимгина кузатиб турарди. Қўрбоши унинг ҳам ёқасидан туриб бошига бир-икки туширди. Ҳокимлик қўлдан кетаётганини бу ерга қадам қўйгандаёқ сезганди у. Аммо ўз отасидек бўлиб қолган ноибнинг томонини олишни ҳам, ёвузона бир қудрат эгаси бўлган Зокир калла томонига ўтишни ҳам билмай иккиланиб турарди. Бошига келиб тушган икки мушт сўнгги томоннинг қудратини яна бир бор таъкидлагандек бўлди. Куч кимда бўлса, адолат ҳам, ҳақиқат ҳам ўша томонда деб ўргатарди ноиб.

— Хўш, менга қўшиласанми? — пишқириб сўради қўрбоши, — қўшилсанг юзбоши қилиб қўяман, бўлмаса ҳозирок осаман, ай!

— Қўшиламан.

— Қасам ич.

— Қўшилмасам каломулло урсин.

Навқарбоши «қон ялаган қийғир йигитлари»га бош бўлиб Риштон сари от суриб келаркан, кўп режаларни амалга оширишни фикридан ўтказиб олган эди. Шулардан биринчиси ҳокимликни қўлга олиш эди, олди. Қизлар ҳам ўғил болалар ётоқхонасига бир йўла тўрт соқчи юборди. Уғил болалар улғайса, ўзига хонаки навқар қилиб олмоқчи. Қизалоқлар улғайса, худди Шакархонга ўхшаб навбати билан уларни бағрига босмоқчи. Соқчиларга «эхтиёт бўл, — деб тайинлади, — биронтаси қочгудек бўлса, бошингни кесаман».

Риштонда яширин инқилоб Қўмитаси борлигини биларди. Уни тугатмагунча бу депарада якка ҳоким бўлолмайди. Модомики ҳокимликни қўлга олган экан, демак, унинг асосий рақибини ҳам даф қилмоғи даркор. Хайрият, бўлажак юзбошиси Темирбекда уларнинг рўйхати бор экан. Зокир калла Қўчқор огдиқ ўнбошисига рўйхатни узатиб, эрталабгача ҳаммасини қиличдан ўтказ, деб тайинлади. Ташқарида қоронғи туриб қолган эди. Маҳкама атрофида бўлаётган олатасир ҳангомани кўрган ва бунақалардан юрак олдириб қолган Риштон фуқароси уй-уйига кириб, эшикни ичидан беркитиб олди. Риштон ваҳимали қоронғилик қаърида йўқ бўлиб кетгандек эди. Мирзачага кетма-кет фармонлар ёздириб чарчаган қўрбоши, ниҳоят, қасам ичдириб унга ҳам жавоб берди-да, бир чеккада мунғайибгина ўтирган Темирбекка юзланди:

— Демак, менга йигит бўлдинг, а?

— Бўлдим, — қўрқа-писа ўрнидан тура бошлади Темирбек.

— Бўлмаса, юзбоши, хотинингни менга бир кечага берасан. Қош-кўзи қоп-қора, юзлари лўппигина, бадани оппоққина эди. Сойда чўмилаётганда кўрганман. Нега анграйиб қолдинг? Рост айтяпман, бир ҳафтадан буён хотин зотини кўрганам йўқ, баданим куйиб кетяпти. Берасанми?

Ҳали бошига мушт еганда Темирбек бунчалик довдирамаганди. Кўзларини ярим қисганча тек туриб қолди.

— Берасанми, дейман?

— Разил экансан-ку! — Темирбекнинг кўксидан аламли қичқириқ отилиб чиқди.

— Олиб келасанми ёки ўзим борайми?

— Разил.

— Бермайсанми? Бермасанг зўрлаб олиб келаман, — Зокир калла икки қўли билан бўлажак юзбошисининг томоғидан бўғиб қиса бошлади.

Темирбекнинг кўзлари олайиб, нафас олиши оғирлашиб бормоқда эди.

«Сени хўрлатиб қўймайман, қизим»

— Опа, опажон! — дея югуриб кириб келишди кўчада яхмалак ўйнаб юрган ака-укалар. Гулнора хизматкор ая билан қозон бошида уймалашиб кечки овқатга ҳозирлик кўраётганди. Укаларининг ҳовлиқишида бир ваҳима беркинганини сезиб ҳовлига отилди:

— Тинчликми?

— Опажон!

— Ҳой, навбати билан гапиринглар.

— Поччамни... Ноиб поччамни қамабдилар.

— Ким, ким қамайди? Тушунтириб айтсанглар-чи!

Гулноранинг укалари ким қамаганини айтишмади, айтиша олмас ҳам эди. Аммо хиёл ўтмай дарвозахона олдида хизматкор чол кўринди. Ҳовлиққан, афтидан чопиб келганга ўхшайди, оғир-оғир нафас оляпти. Чол дарвозахонани ичидан кулфлаб, танба қўйди.

— Нима гап, оппоқ дада? — бегоқат сўради Гулнора келин.

— Ичкари кир, қизим, охир замон бўлди. Куёвингни қамаб қўйишди. Ўз ўғлим деб ишониб юрган кишиси қўлига кишан урибди-я. Ҳаммаёқда босмачи. Ширкатнинг мирзаларини калтаклашяпти энди. Ҳой, кампир, ўтни ўчир. Бир кун овқат емасак ўлиб қолмасмиз. Милтиқни олиб чиқ, кошки у зормандани отишни билсам. Ҳойнаҳой, буёққа ҳам келиб қолишар. Дарвозахона олдида турай, ичкари кир деяпман, келин. Чироқларни ўчиринглар. Э, худойим, охир замон бошланди шекилли.

Хизматкор бобо милтиқни калтак қўлтиқлагандек қўлтиқлаб дарвозахона томон кетди. Гулнора келин қўрқиб кетган укаларини етаклаб энг ичкаридаги уйга, фақат эри билан икковлари киришга ҳақли бўлган хонага кириб ичидан занжирлаб олди. Бозиллаб турган танчага ўтиришиб, ташқарига қулоқ солганча жим қолишди.

Нойбга суюкли хотин бўлганига бир йилдан ошиб қолди. Ҳаммасига аввало ўзи, қолаверса мулла Маҳмуд акаси сабаб бўлди. Уша сабаблар содир бўлмаганда, ким билади, севгилиси билан қовушиб муроду мақсадига етишган бўлармиди. Қайси қиз ўн олти ёшида қадди букилган мўйсафиднинг қўйнига кириб ўзини бахтли ҳисоблайди, қайси қиз бўзлаб юрган севгилсининг кўз ёшларини кўра туриб ўзганинг кучоғида ором топади. Бахтсиз, оромсиз кунлари тасбеҳ донасидек бирин-кетин ўтиб борар эди Гулноранинг. Хон эшоннинг паноҳида туппа-тузук яшаб турган эди. Хаг-саводи борлигидан хурсанд бўлиб Эшон дуохонликни ўргатаётган эди, яхши кийим-бош, яхши таомлар ҳам тайёр эди. Тилларидан чақиллаб бол томарди. Аммо Гулнора ўзини эркин ҳис қилмасди, қафасдаги қуш мисол озодликка талпинарди. Қочишга қарор қилди. Қариндошлари бўлмиш Усмонхўжа отанинг уйига боролмасди. Ноиб эшитгудек бўлса бошларига бало ёғдиради. Анови оғзи қон бўри эшитса-чи, ҳай-ҳай, ҳаммаларини чавоқлаб ташлайди! Мулла Маҳмуд акаси билан қочиб кетса-чи, олис-олисларга, бегона элларга кетиб беркинишса-чи. Кейин укаларини олиб кетишарди, ширингина рўзгор қуришарди... Уша кечаси, мулла Маҳмуд акасининг уйига қочиб бораётганида тун қоп-қора пардасини ёйиб бегона кўздан уни эҳтиёт қилиб турди. Мулла акасининг кўча эшигини узоқ тақиллатди. Ниҳоят, аввал чол кишининг томоқ қириб йўталгани, кетидан суюклисининг «Ким у?» деган хуш овози эшитилди! Дарвозахонада бир-бирларининг бағрига отилиб, мумдек эриб кетишганди ўшанда! Э худо, э парвардигор, қани ўша саодатли дақиқалар, висол онларининг сархуш этувчи покиза ҳислари, шаффоф туйғулари яна бир бор такрорлансайди! Бахтга чанқоқ қалб ўша маст қилувчи тўлқин билан яна бир урсайди!..

Гулнора келин кўз ёшларини артиб, дарича ёруғидан ташқарига қўрқув ичиде тикилиб ўтирган укаларининг бошини силади. Хизматкор ая кумуш чилопчин билан офтоба кўтариб кирди:

— Қўлингизни ювинг, бекам, ош тайёр.

Чархи лаганда буғи кўтарилиб турган хушбўй палов келди. Тақсимчаларда кесилган анор, мурчда ўлдирилган оқ пиёз, қирғичдан ўтказилган турп ҳам қўйилди. Укалари очиқиб қолишган экан, ея бошладилар...

Гулнора келин ўйларини тўхтатолмасди. Кейин нима бўлувди, деб сўради ўзидан... Ҳа, кейин икковлари қўлтиқлашиб ичкарига киришди. Оғзи қон бўри суюклисини алдаб, ўғирлаганини эшитиб, Мулла Маҳмуд акаси тутакчи кетди. Қўлларини мушт қилиб, тирик бўлса ундан, албатта, ўч олажагини айтди. Лекин биргалашиб олис-олисларга қочиб кетиш ҳақидаги фикрга қўшилмади. Ноиб жаноблари уни ўзига ўғил қилиб олмоқчи

бўлганини, агар тўсатдан йўқ бўлиб қолган Гулнора топилса, уни, албатта, мулла Маҳмудга никоҳлаб бермоқчи эканлигини қамоқдан қўйиб юбораётганида қайта-қайта айтган эди. Мулла Маҳмуд ноибга ишонганди. Албатта, бегона элларда сарсон юриш қаёқда-ю, эл қатори тўю томоша қилиб, қарнай-сурнай чалдириб, ёр-ёрлар айтишиб ясан-тусан билан гўшангага кирган қаёқда! Бунинг устига Мулла Маҳмуд акаси тиз чўкиб ёлборар, иш яхшиликча битай деб турганда, шарманда бўлиб қочишнинг не ҳожати бор, деб илтижо қиларди. Умид яхши нарса, умидсиз яшаб бўлармикан бу дунёда. Эрталаб Мулла Маҳмуд акасига қўшилиб етимхонага яна қайтиб борди. Ким ўғирлаганини айтишмади. Қочиб кетган экан, мана қайтиб келибди — тамом, вассалом. О, ўша куни ноиб жанобларининг хурсанд бўлганлари, қизим-қизим дея кўксига босиб бошидан силаганлари!.. Мулла Маҳмуд акаси, ўша содда, оққўнғил, бошларини ёқимли силкитиб кулиб боқадиган, мунчоқдек қоп-қора кўзларида ҳамиша меҳру муҳаббат чирғи паршираб турадиган суюклисини қайтиб кўрмади. Пойлоқчи устига пойлоқчи қўйиб ичкарига беркитиб қўйдилар! Э худо, э парвардигори олам, икки етимчага атаган яна қанақа ситамларинг бор эди!

Тўй бошланди. Айтишларича бунақа тантанани Риштон музофоти ҳеч қачон кўрмаган экан. Гўшангада Шакархоннинг соқоли қиртишлаб олинган юзини кўриб, Гулнора шайтонлаб қолаёзди. Қиз қалбида қуюн кўтарилган, бу қуюн дили гулзорини вайрон қилиб, суюклисига атаган гулини гижимлаб ташламоқда эди... Мана энди келинчак ҳам бўлиб қолди у. Қўша-қўша олтин тақинчоқлар, қўша-қўша кимхобу атлас кўйлақлар, қўша-қўша хизматқору дастёрлар... Йўқ, ноиб инсофсиз эмас эди. Бир эркакча меҳру муҳаббати ҳам бор эди. Катта хотинининг зуғумидан эҳтиёт қилди. Қўш хотин бир ҳовлида яшай олмаслигини билганидан, мана, уйларини ажратиб, дангиллама иморат қуриб берди. Укаларига ҳам меҳри ўзгача. Искобилдаги тўзем мактабида ўқитиб катта одам қилмоқчи. Бекзодалардек ясатиб қўйган: бошларида чақмоқи телпак, эгниларида банорас тўн, оёқларида гарч қўйиб тикилган амиркон этикчалар. Пандигонга бориб келишига ҳам икки-уч бор рухсат этиб, соябонли араваларга ўтқазиб, хизматқорлар қўшиб берди... Аммо муҳаббат бамисоли қушга ўхшар экан. Қафасга тушгач, қафаси олтиндан бўлса ҳам, бари бир ўзи турилган чангалзорни кўмсаркан, қачон бўлмасин ўша ёқларга бориб парвоз қилишни, ҳамжинслари билан чуғур-чуғур қилиб сайрашиб, рози дил айтишни истар экан... Гулноранинг қалбида ҳозир ўша муҳаббат қуши питирлаб қолганди. Лекин қаёққа учадди, Мулла Маҳмуд акасиникигами? Йўқ, у ношуд ландовур, ҳимоя қилолмайди! Лекин нега энди ҳадеб у шўринг кўрғурни айблайвериш керак экан, у алданди-ку, ахир!

Ноиб бошлаб тузоққа туширди-ку уни. Тузоқда туриб роса талпингандир, унга кўмаклашиш ўрнига наҳотки ҳадеб айблайверса. Йўқ, йўқ, у бечорага ҳам қийин. Узини осмоқчи бўлибди, арқон узилиб кетгач, падарига минг лаънат бу дунёнинг, ўзингни осиб ўлдиришга ҳатто тузукроқ арқон ҳам топилмайди дебди бечора. Йиғлаб-йиғлаб юргандир ҳозир...

Ташқарида якка-дукам отилган ўқ овозлари эшитилди. Хизматқор ая ҳовлиқанча кириб келди. «Бекам, чироқни ўчиринг, — деди шивирлаб, — эшикни ичидан беркитиб олинг дедим-ку, вой, нега қулоқ солмайсиз». Чироқ ўчгач, ҳаммаёқ змистон бўлиб қолди. Анови оғзи қон бўри келиб қолса-я! Ҳа, келади у! Ахир шум кампир, шумалоқ кампир у фақат кечаси юради, деган эди-ку. Ноибни қамаган бўлса, демак, келади. Вой, худойим, укалари қаерда қолади энди? Бордию қочиб кетса-чи, қаёққа, кимникига боради? Шу алғов-далғовли кунларда ким ҳам бошпана берарди унга. Йўқ, оппоқ дадаси, Отинбиби аяси кўксидан итармайди. Қачон кўнглинг хоҳласа, келавер дейишган.

- Қочамиз! — ўрнидан туриб кетди Гулнора.
- Қаёққа қочамиз, опа? — сўради катта укаси.
- Пандигонга, — шивирлади Гулнора.
- Нега қочамиз, опа? — сўради кичик укаси.
- Бўри келяпти, бўри!
- Эшик берк-ку, опа?

Йўқ, улар тушунишмайди, ҳеч нарсани тушунишмайди. Тахмон ортида яширин эшикча бор. Ноиб икковларигина билишади, холос. Уша ердан чиқиб кетса бўлади. Кетиши керак, тезроқ, тезроқ...

- Тур икковинг ҳам!
- Опа, қайтиб келамизми?
- Билмайман, тез бўлинглар.

Гулнора бир сидра кийимини олди. Ноиб саодатли дақиқаларда ҳаяжон-

дан энтикиб кўпгина тилло тақинчоқлар, дуру гавҳарлар ҳадя этганди. Узиники, ўзининг тани-вужудидек бўлиб қолганди улар. Ташлаб кетгиси келмади.

Яширин эшикдан эсон-омон чиқиб олдилар. Қоронғилик ҳамма нарсани ютиб юборибди. Олам фақат шу қоронғилик, зулматдангина иборатдек. Тик этган овоз йўқ. Онда-сонда қаердадир эшак ханграйди, от кишнайди. Жимлик, тубсиз жимлик чўқади яна. Риштон аҳли қоронғилик ичида эриб, йўқ бўлиб кетгандек.

— Опа, тўхтанг, қўлингизни ушлаб олай, — дейди укаларидан бири.

— Мен ҳам ушлайман, — дейди бошқаси ҳам.

— Қулоқларингни динг қилиб кетинглар, — шивирлайди опалари, — шарпа сезсанглар дарров ўзимизни панага оламыз, хўпми?

Гоҳ югуриб, гоҳ одимлаб боришади. Тезроқ, тезроқ, деб қистайди Гулнора укаларини. Билмайди бу куч қаёқдан пайдо бўлаётган экан. Эҳтимол, Зокир калланинг яна бир бор чангал солишидан қўрқаётганидандир, эҳтимол, олтин қафасдан қутулмоқ имконияти тўсатдан туғилиб қолганидандир. Эҳтимол, қалбидаги муҳаббат қуши синган қанотларини ростлаб учишга ҳозирланаётганидандир... Тезроқ, тезроқ деб қистайди яна укаларини.

Тун яримдан оққанда, Етти қароқчи юлдузи қоқ теппага келган бир паллада Эшон отанинг қўш қанотли эшиги олдига етиб бордилар. Бошларини муздек тахтага босганларича учовлари ҳам бир нафасгина жим туришди.

— Ана келдик! — деди Гулнора ниҳоят бошини кўтариб. Эшикни галмагалдан узоқ тақиллатишди. Қаттиқ ухлаб қолишганга ўхшайди, жавоб бўлавермади. Гулнора, овоз беришса эшитмай қолмайлик дея, қулогини эшик тирқишига босиб турарди. Бир маҳал жуда эҳтиётлик билан қўйилаётган қадам шарпаси эшитилгандек бўлди. Шарпа эшикка яқинлашиб яна йўқолди. — Оппоқ дада! — шивирлади Гулнора.

— Кимсан ўзи? — паст овоз эшитилди эшик орқасидан.

— Гулнора қизингизман!

Эшикнинг бир қаноти овозсиз очилди. Учовлари бирдан Эшон отанинг қучоғига отилдилар. Йиғлаб юборишди. Эшон ота хиёл энгашган кўйи гоҳ унисининг, гоҳ бунисининг бошини силар эди.

— Бемаҳалда йўлга чиқибсизлар-да?

— Қочиб келяпмиз, оппоқ дада.

— Қочиб?!

— Ноиб поччамларни қамаб қўйишди, — худди арз қилгандек деди Гулноранинг укаларидан бири. — Навкарбоши қамади. Кейин бизни олиб қочмоқчи бўлди. Кейин биз ундан олдинроқ қочдик. Кейин-чи, оппоқ дада, биз йўлда олиқларни кўрдик, ариқнинг ичига беркиниб олдик.

Эшон ота эшикни ичидан беркитиб, танба тираб, меҳмонларни орқасидан эргаштирди:

— Оббо қизим-ей, оббо жианларим-ей, яхши бўпти, худо ҳаққи, яхши бўпти. Тавба, э тавба, ҳозиргина тушимда оналарингни кўрувдим-а. Ҳовли супураётган эмиш, э тавба! Ҳў, Отин биби, тур, Гулнора қизим келди, жианларим келди!

Эшон ота ичкари кириб, пайпасланиб чироқ ёқди. Отин биби эснай-эснай ўрнидан тура бошлади. Эшон кўрпаси олинган танча устига ўтириб қучоғини кенг очди:

— Қани, тайлоқлар, бошқатдан кўришамиз. Вой-бўй, ростакам йигит бўп қопсизлар-ку, а? Йигит киши ҳам кўрқармикан?

— Кўрқдик, — дейишди болалар баробар.

— Қўрқманглар, ўша Зокир калла бу ерга келса, нақ оёғини синдириб ташлайман. Ие, оппоқ қизим, яна йиғлаяпти-ку! Йиғлама, қизим, ўз уйингдасан, йиғлама! Энди сени хўрлатиб қўймайман. Сени хўрлаганларнинг нақ ўттиз икки тишини қоқиб оламан-а!..

Қасос оламан!

Шакархон ноибни зиндонга олиб тушаётиб, хайрият, бошидан қопни олишди. Олишди-ю, лекин кимдир орқасига шунақанди бир зарб билан тепдики, ноиб зинадан худди ғўладек думалаб кетди. Зиндон тубига етгач қолсизлик, ҳам қалбидаги аламнинг зўридан узоқ ётиб қолди. Кўксини ерга бериб дармонсиз қўллари билан зах тупроқни асабий чангаллаб, пешонасини

муздек ерга босганча жим ётарди... Бўлаётган воқеаларга гоҳ ишонар, гоҳ ишонгиси келмай, аҳтимол, ҳазил қилаётгандирлар, деб қўяр, лекин шу билан бирга, Зокир қўрбошининг ҳаракатларида ҳазилга ўхшаш аломат йўқлигини ҳам сезиб турарди. Тирсагига суяниб ёнбошлаб олди. Атроф беҳад қоронғи эканлигини энди пайқади. Бу зиндонни у ўттиз йилларча олдин қурдирганди. Ушандан буён ҳеч тушмаганини эслади. Кимларни ташламади бу ерга. Бир хиллари қочди, бир хиллари озод бўлди, ўлиб кетганлари ҳам беҳисоб эди, албатта. «Лекин ҳаммаси ҳам қилмишига яраша адолат билан жазоланган эди, — алам билан ўйлади ноиб, — мени-чи, мени нега қамади бу ерга? Етимча, куни кеча қўшниларикининг товуғини ўғирлаб юрган бир бацца эдинг-ку! Вағримга олиб, бошингни силаб одам қилганим учун айтган раҳматингни бу! Тагинг паст эди, бари бир, пастлигингча қолган экансан-да, қароқчининг боласи. Лекин қайтар дунё дейдилар. Менинги, ахшилигимни билмай, тузлугимга тупуриб, бошимга қамчи урдингми, худо хоҳласа, сен ҳам кимдандир бошинга қамчи ейсан. Йўқ, сени худо хоҳласа ўзим қамчилайман. Мени Шакархон ноиб дейдилар, ҳокимликдан айрилганим билан ҳали менинг лак-лак пулларим бор. Хумларда олтинларим, яйловда беҳисоб отларим бор. Йўқ, Зокир калла, худо хоҳласа сенинг хумдек бошингни ўзим пачақлайман. Бу қора қилмишинг учун сендан қасос олмагунча қўймайман. Қалбимда қасос алангаси ёняпти, кўксимда қаҳрли туйғулар мавж ураётгандек. Бу — қасос! Алқасосул-миналҳақ дейдилар. Номард, сен большевиклардан ҳам ёвузроқ экансан-ку! Ҳар қалай уларда оз бўлса-да, одамгарчилик бор эди. Лекин сенда на одамгарчилик, на инсоф, на диёнат бор экан. Йўқ, олдин сени йўқотаман, сўнгра большевиклар билан олишаман...»

Зиндонхона тепасидаги отхонадан отларнинг депсингани, бетоқат кишнагани ора-чора эшитилиб турарди. Аралаш овозлар кучайди. Кимдир шовқин сола бошлади, кимдир варанглатиб ўқ узди. Отларнинг туёқ товуши дарвозахонадан узоқлашиб кета бошлади. «Ҳайдаб чиқиб кетишди, — аламли ўйлади ноиб, — ҳаммасини ҳайдашди. Эсизгина отлар, эсизгина учқур тулпорларим!» Шакархон ўрнидан туриб кетди. Қаёққа юришини, нима қилишини билмасди, яна ўтирди. Йўқ, буни у шундай қолдирмайди. Ҳалигача бирон рақибини жазосиз қолдирган эмас. Худо хоҳласа, Калла ҳам жазосини олади. Аввало бу ердан чиқиб олмоқ керак. Хўш, қаңдай қилиб чиқиб олса бўларкан? Наҳотки ташқаридаги садоқатли хизматкорлар хожаларининг қамалганини эшитмаган бўлсалар, эшитгандир, чора ҳам ахтаришаётгандир. Зокир калланинг бу одобсизлиги ҳойнаҳой Амиралмуслимин Эргаш қўрбоши жанобларининг қулоқларига ҳам бориб етар. Ана унда бу нонтепкини юзсизлиги учун бўйнини сапчадек узиб олса ажаб эмас. Ахир ноиб Эргаш қўрбоши жанобларига йигирмата ясаптилиқ от, йигирма милтиққа етадиган пул жўнатган. Йўқ, Эргаш қўрбоши Зокир калладек ноинсоф эмас... «Борди-ю, бу хабарлар Амиралмуслиминга бориб етмаса-чи, — ваҳимаси авж ола бошлади Шакархоннинг, — борди-ю, бу ҳаракатларни Зокир Эргаш қўрбошининг кўрсатмаси билан қилаётган бўлса-чи? Э худойим, унда нима қиламан, йўл кўрсат, йўл кўрсатинг, азиз-авлиёлар! Ўзим қурган зиндонга ўзимни қамаб ўтирсалар-а. Большевиклар қамаганда бунчалик алам қилмасди. Сабаби, улар рақибим эди. Аммо Зокир... Ундан ҳар нарсани кутиш мумкин, отиб ташласалар-а! Йўқ, отмас, унга менинг ўлигим эмас, олтинларим керак. Демак, ҳали-бери отмайди. Бордию у билан ярашсам, шартини қабул қилиб, хазиначиси бўлиб олсам-чи? Ҳа-ҳа, худди шундай қиламан. Душманнинг ташида бўлгунча, ичида бўл деганлар. Ичингдан нуратаман сен Каллани! Мени Шакархон дейдилар, рақибларимни ҳамиша қувлик билан енгганман... Сени ҳам, худо хоҳласа, шу йўл билан яқсон қиламан. Каллангни косовга илиб Риштон бозорини айлантирмасам, отимни бошқа қўяман...»

Шакархон пайпасланиб, зинадан кўтарила бошлади. Зиндоннинг қопқоғига етгач, тақиллатиб кўрди. Таниш соқчилардан бўлса, ҳойнаҳой, ўз хожасининг тақдирига ачиниб ўтиргандир. Ажаб эмаски, чиқариб ҳам юборса. Йўқ, ташқаридан жавоб қайтмади. Ноиб яна тақиллатди.

- Ни-ни... нима дейсан? — маст кишининг овози эшитилди юқоридан.
- Мен ноибман!
- Ноиб бўлсанг нима қилай, ашула айтиб берайми?
- Мен Шакархонман, эшитяпсанми?
- Кеча Шакархон эдинг, бугун бандисан, жим бўл!
- Зокирга айтадиган гапим бор.

— Қўрбоши жаноблари маишат қиляптилар, эшитдингми, маишат. Кеча Риштон сенинг ихтиёрингда эди, сен маишат қилувдинг. Бугун бизнинг тасарруфимизга ўтди, биз ўйнаб-куляпмиз. Еяпмиз, ичяпмиз, ичасанми, му-

салласдан берайми, ноиб? Ҳа-ҳа-ҳа, йўк, бермайман, озгина қолди. Ҳзим ича-ман!.. Хафа бўлманг, ноиб жаноблари, мен мастман, жуда мастман.

— Зокирга хабар бер деяпман.

— Мастман дедим-ку, ўрнимдан турсам, йиқилиб тушаман.

— Кимсан ўзи?

— Кимсан? Менми, мен нарвоннинг пастки поғонаси эдим... жаноблари эса юқори поғонаси эдилар... Фалакни гардиши билан жаноблари пастда-ю, камина юқорига чиқиб қолдим. Дунёнинг ишларини қаранг, ҳа-ҳа-ҳа! Жаноблари пастда-ю, биз юқорида! Ичасизми, йўк, зиндоннинг қопқоғини кўтармайман. Очсам кўрбоши жаноблари мени отадилар... Мен, мен... мен...

Соқчи зиндон қопқоғига йиқилди шекилли, гурсиллаган овоз эшитилди. Ҳаммаёқ яна сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди. «Энди нима қилдим-а? — аста-секин пайпаслаиб зиндон тубига қайта бошлади ноиб, — нахотки дунё энди шу ювиндихўрларга қолса. Большевойлар бир бало эди, булар ўн бало бўлдику. Яхшиси, қутулиб чиқсам, жўнаб кетаман. Афғонгами, Қашқаргами кетганим бўлсин. Молу дунёни қоқ иккига бўламан-у, ярми Пошшойимники эди, ўзига қайтараман. Қолгани ҳам суюклигим Гулнора иккимизга етади. Иккимиз жўнаб кетамиз. Зеро, худо менга ҳам фарзанд ато қилса, фарзанд ато қилса бутун бойлигим шу етим қизники. Йўк, кетмайман. Зокирдан ўч олмагунча Риштонни тарк этиш йўк!»

Шакархон тонг отгунча ухлай олмай ўй суриб чиқди. Икки ўт ўртасида қолганди. Ҳнгда Зокир, чапда большевиклар. Қайси бирига қарши курашишни, қайсисидан мадад сўрашни билмасди. Зиндоннинг қопқоғи очилиб, «Чиқ, сени кўрбоши жаноблари йўқлаяпти», деган хириллоқ овоз эшитилди. Оқшом маст бўлиб алжиган кишининг овози эди бу. Ноиб шошилиб кўтарила бошлади. Соқчи мўйловдор, девдек улкан гавдали, бадбашара бир йигит экан. Шакархонни олдига солиб, тезроқ юрсанг-чи, дея турта-турта маҳкамга олиб борди. Зокир кўрбоши қалин тўшалган кўрпачалар устида ёнбошлаб ётган экан. Қўзғалиб чордана қурди. Қутилмаганда нигоҳлари дуч келиб қолди. Икковининг ҳам кўзида бир-бирини ёндириб юборгудек ўт бор эди. Қўрбоши қалин лабларини қимтиб томоқ қириб олди:

— Ноиб жаноблари... кеча сал қизишиб кетдим, узр.

«Туни билан машаат қилганга ўхшайди, — фикридан ўтди ноибнинг, — ҳаммаёқдан мусаллас билан ачиган пиёзнинг ҳиди келяпти. Аёлларни ҳам олиб келганга ўхшайди. Биттасининг рўмоли қолиб кетибди... Наҳе босмай ўл, бу маҳкамани мен қандай покиза сақлаб эдим-а!»

— Нега индамайсиз, жаноблари?

— Нима дей? — қалтираб кетди Шакархон.

— Мен билан ишлашга розимисиз?

— Розиман.

— Рост айтяпсизми? — кўрбоши сакраб ўрнидан туриб кетди.

— Ҳеч қачон икки хил гапирган эмасман.

— Демак, большевикларга қарши биргалашиб курашамиз, шундайми?

— Шундай.

— Ҳазиначим бўласизми?

— Бўламан.

— Бугун, чошгоҳ маҳалида келишилган жойга Афғонистондан милтиқ билан пулемёт келтиришади. Олтмиш хуржун ўқи ҳам бор. Олтин керак менга, топиб берасизми?

— Топиб бераман.

— Қачон беришингиз мумкин? Ноиб жаноблари, мени кечиринг, кеча қизишиб кетдим. Мана, ўзингизнинг маҳкамангиз, ўтинг бу ёққа. Фақат менга тобе эканлигингизни унутмасангиз бас. Қандайки фармон берилса, менинг номимдан берилади. Унутмайсизми?

— Унутмайман.

— Олтинга тезроқ одам жўнатинг.

— Ҳзим бормасам бўлмайди.

— Йигитларимдан қўшиб берайми?

— Мен гувоҳсиз иш қиламан, биласан-ку? Бунинг устига, олтинлар

Риштонда эмас. Қаердалигини айтмаслигимни ҳам яхши биласан. Намозгар пайтида олсан уни. Янги ноиб, лавозиминг қутлуғ бўлсин! Энди менга рухсат бер, уйимга борай. Туни билан ухламадим, яра-чақаларимга дори-дармон қилишим керак. Емон калтакладинг мени, кўрбоши! Лекин сендан хафа эмасман. Аслида ҳаммамиз ҳам ана шундай қаттиққўл ҳам дадил бўлишимиз керак эди, бўлолмадик. Бўлганимизда большевиклар бунчалик кучайиб кетмасди. Омад сенга ёр бўлсин, ўғлим, энди мен борай.

Зокир калла қайта-қайта узр айтиб, бўлажак ҳазиначисининг елкала-

рини силади, йигитларидан бирини чақириб, энг зўр отни эгарлаб келишга буюрди, бошқа бир йигитига эса, сен Шакархон жанобларига туну кун хизматда бўласан, тани-жонларини ҳам эҳтиёт қиласан, деб тайинлади. Шакархон, гарчи отга минадиган ҳоли бўлмаса ҳам, негадир шу пайтда Риштонни отлиқ айлангиси келиб қолди. Ҳокимликдан туширилиб, қамоққа олинганлиги кеча оқшомдаёқ овоза бўлиб кетганлигини яхши биларди. Овозалар ёлгон, шунчаки бир англашилмовчилик юз берганлигини фуқарога кўрсатиб қўйиш истаги туғилди. Орқасида савлат тўкиб келаётган соқчиларни атайлаб кўз-кўзлаб борарди. Пухта ўйлаган режаси амалга оша бошлаганидан мамнун. Аммо, дарвозахона олдида дили вайрон бўлди. Қоровул бобо ярим тунда кўчада қаттиқ отишма бўлганини, отишмадан кўрқмадимикан, деб Гулнора ётган хонага кирса келин ҳам, укалари ҳам йўқ бўлиб қолганини йиғлай-йиғлай айтиб берди.

— Бу ҳақда ҳеч кимга айтмадингизми? — шошилиб сўради Шакархон.

— Кимга ҳам айтгардим, — ўпкаси тўлиб деди қоровул бобо, — сиз қамоқда бўлсангиз.

— Ҳеч ким билмасин, — энтикиб кетди Шакархон, — ҳозирча ҳеч кимса билмагани маъқул.

«Бу Зокир калланинг иши, номард! — йиғламоқдан бери бўлиб ўйларди Шакархон. — Гулнорани бир бор ўғирлаган эдинг, билиб-билмасликка олувдим, номард! Йўқ, хумдек каллангни ёғочга илиб, Риштонни айлантирмасам, бари бир, алаимдан чиқмайман!»

Ишқ ярасига даво — васлдир

Гулноранинг рўзгорини ташлаб Эшон ота хонадонига келиб қолиши қўни-қўшниларнинг майда-чуйда гапларига сабаб бўлди. Биров «қизгина қочиб келибди, ноиб бугун-эрта келиб, қишлоққа ўт қўярмиш» дер, бошқаси «Шу замонда қўш хотинни бошимга ураманми деб ўзи талоқ қилганмиш», деган гапни айтар, учинчиси «Мулла Маҳмуднинг ишқида келганмиш, икковининг касофатига қолмасак гўрга эди», дея ваҳима ичида шивирлар эди. Хайрият, миш-мишлар кўпам узоққа чўзилмади. Юртнинг бошида бундан кўра ҳам оғирроқ ташвишлар кўп эди, ана шуларга андармон бўлган қўшниллар сал кун ўтмай Гулнорани инутгандек бўлишди.

Эшон отанинг хонадонига эса, ташвиш кўпайганди. Жон ҳовучлаб яшаб турган бир пайтларида Гулноранинг келиб қолиши ҳаммаларини бир хилда ўйлантириб қўйди. Келинчакни беркитишни ҳам, очикда қолдиришни ҳам билишмасди. Беркитишса, ноиб астойдил ахтарса, бари бир топиб олади. Очикда қолдиришса, ҳозир нима кўп, қутурган қўрбоши, қиз ўғриси кўп, ўғирлаб кетишлари мумкин. Ташвиш тортаётганларини бир-бирларига сездиринмас, Эшон ота уларни мамнуният билан кутиб олгани учун бошқалар ҳам ўзларини мамнундек кўрсатишар эди.

Ҳуррият куни ҳамюртлари қатори Мулла Маҳмуд ҳам калтакланган. Яраси бошқаларникидан оғирроқ. Белидан юқориси томоғигача шишиб, иситмалаб ётибди. Қўшнилариининг айтишича, гоҳо ўзидан кетиб, алаҳлаётган эмиш. Гулнора унинг иситмалаб ётганини эрталаб эшитди. Эшитди-ю, бетоқат бўлиб қолди. Кириб кўргиси, ҳол-аҳвол сўрагиси бор. Лекин қандай қилиб киради. Эл-юрт кулмайди. Нима бўлганда ҳам бировнинг хотини у. Бошида эри бўлатуриб, унинг руҳсатисиз номахрам йигитни кўргани кирса, ҳай-ҳай, урфу одат бор-а!.. Борди-ю, яширинча кирса-чи, йўқ, Эшон ота, Отинбиби аялар ёмон отлиққа чиқади. Эл оғзига элак тутиб бўладими. Атайлаб олиб келган эканлар, яширинча киритиб юборишди, юртга касофати уради, дейишмайдами, дейишади!

Чошгоҳ пайтига бориб ҳовли анча ҳоли бўлиб қолди. Ташқари уйда Ҳалимаҳон билан Гулнора ёлғиз ўтиришарди. Ғўза тўла саватни сандал устига қўйиб, чигитни ажратиш билан машғул эдилар. Гулнора Мулла Маҳмуд ҳақида гап очмоқчи бўлар, аммо баҳона тополмасди.

— Опа, ҳуррият бўлган куни сиз ҳам бормингиз? — сўради Гулнора гапни узоқдан бошлаб.

— Бор эдим, — деб қўйди Ҳалимаҳон, — худди қиёмат қойим бўлди. Одамлар бир-бирини лойга қориб ташлашди-я!

— Ўлганлари ҳам бўлгандир?

— Қипчоқ Пандигонда кимнидир ўлдиришибди...

Гулнора гапнинг давомини Мулла Маҳмуд акасига уламоқчи эди, эплай олмади. Суюклисини ўйлаши билан юзи лавлагидек қизариб, хўрсина-

хўрсина жим бўлди. Унинг хўрсиниши Ҳалимаҳонга туртки бўлди, икковлари ўртасидаги ишқ можаросидан хабардор, икковларига ҳам бирдек ачиниб юярди.

— Ҳалиям уни... унута олганингиз йўқми? — дея секин сўраб қўйди Ҳалимаҳон.

Гулнора бошини кўтариб кулимсиради:

— Кимни айтаяпсиз?

— Мулла акамни-да.

Гулнора хўрсинди:

— Опажон, сиз менинг ўрнимда бўлганингизда нима қилардингиз, унута олармидингиз?

Ҳалимаҳон чиройли қошларини чимириб, оҳиста бош чайқади:

— Шайх Саъдий бир байтларида «Ишқ яраси оғир бўлур, васл анга даво турур», деб битганлар... Бунинг устига ноиб ҳам бобонгиз тенги бир киши экан, сизга ачинаман. Лекин қўлимдан нима ҳам келарди, фақат тасалли беришми? Тасалли эса, сингилжон, ишқ ўтини сўндирмайди, авж олдиради. Ноибникига қайтиб борасизми?

— Худо кўрсатмасин.

— Зўрлаб олиб кетсалар-чи?

— Чўнтагимда маргимуш бор, — йиғлаб юборди Гулнора, — ичаман-у, ҳаммасидан қутуламан-қўяман. Тўйдим бу дунёдан.

— Қўйинг, ундай деманг.

— Йўк, опажон, чиндан ҳам жонимга тегди. Тезроқ нариги дунёга бориб, меҳрибон аяжониму шўрлик дадам билан кўришсам, оёқларига бошимни қўйиб, юм-юм йиғлаб, ҳасратларимни айтсам дейман.

— Вой, уят бўлади-я!

— Опажон, бари бир кетаман. Тўйдим бу дунёдан.

— Бу гапингизни оппоқ дадам эшитиб қолсалар, хафа бўладилар.

— У кишига ҳам тирик товон бўлдим.

— Гулнораҳон, ҳаммамиз сизни бошимизга кўтараяпмиз, оппоқ дадам ўз қизларидан ҳам аъло кўрадилар-ку! Қани чўнтақларингизни кўрай-чи, рост айтган бўлсангиз нақ сочингизни юлиб оламан. Вой, ўлмасам, вой, шўрим, буни қаердан олдингиз?

— Кеча боққолдан олдирдим, — ҳамон йиғиси тўхтамасди Гулноранинг.

Ҳалимаҳон шалдиरोқ қоғозга ўралган маргимушни ўчоққа ирғитди-да, Гулнорани бағрига олиб, боши, елкаларини майин-майин силай бошлади. Дашном беришга ҳам, юпатишга ҳам ожиз эди шу пайтда. Лекин, унга, руҳи тушган, ўлим ёқасига бориб қолган қочоқ келинчакка кўнглини кўтардиган, умидвор қиладиган бирон гап айтгиси келарди.

— Туринг, Муллакамни кўриб чиқамиз, — деди ниҳоят, — аҳволи оғир эмиш.

Гулнора ҳиқиллашдан тўхтади:

— Қўшнилар кулишмасмикан?

— Боғ томондан, ҳеч кимга кўринмай кирамиз.

Гулнора жон-жон деб турган эди, эътироз билдирмади. Апил-тапил кийинишиб, бошларига катта рўмолларини ҳам ёпиб олишди. Боғ орқали чиқилса анча айланишга тўғри келарди. Лекин, на чора, энг бехатар йўл шу бўлганидан кейин, нима ҳам қилишсин. Гулнора Мулла Маҳмуднинг чорбоғига қадам қўйиши билан қўл-оёғи бўшашиб, ўзини ғалати сеза бошлади. Қизалоқлигида бу боғда кўп бўларди. Урик терарди, шафтоли ерди. Ҳандалак, бодринг олиб қочган пайтлари ҳам бўларди. Ҳозир эса боғ оппоқ қорга бурканиб, сирли мудраб ётибди. Мулла Маҳмуднинг ҳовлиси тўла талаба экан: бири қор кураяпти, бири куракдан қочган қорни катта супурги билан супураяпти, кимдир ўтин ёради, кимдир уни қўлтиқлаб ичкарига ташийди. Мулла Маҳмуд шуларни усули жадидда ўқитаман деб калтак еди, шуларни деб, мана, беҳуш ётибди.

— Ичкарида ким бор? — сўради Ҳалимаҳон.

Талабалар бошига қора жун рўмол ёпинган бу аёллар ҳовлида тўсатдан пайдо бўлиб қолганидан ҳайрон бўлишди. Каттароғи жавоб қайтарди:

— Муллакам, Муллабобом...

Ҳалимаҳон Мулла Маҳмуддан ҳам, бир жойда ётиб қолган дадаси — Мулла бободан ҳам қочмасди. Бузрукхўжа ўртоқларининг ҳеч биридан қочма деб тайинлаб қўйган. Ичкарига киратуриб бошидан рўмолини олди:

— Ассалому алайкум, Мулла бобо!

— Э келинпошша, ке, қизим, ке! — Мулла бобо ўғлига ўхшаб жуссаси кичкина бир киши эди. Узоқ ётиб қолганидан озиб-тўзиб кетган, соқоли ҳам ўсиб, эҳтимол шу туфайлидир, қизалоқлар ўйнайдиган соқолли қўғирчок-

деккина бўлиб қолганди. Танчанинг дарича томонида ётган экан. Қўлига таяниб, ўрнидан турабошлади. «Йўқ, юқорига чиқинглар, — деди энтикиб, — Ҳалимахон, тахмонда яқандоз бор, ўзинг ол, қизим. Ҳа, баракалла! Қани, ўтиринглар-чи, илоё овмин, қадам етди, бало етмасин, ғарибларни йўқлаганларни яратганнинг ўзи йўқласин, оллоҳу акбар. Заб чиқибсан-да, қизим, қалай, Сулаймонхўжа тузукми?»

— Оёққа туриб қолдилар, — секингина деди Ҳалимахон.

— Э, хайрият-ей, бу қизимни танимай турибман?

— Қани, танишга қаракат қилинг-чи.

— Э, келиним-ей, хонларнинг қизидек башанг кийиниб олибди, қаёқдан ҳам танирдим. Шаҳардан келган меҳмон бўлса керакда?

Гулнора бетини очмаганди. Танча четига қимтинибгина ўтириб, уйнинг тўри томонида оёқларининг учини танчага тикқан кўйи ухлабми, хушидан кетибми ётган Мулла Маҳмудга рўмолининг очиқ жойидан ўгринча қараб-қараб олаётганди. Қизалоқлигида кўп кирарди бу уйга. Уша пайтларда ҳам худди ҳозиргидек чуқур тоқчалар лиммо-лим китоб бўларди. Яна кўпайибди. Тахмонга, кўрпа ўрнига ҳам бетартиб китоб тахлаб қўйишибди. Ота-боланинг ёнларида ҳам очиқ китоблар бор. Уқиб ётишган бўлса керак. Мулла Маҳмуднинг узоқ дард тортганидан бўлса керак, юзи кичрайиб, бир бурдагина бўлиб қолибди. Кўзлари юмиқ. Нафас олиши қийин бўлаётгани шекилли, кўкраги темирчининг дамидек кўтарилиб тушяпти.

— Гулнора қизингиз-ку! — негадир жуда бир қувноқ овозда деди Ҳалимахон.

— Ҳалимахоннинг Гулнорами?

— Сизлардан ҳол-аҳвол сўрагани чиқди.

— Вой, тентаг-ей, ўз дадангдан қочсанми, оч бетингни! Эсон-омон турибсанми? Кеча укаларингни кўрувдим, кап-катта йигитлар бўлиб қолишибди, лекин рўзғорингни ташлаб кетиб, чакки қилибсан. Ўзинг чиқмаганингда биров орқали айтирдим. Ҳалиям бўлса қайтиб бор. Э, болам, иложи бўлса, чумчуқиям уйи бузилмасин бу замонда.

Мулла Маҳмуд эзилган жойлари мадда олиб, маддадан бутун борлигига иситма тарқаб, хушёрлик билан беҳушлик оралиғидаги бир ҳолатда ётаркан, бўлаётган воқеалар худди тушида юз бераётгандек, шууридан ташқари, маъносиздек туюлаётганди. «Гулнора» деган сўзни яққол эшитгандек бўлди. Кўзини очиб, қизга маъносиз тикилиб қолди.

— Ана кўзлариниям очдилар, — деди Ҳалимахон худди бунга ўзи сабабчи бўлгандек хурсанд бўлиб, — тузукмисиз, Муллака?

Мулла Маҳмуд Ҳалимахонни таниди-ю, жавоб қайтаролмади. Фикрини ифодалайдиган сўзлари бошининг қаеридадир қотиб қолгандек эди. Кўзидан ёш оқиб туша бошлади. Ёш, афтидан, қотиб қолган сўзларни эритиб юборди шекилли:

— Тузукман, — дея пичирлади.

— Уғлим, бошингни кўтар. Қўрқитиб юбординг-ку мени, — гап қўшди Мулла бобо. — Мана, меҳмонлар келишди, Гулнора синглинг ҳам келган.

— Гулнора... — шивирлаб қўйди Мулла Маҳмуд.

Икковларининг умид, алам, гинахонликка лиммо-лим нигоҳлари дуч келди-ю, негадир шу заҳотиёқ яна икковлари ҳам юзларини тескари ўгириб олдилар.

— Тузукмисиз? — ўзининг овозидан ўзи уялиб деди Гулнора.

— Кеча укаларинг чиқувди... — энтикиб деди Мулла Маҳмуд, — Ҳалимахон... Сандиқда ёнғоқ бор... Олинг... Гулнора яхши кўради... Кўкрагим қисаяпти... Олинг... Гулнора, яхши келибсан, орқамдан йиғлайдиган ҳеч кимим йўқ эди! Дада, Гулнора келса ёнғоқдан бериб туринг... болларига ҳам беринг.

Мулла Маҳмуд яна ўзидан кетди. Кичкина боши бир томонга оғиб тушди. Учовлари ҳам йиғлаб юбордилар. Мулла бобо сургалиб бориб, ўглининг юзига юзини босди:

— Йиғламанглар, худо шифо берса, ҳеч гап эмас.

— Табиб қақиртирмадингизми? — эсига тўсатдан шу гап келиб қолди Ҳалимахоннинг.

— Шаҳар узоқ-ку, қизим, — чол сургалиб яна ўрнига қайтди, — табиб отлиққа йўғ-у, бизга йўл бўлсин. Ҳеч вақоим йўқ ҳозир.

— Менда бор, — тўсатдан тилга кириб қолди Гулнора, — оппоқ дада, менда тилла тақинчоқлар кўп. Мана, биллагузукларимни олинг, заргарлар ҳар биттасига иккитадан от беради, дейишувди...

Мулла бобо «Бу қанақа бўлди-а?» дегандек қошларини чимириб Ҳалимахонга тикилди. Ҳалимахон ҳам нима дейишини билмасди. Қўқон зар-

гарлари гоят нозик ишлаган билагузуклар сандал устида, даричадан тушаётган нурда ял-ял ёниб турарди.

— Оббо қизим-ей, — деди-ю, Мулла бобо у ёгига сўз тополмай яна жим қолди. Йўқ дея олмас эди. Шу зорманда яккаю ёлғиз ўғлини ўлимдан олиб қолиши ҳам мумкин. Хўп ҳам дея олмас эди: ахир у бировнинг буюми, ноиб билиб қолса нима бўлади!

Эшон ота билан маслаҳат қиладиган бўлишди. Агар у киши ризолик берсалар, ҳовлида ўтин ёраётган талабалардан бирининг дадасида от-арава бор, отлични шаҳарга жўнатадиган бўлишди.

— Гулнорахон, энди кетайлик, — ўрнидан турабошлади Ҳалимахон, — ҳолванинг ози ширин.

— Ҳеч бўлмаса... кўзларини очсинлар.

Ҳалимахон Гулнорани қўлтигидан олиб ўрнидан аранг турғазди. Гулнора қалбини тушуниб, эл-юрт таънасида қўрқмай, унга раҳнамолик қилган, бир нафас бўлса ҳам кўнглини яйратиб, дилини шод қилган опасининг ортидан эргашиб ғарч-ғурч қор босиб бораркан, ҳамон Мулла Маҳмуд акасини ўйларди. «Э, худо, унинг дардига шифо бер, омон қолсин. Узоқдан бўлса ҳам қорасини кўриб юрсам бас. Э, парвардигор... уни паноҳингда асра! Болалигимда ёнроқни яхши кўришимни ҳали ҳам эслаб юрган экан, унутмабди... Мен ҳам унутолмадим, унутолмайман. Агар, мен бечорани кечиришса, келиб унга ёру вафодор бўлардим. Сочларим билан ҳовлисини супуриб, кўз ёшимдан сувлар сепардим. Майли, элу юрт кулса кулар, олдига ҳар куни чиқаман. Қошида ўтириб бошларини силайман. Кетмайман, энди ҳеч ёққа кетмайман...»

Туш пайтига бориб табибни олиб келиш учун Қўқонга арава жўнади. Савобдан бенасиб қолмайин дея аравакашга Эшон отанинг ўзи ҳамроҳ бўлиб кетди.

Қўмита раисининг қарғиши

Қўқондан келган табиб инсофли бир киши экан. Даволашга киришишдан олдин олган совғасининг қиммати баланд бўлгани учун эмас, йўқ, отнинг қорни тегадиган даражада қалин қор ёғиб Қўқонга жўнаб кетиши мумкин бўлмагани учун ҳам эмас, йўқ, ҳуррият куни калтакланган кишиларнинг тақдирига ачинганлиги учун бу ерда уч ҳафта қолиб кетди. Шу уч ҳафта давомида кўпларни оёққа турғизди. Оёққа турганлардан бири инқилоб Қўмитасининг раиси Мақсуд қори эди. Ўрнидан турсолиб яна маҳкамага қараб югурди. Мулла Зариф мингбоши маҳкаманинг иккала хонасини ҳам эгаллаб, мингбошилигини яна тиклаб олган эди. Мақсуд қори эшик тепасидаги «Пандигон мингбошиси мулла Зариф» деган лавҳани кўрди-ю, лекин олиб ташлагани юраги дов бермади. Орқасига қайтиб, Қўмита аъзоларининг уйига бирма-бир кириб чиқди. Бабушкиндан, Фарғона ишчилар отрядига қўшилиб Эргаш қўрбоши, Раҳмонқулларга қарши жангларда иштирок этиб юрган Бузрукхўжадан кетма-кет номалар келган эди. Аъзоларга ўқиб берди. Уша' куни Қўмита яна оёққа турди. Маҳкаманинг бир хонасида мингбоши, бошқасида Мақсуд қори ўтириб олишганди. Идора талашини уч кун давом этди. Шу талашувлар пайтида бир-бирига ўчакишиб ўттиздан ортиқ фармон беришди.

«Фармон»

Ушбунни фуқарога маълум қиламанким, шу дақиқадан эътиборан Пандигон мингбошилиги бутунлай тугатилиб, маъмурият инқилоб Қўмитаси ихтиёрига яна ўтди. Фуқарони инқилобни қўллаб-қувватлашга чақираман. Инқилоб Қўмитасининг раиси — Мақсуд қори».

«Фармон»

Пандигонда инқилоб Қўмитаси ҳеч қачон бўлган эмас. Элу улусни кофирлар йўлига бошловчи Мақсуд қорининг ўзи ғирт тенгак бир кимсадир. Жиннилар ва кофирларнинг йўлига юрилмасин. Дини имонимизни эҳтиёт сақланг.

Мулла Зариф мингбоши.»

«Фармон»

Инқилоб Қўмитаси фуқарога маълум қилади. Аввалда давлатмандлардан тортиб олиниб батракларга тақсимланган ерлар яна йўқсилларга қайтарилади. Ер олганлар ва олишни хоҳлаганлар зудлик билан рўйхатдан ўтмоқлари даркор.

Инқилоб Қўмитасининг раиси — Мақсуд қори».

«Фармон»

Бировларнинг мулкига кўз олайтирган инқилобчиларнинг айтгани кифур. егани ҳаромдир. Ҳаромхўрларнинг фармони бажармоқ гуноҳи азимдир. Ўзгалар ҳақини еганларнинг жойи дўзахдир. Дўзахиларга ўлим!
Мулла Зариф мингбоши.»

«Фармон»

Қиш эрта тушиб қаҳратон авжига чиқди. Кўпларнинг егани нони, қалагани ўтини йўқ. Бармоғининг кирини сўриб, оёғини эски тўшакка ўраб ўтирибдир. Омборлари тўлиб-тошиб, орган ғалласини олиб йўқсилларга тарқатмоқ ниятда саккиз тўда тузилиб, ҳар тўдага Қўмитанинг жойлардаги вакиллари масъул этиб тайинлансин.

Инқилоб Қўмитасининг раиси — Мақсуд қори.»

«Фармон»

Қиш совуғини баҳона қилиб элни талашни, юрт тамадди қилиб турган дону дунни кофир большевойларга жўнатишни ва шу йўсин Пандигон халқини очдан ўлдиришни ният қилган инқилобчиларни қайси кўчада пайдо бўлса, ўша ерда қоракалтак қилиб ўлдиришга фармон бераман.

Мулла Зариф мингбоши.»

Фармонбозлик, ва демакки, шу фармонлар орқали халқни ўз томонига ағдариб олиш учун олишув авжига чиқиб борарди. Бора-бора инқилобчилар зўр келишиб, мулла Зариф мингбошининг ашқол-дашқолларини ҳовлига чиқариб ташлашди-ю, иккала хонани ҳам баробар эгаллаб олишди.

— Хў, Қори, билиб қўй, Зокир қўрбоши қиличдан ўтказди ҳаммангни, — деб ер тепинди мулла Зариф мингбоши.

— Сен ҳам билиб қўй, большевикларнинг лак-лак қўшини бор, — жавоб қайтарди Мақсуд қори.

Пандигонда ҳокимиятни яна қўлга олганлари учун қўмитачилар ўзларида йўқ хурсанд, гарчи ҳуррият куни еган калтакларининг асорати бутунлай кетмаган бўлса-да, кайфиятлари балан эди. Мадумар карнайчини томга чиқариб карнай чалдирдилар. Эгаси кўчиб кетган ҳовлидек ҳувиллаб қолган чойхонани супуриб-сидириб катта томоша кўрсатиш учун тайёргарлик кўра бошлашди. Мақсуд қори маҳкамада тунаб қолишга ҳозирлик кўриб, Рустам бободан танчага ўт қилиб солишни илтимос қилаётган эди, тўсатдан ташқарида отнинг кишигагани эшитилиб қолди. Хиёл ўтмай хонага кетма-кет икки йигит кириб келди. Икковининг ҳам эғнида беқасам тўн, оёғида хиром этик, бошларини кўк шоҳи қийиқ билан чиройли боғлаб олишибди. Елкаларида қўш оғизли милтик, кўкракларида патронтош. «Қўрбошилар!» деб ўйлади Мақсуд қори. Уйладию оёқларидан дармон кетиб ўтириб қолди.

— Мақсуд қори сенмисан? — сўради қўрбошилардан бири.

— Менман, — паст овозда деди Қўмита раиси.

— Тур ўрнингдан.

— Уғлим тенги бола... мени сенлама!

— Қўрбошини ўрнингдан туриб қаршилашни ўрган. Тур!

Қўрбоши елкасидан милтигини олаётганди, Мақсуд қори ижирганибгина ўрнидан турди.

— Сенга Зокир қўрбоши жанобларидан фармон келтирдим. Жавобини саҳарда оламан. Соқчи йигитингга айт, биз келганда ит бўлиб ирилласин, итдек отиб ташлайман!

«Мўйлови ҳам чиқмаган йигитча-я, — деб ўйлади Мақсуд қори қўрбошилар чиқиб кетгач, — дағдағаси эса Худоёрхонниқидан қолишмайди. Менга ўхшаган бир йўқсилнинг боласи бўлсанг керак. Амалга миниб қутуриб кетибсан, машойихлар одамнинг қанақалигини амал бериб синаб кўр деган эканлар... Ҳе, амал тегмай қирилиб ўл ҳамманг».

Қўмита раиси қўрбошидан келган фармонни, негадир, ўқигиси келмай, анчагача ўй суриб ўтирди. Ҳойнаҳой, яхши гап айтилмагандир. «Камбағалнинг оғзи ошга етганда бурни қонаркан, — яна ўй сура бошлади Мақсуд қори, — бурнимни яна қонатишадиганга ўхшайди. Мингбоши Риштонга от чоптириб кетди, дейишувди-я. Қўрбошига борган экан-да. Энди мен ҳам бўш келмайман. Ўлсам ўламан, лекин сенларга ён бермайман...» «Пандигон элликбоши Мақсуд қорига, — дея бошланибди фармон. Элликбоши билан инқилоб Қўмитасининг фарқига бормади-ю, деб ёғинди Қўмита раиси, яна бу киши қўрбоши эмишлар, — ушбу фармонни олишинг билан уни тезда бажар. Эртага нонушта пайтигача ўнта от, ўнта милтик, йигирмата беқасам тўн, йигирма

жуфт хиром этик, минг боғ беда, минг танга пул тўплаб менинг йигитларим орқали бердириб юбор. Фармоним вақтида бажарилмаса уйингни вайрон, бошингни талқон қиламан. Бармоқ босдим, Сардори аъзам Зокир қўрбоши.

«Сардори аъзам бўлмай ўл, — фармон битилган қоғозни гижимлай бошлади Мақсуд қори, — кечагина бировларнинг уйдан тухум ўғирлаб хомича ютиб юрардинг. Энди «Сардори аъзам» бўлиб қолдингми. Падарингга минг лаънат, қароқчи, ўғри! Отанг ҳам ўғри эди, энди сен чиқдингми? Унта от эмиш... тавба! Қўмитада от нима қилсин, ўзимиз қарнайчининг эшагини галма-галдан миниб юрибмиз-у. Унта милтиқ дейди-я, милтиқ сенга ўйинчоқ бўлти-да, каллакесар! Қаёқдан оламан уни Халчабибининг тандири ёнидаги косовни жўнатаманми, э оғзингдан лахта-лахта қонинг келгур. Минг танга пул жўнатармишман, минг танга-я! Бутун Пандигон элини тўплаб Қўқонгача орқасидан тепиб борсам хемири тушмайди-ю, ўшанча пулни қаёқдан оламан, нос пулига чақа тополмай бошим қотиб турибдию...»

Мақсуд қори камоли алами ошганидан йиғламоқдан бери бўлиб ўтираркан, тўхтамай қарғаётганини ўзи ҳам сезмасди. Боши қотиб қолганди унинг. Қўрбошининг фармонини Қўмита аъзоларига маълум қилсаммикан деб ҳам ўйлади. Йўқ, бу нотўғри, дея дарҳол фикридан қайтди. Уларни аранг йиғиб олди. Қўрбошининг дағдағасини эшитиб, аъзолар жонини эҳтиёт қилиш учун яна тарқаб кетиши мумкин. Идора эртага яна хувиллаб қолади. Йўқ, фармонни уларга ошкор қилмагани маъқул. Лекин нима бўлганда ҳам бир иложини қилмоқ даркор. Нима қилса бўларкан? Борди-ю, ёрдам сўраб Қўқонга одам жўнатса-чи? Йўқ, улгурмайди, муҳлат тонгги пайтгача.

— Овмин, қон қусганингни ўз кўзим билан кўрай! — яна қарғаб қўйди Мақсуд қори.

Борди-ю, ўзини панага олса-чи, ҳа-ҳа, худди шундай қилгани маъқул. Қўрбоши йигитларини бир-икки бор юборади, тополмагач, ҳафсаласи пир бўлиб кетади-қолади...

Мақсуд қори беркинишга қарор бериб уйига жўнади. Бирор жойга беркиниш олдидан болалари, хотини билан хайрлашиб олмоқчи эди. Хотини «Нега энди ҳадеб бемаҳалга қолаверасиз» дея жавраганча пайпасланиб чироқ ёқди. Кетидан «Вой ўлмасам, рангингиз бир аҳволда, яна уришдимиз?» — деб сўради. Болаларининг ҳаммаси бир кўрпада, бир меъёрда пишиллаб ухлар эди. Қори энгашиб ҳаммаларининг бошларидан ўпиб чиқди. Сўнг ҳамёнини очиб хотинига пул узатди...

— Эрталаб болаларнинг нонуштасига иссиқ нон билан нишолда олиб бергин.

— Тинчликми ўзи, гапирсангиз-чи, — қистади хотини.

— Бир-икки кунга кетяпман.

— Яна қаёққа? — ваҳимага туша бошлади Хонзода бегим.

— Болаларга яхши қарагин.

— Товба.

— Кейин, аяси... — Мақсуд қори ортиқ гапиролмади. Йиғи келиб томоғини хиппа бўғиб қўйди. Фарзандларини ташлаб кетгани кўзи қиймаётганди. «Хотиним билан болаларимни гаровга олса-я, эринг келгунча ҳеч ёққа чиқмайсан деб қамаб қўйишса-я! — дея ўйлаб борарди Мақсуд қори Қўмита томон қайтаркан, — йўқ, қочмайман. Қочсам Қўмитанинг аҳволи нима бўлади. Менга тикилиб келган балога бошқаларни дуч қиламанми, эл-юрт нима дейди, номард қириб демаядим. Мен кетсам мулла Зариф дарров маҳкамага кириб олади. Кириб бўпсан энди, биткўз!»

Қори алаמידан ёниб, назик бармоқларини муштга тукканча маҳкамасига кириб борди-ю, чироқнинг пилигини кўтариб, қўрбошига жавоб ёзгани ўтирди. Кўксидаги аламни оппоқ қоғоз бетига тўқа бошлади: «Яқин кунларда ҳаммаҳалла болалардан калтак еб, иштонингни халта қилиб юрардинг, ўша кунларингни унутдингми, нонкўр! — Йўқ, сал юмшоқроқ ёзишим керак, деб ўйлади Мақсуд қори сўнг «Сардори аъзам қўрбоши жанобларига» деб ёза бошлади-ю, сатқай «Сардори аъзам» кет, деб бунисини ҳам йиртиб ташлади. Қайта-қайта ўчириб, қайта-қайта ёзиб, ниҳоят кўнглидаги бир ёзувни тайёрлагандек бўлди, оққа кўчира бошлади:

«Зокир қўрбоши! Фармонингни олдим. Аввало шуни маълум қилайки, мен элликбоши эмас, инқилоб Қўмитасининг эл сайлаб қўйган баобрў раисидурмен. Қўрбошиларга эмас, Қўқон инқилоб Қўмитасига тобедурман, ва демак, сенинг фармонинг мен учун вожиб эмасдур. Менга энди фармон жўнатарман. От сўрасанг эшак, милтиқ сўрасанг косов, тўн сўрасанг кафанлик жўнатурман!

Пандигон инқилоб Қўмитасининг раиси Мақсуд қоридурман.»

Жавоб мактубини оққа кўчириб улгурмасидан ҳовлини отларнинг дупури қоплаб кетди. Мақсуд қори белини маҳкам боғлаб ўрнидан тура бошлади. Хо-нага бир йўла олти йигит ёпирилиб кирди.

— Фармонни бажардингми? — сўради оқшомги қўрбоши.

— Қўрбошига мен мактуб тайёрлаб қўйдим, — жавоб қайтарди Қўмита раиси.

— Бер бу ёққа, — қўлини узун чўзди қўрбоши, — қўл-оёғини боғлаб отга ёппа қилинглар!

— Соқчини-чи? — сўради тобеларидан бири.

Қўрбоши мактубни қўлтиғига солатуриб буюрди:

— Орқага олиб ўтиб, бўғизла!

Мақсуд қорининг ўлими

Риштон музофотини ўз мулки деб эълон қилган ва шу ерли мулкдорлар томонидан Сардори аъзам деб улуғланаётган Зокир қўрбоши, Сарқўрғон томонларда ҳарака қилаётган Мадумар қўрбоши, Ёйилма даштларидан тортиб то Ултармагача бўлган ўзбек, қирғиз қишлоқларининг хўжайини ўзимман деб юрган Муслим қўрбошилар ниҳоят, сендан мен зўр дея калла талашини бас қилиб ярашишга қарор қилдилар. Зокир қўрбошига ҳозирча бас келиб бўлмайди. Буни Мадумар ҳам, Муслим ҳам яхши билишади. Зокирнинг икки пулемёти, пулемётдан бехато отадиган турк мерганлари, йигитларига ҳарбий машқ бераётган оқ аскарлари ҳам бор. Йигитларининг сони ҳам уч юздан ошиб кетди. Ҳозирча унга тобе бўлишдан ўзга иложлари йўқ. Аммо ҳар иккови ҳам пайти келса Зокирни ўлдириб ўзим Сардори аъзам бўлиб оламан деган пинҳоний бир ният билан тобеликка рози бўлаётган эдилар.

Зокир қўрбошининг ҳам талайгина орзулари бор. «Ҳар икки қўрбошини ўзимга бўйсундириб олсам, — ўйлайди у, — йигитларимнинг сони беш юзга етади. Бир кечада Тўйчи қўрбошини йўқ қилса бўлади. Ана ундан кейин Амир-алмуслимин Эргашга қарши юриш бошлайман. Бир томондан большевойларнинг аскарлари, бир томондан мен ҳужум бошласак, қўрқоқ, латта Эргаш узоқ дош беролмайди. Эргашга ҳужум қилмоқчи эканимни большевойларга аввалдан маълум қилиб қўяман, уларнинг ишончини қозониб олишим керак. Кейин большевойлар, ҳонаҳой бизга қўшил, таслим бўл дейишади. Рози бўламан. Таслим бўлиш учун икки минг йигитим билан Қўқонга кириб бора-ман-да, гафлатда қолган ревкомнинг кулини кўкка совураман. Худо хоҳласа, ўзим Қўқонга хон бўламан. Хонлик тахтида ҳеч бўлмаса, бир кунгина ўтирсам эди...»

Уч қўрбоши бир-биридан чўчиб турганлари учун, мабодо бир қор-қол юз бергудек бўлса, қочиб кетишга қулай бир манзилни танлашди. Қишлоқ эмас, йигирма-ўттиз уйдан иборат қўрғонча эди бу манзил. Қўрғончага эрталабдан бошлаб тўда-тўда отликлар кириб кела бошлашди. Улгургани кимнингдир уйига қўнди, отига хашак солди. Улгурмагани бедовини дуч келган дарахтга боғлаб, иккитадан, учтадан бўлиб суҳбатлаша бошладилар. Ҳар жой, ҳар жойга ғўлаларни устма-уст қалаб ўт ёқиб юборганлар. Гулханлар ёнида қўйлар сўйилмоқда. Қирқ қулоқли қозонларнинг бирида палов, бирида биқирлаб шўрва қайнаб турибди. Қўрбоши қанча бўлса, нияти ҳам шунча. Бири отаси амалдан тушиб қолгани учун кимдандир ўчини олмоқчи, бири бобоси-ю, бобокалонларидан мерос келаётган еру мулкка йўқсиллар кўз олайтиргани учун, ўша кўзларни ўйиб олмоқчи, учинчиси, большевойлар динсиз, ўзгаларни ҳам динсиз қилмоқчи дея қаттиқ ишонгани учун дини имон дея қилич яланғочлаб чиққан. Яна бири, Фарғона музофоти фарғоналикларга бўлиши керак, йўқолсин келгиндилар, дея от ўйнатиб юрибди. Ораларида шу баҳонада зора мен ҳам бойиб олсам деб босқинчилик қилиб юрганлар ҳам, елкасига мажбуран милтиқ таққанидан буён, қаёғидан отишни билмай, шунчаки от ўйнатиб юрганлар ҳам, ҳамма қўрбошига йигит бўлганда, мен қараб тураманми дея уларга қўшилиб олганлар ҳам кўп...

Қўрғонча эллиқбосининг бир йўла қирқ-эллик киши ош еса бўладиган катта меҳмонхонасида Сардори аъзам ўтирибди. Уртадаги чорчўпга катта гулхан ёқилган. Алангасини тепадаги туйнук гувиллаб тортиб турибди. Сардори аъзамнинг ўнг томонида пири муршид Хон эшон, чап томонида елкасига погон таққан, русми, татарми эканлигини билиб бўлмайдиган ёш офицер тўра; юртнинг бою бадавлатлари, каттаю кичик амалдорлари ҳар учовларига жимгина қулоқ солишади. Пандигонлик Абдурахмонбой билан мулла Зариф мингбоши кечикиб келганлари учунми ёки мавқеларига моси шумиди, ҳар қалай, қуйроққа чордана қурганлар. Меҳмонхона тўрида, Сардори аъзамга яқинроқ

бир ўринда паҳлавонлардек улкан гавдали, елкалари кенг Мадумар қўрбоши; қотма, теракдек новча, ҳатто ўтирган ўрнида ҳам бошқаларидан бир газ баланд кўринаётган Муслим қўрбошилар жой олишган.

Мадумар қўрбоши бир қўзғалиб олди:

— Сардори аъзам, гарчи ёш бўлсалар-да, ғоят тадбиркор бир йигитдилар, — шундай деб даврадагиларга бир-бир назар ташлаб чиқа бошлади Мадумар, — дини-имонимизни ҳимоя қилмоққа бел боғлаган эканлар, йигитларим билан хизматларига бел боғлаб келдим. Неки фармон берсалар, мен учун қонуни илоҳийдир.

Гап навбати ўзига келганини билиб Муслим қўрбоши чорданасини бузиб чўккалаб ўтирди. Отнинг калласидек узун боши нақ уйнинг шипига тегай деб қолди.

— Сардори аъзам, — дея қўлини кўксига қўйиб ёнбошига, Зокир қўрбоши томонга таъзим қилди, — ниятингиз улуғ, келгиндиларни Фарғонадан қувиб чиқармоқдир. Дажжолдек бостириб келаётган большевойларни қишлоқларга киритмасликдир. Мен ҳам йигитларим билан хизматингизга тайёрман.

Сардори аъзам салтанатида Хон эшонга ғоят улуғ лавозим теккан — диния ишлари бўйича бош нозир этиб тайинланган. Бош нозир сифатида ҳамиша қўрбошининг ўнг тарафида туради, биринчи бўлиб сўзлаш ҳуқуқига ҳам эга. Қайси юртга бориб тушилмасин, дарҳол фуқарони тўплаб, ваъз айтади. Муслмонларни ғазавотга чорлаб, Муҳаммад пайғамбарнинг байроғини баланд кўтаришга чақиради.

Эшон ваъз айта бошлади. Бирлашмоқнинг ҳосияти, аҳилликнинг фазилати хусусида анча ҳикматлар келтирди. Мадумар билан Муслим қўрбошиларни Фарғонанинг мардонатор фарзанди, тангрининг ардоқли бандаси, пайғамбарнинг суюкли уммати деб улуғлаб, охирида қуръондан бир оятни тиловат қилиб, савобини дин йўлида жонидан ҳам кечишга тайёр турган ушбу мажлис аҳлига бағишлади.

Сардори аъзам енгил қарсақ чалди. Остона ортида мулозим кўринди:

— Сарполарни келтиринг!

Ҳар икки қўрбошига бир хилда сарпо кийгизилди: зарбоб тўн, симобий салла. Елкаларига бешотар милтик, ёнларига япон тўшпончаси тақилди. Мажлис аҳли гур этиб ўридан туриб, муборакбод қилди.

Зокир қўрбоши қарсақ чалди.

— Бандиларни келтиринг.

Мақсуд қорини олиб кирдилар. Яланғоёқ, ички кийимда. Қўрбошилар йўлда калтаклашган бўлса керак, юзлари ёрилган, қўйлагига оққан қон қотиб улгурмабди, билчиллаб турибди. Зокир қўрбоши уни таниди. Таниди-ю, афтини ғалати жийириб:

— Ким бу? — деб сўради овозига салобатли оҳанг бериб.

Мақсуд қорининг қўлини боғлаб, отига ўнгариб йўл-йўлакай калтаклаб келган қўрбоши шошилиб жавоб қайтарди:

— Пандигон ревкомининг раиси.

Сардори аъзамнинг қуюқ қошлари хунук қимирилди:

— Ревком?!

— Худди шундай, жаноблари.

— Ревком ҳалигача тугатилмаганми?

Қуйроқда ўтирган мулла Зариф мингбоши Абдурахмонбой билан зимдан кўз уриштириб олди. Сўзлаш учун Сардори аъзамдан рухсат сўради.

— Гапиринг, — буюрди Сардор.

— Биз тугатган эдик, — мулла Зариф мингбоши ўридан туриб узиб-узиб гапира бошлади. — Бу юмард ўзига ўхшаган... яланғоёқларни тўплаб олди... Яна элни талаяпти. Мана, бой жаноблари айтсинлар.

Абдурахмонбой, рост, деганек саллалаи бошини қимирлатиб қўйди.

Мақсуд қори тонг пайтидан буён хўрлик азобини тортмоқда эди. Уғли тенги бир йигитча уни беҳурмат қилиб, уриб-сўкиб, қўлини орқасига боғлади. Бу ерга келтиргач, кимнингдир молхонасига қамади. Туф десанг тупугинг музлаб қоладиган шу совуқда устки кийимларини ечиб олди. Мана энди бўлса куни кеча тухум ўғирлаб ютиб юрган бир бола уни сенлаб гапиряпти! Йўқ, алами, хўрлиги фақат шундагина эмас, анови бир-биридан башанг кийиниб, савлат тўкиб ўтирганларнинг хўмрайиб қарашлари, Абдурахмонбой билан мулла Зарифнинг хўш; аҳволинг қалай энди, дегандек гердайиб тантанавор боқишлари, ана шу мақтаниб қўнғир пўстинини, мовут чакмони-ю, сувсар телпагини кўз-кўзлаб ўтирганлар қаршисида яланғоёқ, қўйлакчан бир ҳолатда ожиз-нотавон кўринаётгани унинг қалбини хўрлигу аламга лиммо-лим тўлдирмоқда эди. Хўрлиги ошган сари унинг қалбида одам боласини юқори

кўтарадиган, аламларни босиб, оғриқларни тарқатиб улуглайдиган бошқа бир туйғу — гурур ҳам ўсиб бормоқда эди. Ҳаммасининг бетига тупургиси, ҳаммасига лаънатлар айтгиси кела бошлади.

— Сен бизга тобе эмасмисан? — сўради Сардори аъзам.

— Мени сенлама, — бошини баланд кўтарди Мақсуд қори, — ўғлим тенги бир боласан.

— Айт, бизга бўйсунасанми, йўқми?

— Сенлама деяпман. Сен қўрбоши бўлсанг, мен инқилоб Қўмитасининг раисман. Менам катта одамман.

Утирганлар ваҳима ичида бир-бирларига қараб «Ҳай-ҳай, шундай улуг сардорга гап қайтариб бўлармикан!» дея бош чайқаб қўйишди. Зокир қўрбоши сакраб ўрнидан туриб кетди:

— Фармонимни нега бажармадинг?

Қўрбошининг дағдағаси Мақсуд қорининг қалбида туғилиб, бутун борлигига ёйилиб, томирларига қувват, юрагига далда бўлиб бораётган гурурини кучайтириб юборгандек бўлди. Шу пайтда у ожизлигини эмас, қаршисида чақчайиб турган қўрбошидан устуңлигини исботламоқчи ва шу йўл билан ўзлигини, инсоний қадр-қимматини анови хунук тикилиб турган ёвуз кўзлардан ҳимоя қилмоқчидек эди:

Мен сенга тобе эмасман.

— Нима?!

— Кармисан, тобе эмасман, деяпман.

— Отиб ташлайман!

— Сен мени отсанг, сени большевиклар отади. Билиб қўй, Қўқонда лаклак аскарларимиз бор. Бугун-эрта буёққа юриш қилади. Отахонимиз Ленин замбарак жўнатган. Оташаравада ўн тўртта замбарак келаяпти. Ана унда кўраман сенинг аҳволигингни.

— Тилингни тий!

— Тийсам, тиймасам бари бир бошимни ейсан. Бу ерга мени зиёфат қилгани олиб келганинг йўқ. Ташқарига қурган дорингни кўрдим. Билиб турибман, осасан мени. Камбағалнинг аҳволи шу! Билиб қўй, ўзинг ҳам камбағалдан чиққан эдинг, энди мана бу мингбошиларга хизматкор бўп қолдингми? Аравамнинг орқасидан эргашиб юриб, амаки, ҳолвага пул беринг, деб юардинг, эсингдан чиқибди-да? Камбағалга амал тегса, кўзи кўр бўп қоларкан-да!

Сардори аъзам жазаваси тутиб сўзлаётган Мақсуд қорининг қоқ миясини мўлжаллаб ўқ узди:

— Мурдасини дорга осиб қўйинглар, — деб буюрди йигитларига, — токи бошқаларга сабоқ бўлсин.

Йўловчилар

Скобелевдан келган кўнгилли ишчилар отрядига қўшилиб аввал Амирал-муслимин Эргаш қўрбошига, сўнг Сирдарёнинг ўнг ҳам чап қирғоқларини ўз ичига олган, мустақил пошшолик тузиб олмоқ ҳаракатида юрган Раҳмонқул қўрбоши йигитларига қарши жангларда қатнашган Бузрукхўжа Муртазининг сўрови, Қўқон ревкомининг ижозати билан Пандигонга қайтмоқда эди. Елғиз эмас. Муртазин, хабарчи Зулфиқор учовлари келишяпти. Отларини йўлда олдириб қўйишган. Пиёда келишяпти. Кўройдин бир кеча. Осмон тўла паға-паға булутлар. Худди савағичдан қочган пахтадек титилиб, кўкни қоплаб олган. Тун унча совуқ эмас, илиққина. Кеча кундузи эриган қорлар ерни лой қилган, шабада теккан жойлари музлаб, тегмаган жойлари билчиллаб ётибди. Гоҳ лой кечиб, гоҳ муз босиб боришяпти. «Говхона»дан чиққач яланглик бошланди. Атрофда дов-дарахт йўқ, хавфни анча олисдан сезса бўлади.

— Шунақа, Бузруквой, — деб қўйди Муртазин, — ҳозир Фарғонада беш хил куч, беш хил душман бир-бирига қарши турибди. Ҳа, беш хил. Бир томонда большевиклар, умумхалқ адолатини ўрнатамиз, деб қўлига қурол олиб чиққан йўқсиллар билан бирлашиб жанг қиляпти. Жангоҳнинг нариги томонида қолган барча кучлар бирлашиб олган. Биласанми, улар кимлар?

— Биламан, — деб қўяди Бузрукхўжа.

— Йўқ, яхши билмайсан, ўртоқ. Собиқ ҳокимлар, давлатмандлар ҳокимиятлари қўлдан кетиб қолгани учун қилич яланғочлаб чиққанлар. Яна бир тоифа, бу — дин пешволари. Фуқаронинг жоҳил қисмини ғазавотга қўзғаяпти. Булар ҳам катта куч. Биз, большевиклар буни инкор қилмаслигимиз керак. Учинчи тоифа, бу — сохта ватанпарварлар. Биласан, рус буржуазияси маҳаллий халқни қаттиқ талади, тўралар эса қўл-оёғини боғлаб берди. Ана шу та-

лонга тушган халқ ўртасида ҳозир турклар томонидан тузилган «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти иш олиб борапти.

— Биламан.

— Йўқ, яхши билмайсан, жўра. Ана шу ташкилот жаҳондаги барча туркларни бирлаштириб давлат тузамиз дея тарғибот олиб борапти. Инқилоб душманлари орасида ана шу пантуркистларнинг юздан ортиқ офицери, агенти иш кўрапти. Биз бу тоифани ҳам ҳисобга олишимиз ва шунга лойиқ иш тутишимиз керак. Россиядан қочган, Тошкентда калтак еган, Самарқанддан қувилган жамийи алампзада оқ гвардиячи қўйқалар ҳам ҳозир Фарғонага йиғилишган. Инглизлардан, турклардан мадад олишиб, энг катта қирғинни шулар уюштиришяпти. Колесовнинг аниқлашича, ҳозир Фарғонада юз мингга яқин милтик бор. Восмачилар қўлида етмишга яқин пулемёт бор. Хўш, буларни қаердан олишяпти, ахир Фарғонада пулемёт қуядиган завод йўқ-ку!

— Чегарадан ўтказмаслик керак эди, — деб қўяди яна Бузрукхўжа.

— Чегарада сотқинлар йўқ дейсанми?

— Колесов қаттиқ туриши керак эди.

— Йўқ, Колесовга ҳам осон эмас. Очигини айтганда кучи етмаяпти. Зулфиқор ўттиз-қирқ одим чамаси олдинда борарди. Суҳбатга ҳалақит бермаслик учун эмас, йўқ, бу суҳбатни у жон қулоғи билан эшитгиси бор, эшитса, эртага чойхонага чиқиб тенгқурларига сўзлаб ҳам берган бўларди, йўқ, суҳбатга қаттиқ берилган устозларини ноғихоний хавфдан эҳтиёт қилиш учун атайлаб олдинда бормоқда. Хўжабуво мозори ёнига етганда тўхтаб орқадагиларни кута бошлади. Йўлнинг ўнг томонида ҳисобсиз қабрлар, қоронғида дўппайиб туришти. Чап томони поёнсиз дашт...

— Нега тўхтаб қолдинг? — хавфсираб сўради Бузрукхўжа.

— Уларнинг қабрини кўрсатайми?

— Кечаси-я?

— Нима қипти, — худди узр сўрагандек бир оҳангда деди Зулфиқор, — бари бир улар қабристонда эмас. Мана бу ерга кўмилган. Хон эшон уларнинг жасадларини қабристонга қўйишга рухсат бермади. Жаноза ҳам Рустамбобонинг уйида яширинча ўқилди... Мана, мана буниси Қори амакимники. Узлари ҳам камтаргина эдилар, қабрлари ҳам пастаккина бўлди. Мана, буниси Сотволди амакимники.

— Ие, у ҳам вафот қилдимми? — шошилиб сўради Бузрукхўжа.

— Хатни ўқимадингизми?

— Қанақа хат?

— Ревкомга берувдим-ку, беришмабди-да. Бечора Сотволди амаким-ей, қишлоқ ревкомига бор-йўғи ўн беш кун раис бўлдилар, холос. Кечқурун отиб кетишди. Соқчиликда турган Исмоил амакимни бўлса ётқизиб, бошини остонага қўйиб болта билан чопишди. Мен кўриб турувдим, роса додладим, ҳеч ким ёрдамга келмади... Хатни беришмабди-да?

Ҳаммасини ёзувдим. Хонзода аям, эрим тириклигида хору зор эди, золимлар ўлигини ҳам хўрлашди, энди бу юрт менга ҳаром деб, болаларини эргаштириб кўчиб кетди.

— Қаёққа кўчади?

— Қишлоқма-қишлоқ тиланчилик қилиб юришган эмиш, исноди пандигонликларга тегсин, деб атайлаб шундай қилаётган эмишлар.

Бузрукхўжанинг қўли муштга тугилиб кела бошлади:

— Қандай чидаб бўлади бунга?!

— Чидаймиз, бошқа иложимиз йўқ, — деди Муртазин босиқ бир оҳангда, — чидаган — енгади.

— Йўқ, мен бу табаррук қабрларни эртагаёқ қабристонга кўчираман, ўрнига эса қотилларнинг ўзини тикаман. Йиғлама, Зулфиқор, йиғлама, ука.

Хўрсинишиб йўлга тушдилар. Ҳар бири ўз ўйи билан банд: Муртазин босмачилар томонидан қатл этилган суюқли хотини, жажжигина қизалоғини ўйлай бошлади. Ким билади, ўша машъум дақиқада иккови ҳам фарёд чекиб ёрдам сўрагандир, тузоққа илинган қушчадек ўзларини ҳар ёққа уришгандир, қизгинаси, дада, дадажоним, деб чинқиргандир. Хотини қандай жон берди экан? Ҳойнаҳой, жони чиққунча олишгандир, жони чиқаётганда нима деди экан?..

Бузрукхўжа фикран Мақсуд қори билан суҳбатлашиб борарди. Мусичадек беозор, юмшоқ кўнгил бир киши эди у. От минини, арава бошқаришни Бузрукхўжага ўша ўргатганди. Риштонга ҳам ўша олиб борувди. Ҳалол одам эди. Қўқонга юк олиб борса, бир қоп, ярим қоп ортиқ чиқса, пуллаб қўяқолмасди. Омборчининг ҳақи деб қайтариб келарди... Болажонли эди. Қишлоққа келди дегунча иштончан болалар аравасининг ортидан югуришар, бири шотисига,

бири ўқига осилиб, амаки, обаки беринг, деб уйигача эргашиб боришар, кўпинча бири новвот, бири пашмак еб қайтар ҳам эди. Уйлангунча топганини бола-ларга едириб юрди. Мана энди, худой таоло ўзига бир этак бола берганда, ер остида ётибди.

— Ер остида ётибди! — алам билан бош чайқади Бузрукхўжа.

Олдинда бораётган Зулфиқор тўхтаб орқасига ўгирилди:

— Мени чакирдингизми?

— Ҳа, — деб қўйди Бузрукхўжа, — мулла Зариф яна мингбоши бўлди дегин?

— Уша куниёқ маҳкамага кўчиб кириб олган.

— Соқчилари ҳам борми?

— Тўртта соқчиси бор, тўртовида ҳам бешотар. Езувдимку, кечаси ҳам соқчилик қилишади. Мингбоши ҳам маҳкамада тунайди.

— Нега, хотини ҳайдаб юборганми?

— Босмачилардан ҳар нафасда одам келиб туради-да.

— Комил ака, — деди Бузрукхўжа, — ҳозир бошимга бир фикр келди, йўқ демайси. Мингбошининг маҳкамасини босамиз. Қуролларини тортиб олиш керак, эртага кеч бўлади.

— Икки тўппонча билан беш милтиққа қарши-я, — эътироз билдирди Муртазин, — уйқусираяпсанми дейман?

— Ҳийла ишлатамиз.

Муртазин бир оз ўйланиб турди-да, елкасини қисди:

— Ҳар қалай жанг кўрган йигитсан, қани режангни эшитайлик-чи.

— Зулфиқор, сен маҳкама ҳовлисига девордан ошиб тушасан-да, дарвозани бизга очиб берасан. Биз ичкарига қадам босишимиз билан шовқин кўтариб додлаб «Мингбоши бува, қочинг, қишлоққа қизиллар келди. Қўчаларни тўлдириб олтиғу пийёда аскарлар келяпти!» деб бақирасан. Соқчилар уйғонгунча бақираверасан. Кейин ўзингни панага оласан, тушундингми?

— Тушундим.

— Комил ака, энди сизга ҳам бир топшириқ.

— Командир бўлганингдан кейин, хўп деймиз-да, айт-чи.

— Мен ўзбекчалаб нима деб бақирсам, сиз ўрисчалаб тақрорлайсиз. У ёгини қўйиб берасизлар.

Маслаҳат маҳкамадан юз одимча берида, катта чинор панасида бўлаётганди. Панадан чиқиб маҳкама томон шарпасиз юра бошладилар. Тахмин тўғри чиқди. Ёзин-қишин икки қаноти ланг очик турадиган дарвоза бу кеча беркитилиб, ичиндан тамба ҳам қўйилган экан. Зулфиқор отхонанинг томидан ошиб ўтиб, дарвозаларни очиб берди. Очди-ю, ўзи очган дарвозанинг қанотини дўмбира қилиб чалиб, ҳаммаёқни аскар босди, дея бақира бошлади. Мулла Зариф мингбоши Сардори аъзамдан чопар келишини кутиб ўти ўчиб қолган танчанинг бир четида мудраб ўтирганди. Соқчилар ҳам ёнида, ҳаммалари ярим уйқу, ярим уйғоқ бир ҳолатда эдилар. Ваҳимали овозни эшитиб, чўғ босиб олгандек сакраб ўринларидан туриб кетишди. Худди шу пайтда қизил аскарларнинг командири, аллакимнинг ўлими ҳақидаги ҳукмини ўқиётгандек бир оҳангда буйруқ бериб қолди:

— Взвод, буйруғимга қулоқ сол, маҳкама қуршаб олинсин. Ташқарига чиқмоқчи бўлганлар отиб ташлансин!

— Ғафлатда қолибмиз! — шивирлади соқчилардан бири.

— Урислар босганга ўхшайди! — деди бошқаси.

Учинчи соқчи ҳам бир нарса демоқчи бўлиб эндигина оғиз жуфтлаган эди, Икковининг ҳам қўлида яланғоч тўппонча, ўқталиб туришибди.

— Милтиқни ташла ҳамманг! — бу овоз ташқаридан келдими ёки кириб келаётганлар айтдими, соқчилар билолмай қолишди. Қўлларидаги милтиқ ўз-ўзидан ерга тушиб кетгандек бўлди.

— Елкангдаги ўқдонни ҳам еч!

Шам хира ёнаётганидан хона нимқоронғи эди. Соқчилар ўқдонларни ечиб ерга ташлаганларидан кейингина қаршиларида турганлардан бири Бузрукхўжа эканлигини билиб қолишди.

— Мени танидиларингми? — шивирлади Бузрукхўжа.

— Таниб турибмиз, — бир овоздан шивирлашди ҳамқишлоқлари.

— Худога айтганларинг бор экан, — яна шивирлади Бузрукхўжа, — бу ерга вакил бўлиб мен кирдим. Бошқаси кирганда ҳаммангни отиб ташларди. Ҳозир сизларни қочириб юбораман. Отлар қаерда?

— Отхонада.

— Отларга тегманглар, қўлга тушасизлар. Отхонанинг бурчагида таш-

қарига гўнг чиқариб ташлайдиган туйнукча бор. Уша ердан қочинглар. Бошқа ҳамма томон қуршалган, отиб ташлашади. Акбарбой, бунча имиллайсан?

— Ҳовлидаң қандай ўтамиз — сўради соқчи Акбарбой.

— Эмаклаб ўт, дадангга салом айт.

— Раҳмат, ака, бу яхшилигингизни ўлгунча унутмайман.

Соқчилар қуршовдан эсон-омон чиқиб кетаётганлари учун ҳақ-таолога шукроналар айтишиб, бирин-кетин кўздан йўқ бўлдилар. Хонага кираётганларида кимдир ўзини танча ичига ургангани Бузрукхўжа ҳам, Муртазин ҳам сезганди. Хона тўридаги қозикда катта қора пўстин, қундуз терисидан чиroyли тикилган телпак осиглиқ турибди. Сал бериқда қўнжи узун, товони баланд этик ҳам бор. Булар, ҳойнаҳой, мингбошиники. Демак, танчага ўша беркинган. Бузрукхўжа жўрасига, танчани очманг, дея ишора қилди-да:

— Қани, ўтирайлик-чи, — деди. Утиришгач икковлари ҳам кулиб юборишди. Қўкракларини тўлдириб узоқ кулишди. Бузрукхўжа, ниҳоят, кулгидан тўхтаб, икки қўлини кўвача қилди-да, «Ташқарида қолган аскарлари»га баланд овоз билан фармон бера бошлади:

— Взвод, буйруғимга қулоқ сол! Дарҳол йўлга тушилсин! Булоқбоши қишлоғига бориб, мингбошининг уйи қуршовга олинсин, ўзи отиб ташлансин, молу мулки мусодара қилинсин!

Ғафлат уйқуси

Ташқари совуқ бўлгани учун мажлисни чойхонада ўтказмоқчи эдилар. Аммо одам йиғиб бўлмапти. Ҳамма юрак олдириб қўйган экан, мажлис дарагини эшитиб, ўзларини ё касалликка солишяпти, ёки панага беркиниб олишяпти. Ниҳоят, эллик чоғли одамни бир амаллаб йиғишди. Йиғилганлар мабодо отишма бўлиб қолса, қайси даричадан қочсам экан деб кўзлари аланг-жаланг ўтиришар, кўпчилиги бу мажлис бирон наф келтиришига ишонмас, оқибати яна вой бўлади деб ўйлашарди. Қўрбошилар, мана, икки қишлоқ нарида турибди. Шу туфайли одамлар қай томоннинг этагини тутишни билмасди.

Мажлис ҳайъатига Муртазин, Бузрукхўжа, Рустам бобо уювлари сайланишди. Ҳурриятда калтак ёб рамақижон бўлиб қолган Рустам бобо бирон тайинли гап айтмаса ҳам, икки ўғли қизил аскар бўлгани учун юрда обрўйи баланд эмасми, обрўйи учун сайлашди уни. Пандигон инқилоб Қўмитасининг етти аъзосидан фақат шу чолгина қолган. Иккисини отиб ташлашди, карнайчи билан қизиқчиларни қўл-ёғини боғлаб тоққа олиб чиқиб кетишган. Мажлис бошланиши олдидан Рустам бобонинг таклифи билан уч киши ташқарига чиқариб юборилди.

— Гап ўғирлагани келган бу хотинталоқлар, — деб ўзини оқлаган бўлди Рустам бобо. Сўз навбати Муртазинга берилди. Шошмай узоқ гапирди. Муштира йўталиб-йўталиб гапираркан, Пандигон йўқсилларига Қўқон ревкомининг раиси Бабушкиндан салом топширди. Инқилобга катта ҳисса қўшган, инқилобдан олдинроқ Қўмита тузиб эркинлик, тенглик гоъларини эзилган эл ўртасида тарғиб қилган пандигонликларни табриклар қўйишни Бузрукхўжа икковига топширганини айтди-да, яна муштирага йўтала бошлади:

— Ўртоқ Бабушкин-доҳиймиз Лениннинг сафдоши, — деди у қаддини кўтариб. — Демак, Бабушкин орқали пандигонликларни доҳиймиз табрик-лаяпти...

Чойхона эшиги ёнида омонатгина чордана қуриб ўтирган ўрта ёшли бир киши қўл кўтарди:

— Мулла ака, бир саволим бор?

— Комил Муртазин сўзлашдан тўхтади:

— Айтинг саволингизни.

— Қўқонга аллома Лениннинг ўзи келармиш, шу гап ростми?

— Эҳтимол, келиб ҳам қолар, — деб қўйди Муртазин негадир кулимсираб, — унинг келишини ҳозир жамики йўқсиллар кутяпти.

— Рухсат берсангиз яна бир савол. Бу кеча Пандигонга қизил аскарлар келган эмиш деган миш-миш тарқади, бунга нима дейсиз?

Муртазин бир нафас иккиланиб турди, нима деса бўларкин? Зимдан Бузрукхўжа билан кўз уриштириб олди:

— Қизил аскарлар олти чақирим нарида Серова истанциясида турибди. Уша ерда қўриқчи пост тузилди. Энди босмачилардан қўрқмай эркин яшай-верасизлар.

Ҳар томондан саволлар, пичинг, кесатиклар эшитила бошлади.

— Қизиллар келса хотинларимиз расво бўларкан-да!

— Саллаликки бор, қиличдан ўтказишаётган эмиш.

— Гўшти хом ейишармиш.

— Молу қўйларни ҳайдаб кетишаётганмиш!

— Елғон! — қичқириб ер тепинди Комил Муртазин. — Босмачилар, инқилоб душманлари тарқатган бу игво гапларни.

Қизил аскар — бу мен, Бузрукхўжа, Рустам бобонинг ўғиллари! Сизларнинг эркингиз, ҳаққу ҳуқуқингиз учун жон кечиб юрган ўз фарзандингизга тухмат қилгани уялмайсизми! Йўқ, бу гаплар сизлардан чиққан эмас. Озодлик душманлари тарқатган бу миш-мишларни. Ғазавот деб қишлоқларни айланиб юрган эшон, ҳокимияти қўлдан кетиб қолган собиқ амалдорлар, еру мулкидан ажраб қолишдан қўрқаётган давлатмандлар тарқатган бу гапларни. Сиз, бирингизнинг оёгингизда этик йўқ, ялангоёқ ўтирибсиз; бирингиз гуппи чопонсиз елкангизга шолча ташлаб ўтирибсиз; бирингиз, уйингизда егани нон йўқ, бола-чақангиз тишининг кирини сўриб ўтирибди. Сиз, йўқсиллар шу гапларга ишондингизми, уят эмасми!

«Пандигон қўлдан кетиб бўпти, — ўйлай бошлади Бузрукхўжа, — одамларнинг кайфияти бузуқ. Инқилобга ишончлари йўқ. Йигирма тўрт масжиднинг йигирма тўрт имоми, мутаваллилари, қишлоқ оқсоқоллари-ю, мулкдорлар тинмай тарғибот олиб бораёпти. Биз-чи, биз нима қиляпмиз? Инқилоб сиз, йўқсиллар учун бўлаяпти, деб тушунтирадиган бирон тарғиботчи келдими бу ерга, йўқ! Биз одамларни хурوفоту ҳокимлар таъсирига яна бериб қўйибмиз. Яхшиси, энди кетмайман. Шу ерда қоламан. Ишни қайтадан бошлайман. Ҳамқишлоқларимни ёмонлар таъсиридан қутқаришим керак, қутқараман ҳам»

— Шундай, ўртоқлар, — ҳамон ҳаяжон билан гапирарди Муртазин, — инқилоб давом этади. Пандигонда буни сиз давом эттирасиз. Марказий ҳукуматимизнинг топширигига биноан жойлардаги кичик Қўмиталар бирлаштирилиб, ревкомлар ташкил этилади. Қишлоқларда эса ижроия Қўмиталар тuzамиз. Ижроия Қўмита нима? Бу — ҳукумат дегани. Яъни, Марказий ҳукуматнинг укаси дегани.

— Эҳтимол, ўгай жиянидир, — гап ташлади кимдир.

Муртазин бир хўмрайди-ю, муштига бир-икки йўталиб олгач, яна давом этди:

— Қўмиталарга чексиз ҳуқуқлар берилади. Инқилобни ҳимоя қилиш, еру сув тақсимоти. Йўқсилларни бирлаштириб, жамоа тузиш. Тушунарлими?

Ўтирганлардан садо чиқмади. Бирови бошини эгиб, бирови елкасини қисиб, яна бир шеригига тикилганча кўзини қисиб жим ўтирибди.

— Тушунарлими? — такрор сўради Муртазин.

— Гапираверсангиз... тушуниб қолармиз, — деб қўйди бурчақда ўтирганлардан бири.

Муртазин яна хўмрайди. «Бир соатдан буён деворга гапирибман-да. Нима бало, ҳаммасининг қалби музлаб қолганми?» деб ўйлади-ю, жаҳли чиқа бошлади. «Ҳаммаси лоқайд, — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — инқилоб Қўмитаси бўладими, ижроқўм бўладими, буларга бари бир. Босмачи юрагини олиб қўйган».

— Қўмитанинг раиси, муовини ва котиби бўлади, — тўхтаб-тўхтаб гапира бошлади Муртазин, — хўш, раисликка кимни сайлаймиз?

Жимлик яна кучайгандек бўлди. Онда-сонда кўтарилиб турган саллали бошлар ҳам яна пасайиб кетди.

— Тавба, нега жимсизлар? Хўш, амаки, сиз нима дейсиз?

Мажлис ҳайъати ўтирган сўрининг шундоққина ёнида чўкка тушган ўрта ёшли бир киши, бошқа одам қуриб кетганми дегандек, елкасини қисиб шошмасдан ўрнидан турди;

— Нима дей, меҳмон?

— Раисликка кимни сайласак бўларкан?

— Ҳа энди, меҳмон, битта-яримта ажали етгани сайлаймиз-да.

Муртазиннинг жаҳли чинакамига чиқди, қошлари чимирилиб кетди:

— Нега ундай дейсиз?

— Чунки, меҳмон, бугун сайласак, эртага бари бир отиб кетишади-да.

— Ким отади?

— Ким бўларди, босмачи-да.

— Босмачидан шунчалик қўрқиб қолдиларингми? Ўтиринг!

— Йўқ, меҳмон, ҳамонки ўрнимдан турғиздингиз, энди бирон гап айтмай-да. Эшон бола, яъни Бузрукхўжа Лениннинг одамими? Агар шунақа бўлса ва яна ўша улуғ зот билан вақти-вақти билан гаплашиб ҳам турса шу болани бизга раис қилиб ташлаб кетинг. Ўзиям батарингина, хат-саводи бор. Шакархон ноибдек зўравон билан олишган. Босмачига шу бас келмаса, бошқаси бас келолмайди.

— Яхши, — деб қўйди Муртазин, чехрасидаги ҳалиги жаҳл аралаш тундлик йўқола бошлади, — муовинликка кимни тавсия қиласиз?

— Ҳаммасини менга юкламанг-да, меҳмон.

— Утиринг бўлмаса!

— Ҳа, майли, айтсам айта қолай. Меҳмон, илгариги пошшолар ҳам ўзи ёш бўлса вазирликка атайлаб кексаларни танлар экан. Бузрукхўжа ҳали ёш, қизиққон. Агар ёнингида бармоғи билан соқолини тараб ўтирган Рустам бобо, хўп деса, ўшани сайласак. Ўзлари ҳам ҳийла донишманд бир киши. Қўмитага аъзо бўлганда дон улашган. Ҳозир одамлар оч. Оч қорин билан ҳолиги сиз айтган инқилобни ҳимоя қилиб бўлмайди. Энди, меҳмон, бу ёғига ҳам қулоқ солинг. Ўзи одатим шунақа. Аввало гапирмайман. Аммо бир гапга тушсам атрофимдагилар қочиб кетгунча гапирераман. Яъни, саркотибни ҳам ўзим кўрсатиб қўяқолай демоқчиман. Қўшним Мулла Маҳмудни кўрсатаман. Илмли бола, ўзи ҳозир бетоб. Бугун-эрта оёққа туриб кетади. Ушани сайлайлик демоқчиман-да.

Муртазин бошқа тавсиялар ҳам борми дея ўтирганларга қайта-қайта мурожаат қилди. Йўқ, яна ҳеч биридан садо чиқмади. Қайтага ҳалиги мўйсафид сўзлаётганда кўтарилган бошлар яна аста-секин эгилиб туша бошлади. Уч номзод бир йўла овозга қўйилди. Хайрият, қўл кўтаришни пайсалга солмадилар. Биттаси бошлаб берган эди, бошқалари ҳам жўровоз бўлиб бирлашиб кетдилар. Фақат бошига оқ бўздан ихчамгина салла ўраган, чуваккина бир йигитча қўл кўтармай ҳамон бошини ҳам қилганча жимгина ўтирарди.

— Сиз-чи, ўртоқ? — қўлини бигиз қилди Муртазин, — овоз бермайсизми?

Йигитча ҳушёр тортиб, у ёқ-бу ёғига қараб олди:

— Ҳа, сиз. Е қаршимсиз?

— Йўқ, муллака, менинг фаҳмим калталиқ қилиб қолди.

Ёнида ўтирган бошқа бир йигит пиқ этиб кулди-ю, шошилиб гапира бошлади:

— Муллака, бу ўртоғимнинг фаҳми калталиги тўғри.

Даврада босинқи кулги кўтарилди. «Аския бошлашнинг мавриди келди. Аския, қизиқчилик бўлмагунча пандигонликларнинг руҳи бирлашмайди ўзи. Аския айтиб қизишиб олгач, жанга десант ҳам орқангдан бораверади», дея фикридан ўтказди Бузрукхўжа. Сўнг баланд овоз билан «Жамолбой!» деди-ю, Муртазин ҳўмрайиб турганини кўриб, жим қолди. Муртазин янги сайланганларни табриклаган бўлди. Ишларига ривож тилади. «Мажлисни энди янги раисимиз давом эттирсин» дея қайтиб ўрнига ўтира бошлади.

Бузрукхўжани ҳалидан буён ҳамюртларининг лоқайдлиги, бўлса бўлар, бўлмаса говлаб кетар, дея қўл силтаб ўтиришлари қийнаётган эди. Бирон чора топсам-у, мудраб ётган бу одамларни уйғотиб юборсам деб ўйлади. Лекин бу чора нимадан иборатлигини билмасди. Сўз тегиши билан «Борди-ю, мулла Зариф мингбошини уч сафдошимизнинг қотили сифатида ҳозир, мана шу ернинг ўзида суд қилсам-чи? — деб сўради ўзидан, — инқилобнинг ҳам ўзига хос қаттиққўллиги, зўравонлигини, жиноятни жазолашга қодир эканлигини кўрсатиб қўйсам-чи! Ҳа, худди шундай қиламан. Токи ўтирганларнинг кўнглидаги ваҳима, босмачилар солган даҳшат тарқалиб кетсин».

Қўли орқасига боғланган, кўрққанидан қони қочиб, ранги қув ўчган, ваҳима ичида жуссаси яна ҳам кичрайиб кетгандек кўринаётган мулла Зариф эшик олдида пайдо бўлиши билан ҳамма унга ўгирилди. Нигоҳларда ғазаб ҳам, нафрат ҳам, ачиниш ҳам аралаш эди. Бузрукхўжа уни қотилликда айблаб гапирди. Уч бегуноҳ банданинг қонини ичган қонхўр деб атади. Қотил сифатида унга ўлим жазоси лойиқлигини айтди. «Хўш, сизлар нима дейсизлар?» деб сўради охирида. Бир нафас жимликдан сўнг Чойхона ичи гувиллаб кетди:

— Улдирмаслик керак!

— Айб унда эмас.

— Лекин бир-икки тарсаки уриш керак.

— Қон тўкилмасин.

— Босмачининг одамига тегиб бўлмайди.

— Тиз чўкиб тавба қилсин.

— Яхшиси, қўйиб юборинглар.

Бузрукхўжа Муртазин билан бир-икки бор кўз уриштириб олди.

«Кайфият ёмон! Ҳар бирининг қалбида босмачи ваҳимаси. Ҳа, Пандигон аҳли юрагини олдириб қўйган, — яна ўйлай бошлади Бузрукхўжа, — кўрқув уларнинг ўзлигини, инсоний ғурурини, қалбида қат-қат бўлиб ётган ўч, қасосини унутишга мажбур қилган. Лоқайд бўлиб қолган ҳаммаси...»

Комил Муртазин кечга яқин Риштонга жўнаб кетди. Жўнаш олдида дўст-тини бағрига босиб «Сенга қийин бўлади», деб қўйди.

- Сезиб турибман, — хўрсинди Бузрукхўжа.
- Гафлат уйқусида булар. Аста-секин уйғотасан. Лекин шошма, ваҳ деб чўчтиб юборма. Уйқусираб қулогингнинг тагига тарсаки тушириб қолишлари ҳам мумкин.

Зўрликка зўрлик

Бузрукхўжа ишни нимадан бошлашни аллақачон режалаб қўйган. Оёқ ости бўлиб ётган уч инқилобчининг қабрини пода жойдан олиб қабристоннинг энг обод, кўркам, катта толлар соя ташлаб турган хилватгоҳига кўчирмоқчи. Икки мақсадни кўзда тутиб бажармоқчи бу ишни. Бири инқилобчилар ўз сафдошларининг ўлигини хўрлатиб қўймаслигини эл-юртга кўз-кўзлаш. Иккинчиси, жасадларни қабристонга қўйишга рухсат бермаган пири муршидга большевиклар ул зотнинг иродасига бўйсунмаяжакларини, демак, босмачидан ҳам, руҳонийлардан ҳам кўрқмасликларини юртга кўрсатиб қўймоқчи.

Мулла Маҳмуд ҳали жуда дармонга кирмаган бўлса ҳам, кўқонлик табиб яна беш-ўн кун ўрнингда ётасан деб айтиб кетган бўлса ҳам, янги лавозимга тайинланганини эшитиб, оёққа туриб кетди.

Маҳмамага келиб иш бошлаб юборди, эртаю кеч қоғозларга кўмилиб нималарнидир қитир-қитир ёзиб ўтирибди.

Бузрукхўжа жўрасига мурожаат қилди:

— Маҳмуд, ҳар қалай сен мадраса кўрган йигитсан. Қани айт-чи, мурдани бир қабрдан олиб бошқасига қўйиш дини исломга зид эмасми?

Мулла Маҳмуд қўлидаги қаламнинг учини тишлаб бир оз жим турди.

— Гапингга тушунмадим.

— Тушунмасанг, тушунтириб айтай. Пандигон аҳлининг юздан тўқсон тўққизтаси диндор, ҳудожўй. Пайти келиб диннинг зарарини ҳам тушунтирамиз. Лекин ҳозир уларни ранжитиб, қалбини тирнашга ҳаққимиз йўқ. Шариатда йўл кўп. Шундай бир йўлни топайликки, бизни кофир деб тошбўрон қилишмасин. Хўш, шариатда йўл борми?

— Бор, — Мулла Маҳмуд менинг билимдонлигимни бу ерда ўтирган бошқа йигитлар ҳам билиб қўйишсин деб атайлаб қаттиқ-қаттиқ гапира бошлади, — ўтмишда бундай ҳодисалар кўп бўлган. Чунончи, жангу жадалда шаҳид бўлганлар, селу офатда лой остида қолиб кетганлар ва яна турли сабаблар билан хелу хештидан олисга дафн этилганларнинг ҳоқларини, ҳок эгасининг ижозати билан кўчирмоқ мумкин. Фақат қабр очилаётганда «Инояти ушрук» оятини ўқиб турмоқ даркор.

— Сен ўша оятни биласанми?

— Урта масжид мугаваллиси Шодивой қори яхши биладилар.

— Салимжон, — дарича олдида милтиқ кўтариб турган йигитга мурожаат қилди Бузрукхўжа, — ҳозир бориб қори амакингни олдинга солиб келасан, жўна! Каримбой, биламан сизларда от бор. Дадангга айт, бериб турсин, Бордонга борасан. Мақсуд қори амакингнинг болалари ўша қишлоқда экан. Аравага юклаб кел. Дадаларингга қайта аза очамиз деб айт. Олимқул, ука, сен ҳам ўрнингдан тур, ҳаммангни бугун синаб кўраман. Сотволди акангнинг уйини биласанми?

— Қўшнимиз-ку, — деб қўйди йигитча.

— Уйларига бориб айт, дадаларини бошқа қабрга кўчирамиз. Ижроқўм кўчиради де. Тайёргарлик кўришсин.

Шодивой қори ижроқўм идорасига савлат тўкиб, ўтирганларни менсимангандек бир аллозда, оғир саллали бошини баланд кўтариб кириб келди. Йигитчаларнинг саломига алик ҳам олмади. Ўтиришга жой кўрсатишган эди, лабини буриб қўя қолди. Бузрукхўжага шундай бир хунук тикилдими, қани энди индамас милтиғи бўлса-ю, отиб ташласа. Бузрукхўжа ҳам ҳўмайиб ўрnidан тура бошлади.

— Тақсир, ўтиринг деяпман!

— Гапингни айтавер, — овозини яккам-дуккам тишлари орасидан чиқариб деди Шодивой қори.

— Бизга ёрдамнингиз керак, — жўраларимизнинг ҳокини қабристонга киритмабдилар, хўрлабдилар, биз инқилоб йўлида шаҳид бўлган дўстларимизнинг қабрини Хўжабуво мазорига кўчирмоқчимиз.

— Пири муршиднинг фатволарисиз бу ишга қўл уролмайсан, — зардали бир овозда деди Шодивой қори.

— Фатвони сиз берасиз!

— Ҳеч қачон.

— Бермайсизми?

— Йўқ!

— Демак, сиз ҳам инқилоб душмани экансиз-да! Салимжон, инқилоб номидан буюраман, инқилоб душмани Шодивой қорини отхонага олиб кириб отиб ташла!

Уч-тўрт йигит бирдан ташланиб Шодивой қорининг қўли орқасига қайира бошлашди. Бузрукхўжанинг уни отиб ташлаш нияти йўқ эди. Шунчаки қўрқитиш учун айтган эди. Аммо мутавалли уни чин деб тушунди. «Босмачилар унинг йигитларини отган эди, у ҳам мени отиши мумкин-ку, ахир! — деган ваҳимали фикр чарх уриб ўтди Шодивой қорининг бошидан, — ундан кейин ўрис тўралари билан ошу қатик бўлиб юрган пири муршиднинг лафзини икки қилмайман деб нега энди қурбон бўлиб кетар эканман! Қолаверса Мақсуд қори мусулмон эди-ку. Каломуллои шарифни ёд биларди-ку!» Остонага етганда Шодивой қори оёғини қаттиқ тираб орқага тисарилди-ю, «У, Эшон бола, майли, даданг ҳурмати, шартингга розиман» деб қўйди.

— Қўлини бўшатишлар! — буюрди Бузрукхўжа ва сиёсатнинг нимага қодир эканлигини амалда ўз кўзи билан кўрди.

— Бу қизил тумшукларнинг ичида эшон ҳазратларига қарашлиси йўқми? — қўрқа-писа сўради Шодивой қори, — агар йўқ бўлса, гапнинг очигини айтиб қўяқолай. Қори кофир эмас эдилар. Қабристонга кўмайлик деб ўзим ҳам кўп ёлворувдим, пири муршид кўнмадилар.

— Нега дарров кўна қолмадингиз?

— Пири муршид билан олишиб бўлмайди. Хўш, Эшон бола, қандай топширигинг бор менга?

— Пешин намозидан сўнг намозхонларни қабристонга бошлаб борасиз.

— Ҳаммаси бормайди. Ундан кейин ҳазратнинг зугумидан мени эҳтиёт қилишга сўз ҳам беришинг керак, жон ҳаммага ширин, Эшон отанинг ўғли.

— Инқилоб ҳимоя қилади. Сизни.

Уша куни, пешин намозидан сўнг Бузрукхўжа орзусининг армига эришгандек бўлди. Марҳумларни қайта кўмиш Уйрат Пандигон халқини ҳам руҳан, ҳам жисман бирлаштириб юборди. Марҳумларнинг қариндош-ўруғлари, қўни-қўшнилари, жигарғўшалари дайди итдек кўчанинг нариги юзига, подахонага кўмилгани учун аламларини кимдан олишни билмай пинҳона оҳ чекиб юрган эдилар. Қабристонни эркагу аёлнинг йиғиси қоплаб кетди. Жудо бўлганлари учун бир йиғласалар, куни кеча хору зор бўлиб оёқ остида қолиб кетган мурдалар энди улуғланиб қабристоннинг кўркам бир ўрнига, одам боласига кўрсатиладиган энг сўнгги ҳурмат-эъвоз билан қўйилаётганлиги учун икки бора йиғлар эдилар. Шодивой қори сўзининг устидан чиқиб, «Шаҳид кетдингиз, ҳамқишлоқларим, худо хоҳдаса, бир вақт келиб қабрингиз зиёратгоҳга айланур», деб йиғламаса ҳам, худди йиғлаётгандек бир оҳангда сўзлаб, йиғлаб турган қариндошларнинг қалбига бот-бот тўлқин солди.

Кексалар билан қайтаётган Усмонхўжа ота ўғли етиб келгунча кутиб турди-да:

— Хўб савобли иш қилдинг-да, болам, — деб қўйди, — ўликларни эъвоз қилсанг, тириклардан ҳурмат кўрасан.

Эшон ота яна бир нарсаларни айтмоқчи бўлиб ҳозирланаётган эди, ўғли «кейин» деди-да, жадал юриб ўтиб кетди. Ҳеч шубҳа йўқки, бугун қайта дафн этилганларнинг қотиллари мулла Зариф, Абдурахмонбой, Маҳсимча баққоллар инқилобчиларнинг бу ҳаракатини кечиришмайди. «Чакки қилдинг», деб очик айтмайдилар ҳам. Аламлари ичида қолади. Навбатдаги қотилликка ҳозирлик кўришади. Йўқ, уларни ўз ҳолига ташлаб қўймаслик керак. Гарчи қотил сифатида ҳозирча жазолаб бўлмаса ҳам, бошқа йўл билан популарини пасайтириш мумкин. Зарба устига зарба егандагина душман довдирайди. Довдирамагунча уларни энгиб ҳам бўлмайди. Уч бойнинг уйда тинтув ўтказиб, ортиқча бойлигини тортиб олиш ҳақида Бузрукхўжа Ижрокўмнинг фармонини тайёрлаб қўйган. Уни ҳозир ижро этмоқчи. Шунинг учун ҳам дадасига «кейин», деб билагига қизил таққан йигитларни ўша ёққа бошлаб ўтиб кетганди.

Мулла Зариф уйда йўқ экан. Эркаги йўқ хонадонга бостириб киришни лозим топмай, Бузрукхўжа йигитларини Абдурахмонбойникига бошлади. Бой уйда эди. Иссиқ танчага бағрини бериб, катта хотини билан майиз ейишиб, қайноқ-қайноқ чой хўплаб ўтиришган эди. Йўлакдан кетма-кет кириб келаётган милтиқли йигитларни кўриб, турмоқчи бўлиб бир қўзғалди-ю, қорни катта эмасми, туролмади. Хонага кириб келаётган Бузрукхўжага хўмрайганча тек қотиб қолди. Бир оздан сўнг тилга кириб:

— Уч олгани келдингми, босқинчи! — деб қўйди.

— Ҳа, ўч олгани келдик, — шерикларига бир қараб қўйди Бузрукхўжа.

— Қўлингда милтигинг бор экан, от бўлмаса.

— Хонадонингизда неча жон бор?

— Билмайман.

— Билмасангиз мен ҳисоблаб бераман, — Бузрукхўжа бармоқларини букиб санай бошлади, — эру хотин икковларинг, икки ўғил, икки келин, набиралар ва бошқа ҳовлида турадиган кичик хотинингиз, ундан фарзандингиз йўқ шекилли, жами — ўн икки жонсиз. Ун икки жонга олти ойга етадиган дон-дун қолдириб, ортигини Ижроқўм ихтиёрига оламиз.

— Нима? — бой яна бир қўзғалди.

— Рўзғор анжомларини ҳам.

— Нима-нима?

— Бир ўзингизга қирқта гиламнинг ҳеч кераги йўқ. Бир умр бўйра устида яшаб ўтаётганлар бор. Қулоқ солинг.

Бузрукхўжа чўнтагидан қоғоз чиқариб баланд овоз билан фармон ўқий бошлади: Абдурахмонбой хўмрайганча қотиб қолганди. Гап йўқ, сўз йўқ, антикади, холос. Катта хотини додлаб юборди. Ташқарида ҳам келину набиралар қий-чув кўтаришди. Қий-чув кўтарганларни кўзи очиқ ҳолда қотиб қолган боболари олдига киритдилар-у, икки милтиқлини қоровул қўйиб, рўзғор анжомларини рўйхатга ола бошладилар.

Уша куни намозгар пайтигача бойнинг ҳовлиси билан Ижроқўм маҳкамаси ўртасида аравалар қатнови тўхтамади. Маҳсимча баққол-кўп нарсасини беркитган экан. Уч-тўрт қоп қанд-курс, баққоллик моллари, бир қоп Керенский замонида чиқарилиб ҳозир муомаладан қолган қоғоз пул ва бир мис кўза кумуш танга топдилар. Мулла Зариф мингбоши бўлса, жуда қизиқ бир иш қилди. Кечга томон Ижроқўм номига узундан-узоқ мактуб ёзиб келди. Мактубда шўролар ҳукуматини тан олиб, большевиклар томонига ўтгани ва бунинг исботи сифатида Дашт кўчадаги данғиллама ҳовлисини Ижроқўм ихтиёрига берганлигини маълум қилиб, Ижроқўмдан кичикроқ бир лавозим беришини сўрабди. «Уйини тинтув қилдиришга йўл қўймапти, — ўйлади Бузрукхўжа, — демак, у ерда бир гап бор...»

Уша кечаси тун ярмидан оққанда Абдурахмонбой, Маҳсимча баққол, мулла Зариф — уювлари бойнинг меҳмонхонасига тўпланишиб, чироқни ўчириб қўйиб, нақ тонг пайтигача маслаҳат қилишди: Ижроқўм идорасига ўт қўйиб, Бузрукхўжани отиб ўлдиришга қарор қилиб, юзларига қахрли фотиҳа тортишди.

«Мен ўз қорнимнинг карнайчисиман»

Шодивой қори билибми, билмайми ёки пири муршиддан ўч олиш имконияти (Илминг йўқ деб қорини ҳамиша камситиб келарди) туғилиб қолганидан хурсандмиди, ҳар қалай, Ижроқўмга хизмат қила бошлади. Бою бадавлатлардан тортиб олинган дону-дунларни оч халққа тарқатиш мумкин бўлмай қолди. Кимдир туни билан ухламай уйма-уй юриб «Буларнинг ҳаммаси ҳаром» деб гап юритганга ўхшайди. Оқшом тарқатилган қоплар эрталаб қайтиб кела бошлади. Шодивой қоридан бу ишга ҳам аралашини илтимос қилдилар. Йўқ, демай Катта масжид имомати номидан фатво битиб, «Олло-таоло инояти билан тортиқ этилаётган ушбу дон она сутидек пок ва яна ҳалол-дур», деган сўзларни ёзиб берди. Фатво кўп нусхада кўчиртирилиб ҳар қопга биттадан солиб қайтадан жўнатилди. Бузрукхўжа ишлари ривож топиб бораётганидан сал кун ўтмай фуқарони Ижроқўм таъсирига паққос ўтказиб олиш имконияти туғилаётганидан ўзида йўқ мамнун эди.

Чошгоҳ маҳалида ижроқўм ҳовлисига катта саман отга миниб Мадумар карнайчи кириб келди. Кўкрагига қўрбоши йигитларига ўхшатиб патронтош тақиб олибди. Елкасида милтиқ ўрнида бўлаклаб осилган карнайи бор.

— Хў, ким бор, отни ушла! — деб дағдаға қилиб кириб келмоқда эди.

— Қўрбошига ўхшаб дўқ урма, — деб қўйди эринибгина ўрnidан тураётган қоровул.

— Қўрбошига ўхшаб эмиш, қўрбошиман-ку, қўрмисан! — баттарроқ дағдаға қилди карнайчи. — Жиловидан ушла, овсар!

Қоровул ёрдамида отдан тушган Мадумар елкасига осган карнайини олиб деворга суяди-да, гупиллатиб қадам ташлаб, ичкарига, Бузрукхўжанинг ҳузурига кириб борди. Икковлари кучоқлашиб кўриша кетдилар, узоқ кўришдилар. «Оббо, Эшон болаей» дер эди учрашганига чинакам хурсанд бўлиб карнайчи. «Оббо, ўзимнинг аскиячи акам-ей!» — дер эди Бузрукхўжа ҳам

худди томошада йўқотиб қўйган акасини топиб олган ёш боладек севиниб:

— Қачон келдингиз?

— Оқшом келувдим, — кигиз устига чордана қура бошлади. Мадумар карнайчи. — Қани овмин, қадам етди, бало етмасин, қўрбошининг ишига худо ривож бериб, бутун олам мусулмонобод бўлсин, оллоху акбар! Ие, нега потиха ўқимайсан?

— Дуоингиз сал ғалатироқми? — қошларини чимириб сўради Бузрукхўжа.

— Ғалати деганинг нимаси, Эшон бола?

— Восмачиларни дуо қиладиган бўп қопсиз?

— Аравасига тушгандан кейин ашуласини ҳам айтамыз-да.

— Бир вақтлар инқилоб Қўмитасининг аъзоси эдингиз?

— Қўй ўша инқилоб деган бўлмағур гапларингни. Ундан кўра гапир, аҳволинг қалай, Эшон отам бардаммилар? Қайтиб кетаётган эдим, бир рав аҳвол сўраб ўтай дедим.

— Қаёққа кетаяпсиз?

— Қаёққа бўларди, Сардори аъзамнинг хузурларига-да. Энди, ука, хафа бўлма, мен ўшаларга паққос қўшилдим. Нега кўзинг олайиб кетди, ҳўмрайма. Инқилобчи бўлиб сенлардан нима наф кўрдим. Нуқул калтак едим. Қўрбоши бўлса йигитларини калтаклаиб қўймайди. Сен, эсингдами, хурриятнинг дарагини эшитиб, Қўқонга қараб жуфтакни ростлаб қолдинг.

— Мени ревком чақирган эди.

— Э, ука, қўйсанг-чи ўша ревкомингни! Битта ревком Мақсуд қоримиди? Пус деса, курк товукдек пусиб ўтирибди. Кўпчиликка муруват қилди, менга қолганда масжид орқасидаги вақф ердан бир танок бериб, мана шу ерда деҳқончилик қиласан дейди. Нима, мен сўфиманми, вақф ер беради! Қўрбошилар мард йигитлар. Тўғри, зўрлаб, қўл-оёғимни боғлаб олиб кетишди, лекин борганимдан кейин ҳурматимни жойига қўйишди. Сардори аъзамнинг ўзи етти авлоди эшак миниб ўтган мендек бечорага от миндирди. Бир ҳовуч кумуш танга ҳам ҳада қилди. Енгилмас қўшинимнинг бош карнайчиси бўласиз деб фармон берди.

— Ў, жуда катта лавозим тегибди-ку!

— Э, лавозимни қўй, ҳурматимни айтмайсанми! Қайси юртни босиб олсак, карнайни хўп ўхшатиб чалдингиз, деб дарҳол сарпо кийгизишади.

— Ҳали юртларни ҳам босиб олаяпсизларми?

— Билмасанг билиб қўй, яқинда Сўхни ҳам қўлга киритдик. Тўйчи қўрбошини дайди итдек қувиб юбордик. Ундан кейин Исфарада Ислом қўрбоши билан жанг қилдик. Ўзиям тонготар пайтида карнайни шунақанги варанглаиб чалдимки, тоғу тошлар ларзага келиб кетгандек бўлди. Отлар кишнаган, милтиқлар гумбурлаган! Ислом қўрбоши Исфара бегининг қизига оқшом уйланиб айшу фароғат кўрпасида маст бўлиб ётган экан. Шер юракли Сардор от қўйиб кириб, бургутдек човут солиб, қизни олиб чиқиб кетибди, ана, йигит деган мана бунақа бўлади! Сардори аъзамнинг ниятлари катта, худо хоҳласа, пошшолик тузмоқчилар. Риштонни пойтахт деб эълон қилдилар. Лекин ўзларида савлатдан ҳам бор-да. Кўрганмисан?

— Кўрганман.

— Сен кўрганда ит ғажиган ошиқдек кичкина эди. Ҳозир кўрсанг, эгниларига шоҳона либос, бошларида симобий салла, мўйловларини хиёл қимирлатиб қўйсалар ўнта мулозим югуриб келиб чўкка тушади.

Яқингинада аввал камбағаллар, сўнг инқилоб Қўмитасига аъзо бўлган, аъзо бўлган пайтларида ҳақсизлик ва тенгсизликка қарши куйиб-пишиб гапириб юрган бу одам тўсатдан босмачилар томонига ўтиб кетганига, бутун борлиғи билан уларнинг қора қилмишини оқлашига Бузрукхўжа ишониб-ишонмай ўтирарди. «Ҳазил қиляпти, — деб ҳам ўйларди баъзан, — жиддий-роқ гапи бор, охиrhoғида айтади шекилли».

— Эшон ҳам сизлар билан биргами?

— Бўлмаса-чи? — юз-кўзлари бирдан нурланиб кетди карнайчининг, — азамат йигитларнинг олдида ўша киши борадилар-да. Ғазавотга, кофирлар билан жангга ўша киши чорлаяптилар-да. Лекин, укам, тоғ ичида у кишининг обрўлари баланд экан. Қайси қишлоққа кирсак, каттау кичик, пирим келибдилар, деб ўзини оёқлари остига ташлашади-я! Эшак миниб юрган бу ҳазратда ҳикмат кўп экан, чинакам авлиё эканлар.

— Тўртинчилар билан ҳам ҳеч дуч келдиларингми?

— Ҳозирча... йўқ.

— Восмачиларнинг кайфияти қалай?

— Қўрбошиларни сўраяпсанми? Ҳар хил. Қочиб кетаётган нонкўрлари ҳам йўқ эмас.

— Нега қочишади?
 — Ким билади дейсан. Масалан, мен худо хоҳласа, энди ҳеч ёққа қочмайман. Устим бут, қорним тўқ, остимда гижинглаган от. Дини имонимизни химоя қилаётганимдан кўнглим тоғдек кўтарилган.
 — Бас қилинг энди ҳазилни, — деб қўйди Бузрукхўжа.
 — Йўқ, Эшон бола, рост айтяпман, — шавқу завқ билан сўзлашда давом этди Мадумар карнайчи, — аслида шу гапларни айтиб кетай деб сенинг ҳузурингга кирган эдим.

— Ҳасанбой билан Ҳусанбойлар-чи, улар ҳам сизлар билан биргами?
 — Бирга, лекин Сардори аъзам бугун-эрта отиб ташламаса, деб қўрқаман.
 — Нега отади?
 — Иккови ҳам ота тарбиясини қўрмаган бола-да. Бўлмаса қўрбошининг тузини ичиб, тузлуғига тупуриб юрармиди. Анови куни қирғизлар қишлоғига тушган эдик, одам демагани еру кўкни қоплаб кетган. Иккови қўғирчоқ қишлоқ чиқиб кела бошлади. Бирининг боши бор, бошқасиники йўқ. Боши бори: «Хў ўртоқ, кимсан?» деб сўради. «Қўрбошиман» деб жавоб қайтарди униси. «Қўрбоши бўлсанг нега бошинг йўқ?» деб сўради буниси. «Бошим йўқ бўлгани учун ҳам қўрбоши бўлганман-да!» деб жавоб қайтарди униси. Томоша кўриб ўтирган Сардори аъзам бир кўзгалди-ю, хайрият, индамади. Томоша давом этди. Чодир орқасида иккита қўрбоши кўринди яна. Ҳар йигитларки, мўйловининг ўзи юракка даҳшат солади. Мен зўрман дейди биттаси, мен зўрроқман, дейди бошқаси. Бир нафасда дон талашган жўжахўроздек тепкилашиб кетишди. Шу пайт Качал полвон пайдо бўлди-да, мен халқ фарзандиман, икковингдан ҳам ўзим зўрман, деб бошларига муштлаб ерга киритиб юборса бўладими!.. Ана кўрдингми, ҳамқишлоқларинг қанақа бемаза ишларни қилиб юришибди. Яхшики, Сардор инсофли одам. Икковини ҳам бир кечадан қамаб қўйишга фармон бериб, томошахонадан чиқиб кетди. Ишқилиб янаги келишимда ака-уканинг ўлигини аравага юклаб келмасам гўрга эди.

— Шунақа гаплар денг?
 — Ҳа, Эшон бола, мана шунақа гаплар. Ижроқўм тузиб олибсан, қуллуқ бўлсин.

— Мадумар ака, ҳазилни бас қилинг. Жиддийроқ гаплашиб олайлик. Қачон қайтасиз?

— Қайёққа қайтар эканман?
 — Сиз Пандигонда Инқилоб байроғини баланд кўтарган йигитлардан бири эдингиз. Восмачиларга қўшилиб юриш сизга ярашмайди.

— Эшон бола, қўй, менга ташвиқот қилма. Мен қаерда қорним тўйса, ўша ерда карнай чалиб юрган бир кишиман. Очиғини айтсам, мен ўз кўнглимнинг карнайчисиман. Кўнглим хоҳлаган жойда мискарнайимни вот-вот қилиб юравераман. Дадангни яхши кўрганам учун сенга бир айтиб қўяй, ўзингга аҳтиёт бўл. Хўп хайр, Эшон отамга салом айт.

Бузрукхўжа анчагача ўзига келолмай ўтирди. Наҳотки бу гапларни у ўнгида эшитган бўлса! Наҳотки умри хўрлик ва зорликда ўтиб бораётган Мадумар карнайчидек бир киши шу хўрлик ва зўрликка абадуллаб чек қўйиладиган дақиқалар яқин қолганда ўз оёғига ўзи кишан уриб, қулликка ўз ихтиёри билан яна қайтса. «Қизиқ, одам боласининг руҳи табиатан эркинликка интилади-ку? Озодлик инсон руҳи яйрайдиган бир чаманзор-ку. Қизиқ, Мадумар акадек кишилар эркинлик деб қорнининг тўйиши, устининг бут бўлишини тушунаркан-да. Қорни тўқ, усти бут одамларнинг руҳи абадуллабад озод ва эркинмикан? Хўрлик, ҳақсизлик-чи? Наҳотки Мадумар акалар хўрлик ва ҳақсизликни ҳис қилмайдиган даражага бориб қолишган бўлса. Рух сўниб, виждон ўлиб, қалблардаги қасос хисси бутунлай тугаб битган бўлса. Йўқ, Мадумар акалар неча бор хўрлангани учун зорланган, ҳақсизлиги учун ер муштлаб фарёд чеккан! Унда, нега энди яна хўрликка қайтди экан? Эркини, ихтиёрини ўз рақибига бериб қўйиб, шу рақибнинг маслағи учун курашишнинг ўзи бир хўрлик эмасми? — ўйларини ҳеч тўхтатолмас эди Бузрукхўжа. — Йўқ, булар ўзини, ўзлигини, қалбининг туб-тубида нималар беркиниб ётганини англаб етмаган кишилардир. Тарғиботни кучайтиришимиз керак, фақат шу йўл билангина қутқарамиз уларни».

— Мулла Маҳмуд, — деб чақирди Бузрукхўжа. Сўнг увушган оёқларини укалаб ўрнидан тура бошлади. Даҳлизда нималарнидир ёзиб ўтирган мулла Маҳмуд бир варақ қоғознинг четидан ушлаганча кириб келди:

— Чақирдингми?
 — Чақирдим, дўстим. Хўш, карнайчининг гапларини эшитдингми?
 — Эшитдим.

— Кечаги инқилобчи бугун унинг душманига айланиб ўтирса, буни қандай тушуниш керак?

— Буни шундай тушуниш керакки, инсон қалби ҳам руҳияти гоёт мураккаб бўлади, азизим. Яъни, инсоннинг қалб оламида ички ва ташқи кучлар таъсирида тез-тез ағдар-тўнтарлар ҳам бўлиб туради.

— Ақлли йигитсан-да, Маҳмуд.

— Шунинг учун ҳам бошим ҳеч калтакдан чиқмайди-да.

— Ўзинг-чи, ўзингнинг қалбингда нима гаплар бўляпти?

— Менинг руҳимда ҳам инқилоб бўлиб ўтди. Эсингдами, жўра, қамоқдан қочаётган кунинг мен большевикларга ҳеч қачон қўшилмайман, жамиятда инқилобсиз ҳам адолат ўрнатиш мумкин, деган эдим. Шакархон ноибларни маърифатли қилсақ, бас, жамият ўз-ўзидан яшнаб кетади, яъни зулмни маърифат билан даф қиламиз, деган эдим. Шакархон тулки экан. Уғлим-ўғлим деб юриб, суюқлигимни тортиб олди-я. Хон эшон бўлса нақ эшакнинг ўзи. Лекин одамларга ҳам ҳайронсан. Шу жоҳилнинг орқасидан эргашиб юришибди-я! Мен бир ўлимдан қолган одамман, ўлим билан узоқ олишдим. Гоҳ ўзимга келиб, гоҳ ўзимдан кетиб ётган пайтларимда кўп нарсаларни ўйладим. Энди сен билан биргаман. Муртазинга айт, большевиклар рўйхатига мени ҳам ёзиб қўйсин. Кичкинагина амал бериб қўйганинг учун айтаётганим йўқ бу гапларни. Ростини айтсам, котиблигинг менга ёқмай турибди. Мен ўша болаларнинг чуғур-чуғури ичида яйрайман. Мактаб очиб бер менга!

— Маҳмуд, бу сенмисан?

— Йўқ, жўра, қаршингда бутунлай бошқа Мулла Маҳмуд ўтирибди.

— Дўстим, мени беҳад хурсанд қилиб юбординг-ку. Карнайчи қалбимни гуссага тўлдирган эди. Сен шодликка тўлдирдинг! Мен ҳам энди сени хурсанд қиламан. Очигини айт, Гулнорани ҳамон севасанми?

— Севаман, дўстим, севаман. Тирик эканман ундан бошқасини демайман.

— Эр қилгансан деб юзига солмайсанми?

— Унта эр қилганда ҳам, бари бир у меники эди. Лекин, Бузрук, ҳали у ноибнинг никоҳида-ку? Талоқ хатини олгани йўқ.

— Тупурдим унақа никоҳларга. Сўратувда қизнинг розилигини эшитиш учун қиз томондан вакил бормаган. Демак, никоҳ шариятга зид бўлган. Дадам айтдилар бу гапни.

— Одамлар нима дер эканлар?

— Дўстим, ланж гапларни қўй, мен ҳозироқ уйга кириб дадам билан аямдан тўйни тезлаштиришни сўрайман. Мени сўраб келганларга ўзинг муомала қилиб қўй... Об-бо, дўстим-ей, табиб тухум ютишни буюрган дегин?

— Ютяпман, Бузрук, қийналиб бўлсаям учтадан ютяпман.

— Эртадан бошлаб тўрттадан ютгин, хўпми?

— Хўп!

Муҳаббат парвариш талаб қилади

Бузрукхўжа ўртоғи тўйга розилик берганидан беҳад севиниб кетди. Йўқ, бугун бўлмаса эртага бу тўй, албатта, бўларди. Икки ёш бир-бирига талпиниб тургандан кейин бошқа илож ҳам йўқ. Аммо бу тўйнинг худди шу кунларда, юрт кимнинг таъсирида бўлиши керак деган масала кўндаланг қўйилган бир паллада ўтиши жуда муҳим эди. Шу тўй баҳонасида Бузрукхўжа юртни Ижрокўм атрофига яна ҳам жипероқ уюштириб олмоқчи, уюшганларнинг қалби ҳам руҳига таъсир этиб инқилобнинг эрк ва озодлик келтирувчи бир ҳодиса эканлигини юртга кўз-кўзламақчи.

Дадаси билан аясини бу ишга тезроқ бош-қош бўлишга кўндириш учун шошилиб уйларига қайтди. Отинбиби, офтоб ҳийла илиб, ҳавонинг захрини кесиб тургани учун, айвонга жой қилиб кўрпа қавиб ўтирган экан. Уғлини кўрди-ю, дарров ишини йиғиштириб, кўзойнагини бир чеккага қўйди. Бузрукхўжанинг кундузи уйга кирадиган одати йўқ эди. Бунинг устига телбалардек қадам ташлаб ҳовлиқиб келяпти.

— Тинчликми? — чўчинқираб сўради Отинбиби ая.

— Тинчлик, аяжон, — деб қўйди ўғли, — ҳовлига чиқиб олибсиз совқот-маяпсизми?

— Ҳовлиқиброқ турибсанми? — сўради яна она.

— Маслаҳатли гап бор, ая, дадам кўринмайдилар, Ҳалима қани?

— Утир, — ёнидан жой кўрсатди Отинбиби ая.

— Шошиб турибман.

— Шошмаган кунинг борми сени, ўтир деяпман! — ёш болага дағдага қилгандек бир оҳангда деди Зиёда ая: Ўтиргач, кўзойнагини тақиб ўғлига тикилиброқ қаради. — Қаёқларда юрибсан? Қулоғингни бир чўзиб қўй.

— Қулоғим ўзи катта-ку, ая.

— Ҳазилга олма, — жеркиб деди аяси. Унинг чинакам жаҳли чиқиб келаётгани шундоққина сезилиб турарди.

— Нима гуноҳ қилдим, ая?

— Қаёқларда юрибсан?

— Ижроқўмдаман-ку, ахир.

— Ижроқўм сенга ота-она бўлиб қолибди-да! Белига бод келиб даданг шўрлик ётиб қолган. Уни ўйламайсанми. Шу аҳволида сигирга хашак ахтариб кетди. Аканг бўлса ярим жон бўлиб қолган. Қани айт-чи, келганингдан буён бирон марта биз билан ўтириб бундай бир гаплашдингми. Ниманг бор, ниманг йўқ, деб сўрадингми? Ишинг кўп бўлса, ота-онадан воз кечар экансан-да. Бор, ўша Ижроқўминг билан қапишиб ўтиравер!

— Ая?

— Ая дема мени. Юрак-бағримни адо қилдинг-ку!

— Ҳалима қаерда?

— Сўрама уни, қаерда азиз бўлса, ўша ёққа кетди.

— Биронталаринг ранжитгандирсизлар-да?

— Уни сен ранжитдинг, — ўғлининг этагидан тортиб ёнига ўтказиб олди Отинбиби, — эр хотингаки бепарво бўлдимми, ранжитгани шу, ойлаб йўқ бўлиб кетасан, бу ранжитганинг эмасми? Гап қўшмай тур, юрагимни бир ёзиб олай. Дадангдан ўргансанг бўлмайдимми? Хатми қуръонга борса ҳам, белининг қатида тўртта майиз олиб келади. Томоғимдан ўтмайди, дейди. Кўнглим тоғдек кўтарилади. Эру хотин муҳаббати, билиб қўй, болам, бамисоли ниҳолга ўхшайди. Парвариш қилмасанг қурийд қолади. Тағинам келиним эсликкина, кечириб келди.

— Мен ҳам бекорга кўча чангитиб юрганам йўқ, — ўзини оқлай бошлади Бузрукхўжа, — элу юртнинг ташвиши билан юрибман.

— Уйдагиларни ранжитиб элу юртнинг хизматида юрганмиш! Элу юрт бунақа одамнинг хизматига ҳечам муҳтож эмас!

— Ая, — шошилиб ўрнидан турди Бузрукхўжа, — мен кетдим.

— Маслаҳатли гап бор девдинг?

— Маслаҳатда келинингиз ҳам бўлиши керак, аввал олиб келай.

Ижроқўм отхонасига кириб катта чавкар отни эгарлаб чиқди-да, тўпланганларнинг саволига ҳам жавоб қайтармай «Булоқбоши»га жўнади. «Ҳа, чиндан ҳам ўзимдан ўтибди, фақат Ҳалимага эмас, ҳаммаларига ҳам бепарво бўлиб қолган эканман. Дадамнинг қовоқ-тумшук қилиб юришлари шундан экан-да, — кўнглидан ўтказиб борарди Бузрукхўжа, — кечир мени, Ҳалимам. Сени ранжитиб қўйибман. Нима қилай, шунақа қусур билан туғилган эканман. Бирон ишга қўл урсам, бошим билан шўнғийман-у, ўзимни ҳам унутиб юбораман. Лекин сен мени тушунар эдинг-ку, ҳамиша кечириб келар эдинг-ку! Демак, тоқатинг тоқ бўлибди-да, севгингни, аёллик гурурингни оёқ ости қилибман-да! Тўғри, мана турмуш қурганимизга уч йилдан ошиб қолди. Сенга лоақал битта узук ёки мис балдоқ ҳам совға қилмабман. Нима қилай, ҳамёним ҳамиша қуруқ юрди. Мени кечир, оёқларингга йиқилиб узр сўрайман. Энди ҳамиша ёнингдаман. Дадам аямни қандай аъюзласа, сени ҳам ана шундай эъюзлайман».

Булоқбошига олиб борадиган йўл Мулла Муса буванинг тошлоқ ерлари ёнидан ўтади. Бузрукхўжа бу йўлдан кўп юрган. Ўтатуриб қайночасининг ишига тутилиб, гоҳо кеч пайтигача қолиб кетган пайтлари ҳам бўлган. Лекин ҳозир қиш. «Совуқда қайногам далага чиқмас» дея кўнглидан ўтказиб борарди Бузрукхўжа. Хато ўйлаётганини шу заҳотиёқ сезиб қолди. Мулла Муса бобо ўғли Полвонбойни ёнига олиб, ўрик кесаётган эди. Нарироқдан ўтиб кетишнинг ҳеч иложи йўқ. Шудгор қилинган ерларнинг қори эриб, ҳамирдек кўпчиб ётибди. Отни лойдан ҳайдаш инсофдан эмас, ботиб қолади. «Ижроқўмда иш ошиб-тошиб кетган, — алам билан ўйлади Бузрукхўжа, — тутиб олиб ишлатади энди, кечгача ишлатади».

Мулла Муса бобо байталини аравага қўшиб келган экан. Бузрукхўжанинг остидаги айғир қулунини ёнига олиб ариқ бўйида ўтлаб ётган байталини кўрди-ю, кишнаб юборди. Арра тортаётганлар ишни тўхтатиб, тикилиб қолишди. Сўнг от устидаги куёвларини таниб, баробар ўринларидан туришди. Полвонбой тез келиб отнинг жиловидан олди. Бузрукхўжа устидан тушгач, ўзим боғлайман дейишига ҳам қарамай, нарироқ олиб бориб тутнинг каллагига қантариб қўйди.

Бузрукхўжа қайнотаси билан кучоқлашиб кўришди. Назарида Мулла Муса бобо чўкирттак сингари қуриб қолгандек. Илгарилари мана шунақа кўришганларида кучоғи тўлиб кетарди. Ҳозир эса чолнинг гавдаси худди жўхориподадек ингичка тортиб қолибди. «Қарибдилар! — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — ранглари ҳам бир аҳволда». Ғўлалар устига омонат ўтириб фотиҳа ўқишгач, ҳол-аҳвол сўрашдилар.

— Об-бо, ўғлим-ей, эсон-омон юрибсанми? — касалманд одамдек кифти билан нафас олиб сўради Мулла Муса бобо.

— Шукр, дада, — безовта бўлаётган оти томон назар ташлаб деди Бузрукхўжа.

— Қорангни кўрсатмай кетдинг?

— Иш кўп, дада.

— Қайтага қизимни бермай турсам бўлар экан, — кулиб қўйди Мулла Муса бобо, — кунора тойчоқ боладек гижинглаб келиб турардинг. Ҳа майли, ўғлим, қаерда бўлсаларинг ҳам саломат бўлинглар. Ижроқўм тузиб олган эмишсан, ишқилиб ўзингга эҳтиёт бўлгин.

— Утинларинг тугаб қолибди-да?

— Йўқ, майдонни йўқотмоқчиман. Уриklar қариб қолди. Об-бо, ўғлим-ей, зап келибсан-да. Кўзим тўрт бўлиб турувди. Қариб қолибман арра тортишга ярамайпман. Қани, тур энди иш орасида гаплашаверамиз, чакмонингни ечиб қўй. Полвонбой билан бир куч синашиб кўринглар-чи.

Бузрукхўжа «ишим тигиз» демоқчи эди, айтолмади. Бунинг устига елкаси билан нафас олиб турган қайнотасига раҳми ҳам келди. Ич-ичидан ачиниб кетди унга. Қанақа одам ўзи бу, а? На ёзда тинади, на қишда! Танчани бозиллатиб, белини тоблаб ётмайдимми! Бузрукхўжанинг остига эски тўнни тах-лаб қўйиб беришди. Арра ҳам қиличдеккина экан, намхуш ўрик танасини қас-собнинг ўткир пичоғи думбани қирққандек қирқиб тушаяпти. Кўз юмиб очгунча Бузрукхўжанинг узатилган икки оёғи қипиққа кўмилиб кетди. Пол-вонбойнинг айни кучга тўлган пайти. Бунинг устига арра тортишнинг ҳавосини ҳам яхши олган. Ҳар кун ишламайдимми, билаклари ҳам чайир бўлиб кетибди. Хомсемиз қайноғамга жабр бўлмасин деб, атайлаб аррани итариб берапти. Учинчи ғўлани думалатишгандан сўнг Бузрукхўжанинг билаклари толиқиб карахт бўла бошлади. Пешонасидан тер қўйилиб кетди.

Мулла Муса бобо пиёлада совуқ чой узатди...

— Об-бо, куёв бола-ей, сен ҳам бало экансан! — ўриқнинг силкиниб турган томонига минаётиб деди Мулла Муса бобо, — инқилоб қиламиз дердинг, охири қилдиларинг-а. Ерларни тақсимлаётган эмишсизлар? Булоқбошига қачон келасизлар?

— Яқинда келиб қоламиз.

— Энди, ўғлим, сенга бир гап айтмоқчи бўлувдим. Мана, ўз оёғинг билан келдинг. Қариб қолдим. Бугун бор, эртага йўқман. Мабодо менга бир гап бўлгудек бўлса, Полвонбой сенга ўхшаб пишиққина эмас, ғўр, сарсон бўладими деб кўрқаман. Бу ерларда мен деҳқончилик қилдим. Бошқаси бўлса тариқ ҳам ундиролмасди. Бу тошларни кўр, нима бало, қиши билан туғиб чиқадими дейман, буларнинг безрайиб туришини қара! Оёқ тамом бўлди, бел букилди. Тош билан олиша-олиша ўзим ҳам, мана, адо бўлдим. Инқилоб рози бўлса, Полвонбойга ҳам бир-икки таноб тузукроқ ердан олиб бергин. Армон билан кетмай бу дунёдан. Дашт мени еди, энди ўғлимни ҳам адо қилмасин.

— Олиб берамиз, дада.

— Қишдан чиқмайманми деб кўрқаман. Тушимга нуқул раҳматли дадам киради. Уйни ясатиб қўйган эмиш, ке, ўғлим, тезроқ келақол дейди... Олиб берасан-а?

— Олиб берамиз, дада.

Кеч пешинга яқин Бузрукхўжа қўлларини кўтаролмай қолди. Ишни тўхтатиб, ғўлаларни аравага ортишди-да, кетма-кет йўлга тушишди. «Ишқилиб қайнотам оғилхонасиниям тозалатиб олмаса эди», — дея Бузрукхўжа юрак ҳовучлаб бораётган эди, хайрият, бундай бўлмади. Мулла Муса бобо куёвини чойга ҳам таклиф қилмай, ишлик одамсан, тезроқ жўна деб омбор-хонадан бир кўза шинни олиб чиқди-да, қизи Ҳалимахонни отнинг орқасига мингаштирди:

— Бундан кейин эринг билан бирга келгин, — деб қизининг қўлига кўзани тутқазди.

Анчагача жим кетдилар. Айтиладиган гап кўп, юраклар тўла ҳасрат, лекин гапни нимадан бошлашни билмас эдилар. Бузрукхўжа ўзини айбдор деб билганидан нима ҳақда гап бошламоқчи бўлса гапи ўзига бемаъни туюлиб,

хурматли одамга тўсатдан дуч келиб қолган ёш боладек довдираб, ютиниб-ютиниб бормоқда эди.

— Дадам анча қариб қолибдилар, — деди ниҳоят Ҳалимаҳонни гапга тортмоқчи бўлиб. Йўқ, жавоб қайтмади, хўрсиниш эшитилди.

— Лекин шинини бошлайдилар-да!

Йўқ, суҳбатни улаш учун шинни ҳам баҳона бўлолмади. Бузрукхўжа отининг бошини силкитиб тортди-да, орқасига ўгирилди:

— Ке, энди, кечириб қўяқол.

Ҳалиги алам тўла хўрсиниш яна такрорланди.

— Энди ҳеч ёққа кетмайман, туну кун ёнингда бўламан. Овқат пиширсанг ўт қалаб бераман, кир ювсанг сув ташиб тураман. Тўйга борсанг, дастурхонингни кўтаришиб бораман. Ўзи айб мендан ўтди. Сизларни унутибман. Ҳалима, жоним, мени кечир. Кечирдингми?

— Ҳеч қачон, — ниҳоят орқада келаётган Ҳалимаҳон овоз берди.

— Мана, ишларниям йўлга қўйиб олдик. Энди аям икковларингга мактаб очиб бераман. Сизлар қизларга, Мулла Маҳмуд ўғил болаларга сабоқ берасизлар. Ўзи котиблик қилмайман деяпти. Энди сен ҳам Отинбиби бўласан, бўласанми?

— Йўқ.

— Ундай дема, жоним. Ахир, менга сен ёрдамлашмасанг, яккаланиб қоламан-ку. Ҳозир ҳам жуда қийналяпман, — Бузрукхўжа хотинининг қалбида шафқат уйғотиш учун атайлаб аҳволини аянчли қилиб таърифлай бошлади, — бир ёқда босмачилар, бир ёқда руҳонийлар... уч кундан буён мижжа қоққанам йўқ. Кеча оқшом энди уйга жўнайман деб турсам, Зулфиқор ҳовлиқиб кириб ташқарига чиқа кўрманг, чинорнинг панасида милтиқли кишини кўргандек бўлдим, деди. Гапини тугатмасидан варанглаб ўқ овози эшитилди. Бошимдан телпагимни учуриб кетди. Тонг отгунча ташқарига чиққани юрагим бетламади. Ахир мени тушунадиган сендан бошқа кимим бор? Ҳар гал кечирдинг, бу гал ҳам кечир, кечирдингми?

— Йўқ, йўқ, йўқ!

Ҳалимаҳон нозик муштчалари билан эрининг елкаларига беозоргина ура бошлади. Суйганда, эркаламоқчи бўлганда кўпинча шундай қилар, Бузрукхўжага хуш ёққанидан кўзларини юмганча жим туриб берарди.

Ҳозир ҳам кўзларини юмиб олди.

Қизил гул уздингизми?

Пандигон эркаларининг қалби аскияга, қизиқчиликка мойил бўлса, қизу жувонларига ўйинчилиг-у, ашулачилик она сути билан ўтади, тўйнинг дарагини эшитишса қориб турган хамирини, туйиб турган гўжасини чала ташлаб, чилдирмасини олиб, тўйхонага жўнайверишади.

Қиз олибқочар Зулфиқорларникида бўлапти. Ичкари ҳовлига қадам босиб бўлмайди. Юзларига упа-эликлар суртиб, қошларига чаплама ўсма қўйиб, қулоқларига ҳар биттаси чақалоқнинг кафтидек ойбалдоқлар тақиб олган жувонлар; сандиқдаги янги кўйлагини кийиб, онасининг қумуш бозвонини кўксига тақиб, бошидаги дуррасини кўз-кўзлаш учун бўйнини чўзиб атайлаб оёқ учида турган ҳусн-латофатидан тўйхонани чароғон қилаётган бўйи етган қизлар; опасининг орқасидан эргашиб келиб, йўқотиб қўймай дея этагидан маҳкам ушлаб, ўнгга бурилса ўнгга, чапга бурилса чапга эргашаётган қизалоқлар шундай тирбанд бўлиб кетишганки, игна ташланса ерга тушмайди. «Ҳаммалари мени қутлаб келишган, — ширин-ширин энтикади айвондаги катта сўрида, дугоналари қуршовида ийманибгина ўтирган Гулнора. — Лекин менинг юзим шувут, уялиб кетяпман. Ахир мен эр кўрганман. Муллакам бўлса, хотин кўрмаган йигит, уйланмаган йигитга тегиб олдинг деб кейин менга таъна қилишади. Вой худойим, нега энди рози бўлақолдим экан, қочиб кетсам бўлмасмиди, қаёққа ҳам қочардим? Ҳамма айб ноибнинг ўзида, зўрлаб олиб кетса бўлмасмиди! Вой шўрим, бошимни қандай кўтариб юраман энди. Йўқ, муллакам севадилар, севгилари эҳтиёт қилади мени. Хурсанд бўлишим керак. Мени деб оппоқ дадам, Отинбиби аям, Ҳалимаҳон опамлар югуриб-елиб юришибди. Етимлигимни билдирмаслик учун бор-будларини сарфлаб бўлишди! Мен хурсанд бўлишим керак, ораумга эришяпман-ку, ахир...»

— Бирон нарса еб олсангиз-чи, — секин туртди Ҳалимаҳон Гулнорани.

— Опажон!

— Вой, йиғлаёпсизми? Уят бўлади-я!
— Бирам яхшисизки, — хўрсинди Гулнара, — ҳаммаларинг ҳам яхшисизла.

— Қатлама ейсизми?

— Йўқ.

— Уйинни томоша қилинг бўлмаса, армонда қоласиз.

Даврани кенг олишибди. Барваста бир жувон бахмал тўнининг устидан шохи белбоғни чапанилардай боғлаб, эркакча юриш қилиб ўйинчи, ашулачи қиз-жувонларни кўча-кўчаси билан тўдаларга ажратапти. Одат шунақа, тортишув бўлади. Қайси кўча устун келса тўй эгаси соврин беради. Яхши қиздирилган чилдирмалар гумбурлаб кетди. Барваста жувон қўлларини кенг ёзиб, ўйин бошлаб юборди:

— Дашт кўча-ю, дашт кўча,
Бизга қаранг, жон почча.
Битта рўмол бердим деб,
Таъна қилманг ўлгунча, —

ашула айта-айта тўхтаб, Дашт кўчадан тараф бўлиб келган қизу жувонларга қўли билан аллақандай дағдаға ҳам қилиб қўйган бўлди. Сўнг яна шўх-шўх ўйнаб кетди:

— Паст кўчаю, паст кўча,
Менга қара, хой қизча.
Битта кулиб боқсанг-чи,
Хизмат қилай ўлгунча...

Паст кўчадан келган қизу жувонлар бир қўзғалиб олишди. Пичир-пичир бошланди. Демак, Дашт кўча билан тортишув бўлади. Кимни ўртага чиқаришса бўларкан? Ҳам ўйинда, ҳам лапарда устун келиш учун кимни танлашса бўларкан? Бир қарорга келмасларидан Дашт кўча вакили ўртага чиқа бошлади. Суяркулнинг беваси Офтоббидини танлашибди. Ёши ўттиз бешларга бориб қолган, оппоқ лўппи юзли, қалдирғоч қанотидек қайрилма қошли, мунчоқдек қоп-қора кўзлари ҳамиша кулиб турадиган бу жувон эри Суяркул сепоячи сувга оқиб ўлмасдан олдин жарангли овоз билан лапар айтар, шўх-шўх ўйнар, тўйларни гумбурлатиб юборарди. Азадор эмасми, уч йилдан буён тўй-маъракалардан қочиб юрарди. Зўрлаб олиб келишганга ўхшайди. Қўлидан тортиб, орқасидан итариб ўртага олиб чиқишди. Офтоббидини чилдирмалардан бирини танлаб олди-да, юзини доира ичига беркитиб бир сония жим келди:

— Бошладик, қизлар! — деди алланечук тўлқинланиб, кейин ўзига маъкул бўлган бир куйни чала кетди. Қўш чилдирма жўр бўлиб тўйхонани зарбли оҳангларга кўмиб борарди. Оҳанглар пасайиши билан жувон лапар бошлаб юборди:

— Поезд йўли тор экан,
Занжирлари бор экан,
Айрилмаймиз деб эдик,
Пешонамда бор экан.

— Зап овози бор-да қурғурнинг! — деб шивирлади ичкарида ўтирган аёллардан бири.

— Арслондек эри бор эди-я, — деб қўйди бошқаси.

Ашула давом этарди:

— Эшик олди гулхайри,
Шоҳлари қайрилмасин.
Бир-бирини севганлар
Мендайн айрилмасин!

— Тилгинангдан ўргилай, ўртоқжон! — қийқириб таҳсин айтди тенгқурларидан бири, — дилимдагини айтяпсан, айтавер. Ўзим ҳам қўшиламан!

— Қизил гулни уздингизми,
Булбул қўсини деддингизми?
Мен соғиндим, билдингизми,
Соғиниб туш кўрддингизми?..

Офтоббидини йўқотиб қўйган овозини топиб олгандек ширадор, ғуссали оҳангларга қалбидаги қат-қат армонларини қўшиб, армонли дилларга ғулув солаётгандек эди. Кимнинг кўнглида дард йўқ, кимнинг қалбида ҳасрат йўқ. Дарду ҳасратлари бирлашиб, куйга айланиб, тўйхона устида қанот қоқиб учаётгандек:

— Оқ шойидан кўйлагим,
Зарга ботди билагим.
Замонангнинг дастидан
Ғамга ботди юрагим.

Сув келади сой билан,
Оқовоси лой билан.
Энди куним ўтади
Ҳар куни вой-вой билан...

«Офтоббиби опамнинг ёшлари аяжоним билан тенг эди, бир-бирларини сенлаб гаплашишарди, — хўрсиниб қўйди Гулнора. — Қани энди ҳозир аяжоним тирик бўлса-ю, тўйимни кўрса. Бари бир, кўнглим жойига тушмаяпти, йиғлагим келяпти, йиғимни тўхтатолмаяпман...»

— Опа, — секин овоз берди Гулнора.

— Нима дейсиз? — шивирлади Ҳалимаҳон.

— Укаларим кўринишмайди?

— Уйнаб юришгандир.

— Чақиринг, ёнимда ўтиришсин. Вағримга босгим келяпти.

— Уят бўлади-я!

— Йўк, чақиртиринг, — ёлбора бошлади Гулнора, — қоринлари ҳам очдир, бирон нарса еб олишсин. Жон опа, чақиртиринг.

Даврада қийқириқ янгради, офаринлар ёғила бошлади. Тўйбоши Отинбиби ая қизу жувонлар ўртасини ёриб ўтиб Офтоббибига яқинлашди-да, елкасига сариқ адрас кўйлаклик ёпди.

— Паст кўча-ю, Паст кўча,

Уртага чиқ, ҳой қизча, — дея тараф бўлиб турган бошқа даврага яқинлашиб кела бошлади барваста жувон...

Тўрт-беш ҳовли нарида, Мулла Маҳмуднинг уйида ҳам базм кучайиб, қийқириқлар авжига чиқиб бормоқда эди. Пандигон эркаклари кети ҳеч кўринмаётгандек туюлган ғуссалардан чарчаб, қалблари хурсандчиликни кўмсаб қолган экан. Ҳамқишлоқ хонандаларининг латиф қўшиқлари, ўртадаги алангадек тез-тез авж олиб турган аскиялар очарчилик азобини, алғов-далғов билан ўтаётган кунларининг машаққатини унуттириб, ҳаммасини қувнашга, қаҳ-қаҳ отиб кулишга ундамоқда. Уч-тўрт ойдан буён қўрбошиларнинг хизматини қилиб, қорасини кўрсатмай кетган ака-укаларни юрт соғиниб қолган экан, қарсак чалиб яна ўртага олиб чиқишди. Қизиқчилар кийим-бошларини тез алмаштириб турарди. Ҳасанбойнинг бошида қундуз телпак, эғнида беқасам тўн, кўксиди патронтош — қўрбоши қиёфасида турибди. Ҳусанбой хизматкор кийимини кийиб олган.

— Дори олиб кел! — деди қўрбоши давранинг ўртасида тўхтаб.

Хизматкор югуриб келиб таъзим қилди:

— Дорини нима қиладилар?

— Бошим оғрияпти.

— Ие, Сардори аъзам, сизда ҳам оғрийдиган бош борми?

— Битта бор, қани, тез югур.

— Борсам-у, табиб уйида бўлмаса-чи?

— Уйида бўлади, боравер.

— Уйида бўлса-ю, дориси бўлмаса-чи?

— Албатта, дориси ҳам бўлади.

— Дориси бўлса-ю, бермаса-чи?

— Сардори аъзамга, десанг беради.

— Дорини ҳам берди дейлик, ўша дори сизга қор қилмаса-чи? Унда нима бўлади?

Қўрбоши ер тепиниб ўшқирди:

— Ул бўлади!

Хизматкор худди қўрқиб кетгандек кўксини кенг очиб, кўкрагига туфлаб олади:

— Э, Сардори аъзам, ҳамманинг бошида бир ўлиш бор. Бугун ўлдингиз нима-ю, эртага ўлдингиз нима?

Қўрбоши қутуриб кетади, бор деяпман, дея қаттиқ ер тепинади. Хизматкор қорнини олдиға ногорадек чиқариб, ногорани икки қўллаб чала бошлайди:

— Бака-бака, бум-бум,

Бака-бака, бум-бум, — дея овоз чиқариб даврани айланиб чиқиб, бошини икки қўллаб чангаллаб турган Қўрбоши олдида тўхтади. Эгилиб таъзим қилади:

— Бориб келдим, Сардори аъзам.

— Хўш, — сўрайди қўрбоши.

— Табиб дори буюрдилар.

— Айт, тезроқ, бошим ёрилай деяпти!

— Тўрт пуллик бурганинг қитиғи, очидан ўлган бақанинг киндиги, тезак ёқилган мўрининг қуруми, ит қувмаган итпашшанинг думи, ўн тўрт йил

йўталган кўкнорининг балғами, эллик йил саратон кўрмаган қўнғизнинг оёғини шафтоли қоқиға аралаштириб туйдирар экансиз-да, ҳар куни уч маҳалдан қафтлаб отаркансиз.

— Кейин-чи? — ҳеч нарсага тушунмагандек сўрайди қўрбоши.

— Кейин, сиз касалдан қутуласиз.

— Кейин-чи?

— Кейин халқ сиздан қутулади.

— Нима?! — қўрбоши ёнидан қиличини суғурмоқчидек бир ҳаракат қилиб хизматкорни қувлашга тушади. Хизматкор яна қорнини дўмбира қилади-да:

— Бака-бака, бум-бум,

Бака-бака, бак-бак-бак, — дея бир нарсани қойил қилиб қўйгандек даврани мақтанганнамо айланиб қоча бошлайди.

Яна қийқириқ кўтарилади. Ўз тўйида ўзи хизмат қилиб, гоҳ ичкарига, гоҳ ташқарига чиқиб юрган Мулла Маҳмуд ҳам йигитларга қўшилиб кула бошлади. Кула-кула «Биз ҳам ўзимизни инқилобчи деб юрган эканмиз, — дея ўйлади, — қўрбошини ёмон бошлапти-ку, а!.. Лекин, шу шартмиди, бориб-бориб менинг тўйимда-я? Зокир қўрбоши эшитиб қолса нима бўлади, беозоргина аския айтишаверса бўлмасмикан...»

Зулфиқор шарпасизгина келиб, Мулла Маҳмуднинг тирсагидан ушлади:

— Сизни аёллар сўрашапти, Гулнора опамни олиб келишди, сўратарга борар экансиз.

«Сўратар» деган сўзни эшитиб, мулла Маҳмуд ширин энтикди.

Тўй азага айланди

Дашт кўча томонда гумбурлаган милтиқ овози эшитилди. Ижроқўм фаоллари билан ёнбош ўтирган Бузрукхўжа сакраб ўрнидан туриб кетди. Қишлоқнинг тўрт томонига тўрт пойлоқчи қўйиб, хавф пайдо бўлса ўқ отиб огоҳлантирасан деб тайинлаган эди — хавф пайдо бўлди.

Ўқ овози қуққлашиб кетди.

— Қўрбошилар! — қичқириб юборишди томда ўтириб томоша кўраётган болалар.

— Ўтни ўчир! — бақирди хизмат қилаётган йигитлардан бири.

Кўз юмиб-очгунча ҳаммаёқ олатасир бўлиб кетди. Кўча эшик олдида меҳмонлар ширага қўнган пашшадек устма-уст бўлиб қолишди. Кимдир девордан ошиб ўтган, кимдир дарахтга тирмашиб томга чиқиб кетган... Гулхан атрофдан челақ кўтариб гир айланаётган йигит:

— Ўтни ўчир! — деди-да, қўлидаги челақни даранглатиб отиб, мушукдек чаққон сапчиб дарахтга чиқди-ю, у ҳам томга ўтиб кетди. Одамларни жой-жойига қайтараман деб (Нима учун шундай қилмоқчи бўлганини ўзи ҳам билмасди.) ҳеч бирига гап уқтиролмаган Бузрукхўжа югуриб ҳовлига қайтди. Е раббий, бу одамлар қаёққа кетди, ерга кирдим, осмонга чиқдим — ҳовли сув қўйгандек жим-жит бўлиб қолибди. Фақат Абдурахмонбойгина чорданасини бузмай тек ўтирибди. Бузрукхўжа билан нигоҳлари дуч келгач:

— Ҳе-хе-хе! — деб қорнини силкитиб қўйди.

— Ҳи-ҳи-ҳи! — дея мулла Зариф мингбоши секин ўрнидан турабошлади. — Ҳорманг энди, тўйбоши!

Кўчадан тоғдан тушган селдек гулдураб отлиқлар ўтиб кетди. «Келишди!» — қўл-оёғи музлаб кетди Бузрукхўжанинг. Ичкарида, Мулла Маҳмуднинг оёғи шол дадаси билан ўтирган кексалардан бири, кавушини кийгани сабри чидамай, ялангоёқ югуриб чиқиб, ўртада карахт бўлиб турган Бузрукхўжани туртди:

— Жинни бўлиб қолдингми, қоч тезроқ!

Ҳа, қочиб керак, ўзини панага олмаса бўлмайди. Ма, қўл-оёғимни боғла деб ўзини тутиб бериш гирт аҳмоқлик-ку! Шошилиб кўчага чиқди. Яна бир тўда отлиқ тушиб келяпти. «Ижроқўмга боришим керак, ўт қўйишади, куйдириб юборишади!» Кўчанинг нариги юзига аранг ўтиб олди. У ёғига юриб бўлмайди, отлиқлар тўлиб кетибди. Нима қилишяпти булар ўзи, нимага келишди экан? Ҳалвопазнинг деворига тирмашиб боғ томонга сакради. Бу ердан ҳовлима-ҳовли ўтиб идорага бориб олса бўлади. Бориши керак, бўлмаса ўт қўйишади! Йўқ, кечикибди. Эллик чоғли отлиқ Ижроқўм биносини ўраб олибди. Отлар кишнаб, депсиниб туришибди. Ичкаридан кимнингдир додлагани эшитилди. Қоровулни ё отишди, ё сўйишди, жон бераётган одамнинг

чинқириги бу! «Нима қилдим, олдиларига чиқиб бас қил, деб ҳайқирайми? — девор тирқишидан кўзини олмай ўйлади Бузрукхўжа, — йўқ, бу ғирт аҳмоқлик бўлади! Бирон чорасини топишим керак...»

Мулла Маҳмудни сўратувга олиб чиқишган эди. Қўшнининг ҳовлисига олиб кириб, одат шунақа деб, аввал чўмилтиришди. Жўраларидан бири елкасини совунлаб ювиб ҳам қўйди. Бошқа жўраси «Чаласини Гулнорахонимнинг ўзлари ювиб қўядилар», дея ҳазил ҳам қилган бўлди. Куёв сарпосини кийгизишгач, «Оббо, нақ шаҳзодаларга ўхшаб кетдинг-ку!» дея ҳазил-мутойиба сўзлар айтишиб, қизнинг ҳовлисига олиб боришди. Таомил бўйича сўратув маросими, албатта, унинг уйида, қиз ва йигит тарафдан иштирок этаётган гувоҳларнинг кўз ўнгида бўлиши, қизнинг «Ҳа, қабул қилдим» деганини йигитнинг вакиллари, кўевнинг розилигини қиз тараф эшитиши шарт эди. Куёвжўралар Мулла Маҳмудни ўртага олиб кириб борганларида Гулнорани ҳам ювиб-тараб попукдеккина қилиб қўйишган эди. Гулнора эрталабдан буён йиғлаётган эди. Сўратарга ҳам ҳиқиллаб йиғлаб келди.

Шодивой қори куёв билан келин учун махсус ясалган хонага энг аввал Гулнора билан Мулла Маҳмуд «бисмилло», дея киришларини айтиб, ҳар икки томоннинг вакиллари ҳам ўша хонага таклиф қилди:

— Қизга ким вакил ота бўлади? — дея никоқ ўқилиши олдидан айтилдиган расмий саволини такрорлади.

— Мен, — деб қўйди Эшон ота.

— Мулла Маҳмуд тарафидан ким иштирок этади?

— Мен, — деди Ижроқўм муовини Рустам бобо.

Шодивой қори куёв билан келиннинг ўртароғига сурилиб ўтирди. Ниқоҳдан сўнг, яъни эру хотин бўлганларидан сўнг, ҳар икковларининг зиммаларига тушадиган масъулият ҳақида амри маъруф бошлади. Бошқа никоҳларда ҳам бу ақидаларни кўп такрорлагани учун ёд сўзларни айтиш осон бўлди шекилли, суҳбатни тезгина тугатиб, чўккалаб олди-да, тиловат қилиб, савобини шу уйда яшаб ўтганларнинг руҳига бағишлади. Шодивой қори оёғи толиб қолди шекилли, яна чордана қурди:

— Мулла Маҳмуд Мулла Қори ўгли, — даричадан мўралаб турган аёллар ҳам эшитсин учун атайлаб балад-овозда деди, — сиз Гулнорахон Анорвой қизини жуфти ҳалолликка, яъни хотинликка қабул қилдингизми?

— Ҳа! — деб қўйди уялганидан бошини тиззасигача эгиб ўтирган Мулла Маҳмуд.

— Эшитилмади, қаттиқроқ айтинг... Баракалло, — шундай деб Шодивой қори ўнг томонга ўгирилди, — Гулнорахон Анорвой қизи, сиз Мулла Маҳмуд Мулла Қори ўглини жуфти ҳалолликка, яъни эрликка қабул қилдингизми?

Жавоб қайтмади.

— Гулнорахон Анорвой қизи, — дея саволини такрорламоқчи бўлди Шодивой қори. Аммо сўзларининг давоми эшитилмади, — дарича ортида турган аёллар бараварига додлаб юборишди. Уйда ўтирганлар нима гап бўлди экан деб бурилган эдилар, бўйинлари бурилганча қотиб қолгандек бўлди. Хонага етти-саккиз чоғли қўрбоши йигитлари кириб келмоқда эди.

— Вой шўрим! — бақирди ташқаридаги аёллардан бири, — гўшангага кирма, бегонасан, сўратув бўляпти.

Кириб келаётганлар, афтидан ким қанақа юмуш бажаришини аввалдан келишиб олишган кўринади, иккитаси бирдан ташланиб Гулнорани остидаги гулли палакка ўраб, бири бағрига босганча, бошқаси уриб-тепиб йўл очиб ташқарига олиб чиқиб кета бошлашди. Марҳум Анорвойнинг уйига тўпланиб, етим қизи Гулноранинг тўйини тўйдек ўтказамиз, марҳумларнинг арвоҳи олдида, худо хоҳласа юзимиз ёруғ бўлади деб ният қилганлар — эркакдир, аёлдир — ҳаммалари қўрбошиларга ташланишди. Гулнорани олиб қолишлари шарт эди. У Мулла Маҳмуднинг қаллиғигина эмас, додлаётганларнинг жигар-гўшаси, юртнинг ор-номуси ҳам эди. Кўча эшикни кимдир ичидан қулфлашга улгурган экан. Дарвозахона олдида чинакам муштлашув бошланди. Эшон ота бошлиқ чоллар, қиз узатгани келган хотин-халажлар саккиз қўрбошига бирдан ташланиб, бири оёғидан олиб, бири елкасига тирмашиб, ора-чора ўзлари ҳам бошларига мушт, белига тепки еб келинчакни ҳимоя қилмоқда эдилар. Гулнорани бағрига босган қўрбоши паҳлавон ҳам забардаст экан. Чап қўлтигига қизни қисганча, ўнг қўли билан гоҳ жон-жаҳди билан ташланаётган Эшон отани, гоҳ Рустам бобони уриб, қулатиб, эшик томон силжиб борарди.

— Вой дод, келинни ўғирлаб кетишяпти! — дея ўнлаб аёллар бирдан чинқириб ҳам туришибди.

— Босмачидан дод!

— Уйинг куйгурлар!

Халвопазнинг боғига қамалиб қолган Бузрукхўжа ногаҳоний ёпирилиб келган балодан ўзи бош бўлган юртни қандай қутқариш йўлини тополмай жигибийрони чиқиб, гоҳ боғнинг ўнг томониغا югурар, гоҳ яна ўрнига қайтиб ер теинар, «Хато қилдим, хато қилиб қўйдим!» дея бошини деворга ураб эди. Йўқ, хато ҳам қилмаган эди шекилли. Тўй олдидан қўлидан келганча эҳтиёт чорасини кўришга ҳаракат қилганди. Авваламбор Зокир қўрбошининг йигитлари тоғ орасида, Бужун деган жойда турганлигини аниқлади. Демак, тўсатдан ҳужум қилиш хавфи йўқ эди. Серовадаги қўриқчи отрядининг командири Парамановга ёрдам сўраб хат орқали мурожаат қилган эди, хабарчи йигитдан нимагадир ҳалигача дарак йўқ. «Вой дод, келинни ўғирлаб кетиш-япти!» — деган чинқириқ назарида Бузрукхўжанинг ёнгинасида эшитилгандек бўлди. Йигит қалтираб кетди. «Аям-ку, аямнинг овози-ку, бу» — дея сакраб девор ошиб тушганини ҳам, отлиқлар орасидан ўкдек учиб бораётганини ҳам сезмай қолди.

— Келинга тегма! — бақириб юборди Гулнораларнинг кўча эшиги олдига етганда, — тегманглар унга, у жияним бўлади!

Ташқарида қолган қўрбошилар кўча эшикни бузишга улгурган экан. Ичкаридан бир-бирига ёпишиб, айқаш-уйқаш бўлиб кетган эркагу хотинлар қий-чув кўтариб чиқиб кела бошлади. Қий-чувлар орасидан Отинбиби аянинг «Чолгинамни ўлдириб қўйишди!» деган овозини Бузрукхўжа баралла эшитгандай бўлди. Жон ҳолатда Гулнорани бағрида олиб чиқиб келаётган йигитга ташланди.

Бузрукхўжани устига тўн ташлаб ерга боса бошладилар:

— Ижроқўмнинг раиси шу!

— Бошига ур! — деган овозлар эшитиларди. Бузрукхўжани бир йўла ўн чоғли йигит ташланиб аллақачон ерга босиб олганди. Йигит пахсага лой тепкилаётгандек тепишаётганини анчагача сезиб турди-ю, кейин қарахт бўла бошлади. Оғриқни сезмай қолди. Қичқириқлар, аёлларнинг фарёдлари гоҳ эшитилар, гоҳ эшитилмас, назарида атроф беланчакдек чайқалар эди.

— Бас қил! — буйруқ берди қўрбоши, — Сардори аъзамга Ижроқўмнинг ўлиги эмас, тириги керак. Улдириб қўйганга ҳам ўхшайсизлар-ку, тентаклар! Аравага юклангар. Ижроқўм биносига ўт қўйдиларингми? Тезлаштиринглар!!

Улим сиртмоғида

- Бузрук, уйғондингми? — ёнгинасида кимдир овоз бергандек бўлди.
 - Кимсан? — бошини ўша томонга бурди Бузрукхўжа.
 - Ҳасанбойман.
 - Ҳасанбой?
 - Худди ўзи-да. Зерикиб қолма деб, бирга кетаяпман.
 - Сени ҳам ушлашибди-да?
 - Бўлмаса-чи, менсиз уларнинг иши битармиди?
 - Кимнинг йигитлари булар?
 - Кимники бўларди, Калланики-да. Пандигон катта бувисининг хати-махрига тушган.
 - Қаерда кетяпмиз?
 - Билмадим. Мен ҳам бошимни кўтаролмаяпман. Чандиб ташлашган.
- Кўп гапирма, қон йўқотасан.
- Сениям уришдими?
 - Насибага яраша.
 - Гафлатда қолдик, жўра.
 - Такдирдан қочиб бўлармиди, Бузрук.
- Аравакаш отга устма-уст қамчи босди. Орқадаги ва олдиндаги отларнинг туёғи тошларга урилиб, қасур-қусур овозлар даштни қоплаб бораёпти. Арава ғилдираклари гоҳо сакраб, шотини чайқатади. Бандиларнинг бошлари чайқалиб жонларига азоб беради. Оғриқ зўридан гаплашгани ҳам қоллари келмайди.
- Бузрукхўжа остки лабини қонатгудек тишлаб борарди:
- Яна кимларни ушлашди? — сўради суҳбатга берилсак оғриқ пасаярмикан деган умидда.
 - Олдинги аравада Гулнора кетяпти.
 - А?!
 - Уринма, жон ўртоқ, кўп қон йўқотгансан... Шўрпешана экан ўша жиянинг.

Яна Бузрукхўжанинг сўзлашга ҳоли келмай қолди. Оғриқнинг зўриданми, аламнинг кучлигиданми, томоғи хиппа бўғилиб қолгандек эди...

Сардори аъзам деб ўзини улуғлаб юрган ва улуғлашга ўзгаларни ҳам мажбур қилаётган Зокир қўрбоши бугун эрталаб қирғизларнинг Бужун деган хилватгина бир қишлоғида эди. Мадаминбек Езёнов тарафдан, Эргаш Поп чўллари орқали, Раҳмонқул Бешариқ томондан Қўқонга ҳужум уюштираётганлари, бу охириг ҳамлада: Сардори аъзам ҳам иштирок этиши кераклиги ҳақида фармон келиб қолди. Беш юзга яқин йигити бор эди унинг. Отланишга буйруқ бериб, йўл-йўлакай режалар тузиб кела бошлади. Сендан мен катта деб юрган қўрбошиларнинг Қўқонга ҳужум қилганлари яхши, бари бир, шамға урган парвонадек куйиб кетишади. Бутунлай куйиб тамом бўлишса яна яхши. Ана ундан сўнг Зокир бутун Фарғонанинг якка ҳукмдорига айланади: «Лекин Мадаминбекка ҳам, Эргашга ҳам ўзимни ёрдам бераётгандек қилиб кўрсатишим керак... Ҳужумнинг оқибати нима бўлишини ҳали ҳеч ким билмайди. Демак, эҳтиёт бўлмоғим даркор...»

Намозгар пайтида Қўрғонча қишлоғида ўзи барпо этаётган қалъасига (кейинчалик шу ерни Фарғона музофотининг пойтахтига айдантираман деган ширин орзу билан қўшимча иморатлар, отхоналар солдириб, атроф деворини яна икки пахса кўтарган эди) кириб келди-ю, гарчи йигитлари чарчаб, отлари толиқиб турганини билса ҳам, катта ҳужумга ўтган қўрбошиларга ёрдам тариқасида юзтадан отлиқ жўнади. Хон эшонни йўл толиқтириб қўйган экан. Унинг саломатлиги ҳаммадан ҳам Сардори аъзамга керак эди. Ичкарига жой ҳозирлаб, оёқларини уқалаш, белларини босиш учун икки чўри ажратди. Шом ғира-шираси бўлиб қолган бир палла эди. Пандигон аъёнларидан арзнома келиб қолди. Сардори аъзам сакраб ўрнидан туриб, ишонарли йигитларини чорлаб фармонлар бера бошлади:

— Ижроқўм раисини тириклай келтиринг!
— Қочоқ Ҳасанни қўлга олинглар!
— Гулнора менинг қаллиғим эди, олиб келинсин! Қофирларнинг маҳкамасига ўт қўй!

Қолган йигитларига ўйнаб-кулишга рухсат бериб, ичкарига, Ислом қўрбошидан тортиб олган қаллиғининг ҳузурига ошиқди. Бугун ўз уйида, ўз қўли билан барпо қилган ўқ ўтмас қўрғонда мусаллас ичиб, бачча ўйнатиб кайфу сафо қилишни ихтиёр қилган эди. Шунинг учун қийғир йигитларга ҳам кайфу сафога изн бериб юборди.

Бандиларни олиб бораётган аравалар эл ётар пайтида Қўрғончага кириб бордилар. Ҳар одимда соқчилар тўхтатиб, қаёққа кетаянсан, кимни олиб келаясан, деб тўроққа тута берганидан у ёнига юриш анча қийин бўлди. Ниҳоят отларнинг боши тортилди. Аравалар ғийқ этиб тўхтади. Отлиқлар тап-тап ерга тушиб, бандиларнинг қўл-оёғини ечиб, пастга ола бошладилар. Бузрукхўжа бутун борлиги эзилган, бунинг устига кўп қон ҳам йўқотган эди. Пастга тушиши билан боши айланб гандираклаб кетди-ю, хайрият, араванинг гупчагига суяниб қолди. Ҳасанбойни ҳам ёнига келтириб тик турғизиб қўйишди. Нариги аравадаги бандини туширишаётган эди, «Вой худойим!» деб бир нола қилди-ю, дарров жим бўлди. «Бу — Гулнора, — ўйлади Бузрукхўжа, — шўрпешана етимча шу». Бандиларни қўриқлаб келган йигитлардан бир қисми қолиб, қолгани Гулнорани олиб ичкарига кириб кетишди. Қўрғоннинг ташқари ҳовлисида базм авжига чиққанга ўхшайди. Аҳён-аҳёнда повиллаб аланга кўтариляпти. Созандаларнинг машқи, ашулачиларнинг хонишлари қўрбоши йигитларининг:

— Адо бўлдим!
— Ендирдинг-ку, бўйингдан! — деган қийқириқлари ҳам эшитилиб турибди. «Бачча ўйнатишяпти, — шивирлади Ҳасанбой, — Усмон болани ўйнатишаётганга ўхшайди. Қиз боланинг кийимини кийиб ўйнайди у». Бузрукхўжа индамади. Гулноранинг ҳозиргина забардаст йигитнинг қучоғида зорланиб «Вой худойим», дея нола қилгани, балиқдек типирчилагани кўз ўнгиде қотиб қолгандек эди. Ичкарига кириб кетган йигитлар қайтиб буларни ҳам орқаларидан бошлашди. Узоқ юришмади. Кичкинагина эшиқдан олиб ўтиш шу эшикча ёнидаги торгина, лекин тоқиларига ранго-ранг гуллар ўйилган хонага олиб кирдилар. Чўндек гилам устига атлас кўрпачалар тўшалган. Икки бурчакда қирқинчи лампа парпираб ёниб турибди. Гулнорани шу ерга олиб кирган эканлар. Бурчакда, қийғирдан қочган қушчадек дир-дир қалтираб турибди. «Бузрук ака!» дея бир талпинди-ю, тепасида турган шопмўйловли қўрбошини кўриб, қайтиб ўрнига ўтираркан, «Вой шўрим», деб қўйди.

Зокир қўрбоши кириб келди. Эғнида оқ сурпдан яқтак-иштон, елкасига мушк-анбар ҳиди уфуриб турган банорас тўн ташлаб олибди. Бошида чуст-

нусха дўппи, масжиднинг имомига ўхшаб оёғига амиркон кавуш кийган. Унг қўлида яланғоч тўппонча. Уйга киратуриб чайқалиб кетди. Хайрият, мулозим ҳушёр экан, ушлаб қолди. Сўнг шошилиб хона ўртасига курси қўйди-да, устига кўрпача ташлади:

— Марҳамат қилсинлар!

Қўрбоши курсига ўтиргач бошини кўтаролмай анча қийналди. «Илгари бир хум мусаллас ичса ҳам маст бўлмасди, — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — бугун икки хумчасини ичганга ўхшайди. Ғирт эшакнинг ўзи, эшак ҳам сувни кўрса, устидаги юки билан иши йўқ, ётади-олади.»

Ниҳоят, Сардори аъзам калласини тутиб олиб, хонадагиларга бир-бир назар ташлай бошлади. Нигоҳи бурчакка тушиши билан қўлини бигиз қилиб сўради:

— Бу ким?

— Пандигонлик қиз бу, — шошилиб ахборот берди қўрбошилардан бири.

— Топшириғимни бажарибсан-да?

— Бажардим, Сардори аъзам.

— Офарин, сенга мукофот берамиз. Бу қиз... аввал-бошдаёқ меники эди.

Уни менинг ҳарамимга олиб киринглар.

Гулнорани типирчилатиб олиб чиқиб кетишди. Сардорнинг боши яна тушиб кетди. Эгилган қўйи:

— Сув, — деб қўйди.

Мулозим челақда сув келтириб чинни косага қуйиб узатди. Сувни ичиб олгач, қўрбоши кўзларини юмиб бош чайқади:

— Бу ким? — дея қўлини бигиз қилиб бурчакдаги йигитни кўрсатди.

— Пандигонлик Ҳасанбой, — тушунтирди қўрбоши.

— Қочоқми?

— Қочоқ.

— Йигитларимни масхаралаган шуми?

— Шу, Сардори аъзам.

— Қочоққа қандай жазо берамиз?

— Улим жазоси, Сардори аъзам.

— Қочганим йўқ, — уриниб ўрнидан турмоқчи бўлди Ҳасанбой, — мен касал ётган онамни кўргани бордим.

Сардор дона-дона қилиб гапира бошлади:

— Энди... онангни... Учқўрғондан кўрасан. Олиб чиқ! Қўлини ечмасдан қама. Эртага майдонга дор тикамиз... Хоинларни мен дор остида ўйнатаман... Сен... Бузрукмисан? — кайфи бир оз тарқаб бош айланиши ҳам тўхтади шекилли, Сардори аъзам ўрнидан туриб Бузрукхўжа томон келабошлади, — ёмон савалашибди-ку? Гуноҳинг бордир-да. Менинг йигитларим бекорга қўл кўтармайди. Сен... кимнинг тарафидасан?

— Сенга ҳисоб бермайман, Зокир!

— Отиб ташлайман ҳозир.

— Отсанг отавер.

— Айт, кимнинг тарафидасан?

— Ҳар қалай қиз ўгрисининг тарафида эмасман.

— Ким қиз ўғирлабди?

— Сен!

— Менинг мингбошимни нега ишдан олдинг?

— Шўролар ҳукумати олди уни.

— Абдурахмонбой жанобларини нега таладинг?

— Халқ шунга қарор қилди. Гулнорани нега олдириб келдинг?

— Қучоқлаб ётгани!

— Ифлоссан!

— Тилингни тий, отиб ташлайман.

— От!

— Йўқ, ҳозир отмайман сени, бекорга ўқни нобуд қилмайман. Больша-войларга сотилган хоин сифатида оломон олдида жазолайман сени. Токи тобе-ларимга сабоқ бўлсин, токи Сардори аъзамнинг гапини икки қилиш мумкин эмаслигини менинг фуқаром билиб қўйсин. Тилингни суғуриб, кўзингни ўйиб, сўнг дорга осаман. Шундай баланд дорга осайки, ўлигинг Пандигондан ҳам кўриниб турсин!

Зокир қўрбоши негадир қалтирай бошлади. Жадал юриб бориб обрезадаги челақни кўтарди-да, саҳродан қайтган туядек ютақиб сув ичишга тутинди. Паққос ичиб бўлгач, челақни ўчоқ бошига иргитаркан:

— Шукурбек! — деб қичқирди зарда билан.

— Лаббай, Сардорим?

— Икки хоинни оғилхонага олиб кириб маҳкам боғлаб қўй. Пойлоқчини кўпайтир. Эрталаб мен турганча ялангликка дор қургин. Риштон фуқаросини бу ерга ҳайдаб кел.

— Айтганингиздек бўлади, Сардорим, — боши ерга теккудек таъзим қилди қўрбоши.

Бузрукхўжани ҳам Ҳасанбой қамалган молхонага олиб киришди. Ҳасанбойнинг қўлларигина боғланган, у ёқ-бу ёққа юрса бўлади. Бузрукхўжани бўлса бўйнига ҳам арқон солиб тепага тортиб, ҳеч томонга бурила олмайдиган қилиб қўйишди. На ўтира олади, на ёнбошлай олади. Сал қимирласа арқон бўғиб қўйиши мумкин. Чироқларни олиб чиқиб кетишгач, молхона ичи гўристондек қоп-қоронги бўлиб қолди. Нарироқдаги отхонада отлар горт-горт беда чайнашяпти. Аввалига бир-бирларига гап қўшгилари келмай хўрсина-хўрсина жим туришди. Бетоқат Ҳасанбой аста-секин жўрасига яқинлашди:

— Энгашиб турсам, белимга чиқсанг, — дея шивирлади, — кейин иягинг билан туртиб арқонни томоғингдан чиқара оласанми?

— Қўй, тагин бўғилиб қолмай, — деб қўйди Бузрукхўжа.

— Сенга қандай ёрдам қилсам экан?

— Сабр қилайлик.

— Жонинг қийналиб кетяпти, ахир! Ишқилиб ухлаб қолма, бўғилиб қоласан.

— Гаплашиб турайлик, — хўрсинди Бузрукхўжа.

— Ҳали аравада келаётганимда юрагимда унча ваҳима йўқ эди. Ҳозир, негадир, қўрқиб кетяпман. Калланинг вазоҳати хунук. Ростдан ҳам осиб юборса-я!

— Эҳтимол... осмас, омон қолармиз... Серовага хабарчи кетган. Қўриқчи отрядни бошлаб келса ҳам ажаб эмас.

— Бари бир, юрагим тўла ваҳима. Мабодо ажалимиз етган бўлса илтимос қиламан, осиммасин.

— Бари бир эмасми?

— Йўқ, жўра, бари бир эмас, томоғимда қитиғим бор.

— Кулдирма, — илтимос қилди Бузрукхўжа, — бўғилиб қоламан.

— Йўқ, кулдириш учун айтмаяпман, чиндан ҳам қитиғим бор. Сен қўрқаётганинг йўқми?

— Қўрқмай бўладими, Ҳасанбой.

— Мен ҳам қўрқаяпман. Яна тагин хўрлигим ҳам келяпти. Йиғласам майлими? Оёғингга бошимни қўйиб туриб йиғлайман. Одамларни ўн йил кулдирдим. Кулиб туриб йиғлардим, йиғлаб туриб кулардим. Очиғини айтсам, жўра, менинг ҳам қалбим тўла дард, армон эди. Қайси етимнинг кўнглида армони йўқ дейсан... Ҳамма мени масқарабоз дейди. Йўқ, жўра, мен ҳам сендек инқилобчи эдим. — Агар Пандигонда сен Қўмита тузмаганингда ўзим тузган бўлардим. Йўқсилларни қасосга ўзим бошлаб борган бўлардим.

— Ҳозир ҳам, қизиқчи, анча иш қилиб қўйдинг!

— Гап қўшмай тур, юрагимни бир бўшатиб олай. Дўстим, сенга очиғини айтайми? Очиғини айтсам, менинг ҳам қалбимга ишқ меҳмон бўлган. Саддинисани севардим. Соймаҳаллалик отинбиби аямга сабоқ олгани келиб турарди-ку, кўргансан. Қизнинг ҳам менда кўнгли бор. Фақат янглишиб, хатни укамга бериб юради. Эҳтимол, қоронғида бир-икки марта унга ўптириб ҳам қўйгандир... Лекин кўнгли менда. Ваҳорга чиқиб тўй қилмоқчи эдик... Мана энди бекордан-бекорга ўлиб кетяпман. ...Аямга қийин бўлади. Биласан, хотин боши билан сувчилик қилади, бизни қанақа қийинчиликлар билан катта қилган эди-я! Йўқ, аям эшитса Зокирнинг бошини мажақлаб ташлайди. Полвон аям Закирдақалардан тўртгасининг белини букиб қўяди. Эшитса келади, ўч олмагунча қўймайди. Тўғрими, Бузрук, ўч олади дегин, жон ўртоқ, шундай дегин.

— Ўч олади, албатта, олади, — деб қўйди Бузрукхўжа. — Ие, овозинг ўзгариб қолди, чиндан ҳам йиғлаяпсанми?

— Куладиган иш бўлаётгани йўқ-ку, ахир, — Ҳасанбойнинг йиғиси ҳиқичоққа айланиб гапиролмай қолди. Бузрукхўжанинг ёнига чўкиб, оёқларини силаганча ҳиқиллай-ҳиқиллай жим бўлди.

Ташқарида ҳам базм тугади шекилли, гангир-гунгур овозлар узоқлашиб кета бошлади. Қаердандир, жуда узоқдан ўқ овозлари эшитилди. Кетидан, яна ўша тарафдан аёл кишининг додлагани қулоққа чалинди. Бандилар қамалган хонанинг нарироғидан отларнинг депсингани, айғирларнинг кексаларнинг томоқ қиришига ўхшаш калта-калта кишнагани эшитилди.

— Ўртоқ, чарчадинг, — яна гап бошлади Ҳасанбой, — бир нафас кўтариб турай, йўқ дема, жон ўртоқ.

— Яхшиси, у ёқ-бу ёқдан гаплашиб турайлик, — шивирлади Бузрукхўжа. — Юракдаги ваҳима чекинади.

— Устозим Жума қизикни ҳам, хонларни масхара қилгани учун, бир марта дорга осигга фармон беришган экан, — ўзича бир кулиб қўйди Ҳасанбой, — бўйнига арқон солишаётганда, йўқ, тўхта, арқоннинг пишикроғидан олиб кел, деб туриб олибди. Сенга бари бир эмасми, дейишса, мен ўлимдан қўрқмайман, аммо арқон узилиб кетса, оёғим синиб чўлоқ бўлиб қолишдан қўрқаман, дебди...

Қимдир овоз бергандек бўлди, жим қолишди. Қоронғилик қаъридан «Эшон бола» деган шивирлаш эшитилди яна. Енгил-енгил қўйилаётган қадам шарпаси яқинлашиб кела бошлади.

— Бузрук! — шивирлади яна шарпа.

Бузрукхўжанинг юраги ҳаприкиб кетди:

— Кимсиз?

— Карнайчман.

— Мадумар ака!

— Овоз чиқарма, қаердасан? Ҳа, мана топдим. Ке, аввал бир кучоқлаб олай.

— Бўйнимда сиртмоқ бор, эҳтиёт бўлинг.

— Биладан эшон отанинг ўғли, ўлим сиртмоғида турганингни айтишди. Қимирламай тур, қўлимда ўткир пичоқ бор, тагин у ёқ-бу ёғингни кесиб қўймай. Йўқ, бўйим етмаяпти. Қизикчи, қаердасан, ке, аввал сенинг қўлингни бўшатай, бўлдими, ма, энди пичоқни ол. Бузрукни бўшат, тез бўл. Мен бир нос чекиб олай. Тавба, шу пайтда хумор қилиб қолса-я, чекмасам бўлмайди. Чучурик келади. Бўлдингми? Орқамдан юринглар. Бузрук, сизларни Муслим қўрбоши қутқаряпти, унутмайсан-а?

— Унутмайман.

— Қизикчи, сен ҳам отангга ўхшаб бир қасам ичиб қўй-чи.

— Унутсам, худо урсин!

Отхона тарафга тешик очишган экан, ўша ердан аввал Мадумар карнайчи ўтиб, сўнг бандиларни навбати билан тортиб ола бошлади. Жам бўлишгач, бир нафас жим қолишди. Мадумар карнайчи яна шивирлай бошлади:

— Қўрқманглар, Сардори аъзамга наша бериб маст қилиб қўйишган. Эрта пешингача гумбурлатиб хуррак отади энди. Жиянингни ҳам қутқаришмоқчи. Пири Муршидга маълумот етказишди. Эҳтимол, қобхонасига олиб кириб кетгандир... Анорвойнинг қизи эди-да? Етимчадан ташвишланма. Оббо эшон бола-ей, қўлга тушиб қопсан-да, кўрдингми, бизнинг йигитлар қанақа экан!.. Ҳозир соқчиликка Муслим қўрбошининг йигитлари келади. Келишса отхонанинг олдидан чироқ кўтариб ўтишади. Ана, ўтишяпти. Юринглар, кўча бошида сизларни икки отлик кутиб турибди... Эшон отамга салом айт.

— Айтаман.

— Ке, шу ерда бир ачомлашиб олайлик! Баракалла, чиқ энди, тезроқ чиқинглар. Қизикчи, тўхта сен билан ҳам бир ўпишиб олай. Тўйга борганингда энди ўзинг бормагин, мени ҳам олиб кетгин. Бирга юрамиз-а?

— Бирга юрамиз.

— Қани, дадангга ўхшаб, бир қасам ичиб юбор-чи.

— Елғон сўзласам... шайтонга хотин бўлай...

IV ҚИСМ

Навбахор палласи «Юзимиз ёруғ бўлсин»

Қўқон ревкоми оғир кунларни бошидан кечирмоқда эди. Инқилоб яна хавф остида қолди. Қиши билан тоғларда, олис қишлоқларда беркиниб ётган қўрбошилар ҳаво илий бошлаши билан, худди совуқда ер остига кириб кетган ҳашаротлардек, яна қимирлаб қолишди. Қиш ичи Туркия ва Афғонистон орқали келтирилган инглиз қуроли билан қурулланиб, оқгвардиячи қочоқлар, турк офицер тўралардан ҳарбий таълим олган қўрбошилар ҳал қилувчи ҳам-лага тайёргарлик кўраётганликларини фавқулодда комиссия раиси Михаил Колосевнинг маълумотлари ҳам тасдиқлаб турибди. Қўқон тўрт тарафдан қуршаб олинган. Яйпон томонда баччабоз Ислоҳ полвон куч тўплаяпти. Сирдарёнинг ўнг ва чап соҳилларида Раҳмонқул қўрбоши йигитларига машқ берапти, қизил аскарлар олдига тушиб қочиб гоҳ Намангандан, гоҳ Езёвон чўлларида паноҳ топиб юрган «Амиралмуслимин» яна ўзини ўнглаб олди. Риштонда Зокир қўрбоши, ҳаммангдан мен зўр, худо хоҳласа, Қўқонга ўзим пошшо бўламан, деб қилич қайрапти. Горбуво қишлоғидан отилиб чиққан мулла Шермат қўрбоши газавот байроғини баланд кўтариб, атрофига дин-

дорларни тўплаб олди. Мадаминбек билан Тўйчи қўрбоши, гарчи Инқилоб тарафига ўтишга мойиллик билдираётган бўлсалар-да, ким билади қайси мулоҳазага бориб, сусткашлик қилмоқда эдилар. Башарти ўтганларида ҳам, ҳали буларга ишониб бўлмас эди... Қўқон ўтли ҳалқа ичида қолган.

Қўқон ревкомининг раиси Ефим Андрионович Бабушкин ана шу ўтти аланга олдирмаслик учун елиб-югуриб чоралар кўрмоқда. Чораларидан бири ревкомларнинг раисларини алмаштириш ҳақидаги қарори бўлди. Яхши ишлаган ревком раислари, яхши ишлагани учун, табиийки жойларда анча-мунча душман орттиришди. Демак, энди ҳаётлари хавф остида. Суст ишлаганлари, гарчи Инқилоб душмани бўлмасалар-да, шу сусткашликлари билан, табиийки, босмачилар тегирмонига сув қуярдилар. Демак, унисини ҳам, бунисини ҳам алмаштириш зарур эди.

Бабушкин ревком раислигига тавсия этилганларнинг, гарчи кўпини яхши билиб, Инқилобга садоқатли эканлигига шубҳаси бўлмаса ҳам, бари бир, уларнинг номаи аъмоли билан қайтадан танишиб чиқабошлади. Навбат Бузрукхўжага келган эди. Папкани очиб, тайёрланган ҳужжатларни бирма-бир ўқий бошлади.

«Ишонч варақаси.

Бузрукхўжа Усмонхўжаев менинг взводимга Серова станциясида турганимда босмачилардан қочиб келиб қўшилган. Аввал оддий аскар, сўнгга озиқ-овқат тайёрловчи огрядга раҳбарлик қилди. Шунингдек, бирмунча фурсат разведка группасига бош бўлиб, аскарларимни хавф-хатардан эҳтиёт қилди. Мард, жасур йигит, Инқилобга садоқати зўр. Қизил аскарлар ўртасида ҳурмати баланд. Эргаш қўрбоши йигитлари билан бўлган жангларда алоҳида жасорат кўрсатгани учун қўмондонликнинг мақтов ёрлиғи билан тақдирланган.

*Пётр Параманов,
полковник, ҳаракатдаги ўқчи полк командири.»*

«Ишонч варақаси.

Ҳозирда Бувайда ревкоми раислиги лавозимида ишлаб турган ўртоқ Бузрукхўжа Усмонхўжаев бу вазифага ўқчи полк разведкачиси хизматидан чақириб тайинланган. Бувайда меҳнаткашлари ўртасида Инқилоб ғояларини тарғиб қилишни яхши йўлга қўйди, ва демак, Инқилоб ғалабаси учун катта ҳисса қўшмоқда. Ростгўй, ҳалол йигит. Одамларни ўз лафзига ишонтира олиш салоҳияти бор. Бул ўртоқнинг топқирлиғи ва жасорати туфайли кўрбошиларнинг уяси бўлган Бувайда бўлисида Шўролар ҳужуматининг байроғи баланд кўтарилди. Отамурод кўрбоши. Акмалхон понсодлар бул ўртоқнинг тарғиботи ва воситачилиғи туфайли Инқилоб тарафига ўтиб, ҳозирда босмачиларга қарши уруш олиб бормоқда.

Бинобарин ушбунни тўғри деб:

*Назиржон Ҳалилов,
Қўқон ревкоми раисининг муовини.»*

«Ишонч варақаси.

Қўлимда бор ҳужжатлар ва қўшимча текширувлар берган ахборотларга асосланиб қуйидагиларни маълум қиламан: Бузрукхўжа Усмонхўжаев Октябрь Инқилобидан олдин ҳам ишчилар ғалаёнларида иштирок этиб, гоҳо ўзи бу ғалаёнларга бошчилик ҳам қилган. Қишлоқларда Инқилобий тарғиботлар олиб борган, варақалар тарқатган ва Инқилоб Қўмитаси тузиб, ўзи раҳбарлик қилган. Инқилобдан сўнг унинг ғалабасини таъминлаш учун астойдил киришган. Содиқ ленинчи. Оғишлар; иккиланишлар бўлмаган.

*Михаил Колосев,
Қўқон ревкоми Фавқулодда комиссиясининг раиси.»*

Бабушкин қоғозларни папкага қайтадан солди-да, кафтлариңи иш столи устига қўйиб, кўзлариңи юмган кўйи бошини орқага ташлади. «Йўқ, бу Оқ-жарга бормаиди. Риштонга жўнатаман уни, — дея ўзи билан ўзи гаплаша бошлади, — бундан бошқаси Риштонни эплай олмайди. Вулқондек отиламан деб турипти. Ўзбек, қирғиз, тожик халқларининг чегараси туташади у ерда. Демак, босмачи ҳам аралаш. Тоғдан қочгани ҳам ўша ердан ўтади. Чўлдан тоққа қараб йўл олгани ҳам ўша ердан ўтади... Бузрук Риштонга боради, қарорим шу.»

Бабушкин кўзларини очиб:

— Қабулхонада ким бор? — деб сўради котибидан.

— Чақирилганларнинг ҳаммаси келган, — деб қўйди нозиккина татар йигити.

— Аввал ўртоқ Усмонхўжаевни таклиф қил. Илгари ҳам кўп марта кўришган эдилар. Бузрукхўжанинг назарида Бабушкин яна ҳам кичрайиб, озиб, чақалоқдеккина бўлиб қолгандек туюлди. Бабушкин бўлса:

— У, азамат йигит бўлиб кетибсан-ку, тўлишибсан, пахлавонлардек бўлиб кетибсан, — деб қўйди. Биров билан сўзлашганда, одатда, бир жойда ўтиролмасди. Яна ўрнидан туриб олди. Ўзбекчани анча-мунча билиб олган, билганини кўз-кўзлаш учун эмас, балки Бузрукхўжани русчани билмайди деб ҳисоблагани учун, ўзбекчалаб гапира бошлади.

— Хўш, ревком раиси, Бувайдада аҳвол қалай? — деб сўрадию сўнг шошилиб қўшимча қилди. — Ўзбекчани тўғри гапирдикми?

— Русча гапира оласанми?

— Оз-оз гапираман.

— Бўлмаса мен ўзбекча гапирсин, сиз ўрисча гапирсин. Икки кишига машқ бўлади. Энди айт, қалай одамларнинг кайфияти? Мусулмонлар ўрта-сида нима гап?

— Инқилоб, — Бузрукхўжа бир кулиб қўйди-да давом этди, — ўзбекча гапирсам майлими?.. Инқилоб бир йилнинг иши эмас экан, Ефим ака.

— Ҳақ гапни айтдинг, — деб қўйди Бабушкин. — Тўқсон фоизи мусулмон бўлган омманинг онгига Инқилоб ғояларини бир ҳафтада сингдириб бўлмайди. Тўғри айтдинг, вақт керак, сабр-тоқат керак. Лекин гапнинг қисқасини айта-миз: сиздан мамнунмиз, шунинг учун ҳам сени бошқа ёққа олмоқчимиз. Йўқ, сиз қимирлама. Ўтиравер, тикка туриб гаплашадиган гаплар эмас бу. Сен Риштон ревкомига раис бўлиб борасан.

— Йўғ-е, — Бузрукхўжа, бари бир ўтиролмади, ўрнидан туриб кетди. — Ревкомнинг қарори бу, — таъкидлаб деди Бабушкин. — Уни бузолмайсиз, мен ҳам бузмайман.

— Мендан сўрамасдан-а?

— Сен, сиз бари бир йўқ демайсиз. Йўқ, дея олмайсиз. Сиз Инқилоб аскарисиз. Командир буюрган жойда бўлишинг шарт. Шунақа азизим. Йўқ, ўтириб ол. Мана, мен ҳам ўтирдим бўлмаса... Риштонда аҳвол чатоқ, жуда чатоқ. Фақат босмачи эмас, бошқа аксилинқилобий кучлар ҳам тўпланадиган манзил у. Хон эшон хазратларини илгари танирмидинг?

— Танийман.

— Зокир қўрбошини-чи?

— Унияма... биламан.

— Ушандан қочиб Фарамоновга қўшилгансан. Тўғрими?

— Тўғри.

— Ҳозир ана шу иккови инглиз разведкасининг тузоғига илиниб қолган. Бир-биридан ажратиб ташлаш керак. Лекин хўш-ёр бўл.

— Ефим ака, ҳали мен у ёққа боришга розилик берганим йўқ-ку?

— Рози бўласан. Бошқа иложингиз йўқ. Гап бундай, азизим. Ҳали жуда ақлли гап айтдинг... Инқилоб бир йилнинг иши эмас. Лекин ортиқча сабр қилишга ҳеч биримизнинг ҳаққимиз ҳам йўқ. Майли, бу ёғига мен ҳам ўз тилимда гапира қолай, қийналиб кетдим. Хўш, нима деётган эдим. Ҳа, ортиқча тоқат қилишга бизнинг ҳам ҳаққимиз йўқ. Инқилоб сусткашликни ёқтирмайди. Шиддат билан ишга киришасан. Бувайдада қандай ишлаган бўлсанг, ана шундай ишлайсан... Акмалхон қўрбоши қаерда ҳозир?

— Султонов полкида хизмат қилаяпти.

— Баракалла, Бузрук. Сенинг бу ишингни биз бошқаларга ҳам кўз-кўз қиламиз. Восмачиликни тугатиш — бу қўрбоши йигитларини ёпасига қиличдан ўтказиш деган сўз эмас. Тўғри йўл тутибсан, азизим. Уларнинг орасида кўнгли пок, соф виждонли йигитлар кўп. Адашган ва билмасдан ўзининг юзига ўзи тупуриб юрганлар бор. Биз буларнинг ҳаммасини каллакесарлар деб қириб ташласак тарих олдида юзимиз қора бўлади, бир эмас, икки марта қора бўлади. Сарқўрғонда бўлган воқеани эшитдингми?

— Қисман эшитдим.

— Полк командири Расулев билан Шатровнинг ғўрлигим бу, йўқ, бориб турган хойлик бу! Қара-я, ариқ очгани, сув тўсгани борган юзлаб қуролсиз деҳқонларни ўртага олиб пулемётдан ўққа тутушибди. Қочмоқчи бўлганларни ни қишлоғигача қувиб бориб чоғиб ташлашибди. Нега бундай қилдиларини десам, қўлларида қурол бор эди дейишади. Шоҳ кесиб учун олиб борган ўро билан чопқилари кўзларига қурол бўлиб кўринибди бу хойларнинг! Мен

уларнинг ишини ҳарбий трибуналга оширдим. Ўзим қораловчи бўламан, ўлим жазосини сўрайман уларга... Хўш, бегуноҳ ўлган бу деҳқонларнинг болачақалари, қариндош-уруғлари бизга дўст бўладими энди?

Бабушкин кичкина мушти билан столни уриб ўрнидан туриб кетди. Хонада у ёқ-бу ёққа юриб гапира бошлади:

— Ҳа, ўртоқ ревком, сен буларни билиб қўйишинг керак. Орамизда хоинлар ҳам йўқ эмас. Халқни бизга қарши қўзғаш учун нималар қилишмаяпти улар... Гапим чўзилиб кетди, хулосам шу, сен Риштонда тартиб ўрнатасан, босмачиликни тугатасан, ашаддийларига эса шафқатсиз бўл.

— Қарор қатъийми?

— Қачон жўнайсан?

— Аввал Бувайдадаги ишимни топширсам бўларди.

— Риштонда аҳвол гоят оғир... Қомил Муртазинни отиб қўйишди. Қўрқма, тирик. Лазаретда ётибди. Қайтаётганинда кўриб кетсанг ҳам бўлади. Ихтиёрингга қўриқчи отряд бераман. Ҳар куни ахборот жўнатиб турасан. Лекин такрор айтаман, ҳушёр бўл, босмачиларнинг уясига кетяпсан.

— Билиб турибман.

— Ташқарига чиқиб тур, кетма. Ҳозир кенгаш бўлади. Тасдиқдан ўтишинг зарур. Йўқ, тўхта, гоят маҳфий бўлса ҳам сенга бир гапни айтиб қўймоқчиман. Аҳволинг танг бўлиб қолганда Боғдодаги Юнусали кўрбошидан фойдалансанг бўлади.

— Биз тарафга ўтдимиз?

— Кўрбошилар ичида юриб бизнинг топширигимизни бажаряпти.

— Айтганингиз яхши бўлди.

— Сен ревком раис сифатида буни билиб қўйишинг керак эди. Лекин эҳтиёт бўл. Сирни ошкор қилиб қўйма. Хўп, энди чиқиб тур, яна чақираман.

Хўмрайган нигоҳлар

Риштон ревкоми собиқ ноибнинг маҳкамасига жойлашган экан. Эшиклар таққа берк. Вақт эндигина пешин маҳали бўлишига қарамай бошқа хоналарда ҳам ҳеч ким кўринмайди. Чуваккина, серсоқол, шунинг учун ҳам бутун борлиги соқолдангина иборат бўлиб кўринаётган чол ҳовли томондан югургилаб чиқди:

— Ассалому алайкўм, аскар бола!

— Ваалайкум ассалом, — деб қўйди Бузрукхўжа. Чол отнинг тизгинини олатуриб Бузрукхўжага тикилиб қолди. Нигоҳлар учрашди. Йкковлари ҳам бир-бирларини танидилар. Чол зиндонбон эди. Бузрукхўжа қамоқдан қочаётган куни шу чол қоровулда турган, унинг соддадиллигидан фойдаланиб қочган эди.

— Хайрият, омон экансиз, ўғлим, — деб қўйди чол, — сиздан кейин мени бир ой қамаб қўйишди. Зап келибсиз-да. Нима хизматдасиз, ўғлим.

— Ревкомга раис бўлиб келдим.

— Бизгами, зап келибсиз-да! Мана, маҳкама бўш, ҳозир эшикларни очиб бераман.

— Ўзингиз қанақа хизматдасиз, ота?

— Ревкомга қоровул қилиб олишган. Сабаби тирикчилик экан, йўқ демадим. Аскарлар сизга қарашлими?

— Менга қарашли.

— Сал хилватроққа олсангиз бўлармиди. Замон нотинч. Одамлар ваҳи-мага тушмасин дейман-да.

— Жой борми?

— Отхоналар бўш. Ўзингиз хизматда бўлганда кириб-чиқиб юрардингиз-ку. Ҳаммаёқ хувиллаб ётибди ҳозир.

Бузрукхўжа ўзи билан бирга келган соқчи отряд командири Шамякинни ёнига олиб отхоналарни кўздан кечириб чиққач, бедовларни боғлашга, йигитларга эса карвонсаройга бориб дам олиб туришга кўрсатма берди. Қайтиб маҳкамага кирди-ю, мийиғида кулганча тик туриб қолди. Дунёнинг ишларини қаранг. Бу ерда яқингинада дабдабаю тантана билан Шакархон ноиб ўтирарди. Бузрукхўжа унинг ҳузурига ҳақ даъво қилиб кирганда ҳақорат эшитиб, беҳурмат бўлиб чиқиб кетганди. Мана бу бурчакда унинг қўлини орқасига боғлаб хўп савалашган эди... Демак, ҳамма нарса ўзгариб турар экан-да, бу дунёда боқий қоладиган ҳеч нарса йўқ экан-да...

Бузрукхўжа орқасига ўгирилиб чойнак-пиёла ушлаб турган чолни кўрди-ю, хаёлини йиғиштириб:

— Ревкомда бошқа хизматчилар ҳам борми? — деб сўради, — нега кўринишмайди?

Қоровул бобо ревкомда анчагина хизматчи борлигини айтиб, отлиқларни кўриб, эҳтимолки хонанинг ичидан беркитиб олишгандир деди-ю, чиқиб кета туриб қўшимча қилди:

— Ё чақириб берайми?

— Яхши бўларди, бир танишиб олсак.

Янги раиснинг ҳузурига биринчи бўлиб Шакархон ноибнинг мирзаси — Мирзача ташриф буюрди. Ноибнинг олдига қандай тавозе билан киришга ўрганган бўлса, ана шундай бир алпозда кириб, хиёл эгилиб салом берди-да, сўрашиш учун икки қўлини баробар узатди. Сўрашиб бўлгач, ҳовучини фотиҳага очиб:

— Илоё омин, ревкомнинг ишига худо ривож берсин, — деб дуо қилган бўлди.

— Хўш, хизмат? — сўради Бузрукхўжа.

— Ўзлари чақиртирган эканлар, — қўлини кўксига қўйиб яна таъзим қилди Мирзача, — камина ҳам ревком хизматидаман. Яъни, масалан, маориф шубчасига мутасаддиман.

Бузрукхўжанинг феъли айниди. Кечаги зиндонбон қоровул бўлса-ю, саломингга хушласа алиқ олиб, хушламаса таманно билан ўтиб кетадиган Мирзача маориф шубчасига мутасадди бўлиб олган бўлса! Наҳотки Риштонда бошқа одам топилмаган! Мирзача ул-бул нарсаларни тушунтирмақчи бўлиб, бидирлаб гапир бошлади. Олтмиш тўрт қишлоқда янги мактаб очишга кизгин тайёргарлик кетаётгани, бирида сустроқ ишлаётган Ижроқўм ва яна бирида ҳамон мингбоши тургани учун ҳозирча мактабларни очиш мумкин бўлмаётганини айтди.

— Шунақа денг? — деб қўйди Бузрукхўжа қошларини норози чимириб.

— Ҳа, шунақа, жаноблари.

— Мен жаноб эмас, ревком раисиман, — қовоғини солиб олди Бузрукхўжа.

— Қуллук, қуллук, — бош эгди Мирзача, — жаноби... ўртоқ раис нима десалар камина учун вожибдир.

«Йўқ, буни эртагаёқ йўқотиш керак, бўйи кичкина-ю, ичи тўла фитна бунинг. Йўқотмасам бора-бора менинг ўзимдан ҳам пора сўрайдиган бўлади бу» — ўйлади Бузрукхўжа. Хонага пандигонлик собиқ мингбоши Мулла Зариф кирди. Янги куёвга ўхшаб башанг кийиниб олибди. Беқасам тўн, шохи қийиқ, хиром этигининг ғарчи нақ ярим чақиримдан эшитилади. Эшилиб-буралиб шунақанги ҳокисор, шунақанги камтарона бўлиб кирдики, Бузрукхўжа бошига бирон ташвиш тушган бўлса, ёрдам берсам берақолай деб ўйлай бошлаган эди, қарангки, у ҳам ревкомнинг олиқ-солиқ йиғувчи лавозимида экан. Мулла Зариф шу гапни айтиши билан, Бузрукхўжага сўзлашга имкон бермай, ҳол-аҳвол сўрашишга тушиб кетди. Лаънати босмачиларни узоқ қарғади, уйинг куйгурлар ҳаммаёқни хонавайрон қилди, деди. Ниҳоят, узоқ оқ-воҳдан кейин энаси қотиб столни чертганча жим ўтирган Бузрукхўжага яна мурожаат қилиб «Укагинам, ҳамқишлоғим, ўзинг Ижроқўмга раислигингда кичикроқ лавозим сўраган эдим, иложи бўлмади шекилли, бера олмадинг. Мана бу ерда, хайриятки, менбоп иш топилиб қолди. Ахир, шўролар томонига ўтганимни ўзинг биласан-ку. Пирқага қабул қилишларини сўраб ўртоқ Муртазинга маълумотнома бериб қўйганман» — деб сўзини тугатди.

Мулла Зариф сўзлаётганда Бузрукхўжанинг кўз ўнгига энг сўнгги учрашувлари жонлана бошлади. Босмачилар бостириб келаётганда мингбоши ниятига етган ғолиб бир кишидек «Ҳи-ҳи-ҳи»лаб кулиб «Ҳорманг энди, тўйбоши» — дея пичинг қилган эди. Ҳозирги айтган гаплари ҳам Бузрукхўжага пичингдек туюлиб, вужудини зирқиратиб қалбини ўртаб юборди. Энтикиб кетди. «Демак, сен ҳам ўз маслагинг учун курашни давом эттираётган экансан-да, — деган фикр ўтди бошидан. — Шўролар ҳукумати номидан солиқ солиб, босмачига жўнатиб турибсан. Сени бу ерга босмачилар қўйган, босмачининг одамисан».

Мулла Зариф ўйларига берилиб ўтирган Бузрукхўжадан сўзларига жавоб кутиб, оғзини пойлаб маҳтал турарди. Бузрукхўжа бошини кўтарди:

— Бошқа гапингиз йўқми?

— Илтимосим шуки, ҳамқишлоқ, қанотингизда бўлсам. Ахир, султон суягини хўрламас, дейдилар.

— Менга ахборот тайёрлаб келинг.

— Қанақа ахборот?

— Қанча солиқ йиғдингиз, кимлардан йиғдингиз, қанча харж бўлди, кимларга бердингиз, ҳаммасига ёзма ҳужжат келтиринг.

— Мулла Бузрук!

— Эрталаб тайёр бўлсин, рухсат энди сизга, чиқинг!

Мулла Зариф кўп нарсаларни айтмоқчи эди. Ҳамқишлоғи рўйхуш бермагач, қўлини кўксига қўйиб чиройли бир таъзим қилди-да, бурилиб чиқиб кетабошлади. «Пандигондан жуфтакни ростлаганинг эсингдан чиқибди-да, — деган фикр ўтарди унинг бошидан, кўрамиз, Риштондан қандай қочар экансан! Ёзма ахборот эмиш-а...» Эшик олдига етганда орқасига ўгирилиб шунақанги бир чиройли табассум қилдики, юзи гул-гул яшнаб кетгандек бўлди.

Собиқ миршабхона нозирини Темірбек ҳам лавозимда экан. Кириб келатириб холаваччасини кўргандек суюниб, хандон отиб кулиб юборди. Бузрукхўжа охири бор кўргандан буён у анча тўлишиб, қорин ҳам қўйибди. Қорни худди халтачага солиб, икки оёғи орасига осиб қўйилгандек пастлаб тушибди. «Ревком келди дейишса, қочиб ўтирибман-а, — деди кулгиси тўхтагач, — оббо, оғайни-ей, хуш кўрдик, хуш кўрдик, қадамларига ҳасанот». Кўришиш учун қулочини кенг ёзиб келаётган эди. Бузрукхўжа истамайгина бир қўлини узатиб:

— Ҳойнаҳой, сиз ҳам бирор лавозимдадирсиз? — деб сўради.

— Худди айтганингиздек, — хурсанд жавоб қайтарди Темірбек.

— Масалан?

— Халқ/милициясига бошчилик қиляпман, ўзим тузиб олдим уни.

— Нима?! — Бузрукхўжа андак бўлмаса қичқириб юбораёзди. «Сен миршабхона нозирини сифатида инқилоб арафасида инқилобчиларни хўп калтаклаган эдинг. Қандай қилиб энди инқилобчи бўлиб олдинг» — деб сўрамоқчи эди, бўғилиб турганиданми, ёки ҳозир сўроқнинг мавриди эмас деб ўйладими, сўрамади. Аламини ичига ютди:

— Хўш, халқ милициясининг ишлари қалай?

— Аъло даражада.

— Нечта йигитингиз бор?

— Ун тўртта.

— Қуролсизлари-чи?

— Улар ҳам шунча.

— Идорангиз қаерда?

— Эски миршабхонада. Йигитларим ўз уйларида туришади. Керак бўлганда чақиртириб келаман.

— Босмачилар тез-тез ҳужум қилиб туришадими?

— Шу ой ичи ҳужум бўлмади ҳисоб.

— Олдинги ойда-чи?

— Бир-икки бор келишди. Лекин уришиб ўтирмадик. Нега десангиз улар кўпчилик эди, беҳуда қон тўкилмасин дедим-да.

— Ҳозир чиқиб карвонсаройнинг қибла томонини милиция уйига айлантирасиз. Қуролли йигитларингиз кечасию кундузи ўша ерда эгарланган одек шай туришсин. Уқдингизми?

— Уқдим. Лекин, Бузрукхўжа ўртоқ, мендан бир арз-дод бор. Ўрни, айтмоқчиманки, маош масаласи чатоқ. Мулла Зариф деган бир хазиначи пайдо бўлиб қолган. Қачон пул сўраб борсак, сандигининг қопқоғини очиб, мана ҳеч нарса йўқ, деб тураверади.

— Бу ҳақда эрта бафуржа гаплашамиз, — суҳбатга тезроқ яқун ясагиси келиб қолди Бузрукхўжанинг, — ҳозир бориб йигитларингизни йиғинг. Жамлангач менга хабар беринг. Улар билан гаплашмоқчиман. «Э тавба, э тавба, — хонада у ёқдан-бу ёққа юра бошлади ревком раиси, — бу лаънати-лар яна барча лавозимни эгаллаб олишибди-ку! Инқилобни йўқсиллар қиларкан-у, эски амалдорлар давом эттирар экан-да. Амалпарастлар, авлод-аждоди текин еб ўтган буларнинг. Кетмон чопишмайди, ўроқ тортишмайди. Аммо лавозимни эгаллашда устаси фаранг булар. Демак, бирлашиб олишган. Олдинги ревкомнинг қўл-оёғини боғлаб ишлатмай қўйганлар. Ариза бериб кетишга мажбур қилганлар. Демак, эртадан бошлаб мени яккалашади. Дадил бўл, Бузрук, бўлмаса оёғинг осмондан келади...»

Шарпасизгина юриб Қоровул бобо кирди:

— Чойингизни янгилаб берайми, совуб қолгандир?

— Ота, хизматчиларнинг ҳаммаси келиб бўлдими?

Қоровул бобо негадир атрофига ҳадиксираб кўз ташлади:

— Асботдел Урунов қолдилар. Чақирдим. Узи бу ёққа чиқсин деяпти.

— Меними? — ҳайрон бўлди Бузрукхўжа.

— Ҳа, сизни.

— Йўқ, — бош чайқаб қўйди Бузрукхўжа, — чиқиб айтинг, бу ёққа тезда келсин.

Қоровул бобо иложим қанча дегандек елкасини бир қисди-ю, чиқиб кетди. Хиёл ўтмай кулимсираганча орқасига қайтаркан, худди узр айтаётгандек бир оҳангда деди:

— Чиқмасангиз хафа қилармиш.

— Мени хафа қилармикан?

— Ҳа энди, чиқа қолинг, ўғлим, муроса яхши-да.

Бу қанақаси бўлди-а? «Особотдел» ревкомлар қошида тузилиб, Инқилоб тартибогини назорат қилишда уларга ёрдамчи эди-ку! Ёрдамчи ўз бошлигини ҳузурига чақириб, чиқмасангиз хафа қиламан деб ўтирса-я. Бир одим йўл, Бузрукхўжа унинг олдига чиқishi ҳам мумкин. Лекин иш бошлаш олдида давқеини қўлдан бериб қўймайдими. Кейин иш юрита олмайди-ку... «Йўқ, чиқаман, — сакраб ўрнидан турди Бузрукхўжа, — қани афти-ангорини бир кўрай-чи». «Особотдел» бошлиғи Урунов ўттиз бешларга борган, силлиқ пешонаси кенг, юзи чўзиқдан келгани учун ияги йўқдек кўринадиган, қирра бурун бир киши экан. Ёлғиз эмас, ҳозиргина Бузрукхўжанинг ҳузурда бўлиб чиққан ҳалиги хизматчилар билан жамулжам ўтиришибди. Бузрукхўжа остонадан ўтиши билан негадир жим қолишди. Фаолларнинг жамулжам ўтиришими, Уруновнинг юпқа лабларини айёрона қимтиб нафрат тўла кўзларини қисганча боқиб туришларими — нимадир Бузрукхўжани орқасига итаргандек бўлди, остона олдида тўхтаб қолди.

— Нега тўхтадинг, келавер, — худди ёш болага гапиргандек бир оҳангда сенлаб деди Урунов. Сенлаши Бузрукхўжанинг вужудида қалтироқ кўзгагандек бўлди. Нафаси қисилиб келабошлади.

— Қаердан келдинг? — яна ҳалиги оҳангда сўради Урунов.

— Қўқондан, — деб қўйди Бузрукхўжа.

— Нима иш билан келувдинг?

— Ревкомга раис бўлиб келдим.

— Бошқа одам қуриб кетган эканми?

— Шунақа шекилли.

— Қани, мандатларини бир кўриб қўяйлик-чи.

Бузрукхўжа вужудида кўзгалган ғазабни, ҳарчанд уринса-да, босолмади. Қўллари баттароқ қалтирай бошлади. Қалбида хўрланишга ўхшаш бир туйғу ҳам туғён уриб келмоқда эди. Кўкрак чўнтагидан мандатини аранг олди. Урунов кўрсаткич бармогини ликиллатиб имлади:

— Олиб кел бу ёққа.

Мандатни қўлига олгач, орқа-ўнгини ағдариб кўрди. Негадир бурнини жийриб ҳидлай бошлади. Унинг юзидаги кишини эрмак қилаётганга ўхшаш бир ифода қуюқлашиб, лабларининг четигаги мазах, кесатиқ кўпайиб бормоқда эди:

— Эҳтимол, бунинг қалбакидир.

— Уртоқ Бабушкиннинг имзосини кўрмаяпсизми?

— Бақирма, йигитча, — жуда босиқ, жуда оғир ва шунинг учун ҳам кишининг жаҳлини қўзғайдиган бир оҳангда деди Урунов, — ҳозир ҳаммаёқни қаллоб Бабушкинлар босиб кетган. Мен мандатингни текшириб кўраман. Унгача чойхонага бориб чойхўрлик қилиб ўтир, хўпми? Қанд-қурс олишга пулинг борми?

Урунов ҳеч қизишмасди. Сокин гапирарди. Ҳар сўзини таъкидлаб, хонада ўтирган бошқа хизматчилар яхши эшитсин учун дона-дона қилиб айтарди:

— Мен бу ерда «Особотдел»ман. Мабодо мандатинг тўғри бўлса, ишлашга рухсат бераман. Билиб қўй, ҳар бир қадамнинг назоратимда бўлади. Инқилоб йўлидан озгина тойсанг, пешонангдан пақиллатиб отиб ташлайман.

«Йўқ, — бу инқилобчи эмас, амалпараст бир маҳлуқ бу. «Особотдел» пардаси ортига беркиниб олган хоин бу! — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — мени ўзига тобе қилиб олмоқчи. Айниқса, мана буларнинг олдида керилганини қаранг. Кўриб қўйинглар, ревком раисини ҳам ҳайдаб чиқардим демоқчи шекилли. Менинг бу ерда қандай ишлашим, ишимнинг ривожини ҳозир, шу дақиқада ҳал бўлади...»

— Нега қараб турибсан ёки эшикни тополмаяпсанми? — жуда меҳрибон бир оҳангда сўради Урунов, — эшикни кўрсатиб қўяйми?

— Мандатни бер бу ёққа! — Бузрукхўжа қўлини чўзганча Урунов томонга бора бошлади. Урунов чиндан ҳам мандатга қўл узатди деб ўйлаб, уни қафтлари орасига олиб беркитаётган эди, худди шу дақиқада Бузрукхўжа унинг томонидан хиппа бўғди-ю, чакқонлик билан ёнидаги тўппончасини ҳам олиб қўйди.

Тўппончасини олгач, томоғида турган кўлини бўшатиб; Уруновнинг бошига шундай бир зарб билан урдик, зиёли табиат, нимжонгина Урунов ўтирган курсисидан ағанаб тушди. Бузрукхўжа ўзини унутгандек бир аҳволда эди. Ағанаб тушганини ё сезди, ё сезмади. Фақат тепкилашдан чарчагандан кейингина ўзига кела бошлади. Яна Уруновнинг ёқасидан олиб тикка турғизди-да, деворга суяб қўйди:

— Бабушкинлар кўпайиб кетганми? — негадир тилига шу гап келиб қолди Бузрукхўжанинг.

Хизматчилар қайси тарафнинг ёнини олишни билмай, ҳангу манг бўлиб қолишган эди. Мулла Зариф, бас қилинг, дея Бузрукхўжа томон бир-икки хезланиб борди-ю, лекин бари бир ажратишга ботина олмади. Уруновни яна оёққа турғизиб қўйганини кўриб ҳаммалари енгил нафас олишди. Бир-бирлари билан зимдан кўз уриштириб олдилар.

— Мен... мен, — аранг нафас олиб турарди Урунов, — инқилобий ҳушёрлигингни синамоқчи бўлувдим.

— Синамоқчи бўлувдим? — қаҳр билан сўради Бузрукхўжа.

— Ҳа, — хўрсиниб деди Урунов, — шошқалок экансан.

— Инқилобий кучимни ҳам бир синаб кўр бўлмаса, мана! — Бузрукхўжанинг газаби яна қайнаб кела бошлади. Уруновнинг қулоғи тагига бир-икки тарсаки туширгач, тагин томоғидан бўғиб олди:

— Муртазинни ким отди?

— Билмайман.

— Биласан, ўша куни мажлисда бирга экансан.

— Қоронғи эди.

— Елгон, пешин маҳалида отилган у. Ҳозир Оқ ерга жўнайсан. Комил Муртазинга ким ўқ отганини аниқлаб қайтасан, — шундай деб Бузрукхўжа Уруновнинг ёқасидан кўлини олди, — сенга биринчи топширигим шу.

— Тўппончамни бер бўлмаса, — ёлвора бошлади Урунов, — бермасангиз у ёқларга боролмайман.

— Тўппончани топширигимни бажарганингдан кейин оласан, жўна ҳозир. Бузрукхўжа гурсиллатиб қадам ташлаб ташқарига чиқиб кетди.

Етимларнинг мунгли нигоҳи

— Об-бо, Бузрук-ей, охири келибсан-да, жўра?

— Келдим, Маҳмудбой.

— Менга қара, раис бўлиб келдингми, а?

— Ҳа, раис бўлиб келдим.

— Ихтиёрингда аскар ҳам бордир?

— Ҳа, жуда кўп.

— Вой-бў, жуда қатта бўлиб кетибсан-ку, а? Қара, кийимларинг ҳам бошқача, ўзинг ҳам қизил аскарга ўхшайсан. Офарин, дўстим, офарин. Ёнинг-даги тўппонча ҳам ўзингникими?

— Ўзимники.

— Ўқиям бордир?

— Бўлмаса-чи.

— Ке, яна бир ачомлашайлик. Ҳеч тўймаяпман сенга. Қара-я, тақдир экан-да, бўлмаса ўша босмачилар қўл-оёгингни боғлаб олиб кетган куни ҳаммамиз сени ўлдига чиқариб қўйган эдик... Ҳалимаҳон ҳам келдими?

— Ҳа, бугун эрталаб олдириб келдим.

— Уй топдиларингми?

— Топдик,

Ҳозиргина маҳсус чопар орқали Пандигондан олдириб келинган Мулла Маҳмуд қувончини ичига сиғдира олмагани учун хонада айланиб жўрасига гоҳ ўнгдан боқиб, гоҳ чапдан боқиб савол ёғдирмоқда эди.

Савол навбати энди Бузрукхўжага келди:

— Нималар кўтариб юрибсан?

— Буларми? Мана бу қовоқдагиси гўжа ош, халтадаги сузма. Отинбиби аям бериб юбордилар. Болагинам оч-наҳор юргандир деб, андак йиғлаб ҳам олдилар. Менга қара, Бузрук, сен нега ҳалигача уларни кўргани бормадинг? Яхши эмас, жўра!

— Бугун Ҳалимаҳон билан бормоқчи бўлиб турувдик. Дадам қалайлар?

— Юрибдилар ҳаммани кулдириб, ёш болага ҳам ҳикмат айтиб.

— Акам-чи?

— Биласан-ку, аянг уни шудгорнинг ичида тукқан. Ердан муз кетиши билан Абдураҳмонбойдан олган ерига чиқиб кетган. Кам кўраман.

— Ижрокўм бува қалайлар?

— Рустам чолми, бало экан у. Қўрбошиниям тинчитяпти, ревкомниям бошқараяпти.

— Хўш, ўзингнинг аҳволинг қалай, Қори акам тузукмилар?

Мулла Маҳмуднинг кичкина юзида порлаб турган қувончни қимдир қўли билан сидириб олгандек бўлди. Хўрсиниб бош эгди:

— Дадамдан айрилиб қолдим, Бузрук.

— Вафот этдиларми?

— Кеча қирқини ўтказдим. Э жўра, дадам шўрлик кўп қийналдилар, мен кетсам сўққабошинг билан қимларга хор бўласан деб, жон беришлари жуда қийин бўлди. Юраклари тўла армон билан кетдилар. Армонли дунё экан бу... жўра.

Мулла Маҳмуд кўз ёшларини арта-арта жим бўлди. Ич-ичидан келаётган хўрсинишни босиб учунми, ўрнидан туриб хонани бир айланиб чиқди. Бузрукхўжа дўстининг кўнглини кўтариш учун — куйинма, ёлғиз эмассан, — деб қўйди-ю, тўсатдан эсига келиб қолди шекилли, — Гулнора қайтиб келди-ми? — деб қўшимча қилди.

Мулла Маҳмуд ўрнига ўтириб яна хўрсинди:

— Қўй, ўша жиянингни.

— Хон эшон ҳазратлариникида турибдими?

— Уша ерда. Тарки дунё қилган эмишлар...

Уша оқшом Муслим қўрбошининг йигитлари Бузрукхўжа билан Ҳасанбойни бандилиқдан озод этишгач, Мадумар қарнайчи пири муршиднинг хобхонасига кириб, тунда қизингиз Гулнорани ўғирлаб келишган, қўрбошининг ҳарамига турибди, дея шипшитиб қўйди. Аввалига пири муршид ишонмади, қўрбоши менинг юзимга оёқ босолмас, деб ўйлади. Лекин ичкарида қўрбошининг ҳарамига гужанак бўлиб ўтирган Гулнорани ўз кўзи билан кўриб, шунақанги тутақиб кетдики, маст уйқуда ётган Сардори аъзамни ҳассаси билан бир-икки бор туширмоқчи ҳам бўлди. Зокир калла бу ишдан мутлақо хабарим йўқ деб, яна бошини кўрпага ўраб олди. Пири муршид ўша куниеқ Гулнорани Пандигондаги жиннихонасига жўнатиб юборди. Кейинчалик қизни олиб кетиш учун мулла Маҳмуд бир неча бор борди, Усмонхўжа отанинг ўзи келиб кетди. Ҳаммасига бир хил жавоб бўлди — бормайман, тарки дунё қилдим!

— Сени чақиримдан мақсад, бир маслаҳатли гап бор эди, — жимликни бузди Бузрукхўжа. — Дўстим, сен Риштон музофотидаги энг ўқимишли ҳам билимдон йигитлардан бирсан. Сенга гоят масъулиятли вазифа топшираман, ревком номидан топшираман. Лекин йўқ демаясан... Бу ерда мен яккаланиброк турибман. Ердამингга жуда муҳтожман.

— Хўш, қанақа вазифа, — шошилиб сўради Мулла Маҳмуд, — ахир мен Ижроқўмда котибман-ку?

— Уни бошқа бировга берамиз. Сен, жўра, ревком қошидаги маориф шўъбасига раҳбарлик қиласан. Жамики қишлоқларда босқичли мактаб очасан. Муаллимлар топиб ишга туширасан.

— Мен-а?

— Ҳа, сен!

— Йўқ, эплолмайман, — қўллари билан ҳам йўқ дегандек ишора қила бошлади Мулла Маҳмуд.

— Эплайсан! — буюргандек қилиб деди Бузрукхўжа, — ёлғиз эмассан, биргалашиб ишлаймиз. Энди юр, ноиб жанобларининг етимхонасига борамиз. Айтишларича, Зокир калла етимларни ўз тасарруфига олиб, ўзидан бошқани йўлатмаслик ҳақида фармон берган эмиш. Кеча бир вакилимни жўнатган эдим, ичкарига киритишмабди. Зокир ўғил болалардан ўзига қулбаччаю, қизлардан ҳарамига канизаклар тайёрлаш ниятида юрганмиш. Узини пошшо деб ҳисоблаб юрибди у қонхўр. Кетдик.

— Гўжани ичиб олмайсанми?

— Ҳа, айтгандек.

Қоровул бобони чақириб коса сўрашди. Келтиргач, жимгина ўтириб хўриллатиб гўжа ҳўплай бошладилар. Бузрукхўжа гўжа баҳона бўлиб аясини эслаб кетди... Тонг пайтида туриб дўқиллатиб жўхори туйгандир. Кейин пайпасланиб ўчоққа олов қалагандир. Оловнинг сарғиш алангасига тикилиб ўтириб Бузруккинасини эслаб юм-юм йиғлаб ҳам олгандир... Бузрукхўжанинг томоғига нимадир тикилгандай бўлди.

Икки милиционер ҳамроҳлигида етимхонага жўнадилар. Дарвоза тақатақ берк. Дарвозахона олди супурилмаган. Оёқ остида гов-хазон, чўп-хас, бамисоли дарвоза қурилгандан буён бу ерга одам боласи қадам босмагандек. Эшикни узоқ тақиллатдилар. Ниҳоят, нима гапинг бўлса ўша ердан айтавер, деган дўриллоқ овоз эшитилди. Ревкомдан келганларини тушунтира олмади-

лар. Ҳалиги дўриллоқ овоз, қаердан келган бўлсанг ҳам Сардори аъзамдан қоғоз олиб кел, бу ерда бола тамом бўлиб қолди, деб жавоб қайтарди. Милиционер йигитлар девор ошиб эшикни очишди. Овоз эгаси қўрбошининг йигитларидан экан. Қўлида милтиқ, эғнида патронтош. Худди калтак еган кучук-боладак тишларини гижирлатиб дағ-дағ қалтираб турибди. Ҳовли бўм-бўш. Одам зоти кўринмайди.

— Етимлар қани? — сўради Бузрукхўжа.

Қўрбоши кўзлари ирғиб чиққудек хўмрайиб турарди. Тунд жавоб қайтарди:

— Ичкарида.

— Ҳаммаси бўлиб... нечта бола бор?

— Йигирма учта.

— Кўп дейишган эди-ку?

— Кеча яна олтитаси қочиб кетибди.

— Нега қочади?

Қўрбоши хўмрайган кўзларини оёғи остига тикиб жим қолди. Жавоб қайтармади. Болалар қўрбошилардан қўрқиб, қочиб кетишганди. Буни айтолмасди у. Хоналарни айлана бошладилар. Етимлар қийғир келганда ўзини барг остига беркитган чумчуқлардек бурчак-бурчакка тиқилишиб, кўзларини мўлтиллашиб туришарди. Кўзлари тўла ваҳима, қўрқув, хўрлик юзларида шундоққина ўрмалаб юргандек. Кир-чир болаларга Мулла Маҳмуд бир-икки саволлар берган бўлди. Ошпаз ҳам, қараб турувчи масъул киши ҳам анови милтиқ кўтариб хўмрайиб турган қўрбоши экан. «Кимларнингдир тилаб-тилаб олган дилбандлари булар, — бошини чайқаб қўйди Мулла Маҳмуд, — шўринг қургурларнинг мунгайиб туришини қаранг».

Бузрукхўжа жимгина қайтиб келиб, қўрбоши йигитнинг елкасидан патрон тошини ечиб, қўлидан милтиғини олди:

— Қайси қишлоқдансан?

Йигит бурун катаклари кенгайиб пишқирди, индамасдан дарвоза томон кета бошлади. Эшик олдига етгач, ўгирилиб, еб юборгудек бир хўмрайиб қўйди. Бу ерга милиционер йигитлардан бирини қоровулга қолдириб қизлар бўлинмасига ўтишди. Эшик оғаси вазифасини ўтаётган чол ўғил болалар ҳовлисига бўлаётган воқеаларни кузатиб турган экан шекилли, қаршилик кўрсатмай дарвозани ланг очиб берди. Жория Солияхоним бир маҳаллар Шакархон ноибни қандай ҳурмат-эъзоз билан кутган бўлса, кейинчалик етимхона Сардори аъзам тасарруфига ўтгач, Сардорга қанчалик тавозе билдирган бўлса, ана шундай бир алпозда кутиб олди уларни. Ҳовлининг ярмигача югуриб келди-да, икки қўлини кўксига баравар қўйиб энгашди:

— Хуш кўрдик, бегим!

— Мен бек эмасман, — хўмрайди Бузрукхўжа.

— Хуш кўрдик... жаноблари.

— Мен жаноб ҳам эмасман, ревком раиси бўламан.

Бузрукхўжа бу аёл ҳақида нохуш гапларни кўп эшитган. Қошларига қуюқ ўсма қўйиб, икки чаккасидаги гажагини нақ иягигача тушириб олган, қўлида қўша-қўша билагузук, қулоғида ойбалдоқ ёниб турган бу аёлнинг овозидаги қичик, боқишларидаги ишва Бузрукхўжанинг кўнглидаги шубҳани оширгандек бўлди. Вужудида жирканишга ўхшаш бир нарса пайдо бўлиб, асабини қўзғай бошлади:

— Қўрбоши тез-тез келиб турадими?

— Сардори аъзамни сўраяптиларми?

— Ҳа.

— Худога шукр, йўқлаб турадилар. Қийналганимиз йўқ. Кунора қўй сўйиб турамиз.

— Охирги марта қачон келувди?

— Икки ҳафтача бўлди, бегим. Қани, ичкарига кирсинлар. Бир пиёла қайноқ чой қилай.

— Сағиралар кўпми?

— Гоҳ кўпайиб, гоҳ озайиб туришади. Бегим, қани, ичкарига кирсинлар, — Солияхоним ниманидир таъкидламоқчидек кўзларини ғалати сузиб қўйди. Бузрукхўжа жирканиши кучайиб, нафрати ошиб бораётган бўлса-да, қизлар бўлмасига неча сағирани жойлаш мумкинлигини аниқлаш нияти бўлгани учун, орқасига қайтиб кетолмасди. Негадир шу пайтда ичкарида нималар борлигини, ноибнинг ҳарамии қанақа эканлигини ҳам билгиси келиб қолди.

— Кечирасиз, бегим, энди бизнинг ихтиёримиз сизга ўтдими? — яна қошларини алланечук чимириб сўради жория.

Бузрукхўжанинг ўрнига Мулла Маҳмуд жавоб берди:

— Етимларга Инқилоб оталик қилади энди!

Мақтанчоқ аёллар бисотини кўз-кўз қилгандек, кўз-кўз қилаётганда шавқа завққа тўлиб кетгандек, Солияхоним ҳам олдинга тушиб, сағираларнинг хоналарини бирма-бир кўрсата бошлади. Хоналар озода, саришта эди. Етим қизлар ёшига, бўй-бастига қараб жойлаштирилган. Каттароқларини олиб кириш осонроқ бўлиши учунми, ноибнинг ҳарамига яқинроқ жойлаштирибди. Хосхона Шакархон кириб юрган пайтлардагидан ҳам чиройлироқ ясалган. Шоҳи дарпардалар, атлас кўрпачалар дарича орали тушган нурда нурга қўшилиб ял-ял ёниб турибди. Қозикда Сардори аъзамнинг устки кийимлари: банорас тўн, қундуз телпак, қора пўстин осиглик. Токчалардан бирига дутор, чилдирма сингари чолғу асбоблари қатор териб қўйилган. «Бечора қизларнинг иффати шу ерда топталар экан-да, — Мулла Маҳмуднинг ингичка бўйни қалтираб кетди. Ҳиссиёти баланд, хаёлотга бой, таъсирчан бир йигит эмасми, кўз ўнгида ўша иффати тўкилган қизалоқнинг қиёфаси жонлана бошлади. Қўғирчоқдек ясалган қизалоқ гап нимадалигини тушунмасдан, чиройли кийим-кечакларга маҳлиё, тортинибгина кириб келади. Дутор чалинади. Нозик бармоқларини қирсиллатиб ўйинга тушади. Уддасидан чиқса иймана-иймана ашула ҳам айтиб беради. Кейин мусаллас ичиб маст бўлиб, шаҳвоний ҳирс тўлқинидан кўзларига қон қуйилиб бораётган Шакархоннингми, Сардори аъзамнингми гўштдор оёқларини нимжон қўллари билан оҳиста-оҳиста уқалай бошлайди... Бир нафасдан сўнг қизалоқнинг одам боласи тоқат қила олмайдиган чинқирғи эшитилади...

— Даҳшат!!! — Мулла Маҳмуд ер тепиниб ташқарига югуриб чиқиб кетди.

Солияхоним Бузрукхўжани ўтиришга таклиф қила бошлади. «Бир пиёлагина чой ичмасангиз кўнглимиз жойига тушмайди, етимчамиз-а, ўксиб қоламиз», деди. Хосхонага ташриф буюрганлар фақат майшат учун келишади, эркак зотининг бундан бошқа қувончли машғулоти йўқ деб қаттиқ ишонган ва бу хизматни ҳамиша ўринлатиб келган Солияхоним Бузрукхўжа хонаи хосга қадам босиши билан, хайрият, унинг ҳам кўнглида илинжи бор экан, деб ўйлаб, қаршисида турган ревком раисининг кўзларида газаб, юзларида нафрат ёниб турганини пайқамай, унинг атрофида парвона бўла бошлади:

— Бу кеча... ташриф буюрадиларми? — негадир жуда паст, лекин ишвали бир оҳангда сўради Солияхоним.

— Нима?!

— Вой, унақа ҳўмрайманг, бегим, юрагимни ўйнатиб юборасиз-а. Келинг, худо хоҳласа, хурсанд бўласиз... Тишимнинг қавагида биттасини асраб юрибман. Ҳуриликко дейсиз, ўзиям эндигина ўн тўртга кирди-да. Нордонгина, гирд-гирд чайнаса бўлади!..

— Ифлос! — турган жойида қалқиб кетгандек бўлди Бузрукхўжа.

— Вой, вой, бегим. Вой, ўлмасам!

— Ҳозир бўғиб ташлайман сен одамфурушни!

Бузрукхўжа чиндан ҳам бўғмоқчидек икки қўлини олдинга чўзганча орқаси билан тисарилиб бораётган Солияхонимнинг устига бостириб бормоқда эди. Йўқ, бўғмади. Ташқарига чиққач, милиционер йигитга тездан арава топиб келиб, бу қўшмачини кўч-кўрони билан даштга ташлаб кел, деб буюрди. Мулла Маҳмуд ҳалиги оғир таассуротлардан қутула олмай, ҳамон ҳовлида возиллаб юриб, «Даҳшат, даҳшат!» дея шивирлар эди. Кўчага чиққач анчагача бир-бирларига гап қўшолмадилар.

— Хўш, Мулла Маҳмуд, — деди ниҳоят ревком раиси, — етимларни кўрдингми?

— Даҳшат, даҳшат! — боши яна силкиниб кетди Мулла Маҳмуднинг, — етимларнинг кўзларидаги мунг, сағираларнинг юзидаги ваҳима, кўрқув мени тамом қилди. Бечоралар, ахир булар ҳам кимларнингдир кўз қорачиғи бўлишган...

— Хўш, энди биз билан ишлайсанми?

— Ишлайман, жўра. Мана шу етимлар учун ҳам ишлаганим бўлсин энди.

— Демак, тўғри айтдинг, ишни мана шу етимхонадан бошлаймиз, — ҳалиги руҳий тугқаноғи ўтиб, энди сокин гагира бошлади Бузрукхўжа, — чамалаб кўрдим, ўғил болалар бўлмасига яна олтмиштача, қизлар томонга элликтача сагира жойласа бўларкан. Сен, жўра, то маориф шўъбасига идора очиб бергунимча егим болалар билан бирга яшайсан. Ҳам мураббийсан, ҳам муаллимсан. Келишдикми?

— Энди йўқ демайман, йўқ деёлмайман. Бечора болалар...

Бузрукхўжа шошмасдан давом этди:

— Ҳозир хаёлимга бошқа бир гап ҳам келиб қолди. Келинойинг Ҳалимаҳон уйда зерикиб ўтирибди. Аёллар галати бўлади-да, ўзи. Мен ҳам Инқилобга ҳисса қўшай, ишингизга ёрдамлашай, деб ҳоли-жонимга қўймаяпти. Ана унга ҳам иш топилди. Келинойингни мутасадди қилиб тайинлаймиз бу ерга. Кейин, жўра, буниси сени жуда хурсанд қилса керак, рафиқанг Гулнорани ҳам бу ерга олиб келамиз.

— Келмайди у! — негадир жаҳл билан хитоб қилди Мулла Маҳмуд.

— Хат-саводи яхши, билимдон қиз. Уни сағираларга муаллим этиб тайинлаймиз.

— Бузрук!

— Гап қўшмай тур, мен борсам келади. Ҳалимаҳон икковимиз борамиз. Агар қишлоқда зарур ишинг йўқ бўлса ҳозироқ орқангга қайт, етимхонага бориб у ёқ-бу ёқни тартибга келтир. Эртадан Ҳалимаҳон икковларинг қишлоқ айланиб етимларни йиғасизлар. Арава бераман. Одамлар Шўролар ҳукумати-нинг етимпарвар ҳам эканлигини ўз кўзлари билан кўрсинлар. Инқилобда галаба қилиш бу босмачига қарши ўқ отишдангина иборат эмас...

Бир оз фурсатдан сўнг Бузрукхўжа Ҳалимаҳонни орқасига мингаштириб Пандигонга жўнаб кетди.

Муслим қўрбоши таслим бўлмоқчи

Бузрукхўжа, аслини олганда, бугун-эрта Пандигонга бормоқчи эмас эди. Тўғри, ота-онаси, қариндош-уруғларини соғинган, уларни тавоф қилиб келмоқ ҳам қарз, ҳам фарз. Лекин бориш мўлжали ҳафтанинг охирида эди. Бугун, тўсадан, режаларни ўзгартиришга тўғри келиб қолди. Риштонга келиб тушган кунининг эртасигаёқ Муслим қўрбошининг қалбига қўл солиб кўрмоқ учун махфий киши юборди. Гадоёлар тўрвасини елкасига осиб олган, чўлоқ эшакка миниб юрадиган, соч-соқоли ўсиб чинакам дарвиш кийёфасига кириб олган бу киши аслида бувайдалик. Бузрукхўжа Бувайда ревкомига раис бўлиб кирганида бу гадоё воситачиликни бир неча бор ўринлатган. Бузрукхўжанинг ишончини қозонган. Шу сабаб уни ўзи билан олиб келганди. «Гадоё» шу кечаси қайтиб келиб Муслим учрашувга рози, эртага тунда, ой чиқиб келаётган бир пайтда, Шакархон ноибнинг даштдаги тегирмони орқасида, катта тол тагида у сизни кутади, ёлғиз борасиз, у ҳам ёлғиз келар экан, деди. Ахборот эмас, интизор кутилган хушхабар эди бу! Муслим қўрбошидек бир киши ревком раиси билан учрашувга мойиллик билдирибди, демак, ажаб эмаски, таслим бўлишга ҳам рози бўлса. Агар борди-ю, таслим бўлса, Сардори аъзам бошчилик қилаётган босмачилар ич-ичидан нурай бошлайди, қани энди шундай бўлса! Лекин Бузрукхўжанинг Муслим билан алоқа ўрна-таётганлигини гоёт махфий тутиш нияти бор. Атрофидагиларга ишонмайди. Урунов ҳам, Темирбек ҳам Сардори аъзамнинг одами. Улар тутиб келаётган ишни ўз кўзи билан кўрди. Хўш, нима қилиш керак, қандай қилса бу учрашув махфий қолади? Лекин нима бўлганда ҳам қўриқчи отряд бошлиғи Константин Шамякинни хабардор қилиши керак. Узи билан келгани учунми, Бузрукхўжа ҳозирча фақат ўшангагина ишонади. Хайрият, ёш командирдан яхши маслаҳат чиқди. «Албатта, учрашишингиз керак. Хавфсизликни эса ўзим таъминлайман, — деди у ҳеч иккиланмай. — Тегирмонга йигитларимдан тўрттасини деҳқонча кийинтириб дону дун тортгани жўнатаман. Сизни эҳтиёт сақлашади». Бузрукхўжа учрашувга қарор бергач, атрофидагиларни чалғитиш учун, Пандигонга кетяпман, деб овоза тарқатди ва кўпчиликнинг кўз ўнгиде хотинини орқасига мингаштириб ўша ёққа жўнади.

Пандигонда узоқ турмади. Жияни Гулнора билан ҳам ади-бади айтишиб ўтирмай, эртага Ҳалимаҳон опанг билан Риштонга борасан, буйруғим шу, бажар, деб қўяқолди.

Қоронғи тушиб қолган эди. Озгина кечикса ой чиқиб қолиши мумкин. Келишилган вақтда тайинли жойга бормаса қўрбоши қалбида шубҳа туғилади. Ошиқиш керак, ҳа, ошиқмаса бўлмайди. Бўм-бўш, ҳали вақт эрта бўлишига қарамай жимжит ҳам бўлиб қолган қишлоқ кўчаларидан отини гоҳ йўрғалагиб, гоҳ йўрттириб ўтди-ю, ниҳоят, кенг даштга чиқиб олгач, йўрғасининг ҳам, йўртишининг ҳам баракаси бўлмаган, оёқлари йўгон, бели калта, пойгадан кўра аравага кўпроқ мослашган қизил қашқанинг бошини эркин қўйиб бир-икки аччиқ қамчи босди. От аравага ўрганиб қолганидан олдинги оёқларини осмонга сакратиб чопа бошлади. Йўл ҳеч кўнаймасди. «Кечикмасам гўрга эди-я», — фикридан ўтказа бошлади Бузрукхўжа... — Қизик, қўрбоши нега энди учрашиш учун, албатта, тегирмонбошини танлади экан? Ахир,

у ерда одам кўп бўлади-ку? Хилватроқ ўрикзорми, эгаси кўчиб кетган боғми, қулай эмасмиди?.. Ишқилиб қўрбошининг нияти яхши бўлсин-да. Ураб олиб асир олишлари ёки отиб ташлашлари ҳам мумкин-ку! Қудаш ревкомининг раисини худди шундай қилиб қўлга туширишган. Кейин шартларига кўнмагач, отиб ташлашган. Йўқ, Муслим қўрбошида бунақа ният бўлмаса керак. Қотиллик нияти бўлса, — ўйлари тўхтамасди Бузрукхўжанинг, — ўшанда мени нақдгина ўлимдан қутқармаган бўларди... Борди-ю, ўша куни сир очилиб, Муслим қўрбошининг боши гаровга олинган бўлса-чи? Сардор, Бузрукхўжани тирик тутиб бермасанг, сендан қонли интиқом оламан, деган бўлса-чи?.. Нима бўлса бўлди энди, орқага қайтиш йўқ...»

Тегирмонбошига етгач, Бузрукхўжа қийналиб чопганидан оқ кўпикка ботиб кетган отининг устидан тушиб етаклаб олди. Катта толни топиш учун атрофдаги дарахтларни синчиклаб кўздан ўтказга бошлади. Тегирмонда одам кўп бўлса керак, хў наридаги дарахтларга қатор отлар, эшаклар боғланиб, араваларнинг шотиси кўтариб қўйилган. Енбош қурилган икки тегирмон худди кимўзар ўйнаётгандек гувиллаб турибди... Оғир тошларни парракка ўтириб олган девлар айлантиради, дейишарди. Эҳтимол, ўша девлар гувуллаб овоз беришаётгандир. Атроф шунақанги қоронғики, қалин экилган толларнинг қуюқ шохлари қоронғиликни шунақанги кучайтириб бераптики, Бузрукхўжа ўзини худди жар тубига тушиб қолгандек ҳис қила бошлади. Хайрият, ой кўтарилиб келабошлади. Тоғ орти ёришиб дарахтларнинг орасидан ёруғ оламга хира туйнук очилгандек бўлди. «Бу толларнинг қайси бири энг каттаси экан? — ўй суриб, қаёққа юришини билмай тек туриб қолди Бузрукхўжа. — Шамякиннинг йигитлари мени кўришдимикан... Ишқилиб оёғим осмондан бўлмаса гўрга эди-да!»

Қоронғилик қаърини ёриб улкан бир шарпа яқинлашиб келабошлади. «Бу — ўша, — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — ҳа, ўшанинг ўзи!» Оёқ-қўлида қалтироқ турганини ҳис қилди-ю, шошилиб қўлтиғида турган тўп-пончасига қўл узатди.

— Ассалому алайкўм! — овоз берди шарпа.

— Ва алейкўм ассалом, — Бузрукхўжа вужудида беўрин қўрқув кўзгалганидан ўзидан ўзи уялиб, қўлини тўппончасидан олди.

Муслим қўрбоши Бузрукхўжадан бир газ бўйи баланд, боз устига елкасига қора пўстин ташлаб, бошига саватдек келадиган катта телпак кийиб олганидан нақ қора девларга ўхшаб кўринар эди. Қўл бериб омонлашгач:

— Кечикиб қолмайин деб жуда шошдим, — деб қўйди Бузрукхўжа.

— Лекин йигитларинг... кечикишмабди, — дўриллаган овоз билан деди қўрбоши.

— Сезган экансиз-да?

— Менинг йигитларим олдинроқ келишган эди.

Бузрукхўжа, негадир, ўзини ўйғайсиз сеза бошлади:

— Эҳтиёт яхши-да.

— Йигитларингнинг қуролларини олиб, ўзларини қамаб қўйишибди, — шошмасдан гапира бошлади қўрбоши.

Бузрукхўжанинг вужудидаги ҳалиги қўрқув яна тўлқин уриб ўтгандек бўлди:

— Нега?

— Эҳтиёт яхши-да, — деб қўйди қўрбоши бепарвогина.

Бузрукхўжанинг танидаги қўрқув қалтироққа айланди. Нияти бузукқа ўхшайди... беихтиёр тўппончасига қўл узатди. Муслим қўрбоши елкасидаги катта пўстинини қўлига олиб:

— Нарироққа борсак, яхши бўларди, — деди-ю, йигитнинг жавобини ҳам кутмасдан олдинга тушиб юра бошлади. Дўнглик бир жойни танлаб, афтидан, атрофни кузатиб туриш учун шундай қилди шекилли, қўлидаги пўстинини ерга кенг ёзди-да, ўтиратириб «Қани, ревком, сен ҳам ўтир-чи» — деб қўйди. Бузрукхўжа иродаси ва салоҳияти ўзиникидан устунроқ бўлган бу одамнинг ҳеч қандай хавфни писанд қилмай ўзини дадил ва мағрур тутаётганлигидан ва унинг қаршисида ўзини ожиз сеза бошлаганидан аввалига бир неча дақиқа довдираб турди-да, аста-секин ўзига келабошлади. «Менинг орқамда қудратли Шўролар ҳукумати турибди. Шу ҳукумат номидан келганман», — деган ўй вужудига куч бағишлаб, ишончига ишонч қўшгандек бўлди. Ревком раиси аввало қўрбоши жанобларига бандиликдан озод этгани учун раҳмат айтмоқчи эканлиги, қолаверса, бутун Туркистон ўлкасида қўрбошилик ҳаракати аста-секин пасайиб, шу Фарғонадагина бир ҳовуш босмачи қолганлиги, булар ҳақида тарих аллақачон ҳукм чиқариб қўйганлиги, ва демак, энди ортиқча қон тўкишни бас қилиш пайти келганлигини яхшилаб

тушунтиришни йўл-йўлакай режалаб келган эди. Шошмасдан, сўзларини дона-дона қилиб узоқ гапирди. Муслим қўрбоши кенг чордана қуриб, бошини солинтирганча жим ўтирарди.

— Шўролар томонига ўт дейсанми? — тўсатдан телпакли бошини баланд кўтарди қўрбоши.

— Утсангиз яхши бўларди, — маърузаси тугамагани учун бир оз ранжиганнамо деди Бузрукхўжа.

— Ревком мени отиб ташламайдими?

— Отмайди.

— Қим кафолат беради бунга?

— Мен бераман.

— Бизни босмачи деб эълон қилдиларинг-ку? Босмачи бўлиб қайси юртни босиб олибмиз?

— Халқни талааяпсизлар.

— Мен... халқни талаган эмасман. Гайридинлар бостириб келяпти, бешикдаги болаларгача қиличдан ўтказишяпти, деб гап тарқатишди. Чумчуқнинг уясига ҳам яқин борсанг чирқиллаб қўлингни чўқийди-ку! Мен одамман, ахир. Одам сифатида ўз уйим, ўз дини-имонимни, мени боқиб турган шу тупроқни ҳимоя қилишга отланишим керакмиди, ахир... Кейин билсам, бу ваҳималарни турк тўралари тарқатишаётган экан.

— Ораларингда турк офицерлари ҳам борми?

— Сардори аъзамнинг атрофини ўшалар ўраб олган. Бизни яқинига йўлатмайди... Кейин бу ваҳима гапларни пири муршид тарқатаётганликларини ҳам сезиб қолдим... Энг ёмони, Зокир аблаҳ экан. Ҳали сен айтгандек, ишй босмачилик. Бойлик тўплаш пайига тушиб қолган. Қашқарга икки дурқун тилло жўнатди... Қийин-қийин, камбағалга қийин бўляпти, ревком! Отам, икки акам ўртага олиб бу ишингни тўхтат, бўлмаса сени ўзимиз отиб ташлаймиз, дейишди. Лекин, ревком, сен мени тўғри тушун. Зокирдан қўрқаман. Ўзимдан эмас, йўқ, бир кун туғилиш, бир кун ўлиш бор, йигитларимни қириб ташлайди у, ана шундан хавотирдаман. Ундан ажралиб чиқишим учун ундан кўра кучлироқ кишига суянишим керак, тушунаясанми?

— Нечта йигитингиз бор? — шошилиб сўради ревком раиси.

— Юзта.

— Зокирда-чи?

— Меникени ҳам қўшиб ҳисоблаганда беш юзга яқин. Эҳтимол, ортиқроқдир. Яширади, сирини бировга айтмайди.

— Демак, Шўролар томонига ўтишга қарор қилганингиз аниқми?

— Мен икки хил гапирадиган хотинчалишлардан эмасман — негадир тиззасига қаттиқ муштлади Муслим қўрбоши, — Сен анови гадойни воситачи қилиб жўнатмаганинда мен жўнатган бўлардим. Мадаминбекдек ақлли ва яна уч мингдан ортиқ шай йигити бор бир одам қизиллар тарафига ўтган экан, демак, ҳақиқат сизлар томонда экан-да, деб ўйлаб юрувдим.

— Зокир қўрбошининг кайфияти қалай?

— Ўлгунча олишаман деяпти.

— Демак, ўлими яқин экан-да!

— Йўқ, ревком, чучварани хом санама. У баттол ҳийла кучли. Турк тўралари бирам милтиқлар жўнатаяптики, ҳавасга отгинг келади.

— Ўзи қаерда ҳозир?

— Қирғизлар орасида юрибди. Чамамда яна аскар тўплаяпти. Мени Келин бости довоғига қоровул қилиб қўйиб кетган. Қизилларни ўтказмайсан, деб топшириқ берган.

— Қачон қайтиши мумкин?

— Сирини бировга айтармиди у. Гап шу, ревком, мен қизиллар томонига ўтаман. Лекин иккита шартим бор. Бири — мени суд қилдиришга йўл қўймайсан, суд қилишга лойиқ гуноҳим йўқ, деб ҳисоблайман. Иккинчи шартим шуки, менинг йигитларим қуроолларини топширмайди, ёнимда бўлишади. Ҳимоясиз қолсак Зокирнинг йигитлари чавоқлаб кетишади.

— Шартингиз унча оғир эмас.

— Йўқ, ревком, жавоб беришга ошиқма. Сенам хўжайинли одамсан. Аввал Қўқондаги бошлиқларинг билан маслаҳат қилиб кўр.

— Бошлиқлар менга ваколат беришган.

— Борди-ю, алданиб қолсам-чи!

— Шўролар ҳукумати ҳеч кимни алдаган эмас.

— Ҳар қалай гаровга бирор нарса қўясан.

— Бошим гаровда.

— Юз кишига... бир бош... озлик қилади, ревком.

— Ота-онамни танийсиз-а?

— Танийман, таниганим учун ҳам воситачиликка сени танладим. Яхши одамнинг боласи хоинлик қилмас, дедим. Бўлмаса Олтиариқ ревкомидан ҳам вакил борган эди. Унга рад жавобини берганман. Демак, ревком, мени ишонтириш учун ҳам ўзингни, ҳам ота-онангни гаровга қўйяпсан, шундайми? Бўлмаса, ревком, энди гапни бас қилайлик. Шартимга кўнганлигинг ҳақида менга битта қоғоз бер. Ҳар қалай кўнгил тўқи учун-да. Четига муҳр босилган ўша қизил қоғозингдан битта берасан. Йигитларимга кўрсатаман.

— Мандат сўраяпсизми? — ҳайрон бўлди Бузрукхўжа.

— Ишқилиб қизилидан бўлсин-да, бошқасига кўнмайман.

Ой кўтарилиб атроф ҳийла ёришиб қолган, дўнгликда ўтирганлари учун бир-бирларининг юзи, кўзларида тез-тез алмашиниб турган ифодаларни бема-лол кўришлари мумкин эди. Қўрбошининг сўзларидаги ҳалғи кўрслик, мен-симаслик оҳанглари ўзгариб самимиёт пайдо бўла бошлади. Ора-чора кўксини тўлдириб кулиб, ҳамсуҳбатининг тиззасига уриб-уриб қўймоқда. Қалбида тўлқин ураётган қувонч, шодликлари шу йўсин ташқарига отилиб чиқаётгандек. Унинг аҳволи танг эди. Сардори аъзам билан ораларидан қора мушук ўтганига анча кун бўлиб қолган. Бир-бирларига ишонишмайди. Сардор йўлига юрмагани, қилмишларини қалбан қўлламагани учун ундан ўч олиш пайига тушиб қолган. Пайт пойлаяпти. Кимнингдир ҳимояси даркор бўлиб қолган шу паллада. Ревком ўз қанотига олишга сўз бераяпти. Гуноҳидан ўттишга тайёр эканлигини айтаяпти. Бундан сўнг ўзингни ҳимоя қилишга имконият ҳам яратиб бераман деган гапларни айтаяпти... Мана шуларнинг ҳаммаси Муслим қўрбошининг руҳидаги нотинчлик, қалбидаги ваҳимани кўтариб, ўрнига қониқиш, шодлик ҳисларини қуяр, аҳён-аҳёнда тўлқинланиб кетишининг боиси ҳам шундан эди.

Муслим қўрбоши, орамизда бўлган гапни ўнбошиларимга етказаман, розилик беришса, эрталабга яқин Риштонга кириб бораман, деб юзига фотиҳа тортди-да, пўстинини қоқа-қоқа елкасига ташлади:

— Шу ерда кутиб тур, — деб қўйди сўнгра, — тегирмонга келган абжир йигитларингни олиб кетасан.

Бузрукхўжа эҳтиётсизлик орқасида қўрбошилар қўлига тушиб қолган ва шу сабабли бошларини ерга теккунча эгиб олган «тегирмончи» йигитларни олиб Риштонга жўнади. Эрталабгача Қўқон билан алоқа боғлаши, қўрбоши қай шарт билан таслим бўлаётганлигини Бабушкинга маълум қилиб, унинг кўрсатмасини ҳам олиб улгуриши керак эди.

«Олтинларим — қалбимнинг қони»

Шакархон ноиб бошига ногаҳоний мушт келиб тушган кишидек бирмунча фурсат гаранг бўлиб юрди. Еруғ дунё билан иши бўлмай қолганди. Атрофида юз бераётган алғов-далғовларнинг ҳаммаси маъносиз, таъсирсиз, унга алоқаси йўқдек ўтиб кетмоқда эди. Гоҳо иссиқ танчага бағрини бериб, пешонасини юмшоқ кўрпага қўйганча соатлаб ўй суриб кетар, қарори қатъий бўлмагани учун ўйлари ҳам узук-юлик бўлиб, на қалбига қувват, на руҳига тетиклик беради. Кўчага ҳам кам чиқади. Чиққанда ҳам бамисоли ўтган-кетганларни кўрмаётгандек, на салом беради, на саломига алик олади. Гоҳо йўл ўртасида, худди қаёққа юришни билмаётгандек, тек туриб қолади. Томирларига қурт тушган қари чинор тик турганча қурий бошлаганидек ҳам маънавий, ҳам моддий таянчларидан бирма-бир маҳрум бўлиб бораётган Шакархон ҳам тик турганча ўлиб бормоқда эди...

Аммо вақт энг катта шифокор экан. Кунлар ўтиши билан аста-секин вужудидаги қарахтлиқ, ланжлигу бепарволик ўтиб, худди шам ўчиш олдидан бир паршираб ёниб атрофни чароғон қилгандек, руҳи ёришиб, танига аввалги ғайрат, томирларига аввалги қайноқ қон қуйилиб келабошлади. Қасос туйғуси ғайратини жўштириб, шижоатини ошириб юборганди. Сардори аъзамдан, ўша ювиндихўр, ўша нонтепки баттолдан ўч олмоқчи эди. Шакархон Шакархон бўлгандан буён биров унинг мушугини пишт дея олган эмас? Зокир калла бўлса уни тутиб олиб дўппослади. Таҳқирланиш хавфини большевиклардан кутаётган эди, хавф қўйнида экан. Ўзи боқиб, эъзозлаб катта қилган бу кўрнамак уни калтаклабгина қолмай қамоққа ташлади. Ялаб-юлкаб тўплаган бойлигининг бир қисмини тортиб олди! Йўқ! Бу кўрнамакдан ўчини олмагунча кўнгли жойига тушмайди энди... Аммо тақдир аравасининг тескари югураётганини қарангки, ундан на ўч олиб бўляпти, на қочиб кутулиб бўляпти. Тўйчи қўрбоши оладиганини олиб Зокирнинг хумдек калласини кёсиб келаман, деб ваъда қилган эди, урдасидан чиқолмай охири қизиллар тарафига ўтиб кетибди.

Энди нима қилиш керак? «Э, худо, менга йўл кўрсат, икки ўт ўртасида қолдим-ку, — фиғон чекарди Шакархон, — большевиклар, мана, ҳокимиятни қўлга олди. Ревком ҳам туздилар. Бугун-эрта мени ҳибсга олишлари ҳам мумкин. Эҳтимол, суд ҳам қилишар. Кимдан паноҳ сўрайман, э худо! Қўрбошиларданми, мени шилиб олишди-ку, улар! Маҳфий иш кўраётган тўдаданми? Йўқ, бу ватанфурушлар узоққа боролмайди. Менга на келгинди турклардан, на товламачи инглизлардан манфаат бор. Йўқ, мен бу мўлтониларнинг қутқусига учмаслигим керак... Коса синди. Энди уни бутунлаб бўлмайди. Оламни остин-устун қилиб юборган большевикларга қарши туриш энди гирт аҳмоқлик бўлади. Йўқ, маҳфий иш кўраётган ҳурматли иттифоқчилар, мени тинч қўйинг, эшигимни энди тақиллатиб келманг. Тавба, ватанпарварлар эмиш, ватанпарвар бўлсанг ўз уйингда кўрсат қароматингни. Риштонда пишириб қўйибдими сенларга. Йўқ, энди большевикларга қарши бормайман. Кучим етмайди, ожизман!.. Бордию улар билан ярашсам-чи... Йўқ, мени хонавайрон қилишни бошлаб берган аслида ўшалар-ку!.. Аммо Зокир... Э худо, қандай қилиб ўч олсам бўлар экан ундан, йўл кўрсат ўзинг... Нима бўлганда ҳам олтинларимнинг қолганини сақлаб қолишим керак. Умрим борича йиғдим уларни. Мисқоллаб йиғдим, бағримнинг қони қўшилган уларга...»

Шакархон ноибнинг жуфти ҳалоли Пошшоҳон оймнинг она авлоди Олтиариқда яшайди. Замон нотинч бўлганидан буён Қашқарга биргалашиб ўтиб кетсак, деб қисташади. Бугун уч кун бўлди, яна хабарчи келган. Хабарчи келган кундан буён Пошшоҳон ойм эрим, ҳойнаҳой, бу гал кўна керак деб, тайёргарлигини кўриб ўтирибди. Шакархон ичкари ҳовлидаги тоқиси баланд айвонда, кунга бетгай жойга тўшак ташлаб баҳорнинг илиқ офтобига тобланиб ётганди. Кам ҳаракат қилганидан семириб, бағбақаси ҳам худди эркакларникидек осилиб тушган Пошшоҳон ойм елкасида оппоқ дастурхон, кумуш товоқда қайноққина шўрва кўтариб, эрига шарпасиз яқинлашаркан, паст овоз билан:

— Уйғоқмисиз, бегим? — деб сўради.

Шакархон бир кўзини хиёл очиб «Овқатинг пишдимми?» — деди-ю, кўзгалиб чордана қурди. Хотини дастурхон ёзиб, ўзи ҳам қаршисига чўқаркан, — «Вой, офтобнинг тафти бирам ёқимлики» — деб қўйди. Лочирали шўрвани ноиб хуш кўрар, уни тез совиб қолмасин дея, албатта, кумуш товоққа суздираар эди. Иштаҳа билан ича бошлади.

— Бегим, хабарчига жавоб берсак бўларди, — Пошшо ойм аста гап бошлади. Шакархон ялт этиб хотинига бир боқди-ю, жавоб қайтармади. Жуфти ҳалоли шу пайтда жуда қариб қолгандек кўриниб кетди кўзига... Салкам қирқ йил бирга турмуш қуришди. Саодатли онлар ҳам кўп бўлган, албатта. Ғуссали дамларда бир-бирларига ҳамдард бўлишган. Шакархоннинг дилида унга нисбатан илиқ бир меҳр бор эди-ю, аммо бу меҳр ҳеч қачон қайноқ муҳаббатга айланмаганди. Ҳамиша ундан қочиб яшади. Пошшоҳон ойм буни сезар, аммо ҳеч қачон юзига солмас, бугун бўлмаса эртага фарзанд кўрсак, ҳаммаси жой-жойига тушиб кетади, деб унинг қўрслигини, гоҳо ёлғон сўзлашини ўйнашлари билан тонготар кайфу сафо қилишини — ҳамма-ҳаммасини кечирар эди. Ноиб жаноблари қариб қоляпти. Турган гапки, вақти-саодати келиб, оламдан ҳам ўтади ва турган гапки, Пошшо оймни ҳам бу дунёга боғлаб қўйганлари йўқ. Авлод-аждоддан қолиб келаётган бойлик нима бўлади? Ноибнинг жуда узоқ ва жуда исшуд қариндошларига қоладими? «Йўқ, бу ҳазина-ю, дафиналар менинг уддабурон жиянларимга қолгани маъқул» — деб ўйларди Пошшо ойм ва ўйлаган сари эрини жиянларига қўшилиб Қашқарга жўнашга ундарди.

— Хабарчи бугун кетмоқчимми? — сўради ноиб шўрвани ичиб бўлгач.

— Жавобингизни олганда кеча кетмоқчи эди.

— Хўш, Пошшоҳон ўзинг нима дейсан?

— Бегим, мен аёл кишиман, — кўзларида ёш айланиб қолди Пошшоҳон оймнинг, — сизнинг ихтиёрингиздан ташқари нима ҳам дер эдим.

Шакархон чуқур хўрсинди:

— Мен ҳам кетсакми деб турибман.

— Худоё умрингиздан барака топинг, бегим!

— Рўзгорни нима қиласан?

— Ярмини бева-бечораларга улашсам, сиз нима дейсиз?

— Яхши ўйлабсан.

— Ярми уйда қолар... Ким билади дейсиз, эҳтимол, қайтиб келармиз.

— Энди, Пошшоҳон, гапнинг бу ёғига қулоқ сол. Кетишга кетамиз, лекин иккимиз тенгдан эмас. Шунча тиллани бир йўла олиб кетиб бўлмайди. Йўл нотинч, ҳаммаёқда қароқчи... Иккига бўлиб олиб кетамиз. Аввал сен жў-

найсан. Бир қисми сен билан кетади. Жиянларинг ҳушёр йигитлар, худо хоҳласа, сени эҳтиёт қилишади. Мабодо йўлда бир гап бўлгудек бўлса, бойликдан ажралсак, ярмидан ажраламиз. Қолган қисмини ўзим орқангдан етказиб бораман. Йиғлама, тақдирдан қочиб бўлмайди. Йиғлама деяпман!.. Олтинларни тенг иккига бўлиб ярмини сенга ажратиб қўйганман. Дадангдан, боболарингдан қолган меросинг кўпайса кўпайдики, озайгани йўқ... Начора, фарзанд кўрмадик. Кўрганнимизда бу бойлик бўлинмаган бўларди. Йиғлама, бўлмаса мен ҳам йиғлаб юбораман.

— Ишқилиб, сиз ҳам орқамдан борасизми?

— Худо хоҳласа, албатта, бораман. Лекин бу ерда ҳали анча ишларим бор. Шунча еру мулк, қўтондаги қўйлар, уюрдаги отлар, уй-жойлар... Йўқ, мен буларни ташлаб кетолмайман. Сен кетавеганинг маъқул. Пошшоҳон, иккимиз ҳам қаридиқ. Қариганда киши қариндош-уруғлари орасида бўлгиси келар экан. Жиянларинг ёмон йигитлар эмас... Мен кейинроқ...

— Вой, бегим, йиғлаяпсизми? — чинакамига ачиниб деди Пошшоҳон ойим.

— Йиғлаяпман, йиғламай бўладими?

— Унда, қўйинг, мен ҳам кетмайман.

— Йўқ, Пошшоҳон, сен кетишинг керак. Мана, кўриб турибсан, чолдек мункайиб қолдим. Худо кўрсатмасин, менга бир гап бўлгудек бўлса менинг қариндош-уруғларим ва хазинамга кўз тиккан бошқа очопатлар бойлик талашиб сенинг томоғингдан бўғишади, сочларингдан тортқилаб; азоб беришади.

— Йиғламамг бўлмаса.

— Қўй, Пошшоҳон, бирпас йиғлаб олай. Негадир, шу пайтда йиғлагим келиб қолди. Сен менга вафодор хотингина эмас, балки бир мураббия ҳам бўлиб қолган эдинг. Бошимни силардинг, эркалардинг, хатойимни юзимга солмасдинг... Лекин бари бир, сен кетганинг яхши. Мендан кейин сени хўрлашларини ҳечам истамайман.

Эру хотин гоҳ йиғлашиб, гоҳ ўринсиз йиғлаяпмиз деб бир-бирлари устидан кулишиб, эртасига кечқурун йўлга чиқишди. Олдинги аравага Пошшоҳон ойимнинг кийим-кечалари, қиммабаҳо рўзгор буюмлари ва яна алланарсалар тугилган бўғчалар юкланган. Ортидан бораётган қўш отли коляскада эру хотин ёнбош ўтириб кетишяпти. Кечки салқиндан эти жунжикибми, Пошшоҳон ойим эрининг пинжига кириб, бошини елкасига қўйиб олган. Ҳаво очиқ, кўкда юлдузлар мўл-кўл бўлганидан қоронғилик унча сезилмас, гоҳо хавфсираб олис-олисларга кўз ташлаб боришарди. Ноиб йўл хавфли эканлигини билганидан ҳар бирига беш тилладан бериб иккита соқчи ёллаган. Умрларида бунақа катта пулни кўрмаган соқчи йигитлар, шу кўни яратган худога шукроналар айтишиб, бири олдинда, бошқаси орқароқда ҳушёр кетишмоқда. Эски араб қишлоғига кираверишда йўл торайиб, чангалзорлар орасидан ўта бошладилар. Риштондан буён орқаларидан эргашиб, гоҳ кўриниб, гоҳ йўқ бўлиб келаётган отлик ёнларидан бедовини қуондек учуриб ўтиб кетди. Хиёл ўтмай аравани бошқариб бораётган йигит:

— Восмачилар!! — деб қичқариб юборди. Шу қичқариш асносида вараанглаб милтиқлар ҳам отилди. Орқа ҳам олдинда келаётган соқчилар елкаларидан милтиқ олишга улгуришмади — от устидан учиб кетишди. Йўлнинг икки тарафидан, чангалзорлар орасидан ҳайқариб отлиқлар чиқиб кела бошлашди. Кўз юмиб-очгунча аравакеш билан коляска ҳайдовчини пийпалаб ерга босдилар.

— Вой дод, ким бор?! — еру кўкни зирқиратиб қичқариб юборди Пошшоҳон ойим. Додлаганча ўрнидан тураётган эди, орқадан яна гумбураб ўқ отилди. Коляскага юзига қора мато тутиб олган беш-олти киши ташланиб, эру хотинни бирдан кўтариб ерга отишди. Коляска билан арава кўз юмиб-очгунча йўқ бўлиб қолди. Довдираб қолган Шакархон худди туш кўраётгандек, нима қилишни, нима дейишни билмас эди. Сувсиз ариқча отишган экан. Пайпасланиб йўлга чиқиб олдию, хотинини ахтара бошлади. Пошшоҳон ойим ёпиниб келаётган кимхоб паранжисига ўралган кўйи кўксини чангаллаганча гужанак бўлиб ётарди. Ноиб шошилиб ёнига чўкди. Авайлаб бошини тиззасига олди. Қўли билчиллаб қонга теккандек бўлди. Кўксидан фарёд узилиб чиқди:

— Э танграм!

Пошшоҳон ойим жон талвасасида, пайпасланиб, эрининг бўйнига тармашди:

— Бегим!..

— Жоним, сабр қил, ҳозир иложини қиламиз.

— Бегим...

— Сабр қил, мана ҳозир ярангни боғлайман. Қон тўхтайти. Худо хоҳласа, тўхтайти.

— Энди... энди сиз билан қоламан, кетолмайман.

— Қоласан, худо хоҳласа энди бирга бўламиз, ажралмаймиз.

— Қабрим... қаровсиз қолмасин.

— Ундай дема!

— Сўз беринг!

— Жоним, вафодорим...

— Мендан рози бўлинг... Етимларга садақа улашинг. Орқамдан йиғлаб боришин. Болам йўқ эди, болам ўрнида йиғлашин... Мен... мен...

Пошшоҳон ойим сўнгги сўзларини айтолмади. Худди ўрнидан турмоқчи бўлгандек юқорига бир талпинди-ю, жим бўлиб қолди. Боши бир томонга оғиб, эрининг бўйнида холсизгина турган қўллари сидирилиб туша бошлади. Жони узилган эди. Ноиб хотинининг ҳали совиб улгурмаган танини бағрига маҳкам босганча кўча ўртасида узоқ ўтириб қолди.

«Адолат кимнинг томонида?»

Пошшоҳон ойимнинг совуқ қабрга қўйилганига ҳам, мана, бир ойдан ошиб қолди. «Халқ кўмди уни, — йиғи аралаш ўйлар эди Шакархон, — Риштон аҳли кўмди. Демак, хонадонимнинг нуфузи ҳали кетмаган экан-да. Восмачи ўғрилар отди, халқ эса эъзозлаб кўмди. Ким отди экан, ким ташкил қилди экан бу қабиҳликни? Мен қандай чидайман энди? Хонадонимдаги хизматкорлардан бири сотқин. Уғрилар билан алоқада бўлган. Ким бўлди экан, ҳар қалай, Нортойчалада гумоним бор. Бу ишда ўшанинг қўли бор...» Нортойчала бир маҳаллар Ширкат аравакашлари ҳақларини оширишни сўраб галаён кўтарганларида ҳамкасабаларига хиёнат қилиб, ишчиларнинг яширин уюшмасига иштирок этганларнинг номларини бирма-бир ошкор этиб, Бузрукхўжа билан Мақсуд қорини ишдан ҳайдатган ва шу йўл билан Шакархоннинг ҳурматини қозониб, хонадонига хизматга ҳам кириб олган. Ичкари-ташқарининг дастёрчилиги, келди-кетдини бошқариш, хонадоннинг таъминоти, ошпазларга иш буюриш унинг ихтиёрига ўтган. Пошшойимнинг вафотига эру хотин икковлари хонадоннинг салкам хўжайинидек эдилар. Қашқарга кетиш тайёргарлиги бошлангач, хотини Пошшоҳон ойимнинг тугунларини тугишиб юборди. Ўзи ўша тугунларни аравага юклади...

Жуфти ҳалоли билан охири марта ўтирган ва шунинг учун ҳам қалбига яқин бўлиб қолган тоқиси баланд айвонда ёнбошлаб ётган Шакархон алам билан яна хитоб қилди:

— Нортойнинг қўли бор!

Ташқари ҳовлида кечки таомга тайёргарлик кўраётган Нортой бир қўлида пичоқ, бошқасида сабзи, югуриб чиқди:

— Мени чақирдиларми?

Шакархон хунук ҳўмрайди. Кетма-кет энтикди:

— Берироқ кел-чи.

— Чойингизни янгилаб берайми? — шошилиб сўради Нортой, — совиб қолгандир?

— Утир деяпман.

— Оёингизни уқалаб қўяйми? Хайрият, бугун тузук кўринасиз. Келинингиз иккимиз валинеъматимиз ётиб қолмасалар гўрга эди, деб жуда кўрққан эдик, хайрият! Орқангизга ёстиқ қўйиб берайми!

— Пошшоҳон аяннга ўғлингизман деб юрардинг?

— Худо хоҳласа, сизнинг ҳам ўғлингизман.

— Ўғлим бўлсанг, қани тахминингни айт-чи, аянгни ким отди экан?

Носиб ҳамсуҳбатининг кўзларига, бирор маъно, бесарамжомлик уқарми-канман деб боққан эди, бўлмади. Нортой ерга қараб қолди:

— Билмайман.

— Нега бошингни эгиб олдинг?

— Ғам эгди бошимни, тақсир. Худди онамдек меҳрибон эдилар.

— Қани айт-чи, аянгни ким отди экан?

— Ана у кунни айтувдим-ку?

— Яна айт.

— Ревком отган.

— Ревком нега энди мени эмас, аянгни отади? Нима, ревкомнинг кампирларни отишдан бошқа иши йўқми?

— Уларга бари бир, тақсир, қонсираб туришибди.

ROMAN
◆ ИУЛЛАР ВА ИУЛЛАР
◆ ИУЛЛАР ВА ИУЛЛАР
◆ ИУЛЛАР ВА ИУЛЛАР

— Демак, қизиллар орқамдан қўрбошининг кийимини кийиб боришибди-да?

— Улардан ҳамма нарсани кутса бўлади, тақсири олам.

— Уша оқшом катта бойлик билан биз йўлга чиқишимиз кераклигини фақат сен билардинг.

— Эҳтимол, бошқалар ҳам билгандир.

— Йўқ, сендан бошқа ҳаммадан сир тутганмиз. Кўзимга қара-чи!

— Айтдим-ку, сиздан уяламан, деб.

— Кўзимга қара деяпман. Ҳа, ана шундай, қани айт, бизни ким сотди?

— Билмайман.

— Биласан! — Шакархон сакраб туриб хизматкорининг ёқасидан бўғиб олди. Ҳам мол, ҳам жон аччиғи ғазабини ошириб юборган эди. Қароқчилар қалая салкам қирқ йиллик қадрдони эди — йўқ, буни шундай қолдириб бўлмайди. Бўғиши, бўғиб ўлдириши керак. Хоин шу! Азал-азалдан ҳам хиёнатга мойиллиги бор эди унинг. Ғалаён куни сирдошлари бўлмиш Муртазин билан Вузрукхўжани бир ҳовуч танга эвазига сотган шу эмасмиди? Ҳа, Зокир калла билан алоқаси бор бунинг. Бу ердан олиб турганидан кўпроқ пул ваъда қилган бўлса, унга сотилган. Ноибнинг бойлигига кўз тиккан бирдан-бир киши Зокир эди. Биринчиси, бири сотқин! Епирай, кўр кўрни қоронғида топганини қаранг.

— Айт, биз йўлга чиққанзимизни босмачига ким етказди?

— Мавлон чол етказгандир...

— Елгон

— Бўғманг, тақсир, ўлиб қоламан.

— Улдираман сен муттаҳамларни.

Шакархоннинг негадир қўл-оёғи бўшашиб кела бошлади. Хизматкорини бўғмоқчи эди, бўғолмади. Ожизлигини сездирмаслик учун «гапингда жон бор, эҳтимол чол сотгандир...» деб беҳол бўлиб қолган қўлларини томоғидан олди. Нортон сўзига хожасини ишонтиргани учун ўзида йўқ суюниб, гуноҳсиз чолни айблаш учун яна нимадир демоқчи бўлиб эндигина оғиз жуфтлаган эди, сўзи бўғзида қолди. Ўрта эшик олдида Мирзача кўринди-ю, рухсат ҳам сўрамай, худди тетапоёл бўлган боладек қадамини қаттиқ-қаттиқ босиб жадал кела бошлади. Ноиб хизматкори билан ўрталарида ўтган дилсиёҳликни собиқ мирзасига сездирмоқчи эмасди. Лабларида ясама табассум кўринди:

— Бор, азиз меҳмонга чой келтир.

Мирзача эгилиб салом берди-да, сўнг чопқиллаб келиб ноибнинг қўлини олди, сўрашиб бўлгач, баҳор офтобиде лов-лов ёниб турган гиламга чиқмай, айвон чеккасига омонатгина ўтирди, юзига фотиҳа тортди.

— Мирза, кўзинг бежо, тинчликми? — фотиҳага қўшилиб юзини юмшоққина силаб олган ноиб мирзасига қаттиқ тикилди.

Мирзача атрофга шошилиб бир назар ташлади-да, паст овоз билан «Жўраларингиз юборди мени» деб қўйди.

— Йигин кимникида бўляпти? — ҳушёр тортди ноиб.

— Бугун бизникида.

— Сени ким юборди?

— Устоз юбордилар.

— Ана у инглиз ҳам шу ердами, ҳалиям савдогарман, деб юрибдими?

— Шу ердалар. Туркиядан ҳам мўътабар бир зот ташриф буюрганлар.

— Мен боролмайман, — шу ҳолатига ҳеч ярашмайдиган кескин бир овоз билан деди ноиб. — Қасалман.

— Жаноблари, бу кеча Риштони дилкушонинг тақдири ҳақида ғоят махфий битим бўлади. Сиз суянган тоғимизсиз.

— Мен... қулаб тушган тоғман.

— Ундай демасинлар, тақсир. Сиз бамисоли улкан чинорсиз.

— Томири кесилган чинорман. Мирза, менга ҳамон ҳурматинг борми?

— Аввалгидан кам эмас, тақсир, — қўлини кўксига қўйиб, бошини эгди Мирзача.

— Агар ҳамон мени гапимга кирадиган бўлсанг, сен, ўғлим, улардан наф кутма. Омади кетган одамлардан ҳаммиша узоқ юргин. Шунда кам бўлмайсан, омадли бўласан. Гап шу, мен қасалман, боролмайман.

— Бўлган гапни кейин сизга айтайми?

— Энди... бу гапларнинг менга кераги йўқ.

Мирзача таъзим қилганча орқаси билан юриб чиқиб кетди. Ноиб шошилиб ўрнидан турди-ю, нима учун тургани эсидан чиқиб қолди шекилли, тек туриб қолди. «Тавба, бу ялоқхўрлар менга ёмон ёпишиб олишди-ку, — деган

ўйлар ўта бошлади қизиб турган бошидан, — ўннга қочсанг — қўрбоши, чапга қочсанг — мана бу сохта ватанпарварлар. Инглизга бало борми бу ерда?! Салла ўраб, мусулмон бўлиб олибдилар. Афкор оммага кўмаклашмоқчи эмишлар, бекор айтибсан. Фарғонанинг оппоқ пахтаси, ширин-шакар мевалари тортиб келган сенларни. Инқилоб йўлини тўсмоқчи эмиш, кеч қолдинг энди ҳамманг...»

— Йўқ! — бор овози билан қичқириб юборди Шакархон.

Ташқари ҳовлидан Нортой югуриб келди:

— Чақирдиларми?

— Йўқол!! — яна қичқирди Шакархон.

Худди оёғи куйган товукдек визиллаб кенг ҳовлини айлана бошлади. «Йўқ, мени йўлдан уриб бўлсанлар, мени Шакархон дейдилар. Ақлу хушим сенларникидан кам эмас, ортиқроқ! Ҳақиқат қайси томонда, куч қайси томонда-ақлим тарозисида тортиб турибман. Ҳа, ҳа, тортиб бўлдим ҳам. Тезроқ бир томоннинг этагини ушламоғим даркор. Ҳозир бетараф туриб бўлмайди. Хўш, куч қайси томонда? Келгиндилардами — йўқ. Эртага жуфтакини ростлаб қолишади. Қўрбошидами — йўқ. Ҳаммаси ўғри, қароқчи улар. Большевиклардами? Нега халқ улар томонига ўтиб кетди, нега? Демак, адолат улар томонида экан-да, демак, мен ҳам улар томонида бўлишим керак! Бойлигим, еру мулким-чи? Йўқ, йўқ, булар менинг бағир-қонимдан пайдо бўлган, беролмайман... Лекин бари бир тортиб олишади. Босмачини тугатишади, бу аниқ бўлиб қолди. Келгиндиларни ҳайдашади. Кейин ер-мулк умумлашади. Бойлик ўртада бўлади — шиорлари шундай! Олиб қочолмасам, еб тугата олмасам, нима қиламан уларни? Бошқаларга ўхшаб Афғонгами, Қашқаргами кетолмасам. Хўш, кетдим ҳам дейлик. Хотиним бўлмаса, фарзандим бўлмаса, бегона элларда ким учун саргардон юраман? Йўқ, мен адолатли Шакархон эдим, адолат томонига ўтганим бўлсин, топшираман!»

— Топшираман!! — яна бор овози билан қичқирди Шакархон. Ўрта эшикни қия Очиб Нортой хизматкор мўралади.

— Йўқол! — Шакархон ер тепинди-ю, тез-тез юриб ташқарига чиқиб кета бошлади. «Жинни бўлиб қолмасалар бўлди эди!» ваҳима ичида ўйлади Нортойчала.

Шакархон кўчада ҳам худди орқасидан ёв қувлаб келаётгандек югуриб борарди. Ревком биносига етгунча, дармонсиз эмасми, ҳаллослаб қолди. Ҳаллослаганча Бузрукхўжанинг ҳузурига кириб борди. Худди томдан тараशा тушгандек қилиб:

— Мана мен келдим! — деб негадир кўкрагига бир урди.

Бузрукхўжа эгилиб нималарнидир ёзиб ўтирган эди. Кулимсираб бошини кўтарди-ю, қаршисида кўзлари косасидан чиққудек бир алпозда турган ноибни кўриб хўмрайди.

— Мен келдим деяпман! — ер тепинди Шакархон.

— Хуш келибсиз, — деб қўйди ревком раиси.

— Мени қамамайсанми?

— Нега энди, — Бузрукхўжа елкасини қисиб бир оз жим қолди. — Нега энди сизни қамар эканман?

— Ахир, мен сизларнинг душманингизман-ку?! Ҳаммаларингизни сава-лаб урганман, қамоққа ташлаганман.

— Шунақа ишлар бўлган, — ревком раиси секин ўрнидан туриб, сўрашиш учун қўл узатган эди, Шакархон орқасига тисарилди.

— Отмоқчи бўлсанг, тезроқ от!

— Тушунмаяпман, нима демоқчисиз ўзи?

— Ўзингни гўлликка солма, ревком.

— Жаноблари...

— Жаноблари дема мени. Энди сен жанобсан, кечаги аравакаш бугун жаноб бўлиб қолибди!

— Шакархон ака, ўтиринг.

— Шуни билиб қўй, сенларга тушиб қолган бойлигим йўқ, мана шу гапни айтгани келдим! — Шакархон кескин орқасига бурилиб ташқарига чиқиб кета бошлади. Ҳовлига ўтиб, чўнтагидан рўмолча олиб, терлаб турган пешонасини, тандирдан чиққандек қизариб кетган юзларини арта-арта уйига жўнади. «Нега бундай қилдим, — сўради ўзидан, — ёки ўрнимми эгаллаб ўтиргани учун ёниб кетдиммикан? Йўқ, уни аллақачон эшитиб тақдирга тан бериб қўйган эдим-ку?! Хўмрайгани учун тутақдиммикан, йўқ, кўзида нафрат сезмадим унинг. Қўлини узатганча қолди-я, нега бундай қилдим, нега?»

Шакархон дарвозахонаси олдига келиб, ҳувиллаб қолган ҳовлисига киргиси келмай, кирсам яна Нортойчаланинг шумлик беркинган кўзларига кўзим

тушиб, тутақиб кетаман дея ўйлаб, ёнбошдаги супачага ўтириб бошини эгди. Қанча ўтирди, билмайди, бир маҳал катта кўчанинг ҳў нариги бетидан толга қўнган чумчуқчалардек чирқиллашиб ўтаётган сағирларга кўзи тушиб қолди. Мулла Маҳмуд уларни иккитадан қилиб қаторлаштириб олибди.

— Бир, икки, бир, икки — деб оёқ ташлашларига мос буйруқ ҳам бериб келяпти. Лекин болаларнинг буйруқ билан иши йўқ. Ҳоҳлаганларича қадам ташлаб, бир-бирини туртиб, елкасини қитиқлаб, чағир-чуғир қилиб боришяпти. Ноибнинг юраги ҳаққириб кетди. Болажон эди у. Дунё кўзига тор бўлиб кўринган пайтларда ўшаларнинг орасига борса, гуссаларини унутарди. Узи ҳам сезмаган ҳолда, беихтиёр ўрnidан туриб сағирлар ортидан эргашиб кета бошлади.

Ноибнинг ер ости хазинаси

Етимхонагача сағирларга эргашиб жадал борди-ю, дарвоза олдида, кирайми, кирмайми дея иккиланиб қолди. Нима деб киради. Илгарилари етимларга ўзи отахон бўлгани учун улардан ҳол-аҳвол сўрагани кирарди. Энди отахон эмас-ку? Борди-ю, қизлар бўлмасига ўтиб Гулнорабонуни кўриб кетсачи?.. Ревком раисининг хотини Ҳалимахон исмли аёл билан Гулнора бу ерда мураббия бўлиб ишлар эмиш, қизларга босқичли сабоқ ҳам беришяётган эмиш, қизларнинг сони олтмишдан ошиб кетган эмиш — бу гапларнинг ҳаммасини Нортойчаланинг хотини ноибга етказган. Гулнора унинг шаръий хотини, талоқ хотини берган эмас ҳали... Укаларини олиб қочиб кетганини, пандигонлик Усмонхўжа отанинг уйда паноҳ топганини бандиликдан озод бўлган кунгек эшитган. Уч бора одам юборди, учовига ҳам рад жавобини олди. Дарахтни силкитсанг, қиз ёғиладиган замонда сен етимчага ёлвориб юраманми, деб қўл силтаб қўя қолганди. Бориб, юр, бирга турайлик, дейишга, ҳали отдан тушган бўлса ҳам, узангидан тушмаган палласи эмасми, ғурури йўл қўймаган эди. Ғурури баланд эди ноибнинг. Мулла Маҳмудга турмушга чиқаётгани, никоҳ оқшомида Зокир калланинг йигитлари ўғирлаб кетгани, ва ниҳоят, пири муршид кўрбошини уриб-сўкиб Гулнорани унинг қўлидан тортиб олганигача — ҳамма-ҳаммасини эшитган. «Менинг шунчалик яхшилигимники билмадинг, бу кунингдан баттар бўл» деб, уни кўнглидан чиқариб ташлашга ҳаракат қилган эди. Кўнглидан чиқара олмаган экан. Бот-бот унинг тақдирини билан қизиқиб, қаерда яшаётгани, бечораҳол турмуши қандай кечаётганини Нортойчаланинг хотини орқали суриштириб турарди. «Тавба, — деб кўяр эди баъзан, — пири муршид ку, унга эрлик қилолмайди, бичилган. Суюклиси Мулла Маҳмуддан нега юз ўғирди экан... Хотин зотига тушуниб бўлмайди ўзи.» Ҳозир етимхона дарвозаси олдида кирсамми, кирмасамми дея иккиланиб тураркан, Шакархоннинг изтиробга лиммо-лим тўлган қалбида аввалги хусн-жамоли, келинлик латофати билан Гулнора қиз яна намоён бўлди-ю, меҳрга, кимнингдир бир оғиз илиқ сўзига ташна қалбининг якка ҳукмдорига айлана бошлади. Қизнинг сураги кўз ўнгига тек туриб қолди. «Олдига кираман-у, ҳамма гапни очиқчасига гаплашиб оламан. Ахир мен уни талоқ қилган эмасман, шаръий хотиним бўлади у, — деб ўйларди Шакархон. — Нега кирмас эканман, ўз жойим, ўз мулким бу. Бу иморатларни менинг ихтиёримдан олиш ҳақида ҳали ревком қарор чиқарган эмас, етимлар ҳам ҳозирча ўзимники!»

— Ассалому алайкўм, тақсир, — ичкаридан қўлтиғида узун супурги, қўлида челак, қоровул бобо чиқиб қолди.

— Э, ҳа, бобожон, омонмисиз? — Шакархон худди ноиблик маҳалларидагидек қўлини истар-истамас узатиб, омонатгина сўрашди.

— Нега бу ерда туриб қолдилар, қани, ичкарига марҳамат, — тавозе билан қўл қовуштирди бобо.

— Кирсам... бўлаверадими?

— Ия, бўлмасам-чи, қани, марҳамат қилсинлар, Ревком ўғлимнинг хотини бу ерда мураббия бўлиб келган. Дилбаргина жувон экан. Худо хоҳласа яхши кутиб олади, кираверсинлар.

— Яна... ким бор?

— Ўзларининг жуфти ҳалоллари ҳам шу ерда. Отинлик қияптилар... Қани, марҳамат.

Шакархон ичкари кирмоқчи бўлиб бир-икки қадам ташлади-ю, негадир яна тўхтаб қолди. Қизиқ, бу тортинчоқлик қаёқдан пайдо бўлди экан, аввалги дадиллиги, ғурури қаёқда қолди унинг?

— Илтмос, келганимни, аёлларга маълум қилсангиз.

Чол тезгина кириб чиқди. Киришга рухсат беришибди. Шакархон дарвозадан ўтиши билан атрофга аланг-жаланг кўз ташлаб олди. Етимхона Зокир калла тасарруфига ўтгандан буён бу ерда қадам босмаганди. Ҳеч нарса ўзгар-

магандек. Ҳовлини ёғ томса ялагудек тоза супуриб қўйишибди. Илгарилари ҳў анови айвонда той-той пахталар, қизларнинг чархи, даста-даста савағичлар бўларди. Қизлар бўз тўқимай қўйишибди шекилли, ҳаммасини йиғиштириб олишибди... Қизалоқлар югуриб келишари. Шакархон пистали ҳалво, дандон сочарди. Бир хилларига қани кимнинг бўйи баланд бўлса ўша олади деб, бўйларини чўздириб кумуш танга улашарди. Кейин ана шу чўзиқ айвонда, ёз бўлса ҳовлида, қизлар чилдирма чалиб ўйинга тушишарди... Ичкарида, хосхонада гоҳо тонг отгунча майхўрлик, ишрат бўларди. Шакархон ишрат кечаларини ўйлади-ю, худди жиноят устида қўлга тушгандек алланечук бўлиб кетди. Шошилиб атрофига қараб олди. Айвонда ўрта бўйли бир аёл кўринди. Юзини кўк дурра билан тўсиб, дуррасининг бир учини тишлаб ҳам турибди.

— Сиз... бу ернинг мудирасимиз? — негадир ноибнинг овози қалтираб кетди. — Бузрукўжанинг хотини бўлсангиз керак?

— Ҳа, — секингина овоз берди аёл.

— Хайрият, бу сағиралар ишонарли одамнинг қўлига тушибди. Кўп ташвишда эдим... Гулнорабону ҳам сиз биланми? Агар рухсат берсангиз, ожизада икки оғиз гапим бор эди.

Ҳалимахон ичкарида анча қолиб кетди. Ниҳоят, остона олдида кўринди-да, яхшиси, ўзингиз кира қолинг, ҳовлида, қизлар олдида яхши бўлмас, деб қиялаб юриб, бошқа бир хонага ўтиб кетди. Шакархон хонага кириб, ҳаво илиб кетгани учун кўрпаси йиғиб олинган танча устига омонат ўтирди. Урганиб қолган эмасми, фотоҳа ўқиди. Гулнора юзиңи беркитган куйи деворга суяниб тик турарди. Ноиб негадир унинг кийимларига назар ташлади. Узи олиб берган амиркон кавуш, қора тарақ атлас, кимхоб тўн...

— Ўтирмайсанми? — секин гап бошлади ноиб.

— Гапингизни айтаверинг, — жеркигандек бир оҳангда деди Гулнора:

Ноиб хўрсинди:

— Юзингни ҳам беркитиб олибсан.

— Илгари кўрмаганмидингиз?

— Яна бир кўрай деб келдим.

— Энди номахрамсиз.

— Ундай дема, бону, — Шакархон бир нафас жим қолди, — яхши ният билан бир ёстиққа бош қўювдик... Оғир кунларда ташлаб кетдинг мени. Ўзи келиб қолар деб кўп кутдим, келмадинг. Одам юбордим. Уришиб қайтарибсан... Пошшоҳон аянг ҳам оламдан ўтди. Елғиз бўлиб қолдим, бону! Қайт, рўзгоринг шундай турибди, ўзинг бошқар. Ҳаётимнинг гули эдинг, ўзингга буни бир неча бор айтганман, яна гул-гул яшнаб олдимда юргин.

Гулнорани Шакархоннинг иссиқ қўйнига биринчи дафъа кираётган кечаси тутқаноқ тутганди. Ўша оқшом, отаси тенги бир одам уни алдаб-сулдаб сочларидан майин силаб, бағрига олаётган ўша машъум кечада, қалбидаги энг эзгу орузлари топталиб, ҳеч ушалмас армонга айланаётган ўша дақиқада... бу одам кўзига худди алвастикдек бўлиб кўринган эди. Ўша биринчи учрашувдагига ўхшаш бир ҳолат қизнинг вужудида қўзғалиб қела бошлади. Юзидан дуррасини олиб, ноибга қаттиқ тикилиб қолди. Кўзлар яна учрашди. «Э, худойим, бунча гўзал қйлиб яратмасанг уни, — энтикиб кетди ноиб, — шунча хусн, шунча латофат... йўк, мен уни ҳеч кимга бермайман!»

— Бону, мен қариб қолдим, — йиғламсирагандек қилиб деди ноиб.

— Қарисангиз... — сўзларининг у ёғини айтолмади Гулнора.

— Айтавер, нега тўхтаб қолдинг?

— Қарисангиз, қарига яраша иш қилинг-да.

— Бойлигим сенга қолсин дейман, гулим!

— Менга бойлик керак эмас.

— Ешлик қилма, сенга керак бўлмаса, укаларингга керак. Уларни қанотимга олиб тарбиялай, ўқитиб мулло қилай.

— Укаларим ҳам... бир кунини кўрар.

— Бойликдан бош тортма, бону. Одам боласига у ҳам қанот, ҳам нажотдир.

— Мен ўз қанотимни топдим, бошқаси керакмас энди.

— Бўлмаса, — Шакархон жаҳл билан ўрнидан туриб кетди, — Шўроларга топшириб юбораман уни.

— Топширсангиз қайтага хурсанд бўламан.

— Хурсанд бўламан?!

— Ҳа, — деб қўйди Гулнора, — хурсанд бўламан. Фақат энди мени тинч қўйсангиз бас. Бошқа келманг. Келсангиз, бошимни олиб қочиб кетаман.

Гулноранинг кўзларидан шовуллаб ёш тўкилиб кетди. Икки қўллаб юзини беркитганча ташқарига югурди. Ноиб бармоқларини гижимлаб бир оз

Ўтирди-да, ортиқ қолишни ўзига эп кўрмай, битта-битта юриб ташқарига чиқди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмасди. Қоровул бобо, чой дамлаб қўйдим, бир пиёлагина ичиб кетинг, деб қистай бошлади. Шакархоннинг вужуди карахт, чолнинг сўзлари қулоғига кирмасди. Кўчага чиққач, назарида руҳидаги қоронғилик қаёққадир чекиниб, олам-олами ёришиб келаётгандек ҳис қилди ўзини. «Бойлигимни топшираман, — уйи томон жадал юриб ўйларди Шакархон, — топширсам у хурсанд бўларкан, хурсанд бўлман деётганда кўзлари чарақлаб кетди унинг... О, ўша чарақлаган кўзларни яна кўрдим мен!»

Ўрта эшикни ичидан беркитиб, хонтахта ёнига чўкка тушди. Ревком номига мактуб ёза бошлади. Қўллари қалтирамаётганидан, шу аснода руҳи ҳам ҳийла сокин эканлигидан мамнун эди. Руҳидаги шу тиниқлик ўтиб кетмасдан мактубга қўшиб олтинларини ҳам топшириб келишга қарор қилди-ю, шошилиб ўрнидан турди. Олтинлари ўзи яшайдиган ўн бир ёғочли, ганчкор уйнинг остида эди. Даҳлиздаги тош ўчоқдан унга йўл тушади. Учоқнинг чап томонидаги тоқчада сирли қилиб ишланган мослама бор. Мослама ўн бир қалит билан очилади. Бирон қалит бенабат тушса нариги тоқчадаги қутича очилади-ю, тош ўчоқ ўрнидан қўзғалмай тураверади. Учоқ ўнгга сурилгач, ноиб шам ёқиб нозик зинадан аста-секин пастга туша бошлади. Димоғига гуп этиб моғор ҳиди урилди. Кўзлари чарақлаб очилиб ҳамма нарсани равшан кўра бошлади. Бобою бобокалонларидан қолиб келаётган ва кейинчалик Ширкатга аъзо бўлгач, ўзи орттирган олтин тангалар, қуйма ёмбилар ертўла тоқчасига гоёт сеҳрли қилиб ўрнатилган пўлат сандиқларда сақланади. Тангалар кийик терисидан ихчам тикилган халтачаларга торозида тортиб олинган. Ҳар биттаси беш қадокдан. Ноиб ўн олти халтачани қопга солиб (қолгани қаро кунимга ярар деб кўнглидан ўтказди), юқорига кўтарилди-да, мосламани ўрнига қайтаргач, ўзи олиб чиққан қоп устига чўкиб, икки қўли билан бошини чангаллаганча узоқ ўтириб қолди...

Намозгар пайти эди. Ўрта масжид сўфиси азон айтиб, намозасрга чорлай бошлади. Сўфининг қироатли овози ганчкор уйда жаранглаб, Шакархонни ҳушига келтиргандек бўлди. Худди уйқудан уйғонгандек бир чўчиб тушди-ю, ўрнидан туриб, қопчиқни елкасига олди. Умри бино бўлиб на қўлига, на елкасига оғир юк кўтарганди. Ташқи ҳовлидан ўтаётганда оёқлари майишиб-майишиб келаётганини кўриб, бир йўла уч хизматкори югуриб келди. Биз турганда сиз нега қоп кўтарасиз, дея хафа бўлишди. Ҳар томондан қопга қўл узатиб келишаётган эди, ноиб худди телбалардек қичқириб юборди:

— Йўқол ҳамманг!!

Хожасининг ғалати ҳаракатларини бир неча кундан буён кузатиб юрган Нортгойчала «Жинни бўлиб қолганлари аниқ!» деб ўйлади-да, камоли раҳми келганидан, ревкомгача орқасидан эргашиб борди. Лекин қопда нимани орқалаб бораётганини ҳар қанча тахмин қилса ҳам, тополмади.

Ревкомда мажлис кетаётганди. Бузрукхўжа раислигида, мулла Зариф, Темирбек, Урунов, яқинда фаоллар қаторига қўшилган Мулла Маҳмудлар аллақандай бир масалани муҳокама қилиб, бир-бирларининг фикрларига қўшилмай, қизишиб туришганди. Шакархон хонанинг эшигини оёғи билан очиб, елкасида қоп, терлаб-пишган бир аҳволда ичкарига кириб борди:

— Мана, мен келдим!

Бузрукхўжа ўрнидан туриб кетди:

— Бу ерда мажлис бўляпти.

— Кўриб турибман, — ёнидан рўмолча чиқариб пешонасини шошмасдан арта бошлади ноиб.

— Нега берухсат кирдингиз, сиз қанақа одамсиз ўзи?

— Бу хонага мен ўтгиз беш йил давомида берухсат кириб юрганман, ревком!

— Тарки одат амримаҳол экан-да, хўш, хизмат, ҳалиям келиб зарда қилиб чиқиб кетдингиз, тинчликми ўзи?

Шакархон чўнтагидан мактуб чиқариб ревком раисига узатаркан, ўқи, овоз чиқариб ўқи, дея илтимос қилиб қўйди. Бузрукхўжа, ноиб гарчи мактубни овоз чиқариб ўқи, дея илтимос қилган бўлса ҳам, аввал ичида ўқиди. Ноибга ўтириш учун жой кўрсатгач, мактубни энди баланд овоз билан ўқий бошлади:

«Риштон ревкомининг раиси Бузрукхўжа Усмонхўжа ўғлига!

Менким собиқ ноиб Шакархон Умархон ўғли ревкомга қуйидагиларни арз қиламан. Ақли ожизимнинг далолат беришича, халқ қай тарафда бўлса, адолат ҳам ўша тарафдадир. Риштон халқики, большевиклар тарафига ўтиб, Шўролар ҳокимлигини қабул қилган экан, ишчи-деҳқон иттифоқи тузиб босмачию бошқа фитнакорларга қарши уруш олиб бораётган экан, Риштон эли-

нинг бир фарзанди бўлмиш мен ҳам Шўролар тарафига ўтганимни маълум қиламан. Тасарруфимда бўлмиш барча бойлигим, чунончи тўрт юз таноб экин майдоним, қирқ таноб ўрикзорим ва яна шунча майондаги теракларим, Лолак тоғларида боқилаётган минг бош қўй, уч юз нафар йилқим ва яна Риштон ариғи устига қурилган олти тегирмон, тўрт обжувозим ва яна икки карвонсарой, юқори кўчага қурилган янги иморатимни ва барча қаролу дастёрларимни Шўролар ихтиёрига топшираман. Бад аз калом шуни ҳам маълум қиламанки, Шўролар хазинасига икки пуд олтинимни ҳам даромад қилурмен. Ушбулар эвазига ревкомдан талабим шуки, каминга кичикроқ бўлса ҳам бир лавозим тайин этилса. Токи Шўролар тарафига ўтганимни меҳнати беминнатим билан ҳам исбот этсам.

Бармоқ босдим, собиқ ноиб Шакархон Умархон ўғли.»

Бузрукхўжа мактубни ўқиб тугатиши билан ноиб ўзи келтирган қоғачнинг оғзини кенг очиб, чарм халтачаларни жарақлатиб стол устига қўя бошлади:

— Жами ўн олти халта.

Ҳаммалари жим қолишганди. Ким нима ҳақида ўйлаётганини билиб бўлмайти. Мулла Зариф билан Урунов ноибни еб юборгудек ҳўрайганча, Темирбек оғзини ярим очиб анграйганча, Мулла Маҳмуд ҳам қулоғига, ҳам кўзига ишонмагандек кўзларини катта очиб, бўйинни олдинга чўзганча қотиб қолишганди. «Топшираётган бойлигидан қатъи назар, — фикридан ўтди ревком раисининг, — Шакархондек катта мулкдорнинг Инқилоб томонига ўтиши бу бизнинг чакана ғалабамиз эмас. Қўлини мушт қилиб, тишини қайраб юрган бошқа давлатмандларга бу намуна бўлади, эҳтимолки, сабоқ ҳам бўлади.»

— Ушбу арзингизни «Янги Фарғона» газетасида эълон қилсак, розимисиз? — жимликни бузди Бузрукхўжа.

— Розиман.

— Сувратингизни ҳам босиб чиқарамиз.

— Эътирозим йўқ.

— Ақлли ҳам адолатли йўл тутганингиз учун, — Бузрукхўжа секин ўрнидан туриб кела бошлади, — ревком номидан сизга ташақкур айтаман. Арзингизни мана бу олтинларингизга қўшиб эртагаёқ Қўкон шаҳар ревкомига етказаман. Фақат бизга очигини айтинг, қандай лавозим сўрайсиз?

— Ревком нимани лозим кўрса, мен шунга рози.

— Биз ҳозиргина, мана баҳор бошланиб қолди, қум босган Риштон ариғини қандай тозаласак экан деб бош қотириб турган эдик. Сизни бош мироб қилиб тайинласак, борасизми?

— Бораман, — Шакархон ҳам ўрнидан тура бошлади. — Аслида ўша ариқни ўзим очган эдим.

Урунов билан мулла Зариф пайт топиб кўз уриштириб олишти. Нигоҳларида совуқ бир учқун ялтираб турарди.

Ешликда берган кўнгил музлайдими?

Мулла Маҳмудни ҳамқишлоқлари гоҳо китоб жинниси ҳам дейишади. Айтишларича, бирда дадаси ётиб қолгач, пулга зориқиб китобларидан бир қисмини сотмоқчи бўлибди. Сотиб бўлиб қайтиб чиқаётса, дарвоза олдида ўзиникидан қизиқроқ бир китобни савдога қўйишган эмиш. Бор пулини тўлаб ўша китобни олиб уйига қайтиб келган экан. Ана шу йигит ҳозир ревком қошидаги маориф шўъбасига бошчилик қияпти. Боз устига болажонли ҳам. Болалар ўртасида балиқ сувда яйрагандек яйраб кетади. Жилд қўлтиқлаб мактабга бораётган бола оламнинг келажаги деб, икки бора мактаб очиб икковида ҳам ўлгудек калтак еб аламзада бўлган эмасми, бор маҳоратини ишга солиб ўзини кўз-кўзлаб ишлаяпти. Олтмиш тўрт қишлоқда мактаб очди. Муаллимларга ревкомдан маош ундириб берди. Ҳамма ишлари назарида кўнгилдагидек эди. Аммо ўзини бир дақиқа бўлсин бахтли ҳисобламасди. Суюлисига ҳамон ета олгани йўқ. Билмайди, нима сабабдандир Гулнора унинг кўксидан итариб ташляпти. Тавба, никоҳингдаги хотининг афтингни кўргани тоқатим йўқ деб турса, арзингни кимга айтасан. Гулнора сағиралар бўлмасига муаллима бўлиб келган куниеқ Мулла Маҳмуд унинг ҳузурига югуриб чиқди. Кўзимга кўринманг, бўлмаса ўзимни сувга ташлайман, деб яна қувиб чиқарди уни... Бугун эса унинг ҳузурига Шакархон ноиб ташриф буюрибди. Хилватда суҳбат қурган эмишлар.

Мулла Маҳмуд туни билан ухлай олмай рашк ўтида ёниб чиқди. Эрталаб қизлар ётоқхонасига қараб югурди. Мураббия Ҳалимаҳон ҳозиргина келиб катта қизлар даврасига чўкиб, нонушта қилаётган экан. Мулла Маҳмуднинг вазоҳатини кўрди-ю, шошилиб даврадан узилиб чиқди.

— Тинчликми, муллака?

— Худога шукр, тинчлик, — деди Мулла Маҳмуд зарда қилгандек бўлиб.

— Рангингиз бир аҳволда, ёмон туш кўрдингизми дейман?

— Ухласам туш кўраман-да, келин!

Ҳалимаҳон Мулла Маҳмуд билан Гулнора ўртасидаги савдоларнинг ипидан-игнасиғача хабардор. Икковларини бахтсиз ҳисоблаб, саодатли бўлишларига бош-қош ҳам бўлган эди. Шум тақдир уларни ҳар томонга итқитиб ташлаганидан ўзича куяниб юрибди. Сингилдек бўлиб қолган Гулнорага «Қалбингизга кулоқ солинг, ёшликда берган кўнгил айрилмас бало бўлур, кейин аттанг қилиб юрманг» деб бир неча бор насиҳат ҳам қилган. Мулла Маҳмуднинг «Ухласам туш кўраман-да» деган сўзлари замирида алам, ишққа мубтало дилнинг фарёди борлигини дарров тушуниб, гаплашмоқчимисиз, деди боши билан ичкарига имо қилиб.

— Лекин, муллака, қизишманг, — ўзича насиҳат қилган бўлди Ҳалимаҳон.

— Чолда кўнгли бор экан, нега мени аҳмоқ қилади у?

Шундай деб Мулла Маҳмуд Ҳалимаҳон ортидан эргашиб кеча ноиб билан Гулнора суҳбатлашган хонага кирди-да, суюқлисининг келишини кута бошлади. Гулнора гул-гул яшнаб, нимадандир жуда хурсанд бўлса керак, юз-кўзи ловиллаб ёниб кириб келди. Мулла Маҳмуд уни анчадан буён яқиндан кузатмаган эди. Сутга чайқаб олгандек оппоқ юзлари тўлишиб, ёноқларидаги қизиллик яна ортиб, бир ҳуснига ўн ҳусн қўшилибди. Бир қарашда кишини ловиллатиб ёндирадиган жозибаси бор эди унинг. Боқишларидаги «вой, қўйсангиз-чи, уяламан» деётгандек нозик ишва, аёллигини таъкидлаб турувчи нозли ибо, ҳусним ҳамманикидан ортик, бу гўзалликка ҳеч биринг эриша олмайсан деётгандек бир таманно борлиғидаги ўша жозибани яна ҳам ошириб, уни айни вақтда ҳам гўзал, ҳам сеҳрлидек қилиб кўрсатар эди. Мулла Маҳмуд ана шу сеҳр таъсирига берилиб, вужудини ёндириб турган ғазабу алам қаёққадир йўқ бўлди-ю, майин табассум қилди.

— Эсон-омон юрибсанми?

— Шукр, — деб қўйди Гулнора, — ўзингиз ҳам тинчмисиз? Қори бувам вафот қилибдилар, кўнгил сўраб боролмадим.

Мулла Маҳмуд хўрсинди:

— Ҳа, энди отанинг ўлими фарзандга мерос дейдилар. Қани ўтир, ўтирайлик.

Мулла Маҳмуд сурилиб ёнидан жой кўрсатди. Гулнора эшикнинг кесақисига суяниб турарди, ўрнидан қўзғалмади:

— Гапингизни айтаверинг, шошиб турибман.

— Демак, биз билан ўтиришга вақтлари йўқ экан-да?

— Талабаларим кутиб қолишади.

— Гулнора, биз жиддийроқ гаплашиб олишимиз керак, ўтир.

— Ҳамма гапни айтганман.

— Йўк, сен менинг никоҳимдасан. Емаган чучварага пул тўлаб қўйганман. Вағрим ёниб кетяпти, Гулнора! Элу юрт ўртасида бош кўтаролмай қолдим...

Гулноранинг шаҳло кўзларида ёш айланиб қолди:

— Мени энди тинч қўйинглар!

— Кўксимни узиб ташлай олмайман ахир, тушунсанг-чи!

— Йўк, — Гулноранинг кўзларидан дув этиб ёш тўкилиб кетди, — мен энди сизга хотин бўлолмайман... Эр кўрган жувонни бошингизга урасизми! Элу юртдан уялмайсизми?!

— Аччиқ тақдир сени шу қўйларга солган бўлса, мен элдан сени ҳимоя қилиш ўрнига, нега уялар эканман?

— Наҳотки... ғурурингиз йўқ бўлса?

— Муҳаббатим ғуруримдан баланд бўлса, нима қилай ахир!

Гулнора шўртаккина кўз ёшларини ялаб ютинаркан:

— Йўк, йўк, — дея бошини алам билан чайқай бошлади, — мен бахтсиз ожизаман. Қим менга яқин келса ўша ҳам бахтсиз бўлади. Худога шукр, мана, етимхонага яна жойлашиб олдим. Бир умр шу ерда қоламан, етим қизларнинг бошини силаб дунёдан тоқ ўтаман. Бўлди, мени тинч қўйинглар энди...

Ўша машғум кечада, эндигина бахтимни топдим деб қувончдан энтикиб турган ўша саодатли дақиқада тўсатдан бошига ёғилган бало қизнинг дунё-

дунёсини остин-устун қилиб юборган эди. Бадмаст Зокир қўрбошининг қўрғонида, ясоғлиқ хонанинг бир чеккасида худодан ўзига ўлим тилаб гужанак бўлиб ўтирганида Хон эшон ҳазрат қутқариб уйига олиб келгач, қизнинг кўнглидан нималар кечганини Мулла Маҳмуд билмас, билолмас ҳам эди... Назарида ким унга меҳрибон бўлса бахтсизликка учраётгандек. Бузрукхўжа билан Мулла Маҳмуд Шакархон ноибнинг етимхонасидан олиб келамиз деб боришиб, оқибат номлари қиз ўғрисига чиқиб қамоққа тушдилар. «Шум кампир, шумалоқ кампир» уни бандилиқдан озод этаман, деб Зокир калладан калтак еб оламдан ўтди, Зиёда ая, Усмонхўжа оталар суюклисига етса етиша қолсин деб, юртнинг эътирозига ҳам қарамай, тўйларига бош-қош бўлиб, ўша тўй кечаси бошлари ёрилди. «Менга ким яқин келса бошига бало тоши ёғилади, — бот-бот ўйлаб, тўйиб-тўйиб йиғлар ҳам эди Гулнора. — Эҳтимол аям билан дадамнинг бу дунёдан бевақт кетишларига ҳам мен бахтсизнинг туғилишим сабаб бўлгандир. Э худо, нега энди мени шум қадам қилиб яратдинг! Аллақачон ўзимни ўлдирган бўлардим, жонимга тегиб кетди бу ситамлар. Лекин укаларимни кимга ташлаб кетаман. Шафқатсиз дунёда ким уларнинг бошини силайди. Ким эркалатиб, ўксиган кўнгилларига малҳам кўяди... Маҳмуд акамми? Йўқ, худо урган ландавур, қўрқоқ экан у. Тақдиримнинг шумлигини қарангки, бориб-бориб ўшанга кўнгли қўйибман. Ҳазратимнинг даргоҳидан қочиб бориб, дарвозахонасида бағрига отилдим. Мени олиб қочинг, узоқ-узоқларга кетайлик деб ёлвордим. У бўлса элу юрт уят қилади, деб икки қўллаб ноибга тошпириб ўтирибди... Тўйимиз бўлган кечаси-чи, бошига бир мушт ейиши билан оғилхонага қараб қочди-я. «Паншахага югурган эдим» эмиш, ёлғон. Юраксиз, ношуд экан у. Кейинги бор ҳазратимникида турганимда нега зўрлаб олиб кетмади, боргим бор эди, элу юртдан истиҳола қилиб турувдим. Ҳа, майли, гап-сўзлар босилгунча шу ерда туратур эмиш. Эсиз, эсиз муҳаббатим, эсизгина шоён оруларим, ҳаммаси тугаб битди энди, қалбимда қат-қат армонларгина қолди...»

— Тоқ ўтаман дедингми? — эшитганига ишонмагандек сўради Мулла Маҳмуд.

— Ҳа, тоқ ўтаман.

— Мен-чи?

— Сиз билганингизни қилинг.

— Йўқ, — Мулла Маҳмуднинг боши асабий силкина бошлади, — сендан тирик ажралмайман. Гапингни қайтиб ол, бўлмаса ҳозир бориб ўзимни осаман.

— Бир марта осўдингиз шекилли?

— Яна осаман.

— Арқоннинг пишиқроғидан танланг, — Гулнора ҳозирги ҳолатларига ҳеч ярашмайдиган қувноқ бир овоз билан кулиб, ташқарига чиқиб кета бошлади.

— Тўхта, — ўрнидан туриб кетди Мулла Маҳмуд.

Гулнора елкаси оша боқиб:

— Бақирманг, — деб қўйди, — қизлар уят қилишади.

— Демак, ана у чолда кўнглинг бор экан-да?

— Сиздақанги йигитдан ўшанақанги чоллар ҳам тузук.

Гулнора чиқиб кетгач, Мулла Маҳмуд бўлиб ўтган гапларнинг маъзини чақмоқчидек икки қўли билан бошини чангаллаганча узоқ туриб қолди. Мудира Ҳалимахон патнисда нону чой олиб кирди. Барвақт келдингиз, нонушта ҳам қила олмагандирсиз, деб, дастурхон ёзди. Мулла Маҳмуд бошини кўтариб узоқ йиғлаган одамдек қайта-қайта хўрсинаркан:

— Нима қилишимни ҳам билмай қолдим, — дея Ҳалимахонга юзланди.

— Сабр қилинг, — чин кўнглидан ачиноиб деди Ҳалимахон. — Бечора қиз кўп балоларни бошидан кечирди. Куя-куя қалби пуч бўлиб қолганга ўхшайди унинг, икковларингга ҳам осон эмас. Лекин сабр қилинг, зора кўнгли юмшаб қолса. Лекин қизгина сизни кўп эслайди.

— Эслайдими? — кўзлари ярақлаб очилиб кетгандек бўлди Мулла Маҳмуднинг.

Уч чолнинг бир хил ташвиши

Рустам бобо билан Мулла Мусо Эшон отанинг орқасидан эргашиб, соқчи йигитнинг ҳай-ҳайлашига ҳам қарамай, ревком идорасига рухсатсиз кириб бордилар. Ҳозиргина Қўқондан, Муртазиннинг дафн маросимидан қайтган Бузрукхўжа дунё-дунёси қоронғи бўлиб, қўли ишга бормай, устозига ўқ узган қотилни ҳалигача аниқламагани учун ҳам ўзидан, ҳам Уруновдан ранжиб ўтирган эди. Кексайиб, бир маҳаллар алифдек тик бўлган қомати энди букилиб қолган дадаси, қиши билан оғир дард тортиб чўкиртаккина

бўлиб қолган қайнатаси, Инқилоб йўлига қадам қўйиши билан қанотига кириб, яхши-ёмон кунларида ҳеч бўлмаса сўзи билан далда бериб келаётган Рустам боболарни кўриб, Бузрукхўжа «йи-ий»лаб ўрнидан туриб кетди. Севиниб кетган эди у. Устозининг вафоти туфайли бўм-бўш бўлиб қолган қалбига шовуллаб севинч қуйилди. Ҳар бири билан қучоқлашиб, юзу кўзларидан ўпиб узоқ кўришди. Қайнатаси, гарчи янгигина кийиниб олган бўлса ҳам, кийимларидан молхонанинг ҳиди келиб турганидан «шу аҳволда яна молларига қараб келганга ўхшайди» деб ўйлади-ю, умр бўйи боши меҳнатдан чиқмаган, чақалоқдеккина бўлиб ўтирган қайнатасига ич-ичидан ачиниб кетди... Дилгир бўлиб турганди. Узоқ суҳбатлашгиси бор эди. Қариндошлари, кўнгилга яқин дўстларининг ҳол-аҳволини сўраб ёзиларман деб ўйлаётганди. Тўсатдан Эшон ота гап бошлаб қолди:

— Ўғлим, биз шошиб турибмиз.

— Бирон иш билан келдиларингми? — сўради Бузрукхўжа.

— Мана Рустамбой айтсин, мана қайнатанг гувоҳ, учовимиз сенинг олдингга ўтган жума келмоқчи эдик... Сенга айтадиган гапимиз бор. Ё Рустамбой ўзинг айтасанми?

— Йўқ, Эшон, худо сени гапга чечан қилиб яратган, — қисик кўзларини алланечук ўйнатиб деди Рустам бобо. — Бир куни подшо уламоларини тўплаб, қани менга айтинглари-чи, осмонда нима кўп, ер устида нима кўп, остида нима кўп, деб сўраган экан. Қирқ уламо қирқ хил жавоб қайтарибди-ю, ҳеч бирининг айтгани пошшога маъқул бўлмабди. Шунда чеккада ўтирган кўримсизгина бир уламо ўрнидан туриб осмонда савоб кўп, ер юзиде орзу кўп, ер остида армон кўп, деган экан. Негаки оламдан ўтган лак-лак йўқсиллар орзулари ушалмай қалби тўла армон билан кетганлар. Ана шу армонлар ушаладиган замонлар келяпти, ўғлим.

— Дада, бу ҳикматни илгари бир айтиб берувдингиз.

— Унда ўз номидан айтгандим. Энди ўша авлод-аждоди армон билан ўтган пандигонликлар, номидан гапиряпман, ўғлим. Аслида учовимизни сенинг олдингга ўшалар жўнатди... Қани, айт-чи, босмачи нега юртга киролмай тоғма-тоғ қочиб юрибди?

— Дада, — бетоқат бўла бошлади Бузрукхўжа, — мени имтиҳон қилгани келганмисиз?

— Имтиҳон қиламан, эл номидан имтиҳон қиламан. Сабаби, ўғлим, сен кичкина лавозимда эмассан. Рустамбойнинг айтишича, ярим пошшоча ҳуқуқинг бор эмиш. Шундай экан, одамларга яхшилик қилиш учун фойдаланиб қол ҳуқуқингдан. Қайтар дунё дейдилар бу дунёни. Қимга нима қилсанг ўша ўзингга қайтади... Бобонг раҳматли бир ҳикмат айтиб юрарди.

— Дада?

— Жим бўл деяпман. Сенга керак бўлмаса, вақти келиб набираларимга айтиб берарсан. Қуда, нима дейсиз, айтайми?.. Чолнинг ёши нақ тўқсонга бориб, ётар-турари бир жойда бўлиб қолибди. Келини уни ҳеч ёқтирмас экан. Эрига отангизни йўқотинг, бўлмаса уйдан мен кетаман, деб ҳар куни тўполон кўтарар экан. Чолнинг яккаю-ёлғиз ўғли охири бир қарорга келибди-ю... эшитясанми, қитир-қитир қилиб хат ёзмай тургин-да, адашиб кетаман.

— Ҳикматингизни ёзиб оляпман, дада.

— Ёсанг, ўчмайдиган қилиб ёз... бир қарорга келибди-ю, отасига мусаллас ичириб маст қилиб, қопга солибди-да, адаштириб келиш учун чўлга жўнабди. Бир манзилга бориб, толиқиб қолибди. Харсангтошга ўтириб дам олаётган экан, бир маҳал қоп ичидаги отаси қиқирлаб кулаётган эмиш! Нега куласиз, ота, деса, э ўғлим, бобонгни қопга солиб чўлга ташлаб келиш учун кетаётганимда мана шу харсанг устида мен ҳам дам олувдим. Шу эсимга тушиб, кулиб юбордим, дебди... Йигит бир вақт келиб ўзи ҳам қопга тушиши мумкинлигини ўйлаб, дод деб ўрнидан туриб кетибди... Мана шунақа гаплар, ўғлим. Боболаримиз бу ҳикматни бежиз тўқишмаган. Сен ҳам дафтарингга ёзиб қўй. Ҳали айтганимдек, ўчмайдиган қилиб ёз.

Чоллар Бузрукхўжани ўртага олиб, бири олиб, бири қўйиб насиҳат қилишни давом эттиришарди. Бузрукхўжа, гарчи қалбига яқин бу кишиларни соғинган, кўришишга интиқ бўлиб юрган бўлса-да, тўсатдан кириб келиб, тўсатдан насиҳат бошлаб юборишларининг сабабига ҳеч тушунмасди. Еки менинг ҳақимда юртда хунук овоза тарқалдимикин, элни ранжитадиган бирон ҳаракат қилиб қўймадиммикан дея ташвишлана бошлади. «Чакки қадам ташлаган бўлсам, чўрткесар дадам дарров юзимга айтган бўларди, — ўзига яна далда берган бўлди. — Йўқ, булар Инқилобнинг ривожини истаб келишган, мени эҳтиёт қилиш орқали Инқилобни эҳтиёт қилишяпти. Ниятлари яхши. Хўш, қулоқ сола берай-чи...»

Гап навбати энди Мулла Мусо бобога келган эди. Афтидан уни учовимиз бирга борсак, гапимиз таъсирлироқ бўлади деб қўярда-қўймай олиб келишганга ўхшайди. Қувватсиз эмасми, елкаси билан нафас олиб, узиб-узиб гапираяпти: тарбияси яхши бўлмаган одамни икки нарса бузар экан, бири пул-у, бири ҳокимият. Шу икковига эришганда ўзини йўқотмаган бандасининг эл ўртасида обрўйи баланду айтгани-айтган бўлаверар экан.

— Куёвбола, сендан илтимос шуки, — бир оз жим бўлиб қолди Мулла Мусо бобо, — аввало, ҳовлиқиб кетма. Ундан кейин маишатга берилма. Дарахтни қурту одамни маишат емиради. Шакархон ноибга ўхшаб яхши лавозимларни қариндош-уруғларингга тақсимлаб, элнинг назаридан қолма...

Бузрукхўжа бетоқат ўридан туриб кетди.

— Большевиклар бунга йўл қўймайди, тушунсангизлар-чи?

— Энди, — энтика-энтика давом этди қайнотаси, — охирги илтимосим шуки, мабодо куним етиб қазо қилсам, менинг қабримда карнай-сурнай чалдирмагин.

— Нега ундай дейсиз, — Бузрукхўжа шошилиб яна ўрнига ўтирди.

— Большевиклар ўликни шундай қилиб кўмармиш-ку?

— Елгон, душманларимиз тарқатган бу гапни. Мен ҳалигача бунақа кўмиш маросимини кўрганим йўқ.

— Илоё, ҳеч биримиз ҳам кўрмайлик.

Чоллар, хўп мириқиб гаплашадиган кун бўлди-ю, аммо намози жумадан кечга қоляпмиз-да, дейишиб, юзларига фотиҳа тортишди. Бузрукхўжа хонада ёлғиз қолгач, юрагига негадир ғашлик қуюлиб келаётганини туйди. Муртазиннинг ўлими туфайли қалбига тушган ғусса яна тўлқин урдими, қарияларнинг насиҳати кўнглининг бир чеккасида турган «Одамларнинг ишончига лойиқ ишлай олмайманми», деган ташвишни кучайтирдими, қайнатасининг бугун борман, эртага худо билади, деётганидаги маъюс боқишлари дилини ўртадими-яна дунё-дунёси қоронғилашиб кела бошлади. «Қанчадан-қанча дўстларимдан жудо бўлдим, отиб ташлашди уларни, — гижиниб ўйлай бошлади Бузрукхўжа, — қариялар бўлса йиқитган мард эмас, йиқилганни турғазиб қўйган мард, дейишади. Тагимизда туриб қорнимизга мушт уришаётган бўлса-чи? Эҳтимол, вақтинча мушт ейиш ҳам шу палланинг тақозосидир... Бабушкин ҳам босмачиликни тугатиш, босмачининг ҳаммасини қиличдан ўтказиш деган сўз эмас, деб эди. Эҳтимол, қариялар ҳам шуни назарда тутишаётгандир... Лекин Риштонда фитна бор. Урунов бош бўлса ҳам ажаб эмас. Ораларига бир амаллаб ўз одамимни киритиб олишим керак эди. Шакархондан фойдалансаммикан? Йўқ, унинг жисми биз томонда-ю, қалбида нима-лар борлиги ҳали даргумон. Мулла Зариф, йўқ, у қув, шайтон. Менинг ўзимни алдаб қўйиши мумкин... Муртазинни ҳам, Асқаралини ҳам мана шулар отишган. Урунов... Мен учун жумбоқсан, дилингда нима борлигини билолмайман...»

Хона эшиги шарақлаб очилиб кетди. Остонада қулочини кенг ёзганча Ҳасанбой кўринди:

— Берухсат кирсак мумкинми?

Хаёли қочиб турган Бузрукхўжа бир чўчиб тушди. Кулиб юборди:

— Сенга қачон ақл киради ўзи?

— Масхарабозга ақлнинг нима кераги бор? Ке, аввал бир қучоқлашиб олайлик. Вой-бўй, жа тўлишиб кетибсан-ку...Ие, нега қовоғинг солик, даданг уришдими дейман?

— Уришди.

— Нега?

— Масхарабозларга иш топиб бермаганим учун.

— Ваҳ-ваҳ-ваҳ! — икки қўлини тиззасига уриб кулди Ҳасанбой. — Чўлда адашган бўталоқдек сарсон юрганганимни даданг билибди-да. Ваҳ-ваҳ-ваҳ! Кеча Ёшон отам ўзимни ҳам кўриб, ҳа деган туяга мадад, бориб ўртоғингга қарашанг бўлмайдим, деб уришиб, қулोगимдан чўзишга уринди-ю, қулोगимни тополмай роса хит бўлди, ваҳ-ваҳ-ваҳ!

«Қани энди мен ҳам ана шунақа беғубор кула олсам, — фикридан ўтди Бузрукхўжанинг, — юрагим тўла ғашлик, кўксингга ғашлик бўлса жарангла-тиб кула олмас экансан». Ҳамқишлоғини у атайлаб айттириб келди. Қишлоқларда тарғибот олиб борувчи гуруҳ тузмоқчи. Унда ашулачилар, қизиқчилар, нотиклар бўлади. Қишлоқ айланиб, руҳи тушиб, уй-уйига беркиниб ўтирган одамларни чойхоналарга тўплаб, кайфиятини кўтариб, бири дунё воқеаларидан сўзлайди, бошқаси инқилоб ғалабасидан гапиради, томоша кўрсатишади.

— Гуруҳга ўзинг раҳбар бўласан, — сўзини тугатди Бузрукхўжа.

— Бу айни муддао-ку, ўртоқ, — хурсанд бўлиб деди Ҳасанбой. — Лекин сенга бир шартим бор.

— Қанақа шарт?

— Аввало, менинг ишимни бир ёқли қилиб берасан. Саддинисо билан ҳалигача қовушолмай юрибмиз. Совчи юборсам, поччаси масхарабозга тушиб қолган қайнсинглим йўқ деб, ҳайдаб юборибди. Жон ўртоқ, ўзинг бориб бир ёқли қилиб бер.

— Ҳозир, шу кунларда ҳеч иложим йўқ.

— Бўлмаса, тўрт энлик хат ёзиб берасан.

— Кимга ёзаман?

— Ўша Ортиқали акамга-да. Қайнсинглингни ёш инқилобчи Ҳасанбойга берсанг бердинг, бермасанг Инқилоб номидан қамаб қўяман, деб ёз. Нега кула-хан, сиёсат қилмасанг иш бўтмайди. Кейин, жон ўртоқ, мени жиндек мақтаб ҳам юбор. Инқилобчи, эл ўртасида бөрўйи баланд, яқинда катта лавозимга кўтарилиб кетади, қўш от қўшилган извошда юради, деб ёзгин. Ёзасанми?

— Йўқ, яхшиси, ўзим бораман.

— Борасанми?

— Бораман.

— Ке, ўртоқ, яна бир қучоқлашайлик!

Ҳасанбой сакраб туриб дўстини ўтирган курсисига қўшиб даст кўтарди-да, гир-гир айлантира бошлади.

«Жинлар базми»

Фарғона музофотига ўзим пошшо бўламан деб пайт пойлаб юрган Зокир қўрбоши Хон эшон ҳазратига қўл бериб, ҳам ўзимнинг, ҳам йигитларимнинг пири бўласиз деб эъозлаб олиб юрганига, мана, бир йилдан ошиб қоляпти. Икковлари ҳам бир-бирларига даркор эдилар. Пири муршиддек мўътабар зотнинг Зокирнинг ёнида бўлиши қўрбошининг эл ўртасидаги обрўсини оширади, дини имон учун курашаямиз дейишига асос бўлади. Муҳаммад пайғамбарнинг яшил байроғини баланд кўтариб, юртни ғайридинлардан тозалаш ниятида, элу улусни газавотга бошлаган эшонга ёса худди Зокирдек қаттиққўл, тадбиркор бир қўрбоши керак эди. Аммо икковларининг ҳам ниятлари бошқа-бошқа. Бири пошшо бўлмоқчи. Бири дини-имонни даҳрийлардан эҳтиёт қилмоқчи. Зокир қўрбоши қизиллардан қочиб, тоғларда беркиниб, ўзидан кичикроқ қўрбошиларни олдига солиб қувиб кун ўтказаяпти...

«Мен бу бўрсиқни бекордан-бекорга семиртириб юраверар эканман-да, — ўйлайди пири муршид. — Қачон газавотга киришар экан, қачон? Иши хотин-бозлик, бойлик тўплаш, қанчадан-қанча олтинларни Қашқарга жўнатди дейишяпти. Ҳаракати худо йўлида эмас, нафс йўлида бўляпти-ку! Қандай чидайман, ахир, қандай?» Икковларининг бир-бирларига бўлган ҳурматлари ҳам аввалгидек эмас. Сардори аъзам ҳам ўз пирини ёқтирмай қолди. «Қўл-оёғимга кишан бўлдинг-ку, соқолинг ўсмай ўлгур! Нафс йўлига кирма, халқни ўзингга қарши қўйма эмиш... Ҳа, ўша насихатларингдан ўргилдим сени!» деб қўяди баъзан. Бунинг устига пири муршиднинг телбанамо феъли ҳам бор экан. Қароргоҳдан истаган маҳалида кўк эшакка қийишқ миниб чикиб кетаверади. Го-ҳо қишлоқ мардумларига ваъз айтиб туриб, ҳўнг-ҳўнг йиғлаб ҳам оладилар...

Лекин ҳали бир-бирларига керак эдилар. Пири муршид дин йўлидан қайтганларни жазолаб улгургани йўқ. Сардори аъзам ҳам ҳали Фарғонага пошшо бўлган эмас. Аламларини ичларига ютиб, бир-бирларига ён бериб иш-лашдан ўзга иложлари йўқ. Пири муршиднинг югуриб-елишлари бекор кетмади. Мадумар, Муслим, Кал ўзбек, Ёрмат қўрбошилар Сардори аъзамнинг қудратига тан бериб, йигитлари билан келиб қўшилишди. Ғорбуволик Шермат қўрбоши билан икковларини яраштириш, аскарларини қўшиб, қудрату салоҳиятларини ошириш умидида пири муршид икки-уч ойдан буён тинмай ҳаракат қиляпти.

Бугун ҳам ўша ёқдан келяпти. Мулла Шермат кўнмади. Она сути ондан кетмаган бир болани ўзимга бошлиқ қилиб ололмайман, аҳволи танг бўлиб қолган бўлса, келиб менга қўшилсин, этагимни ўпсин, гап тамом, деб қўя қолди.

Баҳор бошланиб, тоғу тошлар ҳам илиб қолгач, Сардори аъзам қишлоқма-қишлоқ юришни бас қилиб, қирғизлар билан тожиклар чегараси туташадиган, лекин унисига ҳам, бунисига ҳам тегишли бўлмаган «Ўрталик» деб аталадиган бир манзилга ўтов тиккан. Сайхонликнинг устун томонлари кўп: бир чақирим масофа пастда ўзбек қишлоғи бор. Шунча йўл юқорида қирғиз овули, чапдаги пасту баланд адирлар орасида тожиклар ҳам яшайди. Сардор истаган нарсасини шу қишлоқдан тортиб олаверади. Кейин бу ерга қўққисдан ҳужум бўлиб қо-

лиш эҳтимоли ҳам йўқ. Яланглик атрофдаги қишлоқлардан ҳийла баланд бўлгани учун бу ерда турган киши худди супада ўтиргандек чор атрофни кузата олади.

Сардори аъзам учала хотинини ҳам ўзи билан олиб юради. Мулозимлари, ўзига яқин бўлган эллик йигити билан мана шу ерда яшаб турибди. Қолган йигитлари қишлоқ ичида. Иккитадан, учтадан қилиб хонадонларга киритиб қўйган. Йигитлар кундузи сайҳонликда ҳарбий машқ қилишади. Кечаси гоҳо олис қишлоқларга бориб тўкма ундириб келишади, гоҳо тонготар базмлар уюштирилади. Шом ғира-шираси эди. Зокир қўрбоши мулозимларидан кунлик ахборотни қабул қилиб олгач, уларга ўйнаб-кулишга изн бериб, кичик хотинининг ўтовига эндигина кириб борган ҳам эдики, қоровулда турган йигит ўтовнинг эшигини қия очди:

— Жаноблари!

— Гапингни айт! — қўрс жавоб чиқди нимқоронғи ўтов ичидан.

— Пиримиз сафардан қайтдилар!

Қўрбоши елкасига авра чопонини ташлаганча югуриб чиқди. Пири муршиднинг хушхабар билан қайтишини бетоқат кутаётганди.

— Пирим қанилар, чорла бу ёққа! — шундай деб чакириб келишларига ҳам тоқати чидамади шекилл, ўтов ортига ўзи ўтди. Эшонга кўзи тушиши билан худди соғиниб юрган дадасини кўрган ёш боладек севиниб, кучоқлаб сўраша кетди. Қўрбоши чинакамига хурсанд эди. Эшон ҳар галгидек яна йигирма чоғли муридларини эргаштириб келибди. Йигитлар бедовларидан тушиб, жиловидан ушлаганча буйруққа маҳтал туришибди. Қўшинга қўшин қўшилса қудратли-ку, бу ахир! Яна хушхабар ҳам келтирган бўлсалар, пиримни тавоб қилмай бўладими!

— Қани-қани, ҳазратим, ичкарига! — икки қўллаб ўтов томонни кўрсатди Сардори аъзам.

— Бу йигитларни, мана бу муридларимни қаёққа жойлайсан? — сўради пири муршид.

— Шукурбек юзбошига бераман бу қийғирларни, аскарликка ўша ўртада. Қани юринг, марҳамат қилсинлар, худо ҳаққи, сизни жуда соғинганман.

Сардори аъзам ўзи учун махсус ясатилган ва лозим бўлганда кенгашлар ҳам ўтказиш мўлжалланган катта, кенг, ҳар жой-ҳар жойига шамлар ёқиб қўйилган ўтовга хон эшонни олиб киргач, мулозимларига дарҳол дастурхон ёзишга фармон берди. Сўнг бетоқат сўради:

— Хўш, пирим, эсон-омон бориб келдиларми?

— Худога шукр, — деди пири муршид.

— Чарчагандирсиз?

— Тоғ йўли кексаларга оғирлик қиларкан.

— Хўш, ҳазратим, тезроқ айтсинлар, — пиридан қуйироққа чордана қурди Сардори аъзам, — юрагим ёрилай деяпти. Бўрим — тулки?

— Худо ҳоҳласа, яхши хабарлар ҳам бор.

— Хўш?

— Эргаш қўрбоши Раҳмонқулга бориб қўшилибди, икковлари бирлашиб олибдилар.

— Менга бунинг қизиғи йўқ, ўлганлари ҳақида хабар келтирсангиз хурсанд бўлардим.

— Ундай дема, Сардор.

— Мулла Шермат билан учрашдингизми?

— Учрашдим. У сенинг боришингни кутаётган экан. Менга қўшилсин, меҳрибон падардек бошини силайман деяпти.

— Мен борарканманми? — ўтиргач ўрнида бир қўзғалиб қўйди қўрбоши.

— Борсанг нима қипти, Сардор?

— Ўша кўрнинг ҳузурига-я!

— Кўр дема уни, Фарғонанинг имони бақувват мусулмонларидан у.

— Тупурдим унинг имонига!

— Ҳай-ҳай, шаккоклик қилма, Сардор.

— Бари бир, бориб бир кечада калласини кесиб келаман у кўрнинг. Қачонгача сабр қиламан, қачонгача ўзимни босаман, пирим!

— Ўзингни боса олмайган бўлсанг, ғайридинлар устига юриш қил. Қиличдан ўтказ уларни. Тоқайгача тоғма-тоғ қочиб юрамиз. Ахир улар қутуриб кетишяпти-ку... Масжидларга ўт қўйишпти! — пири муршиднинг овозлари қалтираб кетди, кўзларида ёш айланиб қолди. — Мен қандай чидайман бунга!

— Масжидга ўт қўйишптимиз? — худди ғазаби қўзғалган бир кишидек қўлини мушт қилди Сардори аъзам.

— Ҳа, ёндирибдилар! — чинакам йиғлаб юборди пири муршид.

— Худонинг уйига-я? — қалтироқ овоз билан сўради Сардор. — Ревкомлар қиялти бу ишни. Пирим, қарчигаидек йигитларни бошлаб келиб аскаримга аскар қўшганингиз учун сиздан умрбод миннатдорман. Ҳамма армонларингиз ушалгунча, худо хоҳласа, қўлимдан қиличимни ташламайман. Сиз менинг суянган тоғимсиз. Йиғламанг, пирим. Яқинда ревкомлар устига чинакам юриш бошлайман. Кулини кўкка совураман у худосизларнинг... Энди кириб дам олинг. Сизга ҳам атаб махсус ўтов тиктириб қўйганман, бир чеккада, шинамгина. Киринг, ҳозир иссиққина таом беришади. Қолган гапни эртага гаплашармиз.

Зокир қўрбошининг феъли баҳор ҳавосидек тез айнади. Эргаш қўрбоши билан Раҳмонқулнинг бирлашиши, ва демак, кучига куч қўшиб олганлари, мулла Шерматнинг «Келиб менга қўшилсин» дея калондимоғлик қилгани унинг ғазабини қўзғаб юборган эди. «Сен кўрға қўрбоши бўлишни ким қўйбди, — деган фикр ўтди бошидан, — чопки билан тўпсончанинг фарқига бормайсан-у, қўшинга бошчилик қила олармидинг? Ундан кўра биронта масжидга бориб имомлик қилсанг-чи. — Худо хоҳласа, сени ўзим бўғизлайман. Пирим бирон юртга жўнаб кетишлари билан устингга бостириб бораман-у, у кўзингни ҳам ўйиб олиб итга ташлайман...»

Сардор эъзову турмат билан пирининг қўлтиғидан олиб бошқа ўтовга олиб ўтди. Мулозимларга чой-нонидан хабар олиб туришларини тайинлаб, ўзи тезгина чиқиб кетди. Пири муршидга қайноқ шўрва, кетидан буғи кўтарилиб турган қиймали палов келтиришди. Чарчаб турганиданми, кўпам тановул қилолмади. Хуфтон намозини ўқиб бўлгач, одатига кўра жойнамозга чўкка тушганича узоқ ўтириб қолди. Уйқу билан уйғоқлик ўртасида мудрап эди. Хаёлига ҳар хил нарсалар келиб-кета бошлади. Масжидга ўт кетган пайтда додлаб, ҳар томонга югураётган сўфининг аянчли қиёфаси кўз олдида анча туриб қолди. Кейин ҳаммаёқни саллалди, салласиз сўфилар босиб кетгандек бўлди. Қизиқ, бир хиллари бошларига салла ўрнига соябони узун шапка кийиб олган эмишлар. Нонни тескари тишлаб, ёнаётган масжид атрофида худди чакалақзордаги жинларга ўхшаб сакраб-сакраб ўйинга тушармишлар... Бир маҳал сўфилар баробарига додлаб юборишди. Додлай-додлай ёнаётган ўт ичига кирдилар-у, кўздан йўқ бўлдилар.

Пири муршид жойнамоз устида ухлаб қолган эди. Бир вақт қулоғига чинқирик эшитилгандек бўлди-ю, шошилиб бошини кўгарди. Атроф жимжит, тиқ этган овоз йўқ. «Емон туш кўрдим шекилли» дея ўрнига ётиш учун ечинаётган эди, йўқ, ечиниш ҳам бўлган эди шекилли, яқиндан, жуда ҳам яқиндан қиз боланинг «вой дод!» деган овози эшитилиб қолди. Нимқоронғида кавушини тополмай ташқарига ялангоёқ отилиб чиқди. Ҳали ўтовга кираётганида атрофда бунчалик кўп бедовни кўрмаган эди. Ҳаммаёқни от босиб кетибди. Ўтовлар ёнига, ҳў наридаги узун қозикларга қатор-қатор боғлаб қўйибдилар. Ўтовларнинг этагига гулхан ҳам ёқишибди. Тўп-тўп йигитларнинг сояси гоҳ узайиб, гоҳ қисқариб кўринаяпти. «Наҳотки жойнамоз устида шунақанги қаттиқ ухлаган бўлсам-у, бу хангомалардан беҳабар қолган бўлсам, тавба!» дея бир нафас жим туриб қолди.

Қоровулда турган йигит югуриб келди:

— Безовта бўлдингизми, пирим, худо хоҳласа тинчлик, ташвишланмасинлар.

— Қиз бола додлагандек бўлдимми?

— Додлади, бир эмас, бир нечаси додлади, пирим, — шошилиб ахборот бера бошлади соқчи. Бу йигит ҳам бошқалари қатори пири муршид орқасидан эргашиб келиб дин йўлида хизмат қилаяпман дея ўзини ишонтириб юрганлардан. Шунинг учун ҳам Сардори аъзамдан кўра эшонга садоқати ортиқроқ. Садоқатининг исботи сифатида бўлган воқеани тўлиқроқ айтиб бергиси келиб қолди. Шу баҳона бўлиб бу ерда юз бераётган хангомалардан нафратланаётганлигини пирига сездириб ҳам қўймоқчи эди.

— Юзбоши жаноблари сафардан қайтдилар. Ўтиз чоғли қизу жувонларни отга ёппа қилиб келишди. Пирим, мени айтди деманг-ку, сиз кетгандан буён ҳар кеча аҳвол шу.

— Бу тўнғизнинг иши-ку! — ер тепинди пири муршид.

Соқчи йигит афсусланганнамо бош чайқади.

— Пирим, ҳаммаёқни тўнғиз босиб кетди.

— Қиз қайси ўтовда додлади?

— Шўринг қурғурлар ҳаммасида ҳам додлашаяпти.

Эшон икки қўлини боши узра баланд кўтариб «Е парвардигор» дея хитоб қилди — кўксидан бир парча олов отилиб чиққандек бўлди. Ўзи ҳам куйиб-ёниб яқиндаги бир ўтовга бориб урилди. Юмшоқ наमतни таталаб «Айғирлар,

эшикни оч, оч деяпман, тўнғизлар!» дея қичқира бошлади. На тўнғиздан жавоб қайтди, на айғирдан! Бошқа ўтовга ташланди. Йўқ, бу ерда ҳам эшик очилмади. Ҳалиги қийқириқлар, юрак-юракларни тилиб юбораётган чинқириқлар энди йўқ бўлиб қолди... Пири муршид ўзини йўқотиб қўйгандек, қаерда турганини, нима дётганини билмай «Е парвардигор!» дея яланг оёқлари билан ер тепинар эди. Ўтовдан яланғоч бир эркак ошпоқ кийинган аёлни қувалаб чиқди-ю, қувалашганча қоронғилик қаърига кириб кетишди. Пири Муршид гулхан ёнаётган томонга қараб югурди. Уша тарафда йигитларнинг қораси кўрингандек бўлувди, ёрдамга чақириб: «Наҳс босган ўтовларга ўт қўйинг», деб фармони илоҳий бермоқчи эди... Аммо... э худо, э парвардигори олам... ҳамма шармандалик бу ерда экан-ку! Гулханни гир айлангириб ўн беш чоғли йигит давра қурибди. Гоҳ боши очик, гоҳ бошига рўмол ташлаган қизу жувонларни бири тиззасига, бири ёнбошига олиб ўпиб, қучиб май ичишяпти. Қийқириқ, қарсак, хўрсинишлар... Э яратган эгам, оламини тезроқ кунфаякун қилсанг-чи, бу манзарани кўзлардан тезроқ даф қилсанг-чи!.. Эс-ҳушини йўқотди, овози бўғзига ёпишиб қолди. Қалтироқ тутиб келяпти; ўзинг мадад бер, э худо!

— Эшшаклар!

Давра сеҳрлангандек қотиб қолди. Ғазабга тўлган ҳирсли кўзлар, ёрдам сўраётгандек мунгли боқаётган ожиз нигоҳлар, ўртада ёнаётган оловнинг эшилиб-буралиб кўкка ўрмалаётган қизил тиллари... аҳтимол, бу тушдир, у базм қурган инсу жинслар даврасига тушиб қолгандир. Ҳа, туш кўряпти. Одам боласи бунақа беҳаё базм қурмайди, жинлар базми бу!

— Астағфируллоҳ, мен пири муршидман! — қичқириб юборди пири муршид.

Тоғ тарафдан гулдураб акс-садо қайтди:

— Фируллоҳ...

Яқингинадан, тўнкадек қорайиб турган дўнглик ортидан бир қизалоқ оқ каптардек учиб чиқди-ю, пири муршидни мўлжалга олиб қоқиниб-суриниб чопиб кела бошлади. «Пирим, мен сизни танидим, мени қутқаринг, қутқаринг!» дея додлай бошлади. Ортидан девдек бир шарпа ҳам ҳаллослаб келяпти. Қизалоқ кела солиб, ҳазратнинг оёғини қучоқлади:

— Мени қутқаринг!

Пири муршид туш кўрмаётганига энди амин бўлди. Энгашиб қизалоқни кўтариб олмоқчи эди, қувиб келаётган барваста йигит:

— Пирим, бу менинг ўлжам, — дея қизга ёпишди.

— Йўқол!

— Яхшиликча қўйиб юборинг.

— Даф бўл!

— Вермайсанми?

— Тўнғиз, эртага сени осишга фармон бераман! Норасида-ку, бу ҳали!

— Фақат бир кечага беринг, ёниб кетяпман, илтимос қиламан, пирим!

— Эшшаксан, даф...

Йўқ, эшон сўзини охиригача айтолмади. Ҳирс ўтида ёниб кўзларига қон қуюлиб турган йигит икки қўллаб шундай бир куч билан итардики, пири муршид орқаси билан қулаб, салласиз, яланғоч боши гурсиллаб ерга урилди. Еру кўк чирпирак бўлиб айланиб кетди. Осмон пасайиб кела бошлади. Ўзидан кетиб бир неча дақиқа беҳуш ётди. Ҳушига қайтгач, дарров туриб кетолмай, яна узоқлашиб бораётган юлдуз тўла осмонга шуурсиз тикилиб қолди... Жинлар базми тугабди. Аланга сўниб, чала ёнган гўлалар тутаб, чирсиллаб, атрофга учқун сачратяпти. Пирнинг боши нашъа элитган бангидек оғир, аммо, қизиқ, руҳи сокин эди. Ялангоёқ, бошяланг, боз устига қўйлакчан ҳам чиққанини энди сизди. Эти жунжика бошлади. Узига аталган ўтов томон йўл олди. Бир-икки одим қўйиши билан, нима сабабдандир яна ловиллаб ёниб кетди. «Йўқ, мен буларни шундай ташлаб кетмайман, — дармонсиз қўлларини муштга тугди. — Наҳс босибди, худо урибди ислом лашкарини. Ҳаммасига Сардор айбдор. Ўзи айғир бўлганидан кейин аскарни ҳам айғир бўлади-да. Айғирлар галасига раҳнамо бўлиб юрган эканман... Ҳозироқ кириб Сардорни бўғаман!»

Йўқ, кўрбошининг ўтовига яқин йўлатмадилар.

— Мен пири муршидингизман! — яна тутақди эшон.

— Қулингизман, пирим, — қўлини кўксига қўйди ҳали илиққина кутиб олган пакана соқчи, — аммо ҳаддимиз сиғмайди.

— Чақир бўлмаса бу ёққа.

— Бошимиз кетади, пирим. Боз устига кайфлари ҳам баланд. Икки челақ мусаллас киритдик. Бошқа хотинларни ҳам ёнларига чақириб олдилар.

— Нима?! — бор кучини бўғзига тўплаб қичқирди эшон, — бир кўрпада уч хотин... Е худо, ё авлиёлар!

— Шовқин солмасинлар, — шивирлади садоқатли соқчи, — одатлари шунақа бўлиб қолган.

— Е худо, ё авлиёлар!

Пири муршид худди садр тушган муллаваччалардек икки қўли билан тиззаларига шап-шап уриб, гоҳ сакраб, гоҳ турган жойида гир айланиб, азиз-авлиёларни ёрдамга чақира бошлади. Девлари хуруж қилиб ўзидан кетиб қолган эди. Соқчи йигит даст кўтариб ўтовга олиб кириб ўрнига ётқизаётганда, хайрият, яна бўзига қайтди.

— Сув берайми, пирим? — тортиниброқ сўради садоқатли соқчи.

— Берақол, бўтам.

— Бошингизда қон бор, йиқилдингизми, пирим?

— Айғирлар тепди, бўтам.

— Қай бири тепди, ҳозир бориб чавоқлаб ташлайман.

— Сабр қил, бўтам... Толқишлоқдан эдингми?

— Ўзингиз олиб келган эдингиз, пирим.

— Сен у тўнғизларга қўшилма, хўпми?

— Оёгингизни уқалаб қўями?

— Майли, — хўрсинди пири муршид, — илоё, икки дунёнинг обод бўлсин, бўтам.

— Пирим, энди бизни ташлаб кетманг... сиз ташкил этган қўшин ич-ичидан нураб кетяпти.

— Очикроқ айт, бўтам.

— Масжидларга ўт қўйишяпти.

— Нима?! — пири муршид оёқларини илкис тортиб, ўтириб олди. — Ким ўт қўяди?

— Пирим, бу гап ўртамизда қолсин, бўлмаса бошим кетади. Сардори аъзам сиздан яширинча масжид ва азиз-авлиёларнинг хонақоҳларига ўт қўядиган тўда тузган. Ўзлари ўт қўйиб, бу ишни бошавойлар қилди деб, миш-миш тарқатиб юрибдилар. Оқшом, сиздан олдинроқ Раҳимбек понсод келиб ҳисоб бериб кетди. Чамамда Сардордан талайгина мукофот ҳам олди, ҳовучида танга олиб чиққанини ўз кўзим билан кўрдим. Пирим, гап ўртамизда қолсин... Яна сув берайми?

Пири муршид худди жин чалиб кетгандек анграйиб қолган эди, жавоб қайтармади.

Сардор — ўлимга маҳкум

Одатда сафардан қайтиб тўдаларни айланар, муридлардан ҳол-аҳвол сўрар, дин йўлида хизмат қилаётганлари учун ҳақ-таоло уларнинг икки дунёсини обод қилажагини айтиб, кўнгилларини кўтарар эди. Бугун пирнинг ташқарига чиққиси келмади. Жойнамозда узоқ ўтириб қолди. Қалбидаги тугённинг зўридан тун билан ухлай олмай, чаён чаққан кишидек тўнғаниб чиққан эди. Жойнамозда чўкка тушганича мудроқ босиб кела бошлади. Бир вақт гоёибдан овоз эшитилгандай бўлди:

— Сен, Хон эшон, дини исломни оёқ ости қилдирмаслик учун парвардигор номига қасам ичиб Миён ҳазратларига сўз берган эдинг. Ўз муридларингдан ислом лашкари туздинг. Зокир қўрбошини ҳимоянга олиб, уни Сардори аъзам деб эълон қилдинг, мартабасига мартаба қўшдинг. Зокир нафс йўлига кириб, юртларни талайяпти, шаҳвоний ҳирс жилловини қўйиб юбориб, бир кўрпада учтадан хотин олиб ётяпти. Лашкарга шайтон оралади, уни наҳс босди, бузуқчилик авж олди. Бунга сен айбдор эмасми?

— Мен айбдор! — шивирлаб қўйди эшон тасдиқлаб.

— Диндан қайтганларни жазоламоқ, кофирларга ғазавот эълон қилмоқ умидида отга минган эдинг, ўзинг масжидларга ўт қўйганларга пушти панох бўлиб юрибсан-ку, маҳшар куни юзинг қаро бўлмайдими? Айт, масжидга ўт қўйган кофирга қандай жазони лойиқ кўрасан?

— Ўлим! — деди эшон ҳеч иккиланмай. Шу сўзни айтиши билан кўзлари ярақлаб очилиб кетгандек бўлди-ю, овозимни биров эшитмадимикан дея атрофга аланг-жаланг нигоҳ ташлаб олди. Йўқ, атрофда ҳеч ким кўринмади. Нимқоронғи ўтовда ёлғиз ўтирибди. «Ҳа, уни ўлдириш керак, — деб ўйлади яна, — лекин қандай қилиб? Э парвардигор, йўл кўрсат, қандай қилиб ўзимдан чиққан балони даф қиламан энди».

Сардори аъзамнинг беш йоз аскаридан камида уч юзтаси пири муршиднинг муридлари. Уларни тўплаб Зокирни кофир деб эълон қилиши ҳам мумкин

Лекин унинг ҳам тарафдорлари қараб турмайди, қиргин бошланади. Борди-ю, елкасига милтиқ таққан муридларини эргаштириб жўнаб қолса-чи? Йўқ, бўлмайди. Зокир оркаларидан ўқ отади. Яна хунрезликми? Хунрезликни худо кечирмайди. Яна бир йўли, жамики мулозимларни бу ерга тўплаб, Зокирни Сардори аъзамликдан тушириб, ўрнига Мадумар қўрбошини кўтариш. Лекин Зокир икки қўлини қўлтиғига тикиб жим ўтирадиганлардан эмас. Шу ернинг ўзидаёқ аввал пири муршидни, кетидан Мадумарни отиб, икковларини жанозасиз кўмдириб юбориши ҳам мумкин... «Э парвардигор, бу ҳўл балоодан қандай қутулдим энди».

Утовнинг эшиги очилиб остонада оқшомги садоқатли соқчи кўринди. Эгилиб салом бераркан, Сардори аъзам нонуштага чорлаётганлигини маълум қилди.

— Тобим келишмайроқ турибди, бўтам, — деб қўйди эшон.

Хиёл ўтмай Сардорнинг ўзи кириб келди. Ҳийла баднафс эмасми, қиши билан бир жойда ётиб ея берганидан хўп семириб етилибди. Бақбақалари осилган, бўйнидаги гўштлари қат-қат бўлиб туянинг ўркачидек бир-бирига мингашиб кетган, афтидан ҳозиргина тўйиб ёғли таом еган бўлса керак, қалин лаблари йилгираб, оғир-оғир нафас олиб, пишиллаб турибди. «Айиқ, тоғ айиғининг ўзгинаси бўлиб қолибди!» фикридан ўтди ҳазратнинг.

— Қалай, пирим, яхши ётиб турдиларми? — остона олдида туриб сўради Сардор.

— Худога шукр, — деб қўйди эшон лоқайдлик билан.

— Нонуштани бирга қилсак девдим.

— Аллақачон қилиб олганга ўхшайсан-ку?

— Энди мулозимларимни чорламоқчиман.

— Мен ҳам сенга мулозим эканман-да?

— Йўқ, сиз пиримсиз, — Зокир чўкка тушиб икки қўлини кўксига баробар қўйиб таъзим қилди, — сиз суюнган тоғим, учсам қанотимсиз.

— Берироқ кел, кўзимга тик қара-чи.

— Мана қарадим, пирим, тинчликми?

— Мендан ҳеч нарсани беркитаётганинг йўқми?

— Қасам ичаман, пирим, ҳеч нарсани сиздан сир тутмайман.

— Хобимда аён бўлди, Раҳимбек понсод икковларинг масжидларга ўт қўйиб юрган эмишсизлар.

— Пирим, тунда сизни ҳақорат қилган йигитни туттириб келдим.

— Айт, нега ўт қўйдинг?

— Хоҳласангиз, ўша йигитни ҳозир отиб ташлайман.

— Қимни?

— Сизни ҳақоратлаган йигитни.

— Нега масжидни ёндирдинг деяпман?

— Ҳеч нарса билмайман, пирим.

— Айбингга иқроп бўлсанг, гуноҳингдан ўтаман.

— Иқроп бўлмасам-чи?

— Муридларимни олиб кетаман, ўтовда яккамоҳов бўлиб қоласан.

— Пирим, сиз авлиёсиз!

— Иқрормисан?

— Ўртада жанг кетяпти, беомон жанг. Душманни қайси йўл билан маҳв этсак, ўша йўл мақбул бизга. Масжидга большевиклар ўт қўяпти, деб овоза қилсак, минглаб мусулмонлар биз тарафга ўтади, қудратимизга қудрат қўшилади. Наҳотки, пирим буни тушунмасалар?

— Лекин яратган эгамни алдаб бўлмайди-ку?

— Худо ҳамиша ғолибларни кечирган.

— Масжидга ўт қўйган бандаси ҳеч қачон ғолиб бўлолмайди!

— Ушқирманг, пирим!

Икковлари бир-бирларига тикилиб қолишди. Ғазабга тўла ўтли нигоҳлар тўқнашди... «Улимга маҳкумсан! Лекин эҳтиёт бўлишим керак, — фикридан ўтди эшоннинг. «Сен соқолинг ўсмай ўлгур, — ўйлади Зокир калла, — қипқизил аҳмоқсан. Лекин сен билан муроса қилишга мажбурман. Тавба қиламан-у, билганимни қилиб юравераман».

— Пирим, оёғингизга йиқилиб узр сўрайман! Энди юринг, мулозимларимни нонуштага чорлаганман, ҳаммалари жамулжам.

— Қўл-оёғим қақшаб безгак тутяпти.

— Унда уларни бу ерга чорлайман. Пирим, сизнинг амримаъруф суҳбатингизга муштоқмиз.

— Суҳбатни кейинроқ уюштираман, ўзим айтаман.

— Сизни ҳақоратлаган йигитни нима қилай, отиб ташлайверайми?

«Сени ўзингни отиш керак! — фикридан ўтди пири муршиднинг, — ўзингни, бир кўрпада уч аёлни олиб ётганингдан кейин тобеларингдан нимани ҳам кутиб бўларди? Ўзинг ҳаромсан. Аскарларимни ҳам ҳаром қиляпсан. Оғзингдан бурқсаб мусаллас ҳиди келяпти. Эртаю кеч маст-аластсан, баданинг сув кўрмайди, балчиқда ётган тўнғиздек сасиб ҳам кетибсан... Тезроқ даф бўл бу ердан...»

— Пирим, ана у йигитни нима қилай деяпман?

— Билганингни қил, Сардор. Ҳар қалай сен қўшинга бошлиқсан, лашкарбошисан. Қаттиққўл бўлганинг маъқул.

— Дарра билан урдирайми бўлмаса?

— Тавба қилгунча уринглар... Лекин қайси бирини ҳам уриб улгурардинг, ҳаммаси ҳам ҳаром, наҳс босган. Қачон тугатасан бу машғулотни?

— Қанақа машғулотни, пирим?

— Хотинбозликни!

— Пирим, эрак бор жойда хотинбозлик бўлади. Бошқа иложимиз йўқ.

— Лекин бутун бошли қўшин хотинбоз бўлса уни худо уради-ку!

Сўзлай-сўзлай остона олдига бориб қолган Сардори аъзам тўхтаб югинди. «Э бичилган банда, аёл кишини бағринга олиб, лаззатланиб кўрмагансан-да, шунинг учун бўлар-бўлмасга валақлайверасан. Уша сен айтган худонинг ҳам хотини бўлса керак-у, сен билан мендан яширса керак» деб айтмоқчи бўлди-ю, айтолмади.

— Куюнманг, пирим, — деб қўя қолди, — сиз қанотимда экансиз, худо хоҳласа, ҳаммаси яхши бўлади. Билиб қўйинг, пирим, сизсиз мен қаноти синган бургутман, на парвоз қила оламан, на ўлжамга ташлана оламан...

Эшон дастурхонга ёлғиз ўтирди. Фикрлари бир жойга тўхтаганиданми, худди ўйиб ухлаб турган одамдек, руҳи сокин эди. Тоғлиқлар одаига кўра кийик тўйи солиб дамланган хушбўй, хуштаъм кўк чой, сутга ёпилган сўлқилдоқ патир, янгигина олинган ширава қаймоқ бир иштаҳасига ўн иштаҳа қўшиб, ҳийла мириқиб нонушта қилди. Қўшинни айлангиси келиб қолди. Ташқарида офтоб чиққан, ҳаммаёқ чарақлаб кетибди. Ўтов тикилган кенглик кўёшга беткай бўлгани учунми, ўт-ўланлар яхши униб, ер бетини қоплаб қолган. Атрофга поёнсиз гилам тўшалгандек. Олис-олислардаги қорли тоғлар беҳад баланд бўлгани учун худди яқингинада тургандек туюлади. Баҳор қуёшининг нурлари қор устида ўйнаб, атрофни яна ҳам чароғон қилади, кўзни қамаштиради.

Аскарлар тўп-тўп бўлиб машқ бошлаб юборишибди. Бир тўдага татар командир пулемётни ўқлашни, отишни ўргатапти. Бошқа тўдага туркиялик Носир афанди қиличбозликни машқ қилдирапти. Йигитлар, ҳаво анча аёз бўлишига қарамай, бошьяланг, кўйлакчан бўлиб олишган. Яланғоч бадаларига тиг ботишидан қўрқмай бир-бирларига чинакам ҳамла қилишади. Пири муршид гоҳ баҳор чечакларига, гоҳ бўз йигитларнинг жон-жаҳди билан қилаётган турли машқларига маҳлиё бўлиб, ортиқлар тўдасига бориб қолганини сезмай қолди. Ўттиз чоғли фидойи сакраб бедовлардан тушиб, қўл қовуштиришди:

— Ассалому алайкўм, пирим!

— Ваалайкўм, — эшон суворийларга бир-бир кўз ташлаб чиқа бошлады, — сизлар не машқ қилурсизлар?

Тўда бошлиғи қўлини кўксига қўйди:

— Отларни ғовдан сакратишни ўрганаётгирмиз.

— Баракалло, дини исломни ҳимоя қилиш йўлида кўп ғовлар учрайди.

Худо хоҳласа ҳаммасидан ҳам осон ўтгайсизлар. Лекин нега бошингизда салла йўқ?

— Саллани жанг пайтида ўрармиз, пирим.

— Баракалло, бошингизда салла бўлса, имонингиз бақувват бўлади, — насиҳат қилган бўлди пири муршид, — имони бақувват бир аскар имонсиз ўнта аскарни қийратади. Буни унутманглар.

— Худо хоҳласа, унутмаймиз.

— Хўш, ғазавотга тайёرمىсизлар?

— Жангга бошланг, пирим.

«Булар тайёр, — орқасига қайтар экан алам билан ўйларди эшон. — Сардор эса тайёр эмас. Унинг нияти бошқа, ҳокими мутлоқ бўлсам, дейди, бойлик тўпласам, хотинбозлик қилсам, дейди... Масжидгаки ўт қўйибсан, демак, Фарғонадаги энг катта кофир сенинг ўзингсан. Ғазавотни сенга қарши эълон қиламан... Яхшиси, кетаман, жин чалган, дев урган хасталарим кутяпти мени. Ушаларни даволаб гуноҳимни юваман. Бу айғирга шерик бўлиб гуноҳи азимга

ботдим, икки дунё юзим қаро бўлди энди! Йўқ, сени жазоламагунча қўймайман. Сен ўлимга маҳкумсан!»

Пири муришда пешин намозидан сўнг қишлоғига жўнаб кетиш учун тайёргарлик кўра бошлади. Аммо бу ердаги ишлардан беҳад ранжиганини ва шу боис тезгина жўнаб кетаётганини Сардори аъзамга ҳам, мулозимларга ҳам сездирмади. Мурид йиққани кетяпман, қўшзанинингга қўшин қўшилса салоҳиятинг ошади, деб Зокирни ишонтирди. Кўзларини ғалати ўйнатиб турган Сардори аъзам катта қўлини кўксига қўйди.

— Йигитларимни сафлай, ҳеч бўлмаса хайрлашиб кетинг. Сизни кўрса уларнинг кўнгли тоғдек кўтарилади. Яхшини кўрмоқ савоё дейдилар. Аслида бу қўшиннинг сардори ўзингиз бўласиз!

Пири муриш «маъқул» дея ишора қилгач, Сардор ўтовдан ўқдек отилиб чиқиб кетди.

Ноумид шайтон

Алғов-далғовли кунлар бошланиши билан темирчилик, мисгарлик, кулолчилик сингари устахоналарда иш тўхтаб, устау шогирдлар қирғий урган чумчўқдек ҳар томонга тўзиб, Риштони дилқушонинг обод гузарлари ҳувиллаб қолган эди. Ревком аъзолари югуриб-елиб гоҳ ёлбориб, гоҳ дўқ ҳам уриб, ниҳоят, усталарни иш бошлашга кўндиришди. Халифалар ревком идорасига тўпланишган эди. Бузрукхўжа қисқагина маъруза айтиб, Инқилоб ғалабаси учун милтиқ кўтариб от чоптириш шарт эмас, бўзчи мокси билан, кулол чархи билан, темирчи босқони билан ҳам ҳисса қўшса бўлади, деб иш бошлаб юборишлари учун ҳар бирига ревком хазинасидан юз тангадан сармоя улашди.

— Бу харжларни қайси рўйхатга ёзман? — сўради мулла Зариф халифалар чиқиб кетгач.

— Хоҳлаганингизга ёзиб қўяверинг, — деб қўйди Бузрукхўжа.

Ҳам солиқ йиғувчи, ҳам хазиначи лавозимида ишлаб, кўпчиликнинг фикрича, икковини ҳам қойиллатиб келаётган собиқ мингбоши «тушундим» дегандек бош ирғади-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.

Бузрукхўжа ёлғиз қолди. Қайфияти баланд эди шу пайтда. Иш назарида яхши кетаётгандек. Очарчилик бўлаётган юртларга ёрдам тариқасида дону дун жўнатиш, уришаётган аскарни озиқ-овқат билан таъминлаш, маориф, дала ишлари кўнгилдагидек боряпти. Бабушкин шундай, худди ана шундай ишла деб, гоҳо кўнглини ҳам кўтариб турибди. Лекин қувончи тугал эмас, кўнглининг аллақаерида тугун бўлиб турган хижиллик бор... Зокир кўрбоши куч йиғяпти. Бугун-эрта Риштонга бостириб келиб, худди Сўжда қилгани каби ревкомнинг кулини кўкка совуриши мумкин. Риштонда фитнакорларнинг уяси борлиги ҳам аниқ, ўзи кўринмаса ҳам шарпаси сезилиб турибди. Лекин бу шарпа қаёқдан тушаётганлигини ҳеч аниқлаб бўлмапти. Зокир калла таъминотни қаердан оляпти? Аскарига кун сайин аскар қўшиляпти, ким жўнатаяпти уларни?.. Эҳтимол, Урунов, мулла Зариф, Мирзачалар ўша фитнанинг иштирокчиларидир. Лекин хатти-ҳаракатларида шубҳа қиладиган ҳеч нарса сезилмайди. Лекин Урунов... ғалати одам экан бу. Чақилмаган ёнғоқдек ичида нима борлигини билиб бўлмайди. Қизик, унинг ҳақида Кўқон ревкоми яхши фикрда. «Марказдан мандат билан келган, келишиб ишланг» эмиш, шу ҳам гап бўлдим!.. Яна ким билади, эҳтимол, буларнинг ҳаммалари ҳам яхши одамлардир. Утмишда оқ пошшога хизмат қилган бўлса, нима бўпти, ахир Шакархоң ноиб, Муслим кўрбошилар ҳам Инқилоб томонига ўтиб бинойидек хизмат қилишяпти-ку?..

Тап-туپ қадам ташлаб оқкўнгиш, шу фазилати билан Бузрукхўжага ёқиб қолган Темирбек кириб келди:

— Бўлмаса мен кетаверайми? — деб сўради ўйга толиб ўтирган ревком раисидан.

— Қаёққа? — ҳушёр тортиди Бузрукхўжа.

— Хабарингиз йўқми?

— Нимадан хабарим бўлади?

— Уртоқ Урунов пандигонлик Хон эшон ҳазратларини қамоққа олиш ҳақида буйруқ берди, — тушунтирди милиция бошлиғи.

— Эшон тоғда-ку?

— Уйига келган, аввалги кунни келган. Уртоқ Уруновга маълумот берган эдим, сизга айтмадимми?

— Уруновни чақир бу ёққа.

«Бу қизик бўлди-ку, а, — ўйлади Бузрукхўжа, — эшоннинг келганини аввалги куниеқ билишган, лекин менга айтишмаган, қизик. Ваз устига мендан бемаслаҳат уни ҳибсга олишга буйруқ ҳам берибди. Дин пешволарини ҳозирча қамамаслик ҳақида Бабушқиннинг буйруғи бор-ку! Буйруқ Уруновга ҳам тааллуқли-ку, ахир!»

Урунов қалтираб кириб келди. Феъли айниганлиги кўзларининг қизариб туришидан, юққа лабларининг учиб-учиб қўяётганлигидан ҳам кўриниб турибди.

— Буйруқни мен бердим, — деди хонанинг ўртасида тўхтаб.

— Қўқон ревкомининг кўрсатмасини бузиб-а? — сўради Бузрукхўжа.

— Хон эшон — инқилоб душмани.

— Уртоқ Урунов, — шошмасдан деди Бузрукхўжа, — аввало ўтиринг. Тўғри, Хон эшон инқилобга қарши тарғибот олиб борапти. У бизнинг душман-нимиз. Лекин онгли равишда қилинаётган душманлик билан кўр-кўрона душманликни фарқлашимиз керак. Бўлмаса, Инқилобнинг давоми қирғинга айланиб кетади. Бу — Лениннинг кўрсатмаси.

— Ленинни рўкач қилманг! — ютиниб олди Урунов.

— Ҳар бир ҳаракатимизда доҳийнинг кўрсатмасига қаттиқ амал қилишимиз керак. Бўлмаса Инқилоб анархияга айланиб кетади.

— Жуда донишманд экансиз-ку!

— Мен билганимни айтяпман... Ундан кейин ўтиринг деяпман, ўртоқ Урунов, сиз ҳар қалай мендан каттасиз, марказдан келгансиз. Марказий ҳукуматнинг сиёсатини тўғри талқин қилишингиз керак эди... Хон эшон Фарғона мусулмонларининг пирларидан бири. Минглаб муридлари бор. Агар уни ҳозир қамокқа олсангиз, эртага Риштонда катта ғалаён бошланади. Онгсиз авом ревкомга ўт қўяди. Зокир қўрбоши ҳам худди шуни кутиб турган бўлиши мумкин... Эшон билан учрашдингизми?

— Йўқ.

— Большевиклар диндорларни ҳеч қачон таъқиб қилмаслигини унга тушунтирддингизми?

— Мен, бари бир, уни қамайман.

— Мен ҳозирча рухсат бермайман, — кескин қилиб деди Бузрукхўжа.

— Ҳамқишлоғингизни ҳимоянгизга олибсиз-да?

— Эҳтимол, шундайдир... Хоҳласангиз юринг, эшоннинг уйига бирга борамиз. У билан очиқчасига гаплашамиз.

Урунов ҳам кескин қилиб жавоб қайтарди:

— Мен душманнинг уйига меҳмонга бермайман. Билиб қўйинг, ўртоқ Усмонхўжаев, устингиздан марказга маълумот ёзаман.

Урунов эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетди. «Ҳеч келиша олмадим бу одам билан, — гижиниб ўйлади ревком райси, — яхшиси, ўзим бораман. Биламан, пирнинг мени кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Лекин шундай бўлса ҳам бораман. Инқилобнинг туб моҳиятини тушунмапти у чол. Доҳиймиз Лениннинг «Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнаткашларига» деган мақоласини эҳтимол ўқимагандир, ўқиб бераман унга».

Бузрукхўжа бугун Риштон ариғини очаётган ҳашарчилар ҳузурига бориб, ака-ука қизиқчилар кўрсатаётган томошаларни эл қатори кўриб, кечгача ўша ерда бўлишни ният қилиб қўйган эди. Эшон билан учрашиш истаги туғилди-ю, ҳеч кимга ҳеч нарса демай, ўша ёққа отланди. Одати шунақа унинг, кўнглига бир нарса маъқул бўлиб қолса, пайсалга солиб ўтирмайди.

Йўл хавфли, ҳар қадамда пистирмага дуч келиб қолиши ёки қуршовга олиниши ҳам мумкин эди. Қўриқчи олмаганлиги Риштондан чиққандан кейингина эсига келди. Нима бўлса бўлди дея бир-икки кундан буён ҳеч ёққа чиқмай қантарилиб, куч тўплаб ётган қизил қашқа отини пошнали товони билан икки-уч бор ниқтаб қўйди. Ваҳор айна сепини ёзган палла эмасми, ўриклар қийғос гуллаб нақ боғлардан тошиб чиқиб кетай деб турибди. Йўл четидаги толларнинг баргаклари шода-шода бўлиб осилган, ариқлар бўйидаги чучмомалар гуллаб, атрофга аллақандай латофат, майинлик улашаётгандек. Болалар, қўзилаган қўйларини, бузоқлаган, елини катта сигирларини яйловга ҳайдаб, тўда-тўда бўлиб лаппак, зувулдоқ ўйнашади. Деҳқонлар ҳам шошиб қолишган. Биров бўлиқ ерга омоч соляпти, бирови ёш-ёш ўғилларини ёнига олиб ариқ кавлаб, юқорига тупроқ отади...

Эшон руҳий хасталарни даволайдиган саройида, саройнинг ўнг биқинидаги тор, қоронғи қабулхонасида ўтирган экан. Бузрукхўжани қовоғини уйиб қарши олди. Номига бўлса ҳам, юқорига ўт, остингга кўрпача солай, деган расмий гапларни ҳам айтмади. Бошини тиззасига солиштирганча, тасбех ўгириб жим ўтирар эди.

— Сиздан бир хабар олай деб келувдим, — ўнғайсиз бир аҳволда гап бошлади Бузрукхўжа.

Пири муршид қўрслик билан:

— Мендан яратганининг ўзи хабар олади, — деб жавоб қилди.

— Пирим, ҳар қалай бегона эмасмиз.

Эшоннинг мийиғида заҳарханда кўринди:

— Худога шукр, қариндош ҳам эмасмиз.

— Пирим, мен сиз билан жиддийроқ гаплашгани келдим.

— Қамагани келибсан-да! Қамасанг қамай қол. Мана, тайёрман, — пири муршид қўлидаги тасбеҳни бир чеккага зарда билан қўйиб, ўрнидан туриб кетди, — оркамда йиғлаб қоладиган болам, бўзлайдиган хотиним ҳам йўқ, сўққабошман. Қамогиндан қўрқмайман. Нега ўтирибсан, тур, қўлимга кишан ур, кофир!

Деворларига кишининг юрагига ваҳима соладиган ҳар хил буюмлар, шакллар осиб қўйилган, бу хонага қадам қўйгандаёқ Бузрукхўжа унинг эгаси билан гаплашиш, қалбига йўл топиш осон бўлмаслигини сезган эди. Пири муршид ўзини одамзод билан инс-жинслар ўртасида турувчи илоҳий восита, деб билади. Вужудимда инсу жинс хулқидан ҳам, одамзод феълидан ҳам нимадир мавжуд деб ҳисоблайди. Хоҳласа ўйинга тушиб кетади, хоҳласа тиззаларини қучиб ҳўнг-ҳўнг йиғлайди. Буни Бузрукхўжа яхши билади. Бундай одамнинг руҳига таъсир этиш, майлини ўзгартириб, иродасини букиб олиш учун унинг иродасидан устунроқ бир куч керак бўлади.

Бузрукхўжа ҳам шошилиб ўрнидан турди:

— Йўқ, пирим, мен сизни тавоф қилгани келдим.

— Нима?!

— Мен сизга доҳиймиз Лениндан хат келтирдим. Ҳа, пирим, сиз анча-мунча одам эмассиз. Сиз Фарғона пири муршидларига пир бўладиган табар-рук бир зотсиз.

— Лениндан дедингми?

— Ҳа, доҳиймизнинг ўзидан!

— Қани бу ёққа ол-чи, ўша мактубни.

Эшон ҳазратлари қайтиб ўрнига ўтириб, чордана қурди. Лекин Бузрукхўжа таржима қилдириб келган мақоласини дарров узатмади. Айтадиган гапи кўп эди унинг. Пири муршид ёш боладек ювош бўлиб қолган бу паллада дардини айтиб, юрагини ёзиб олиши керак. Пир Инқилобнинг туб мақсади меҳнатқашнинг шўр пешонасини меҳр билан силаш эканлигини ҳали тушунмас эди. Инқилоб бандасига тенглик ато қилади. Эрк беради, инсон сифатида улуғлайди. Бандаси хоҳлаган маслағида бўлади. Аммо амалидан, бойлигидан, имтиёздан ажралиб қолаётган эски дунё унсурлари Инқилобнинг ана шу фазилатини беркитиб, авомни алдаб келмоқда. Натижада хунрезлик бўлмоқда. Оми кишилар алданганлигини билмай хонадонини чароғон қилиши мумкин бўлган Қуёшга қаратиб ўқ отмоқдалар.

Пири муршид паришон бир кайфиятда нурсиз кўзларини ярим юмиб жимгина ўтирарди. Бир маҳал оғир саллали бошини илкис кўтариб:

— Аллома Лениндан келган хатни бу ёққа бер-чи? — деб қўл узатди.

Бузрукхўжа кўп ўқилганидан титилиб кетган «Правда» газетаси орасига ўша газетада эълон қилинган мақоланинг таржимасини ҳам солиб келган эди. Пири муршид газетани очиб, у ёқ-бу ёғини ағдариб кўргач, бу хатга менинг тишим ўтмайди, деди-ю, таржима битилган қоғозни кўзига яқин келтирди.

— Бу хат менинг номимга битилганми?

— Сиздек пири муршидларга аталган.

— Кўзойнаксиз ўқий олмайман, — қоғозни ҳамсуҳбатига узатди эшон, — ўзинг ўқиб бера қол.

«Россия ва Шарқнинг барча мусулмон меҳнатқашларига! — «мусулмон» сўзини атайлаб баланд овоз билан ҳижжалаб ўқиди Бузрукхўжа. Пири муршид жим ўтириб тинглар эди. Яна хаёллари паришон, инсу жинсларнинг шаклларини томоша қиляптими, мақолага қулоқ соляптими, билиб бўлмасди.

— Йўқ, бўтам, Россия деган жойидан қайта ўқи! — деб қолди бир пайт.

— «Россия мусулмонлари, Волгабўйи ва Қрим татарлари, Сибирь ва Туркистоннинг қирғиз ва сартлари, Закавказьенинг турк ва татарлари, кавказнинг чечен ва тоғлиқлари, Россия подшолари ва золимлари томонидан масжид ва ибодатхоналари вайрон қилинган, дин ва урф-одатлари оёқ ости қилинган барча халқлар!

Сизнинг дин ва урф-одатларингиз, сизнинг миллий ва маданий муассасаларингиз бундан буён эркин ва даҳлсиз деб эълон қилинади. Ўз миллий

турмушингизни эркинлик билан ва баҳузур тузаверингиз. Шундай қилишга ҳақлисиз. Билингизки, сизнинг ҳуқуқингиз ҳам Россиядаги барча халқлар ҳуқуқи каби Инқилоб ва унинг шубҳалари бўлган ишчи, солдат ва деҳқон депутатлари шўроларининг бутун қудрати билан ҳимоя қилинади...»

Бузрукхўжа мақоланинг худди шу ўринлари пири муршидга қандай таъсир қилаётганлигини билмоқчи бўлиб нигоҳ ташлаган эди, ҳамсуҳбатининг энди кўзларини бутунлай юмиб олганини кўриб, лоқайд бўлиб қолдилар, қизиқмаяптилар шекилли, деб ўйлади-ю, қолган қисмини жадалроқ ўқий бошлади. Йўқ, пири муршид лоқайд эмас экан. Мақола охирлаши билан шоша-пиша тугалланишини яна бир ўқиб бер, деб илтимос қилди.

— «Бизнинг байроқларимиз бутун дунё мазлум халқларининг озодлик байроғидир.

Россия мусулмонлари!

Шарқ мусулмонлари!

Дунёни янгилаш йўлида сиздан хайрихоҳлик ва мадад кутамиз.

Миллатлар иши халқ комиссари

Жугашвили — Сталин.

Халқ комиссарлари Шўросининг Раиси

В. Ульянов (Ленин)».

Мақола тугади. Шу билан бирга хонага узоқ жимлик ҳам чўкди. Пири муршид, негадир, бир-икки бор ўтириб-турди. Ҳеч кутилмаганда салласини ечиб, қайтадан ўрай бошлади.

— Хўш, пирим, энди нима дейсиз? — секин сўради Бузрукхўжа.

— Зўр гаплар айтилибди, бўтам, — пири муршид бир нафас жим қолди, — фақат бошланишида бисмиллоси йўқ экан.

— Бисмиллони ҳар бир мусулмоннинг ўзи қўйиб олаверади, пирим.

— Хўш, мулла Бузрук, даданг қалай, эсон-омон юрибдими?

— Шукр.

— Гулнора қизни бу ердан олдириб кетиб, яхши қилибсан. Мулла Махмуд билан топишиб олдимми?

— Йўқ, ҳозирча.

— Ердан бер, савоб бўлади, бўтам, аслида бу дунёга савоб учун келганмиз... Менга очик айт, бу табаррук нома қалбаки эмасми?

— Пирим!

— Йўқ-йўқ, қасам ичма, бўтам. Қасамхўрни ёмон кўраман. Сен яхши одамнинг фарзандисан, сенга ишонаман. Ҳозир ғалати бўп кетяпман, негадир ичимда қалтироқ турди... Хатингни ташлаб кет, тўғри-ноғўрилигини ўзим суриштираман. Агар чиндан ҳам сизларнинг пошшоларинг шу гапни айтган бўлса, унда Қўқондаги пирим Миён Қудрат ҳазратлари ғирт ёлгончи бўлиб чиқадилар... Пиримнинг мактубларини ҳў анову сандиқда сақлаяпман. Большовойлар дин душмани, мусулмонларнинг бешикдаги боласигача қиличдан ўтказади, деб ёзганлар... Мактубларини берайми, ўқийсанми? Йўқ, бермайман. Тур, энди тезроқ кет бу ердан. Девларим хуруж қияпти, сени бўғиб қўйишди... йўқ, тўхта, нима мақсадда келганингни айтмадинг. Лекин ўзим биламан, руҳимдан ўтиб турибди. Большовойларга қарши урушни бас қилинг, ярашайлик, деб келгансан. Шундайми, бўтам?

— Шундай, пирим.

— Мен, бўтам, урушни бир ҳафта олдин тўхтатганман. Зокир қўрбошининг бетига тупурдим. Уни қўлга тушириб бераманми, йўқми буни ўйлаб кўраман... Яна бир келасан, келасанми?

— Келаман, пирим.

— Энди тезроқ жўнаб қол, бўғиб қўяман бўлмаса. Кет деяпман!

Пири муршид бақирганича ташқарига чиқиб кетди.

Қил устида

Икки тоғ оралиғидаги торгина сўқмоқдан юриб боряптилар. Отлиқлар арғимчоқ солиб учган турналардек қатор тизилиб олишган. Икки от ёнбош келса сизмайди. Сўқмоқ тегирмоннинг новидек ингичка. Урталиқ водийсига Сўх орқали боришса ҳам бўларди. Йўл равон, текис, отлар ҳам толиқмас, энг муҳими, вақтдан ҳам ютган бўлишарди. Лекин у тарафларда ҳар қадамда гоҳ ўзбек, гоҳ тожик қишлоқлари учраб туради. Қишлоқлар ичида Сардори аъзамнинг айғоқчилари йўқ деб бўладими, бор, албатта. Ревком раисини танийдиганлари ҳам чиқиб қолар, унда режалар бузилади, иш чаппасига айланиб кетади.

Сардори аъзамнинг устига юриш тайёргарлиги кеча эрталабдан бошлан-

ган. Ярим кеча эди. Бузрукхўжа ревком биноти ёнидаги уйда эди. Кўча эшик тақиллаб қолди. Таҳликали кунлар йигитни ҳушёр ётишга ўргатган, сакраб туриб кетди. Эшик яна тақиллади. Ёстиқ остидан тўппончасини олиб, ҳовлига чиқа бошлади. Соқчи йигит уйгоқ экан. Кўча эшикнинг орқасида турган кишини сўроққа тутарди:

— Аввал кимлигингни айт, — деди соқчи йигит.

— Мен пири муршид бўламан, — паст овоз эшитилди эшик орқасидан.

Бузрукхўжа жадал бориб эшикнинг занжирини ўзи туширди. Ҳа, эшон ҳазратлари экан. От устиди турибди. Муридлари ҳам бор. Ичкари киришди. Ҳалимаҳон меҳмонга жой ҳозирлаб, дастурхон тузади. Қўмронга олов ёқди. Икковлари наҳ тонг отгунча суҳбатлашдилар. Пири муршид масжидларга ўт қўйдирган большевиклар эмас, балки Зокир қўрбошининг ўзи эканлигини айтиб, худонинг уйини ёндиргани учун у тўнғизни жазоламоқчи эканлигини билдирди. «Агар Қўқондаги катта большевиклар мен тўплаган лашкарга омон-омонлик берса, тоғдан уч юз муридими чақириб олиб, уй-уйларига тарқатиб юбораман. Ўзим большевиклар томонига ўтаманми-йўқми — кейин маълум қиламан», дея қўшимча ҳам қилди.

— Пирим, сиз большевиклар томонига ўтибсиз, — хурсанд бўлганидан кафтларини бир-бирига ишқаб қўйди ревком раиси, — Зокирни беш юз йигити билан қўлга тушириб бериш — бу қаҳрамонлик-ку, пирим!

— Ундай дема, — жеркиб берди пири муршид, — мени большевик деб атайдиган бўлсанг, суҳбатни бас қилиб жўнаб қоламан. Мен савоб учун қиялман бу ишни, токи маҳшар кун юзим ёруғ бўлсин... Тўнғизни қандай қилиб қопқонга тушириш йўлини ҳам ўзим ўргатаман. Гап бундай, бўтам... Хайрият, келинги мусулмон экан, киргандау чиққанда «ассалому алейкўм» деяпти. Бу мусулмонлик аломати. Ревкомларнинг хотини ғирт кофир бўлади дейишган эди, яратганга шўкр, ёлғон экан.

Пири муршид ҳар гал юрт оралаб, мурид овидан қайтаётганида дини имон йўлида фидо бўлишга тайёр турган йигирма-ўттиз йигитни отлантириб, гоҳо елкаларига милтиқ ҳам осиб, орқасидан эргаштириб боради. Зокир бунга ўрганиб қолган. Қачон келмасин пири муршидни қароргоҳга ҳеч қандай тўсиқсиз ўтказиб юборишга фармон ҳам бериб қўйган. Бу гал ҳам пири муршид Бузрукхўжа йигитларининг бошига салла ўраб, эғнига малла чопон кийгизиб олиб борса, қоровулликда турганлар ҳеч шубҳага бормаиди. Қароргоҳга тонг пайтида кириб борсалар, айғирни наҳс кўрпасида ётганда қўлга олиш мумкин.

— Пирим, бу ишга қачон киришамиз? — шошилиб сўради ревком раиси.

— Хайрли ишни пайсалга солиб бўлмайди, бўтам.

— Мен Қўқон ревкоми билан маслаҳатлашиб олишим керак.

— Лекин, бўтам, ўзингнинг ревкомингда Зокирнинг айғоқчилари бор.

— Кимлигини ҳам биласизми?

— Биаламан, лекин айтмайман, бўтам. Чақимчининг жойи дўзахда бўлади дейдилар. Энди мен турай. Номоз пайти ҳам бўлиб қолди, эл кўзига бамисоли Риштонга номоз ўқигани келгандек бўлиб кўринганим яхши. Хайр, бўтам, сени худога топширдим. Жавобингни бетоқат кутаман. Билиб қўй, сен қўр-қоқлик қилсанг, мулла Шерматнинг ҳузурига бориб ёрдам сўрайман.

Бузрукхўжа эшон билан изма-из чиқиб, тўппа-тўғри соқчи отряд командири Константин Шамякиннинг казармасига жўнади. Атрофидаги йигитлардан фақат ўшангагина ишонар эди. Шамякин уйқусираб ўтириб ҳамма гапни эшитди-да, оғзини катта очиб эснади:

— Жуда қалтис-ку!

— Қалтис бўлгани учун ҳам боришимиз керак, — кўтаринки бир кайфиятда деди ревком раиси.

Кеча яқин Бабушкиндан «Маъқул, табриклайман, эҳтиёт бўл!» деган бор-йўғи уч сўздан иборат жавоб хати келди. Рухсат келиши билан ҳар одимда учраб турадиган айғоқчиларни чалғитиш учун Сарқўрғон тарафдан Ислому қўрбоши бостириб келаётган эмиш, деб бутун Риштонни оёққа турғизиб, тўс-тўполон ичида ўттиз уч отлик дашт томонга қараб чиқиб кетди. Кечадан буён тўхтамай тоғма-тоғ йўл босиб келишяпти. Олдинда бораётган қирғиз йигит Урталиққача бошлаб боришни бўйнига олган, олдинда ўша кетяпти. Сўқмоқ тугаб, сайхонлик бошлангач, қирғиз йигити бедовнинг бошини тортиб, қорайиб кўринаётган водийга узоқ тикилиб қолди. Кейин индамасдан яйдок миниб келаётган отидан сидирилиб тушди-да:

— Командир, — дея Бузрукхўжага мурожаат қилди, — айтган жойингга келдинг. Ҳў дўппайиб кўринаётган доводдан у ёғи — Урталиқ.

— Неча чақирим қолди? — шошилиб сўради Бузрукхўжа.

— Ўлчаган эмасман.

— Чамалаб айт-чи.

— Билмайман. Пиримга айт, энди мени дуо қилсинлар, худодан фарзанд сўраб берсинлар.

Бузрукхўжа йигитларига отдан тушишга фармон бериб, ўзи эшонга кўмаклашиб юборди. Пири муршид беҳад чарчаганидан бўлса керак, бўшашиб, бир қоп гўшт бўлиб қолган экан, оёқлари ерга тегиши билан муздек кўкат устига йиқилиб тушди. Йўлбошловчини ётган жойида дуо қилди. Келишиб олганларидек, йигитлар кийимларини ечиб бошларига салла, эгниларига малла чопон кия бошлашди. Кенг сайхонликка эндигина кўтарилиб келаётган ой мўл-кўл нур тўкаяпти. Осмондан тушаётган қаймоқдай майин ёғду кўкатлардан кўтарилаётган ҳовур билан қўшилиб, ажиб бир манзара ҳосил қилмоқда. нурлар кўз илғамас юмшоқ, майин туманликка айланиб, гоҳо буғланиб тўп-тўп бўлиб учиб юргандек, атрофдаги оромбахш сокинлик, тубсиз сукунат ўша кўз илғамас нурларга илоҳийлик бахш этаётгандек. Илоҳий бу манзара ичида парилар, жаннат маликалари оҳиста-оҳиста парвоз қилаётгандек, нурдан ясалган арғимчоқларда учиб бир-бирларига қувонч, масрурлик улашаётгандек...

От кишнаб юборди. Пири муршид чўчиб ўрнидан туриб кетди. Йигитлар кийимларини алмаштириб бўлишибди. «Салла ўраса ўрусу ўзбекнинг фарқи қолмас экан-да, — дея кўнглидан ўтказди эшон. — Э, худо, қани энди менга қудрат ато қилсанг-у, бутун дунёдаги кофирларнинг бошига мана шунақа салла ўратиб чиқсам, ҳаммасини мусулмон қилиб ортимдан жаннатга етаклаб борсам».

— Пирим, милтиқларни елкамизга осиб олсак бўлаверадими? — сўради Бузрукхўжа.

— Бўлади, бўтам, бўлаверади, — оёқларини силай-силай ўрнидан тура бошлади эшон, — аввалги келган муридларим ҳам милтиқ тақиб олишганди, сезишмайди.

Отларга миниб яна йўлга тушдилар. Бу ёғида энди нима бўлишини ҳеч ким билмасди. Шу пайтгача кўнгилларида қувонч, босмачини тугатгани кетямиз, деган фахр бор эди. Энди ҳаммаларини бир хилда ташвиш чулғаб олди... Борди-ю, пири муршид алдаган бўлса-чи? «Чиндан ҳам алданаётган бўлсам-а, — ваҳимали ўйлар ўтарди Бузрукхўжанинг ҳам бошидан, — Муслим қўрбоши учрашишга келишдан олдин ота-онаси билан ўғилларини гаровга қўйган эди, дадил борувдим. Эшон ҳазратларида қари эшакдан бошқа гаровга қўядиган ҳеч нарса йўқ-ку, алданиб қолсам-а? Кошки, бир ўзим бораётган бўлсам, бир гап бўлгудек бўлса, мана бу йигитларнинг ҳам умрига завол бўламан-ку».

— Константин, — секин чақирди Бузрукхўжа.

— Нима дейсан? — отнинг бошини тортди командир.

— Қўл билан отиладиган бомбадан ишқилиб, кўпроқ олдингми?

— Ташвишланма, — деб қўйди Шамякин, — ғамимни еб келяпман.

«Йўқ, — яна ўй олиб кетади Бузрукхўжани, — пири муршиднинг гаровга қўядиган нараси бор. Бу — унинг имони. Имони бақувват унинг. Масжидга ўт қўйдиргани учун Зокирни ҳеч кечиролмаяпти. Қонини ичмагунча алаמידан чиқмайди. Бизга худди шуниси керак эди... Йўқ, чол хиёнатчи эмас».

— Пирим...

— Лаббай, мулла Бузрук.

— Зокирнинг пулемёти нечта дедингиз?

— Иккита, иккови ҳам ёнгинасидаги ўтовда турибди. Унг томондаги ўтовда плимит отадиган йигитлар, чап томондаги қора ўтовда мулозимлари, ҳали айтдим-ку, ўртада ўзи ётади. Бўтам, тезроқ юрайлик. Қароргоҳга бомдод номозига турмасларидан олдин кириб бормоқ керак. Бошларига салла ўрагани билан, бари бир, анови маллавоёларингни таниб қолишди. Сен ҳам, бўтам, таниқли йигитсан. Қароргоҳга киришимиз билан орқароққа ўтиб, бошингни эгиб ол. Лекин, бўтам, салла сенга хўп ярашар экан, нега ўраб юрмайсан? Ахир, мусулмонсан-ку? Ҳа, майли, дил эътибор, бўтам, дилдан худони қўй-масанг бас.

Довонга кўтарилишлари билан кетма-кет пойлоқчиларга дуч кела бошладилар. Биринчи бор тўхтатган йигит пири муршидга кўзи тушиши билан югуриб бориб, донг қоғиб ухлаб ётган шерикларининг қулоғидан чўзгилаб уйғота бошлади. Уйғонишгач, югургилаб келишиб от устида турган эшоннинг оёқларини ўпиб, этакларини кўзларига сурта кетишди.

— Таҳоратинг борми? — сўради пири муршид.

— Бор, пирим, бор, — баробар жавоб қайтаришди пойлоқчи йигитлар.

— Хуфтон номозини ўқиганмидиларинг?

— Уқиганмиз, пирим.

— Бомдодни ҳам қазо қилманглар. Мана, мен сизларга янги жўралар олиб келяпман. Қанотларингга олиб аскарликни ўргатинглар.

Иккинчи бор тўхтатганларида пири муршид пойлоқчилар бошлигини қимор ўйнаб ўтирганлари учун анча ғазабланган бўлди, учовингни ҳам аскарликдан ҳайдаб юбораман, деб пўписа қилди. «Шулар ҳам аскар бўлди-ю, — кўнглидан ўтказди Бузрукхўжа, — душманни эгилиб кутиб олишяпти. Яна булар Фарғонага пошшо бўлмоқчи эмишлар, анқовлар!.. Эҳтимол, менинг ўзим анқовдирман... Алдаб-сулдаб олиб кетишаётгандир... Йўқ, биз ҳам осонликча жон бермаймиз, муҳими — довдираб қолмаслик...»

Қароргоҳ кафтда тургандек яққол кўзга ташланиб қолди. Анча олислаб кетган ойнинг хира тортиб қолган шуъласи ўтовлар устига тўкилиб, уларни бир-бирдан ажратса бўладиган даражада ожиз ёритиб турибди. Оқ ўтов баландроқ тикилган экан, ёнидаги бошқа ўтовларга узун соя ташляпти. Кунчиқар томондан тонг отиб кела бошлади. Тоғ орти бўзариб қолди. Қароргоҳ маст уйқуда, ҳали намозхон йигитлар ҳам уйғонмаган кўринади. Яқинлашиб боргуналарича ҳам ҳеч кимнинг шарпаси кўзга ташланмади. Қизиқ, бугун соқчилар ҳам қўйилмаганга ўхшайди. Еки ухлаб қолишдимикан? Тун бехатар ўтганлигига шукроналар айтиб, худо хоҳласа, тонг пайтида ҳеч қандай хавф содир бўлмайди, деб ўзларини қаттиқ ишонтириб, иссиқ ўринларига кириб кетишдимикан? Еки оқшом бу ерда базми жамшид бўлдимикан? Одатда, базм пайтида чекка-чеккада лабларини ялаб, тамшаниб ўтирадиган соқчи йигитлар базмдан сўнг идишлар тагида қолган майларни ичиб маст-аласт бўлгучи эди. Ҳа, бугун ҳам худди шундай қилишган, учиб қолишган. «Хў, наҳс босмай ўлгурлар!» — қарғанди пири муршид, — сенларни яратганинг ўзи уриб қўйган экан». «Вақтни ўтказмай бостириб кириш керак!» — фикридан ўта бошлади Бузрукхўжанинг. Ўтов орқасида от кишнади. Кетидан бошқалари ҳам қўшилиб ҳаммаёқни гулдурлаган овоз қоплаб кетди.

— Бошладик, — шивирлади Бузрукхўжа. — Ҳар ўтовга тўрттадан бўлиб киришлар, қаршилиқ кўрсатгани жойида отиб ташланглар, тез, тезроқ!

Шамякин пулемётлар қора ўтовда деб кела-келгунча ўзига-ўзи такоррлаб келаётган эди, уч йигит билан ўша ёққа ташланди. Яна уч йигитни олиб Бузрукхўжа оқ ўтовга кириб кетди. Беш-олти йигит мулозимлар учун махсус тикилган катта ўтовни қуршовга олишди...

Пири муршид Зокир қўрбошини қўлга олишнинг бошқачароқ манзарасини тасаввур қилиб келаётган эди. Бошлаб бораётган муридларимни сафга тизаман, Сардор уларни қабул қилиб олиш учун салобат билан битта-битта қадам ташлаб чиқиб кела бошлайди, шунда ортимдаги муридлар баробар устига ташланишади, деб ўйлаб келаётганди. Бутунлай бошқача бўлиб кетди. Чап томондан кетма-кет миллиқ овози эшитилди. Хиёл ўтмай, ўша ўтовдан Шамякининг йигитлари пулемётларни тақир-туқур қилиб судраб чиқа бошлади. Оқ ўтовдан бир аёл отилиб чиқди-ю, яна орқасига қайтди. Қип-яланғоч Сардорни судраб чиқаётганларини кўриб пири муршид юзини тескари ўгириб олди. Қароргоҳнинг этак томонидан еру кўкни гумбурлатиб карнай овози янграб қолди. Уша тарафда кимдир:

— Қоч, қизиллар босди, қоч! — дея қичқирди. Сўнг ур-йиқит қилаётганларнинг шундоққина олдидан от қўйиб пастликка қараб тушиб кетди.

«Е алҳазар, е алҳазар, — дея шошилиб отдан туша бошлади пири муршид, — ўзим тузган қўшинни ўзим яксон қилдим-а, е алҳазар!» Отни қўйиб юбориб, қароргоҳнинг қўйи томонига қараб югурди: малла чопонининг этагини шамол ўйнар, икки қўли билан худди эшкак эшаётган қайиқчидек ғалати-ғалати ҳаракатлар қилиб, гоҳ ўнгга, гоҳ чапга ўгирилиб бор овози билан қичқиради эди:

— Ҳой, мусулмонлар, ҳой муридларим, мен пири муршидингизман, таслим бўлинглар. Яраш-яраш бўлди, омон-омонлик бўлди. Ҳаммангизнинг жонингизга ўзим қашилман. Ревком кафил бўлди, аллома Лениндан нома келди, ўқ отманглар!..

Орадан ярим соат ўтар-ўтмас қароргоҳ гўё ҳеч нарса бўлмагандек яна жимжит бўлиб қолди. Ун беш чоғли бандини қўлини орқасига боғлаб ўт-ўланлар устига ўтқазиб қўйишган. Яна шунча аёлни оқ ўтовга киритиб ёнига қоровул қўйишди.

Кун ёришиб қолган эди. Сардори аъзам бир кўзгалиб олдида, тепасида турган йигитга кўзларини қисиб узоқ тикилди. Бақувват тишлари гижирлаб кетди:

— Бузрукмисан?

— Ҳа, менман, — деб қўйди тўпсончасини ғилофига солаётган ревком раиси. — Хўш, аҳволинг қалай, Фарғонанинг пошшоси?

Зокир қўрбоши яна тишларини синдиргудек ғижирлатди. Ютиниб юзини тескари ўгириб олди. Нарироқда кўкат устига малла чопонини ёзиб, қиблага қараб чўкка тушганча жим ўтирган пири муришда кўзи тушиб қолди. Эшон қаза бўлган бомбод намозини ўқияптими ёки юм-юм йиғлаб яратганга алла-нарсаларни илтижо қилаяптими, билиб бўлмасди.

— Мени ебсан-да, қари эшшак! — деб қўйди Зокир қўрбоши.

Машғал ёқилди

Полвон аянинг уйда тўй бўляпти. Ҳасанбой уйлаяпти. Пандигоннинг ярим фуқароси кўчиб келгандек, чорбоққа жой қилишган. Эркагу аёл ҳеч ерга сиғмайди. Болалар гулини тўкиб улгурмаган ўриқлар устига чиқиб олишган. Йигитлар ўртага ёқилган катта гулханлар атрофига чордана қуришган. Унг тарафга қатор қўйилган сўриларда савлат тўкиб ўрта ёшлилар ўтиришибди. Девор томонда қиз-жувонлар. Бировининг бошида чақалоғининг тўнчаси, бош-қасиникида рўмол, бир-бирининг елкасига иягини қўйиб, гоҳ олдинга интилиб, гоҳ гулхан алангаси кучайганда вой-войлашиб орқасига ташланиб, оёқда тик туришибди. Азал-азалдан одат шунақа — базмга келган аёллар тик туришади.

Бузрукхўжа тўрдан, тенгқур ҳамқишлоқлари даврасидан жой олган. Базм кучайиб бораётганидан мамнун. Ўзи ташкил қилди бу тўйни. Совчи бўлган ҳам ўзи, кунини белгиллаган ҳам ўзи бўлди. Бир маҳаллар бу ерда Мулла Маҳмуднинг никоҳ тўйини намунали ўтказаман, Инқилобнинг тантанасини икки етимнинг тўйи орқали кўз-кўзлайман деб хўп шарманда бўлган. Узининг ҳам ўлиб кетишига бир баҳя қолган эди. Ушандан буён юрт олдида юзи шувут бўлиб юрувди. Энди эса Пандигонга оч бўридек тикилиб турган Зокир қўрбоши ҳибсда ётибди. Ўз ҳисобидан наввос сўйдирди. Тўрт хум мусаллас топтириб келди: тўй тўйдек ўтсин, юраги зардобга тўлган Пандигон эли мириқиб ўйнасин, кулсин, Инқилобга хизмат қилган Ҳасанбой шўролар учун, ревком учун кадрли эканлигини эл-юрт билиб қўйсин, деди.

Базм авжига чиқиб боряпти. Тўрт жойга машғала ёқилган. Ҳар машғалаларки, қўқонараванинг гупчагидек келади. Устига мой қуйилганда повиллаб кўтарилган аланга етти Пандигонни бир хилда чароғон қилиб юборяпти. Созандалар ишқ дардига мубтало, ишқ билан маст қалбларни чайқалтириб юборадиган шўх бир куйни тугатгач, уйрат пандигонлик Ашур қўшиқчи қўлтиғига сопол ликопчани қистирганча, йўл-йўлакай белбоғини қайта боғлаб ўртага тушди. Майин, ширадор овози бор унинг. Ҳаста дилнинг фарёдлари, висол кўйида ёнган ошиқнинг пинҳоний изтироблари, ишқ аламлари-ю, вафосиз ёр ситамлари куйга айланиб, тўлқин уриб уча бошлади:

— Ой юзингни кўрдиму кўнглимни мен шод айладим,
Хоки пойинг излаюб ҳар кунда фарёд айладим,
Бу жузун бозорида ақлимни барбод айладим,
Вомикку Ўзрою Ширинни чу бунёд айладим,
Халқи олам ичра бир ёру вафодор ўлмишам.

Шундоққина Бузрукхўжанинг¹ биқинида чордана қурган Мулла Маҳмуд кетма-кет сипқораётган қип-қизил майнинг таъсириданми, тўлқин уриб учаётган гуссали куйнинг сеҳриданми, кўзларини юмиб, саллала бошини куй оҳангига мослаб тебратаётган эди, тўсатдан, худди уйқудан уйғонгандек чайқалиб кетди-ю, аёллар даврасига тикилганча қотиб қолди. Гулнорани ахтара бошлади. Бундан бир неча дақиқа олдин нигоҳлари учрашганди. Қизнинг кўзларида аламми, ўкинчми, кишини умидвор қилувчи бир ёлқинми, нимадир ёнгандек бўлувди. Гулнора бу гал кўринмади. Ўша жойда энди Ҳалимаҳон турибди. Бруғ дунёни унутиб, пайдар-пай май сипқораётган Бузрукхўжага тикилиб турибди. «Гулнора... қаёққа кетди экан?» — аламли сўроқ қалбини жижиллатиб ўтди Мулла Маҳмуднинг, — яна бир боққанда эди, ҳаммасини билиб олар эдим. Қаердасан, Гулнора, бу ерда ҳам мени ташлаб кетдингми?»

Мулла Маҳмуд қўлидаги сопол пиёлани жўрасига узатди:

— Қуй, тўлдириброк қуй!

Бузрукхўжа даврага назар ташлаб олади-да, яна ўз хаёлларига машғул бўлади. Кўзларида кулги бор, қалби эса йиғлаб тургандек. «Мақсуд қори, Сотволди батрак, Комил Муртазин, Исмоил соқчи... аҳ-ҳе, қанчадан-қанча дўстларимдан жудо бўлдим-а, — дея йиғлаяпти унинг қалби. — Ҳаммалари ҳам ёруғ кунлар умидида яшаб, орзулар йўлида қурбон бўлишди. Қалбларида қат-қат армон билан кетишди. Биз бўлсак, еб-ичяпмиз, ўйнаб-куляпмиз... Дунё шунақа экан-да! Лекин ҳали ўйнаб-кулишга эртарок, Эргаш қўрбоши куч тўп-

лаяпти. Раҳмонқул Ашава даштларига кўрғон қуриб олди. Зокир калланинг қочиб қутулган каллакесарлари тоғларда изғиб юришибди... Йўқ, ҳали ҳеч нарса ҳал бўлган эмас. Ҳамма жанглар олдинда. Диний жаҳолат, саводсизлик — булар ҳали озмунча қурбон талаб қиладими... Қўқон қамоқхонасида ётган Зокирни нега Риштонга олиб келишди экан? Жиноятчи жиноят содир бўлган жойда тергов қилиниши керак эмиш!.. Ким билади, эҳтимол, шундайдир. Аммо, Шакархон ноиб билан хон эшонни ҳибсга олганларига ҳеч чидай олмаётган. Икковларининг ҳам олдида ёлғончи бўлдим энди. Ҳаётингиз даҳлсиз деб сўз берувдим, сўзимнинг устидан чиқолмадим... Қўқон ревком буйруқ бергандан кейин нима ҳам қила олардим. Урунов қиляпти бу ишларни. Эҳтимол, ҳақдир, чиндан ҳам Риштонда катта фитна иш кўраётгандир. Ахир фитналарни фош қилиш унга топширилган-ку... Лекин нима бўлганда ҳам судда сўзлашим, Шакархон билан Хон эшоннинг гуноҳи билан хайрли ишени тарозининг икки палласига баробар қўйишларини сўрашим керак... Абдурахмонбой нега ўтирибди бу ерда? Тавба, ёш-яланглар ёнига чўкиб мусаллас ичишини қаранг! Ёш хотини бор-да, ўшанинг олдида ўзини ёш кўрсатгиси келса керак. Лекин сенинг ҳам қисиб-қисиб қўяётган кўзларингда шумлик бор, ниятинг бузук. Уруновга ўхшайсан. Икковинг ҳам чақилмаган ёнғоқсан. Лекин, билиб қўйинглар, Инқилобнинг қўли узун, бугун бўлмаса эртага томоқларингдан бўғиб олади».

Бузрукхўжа бошини кўтариб атрофга яна назар ташлади. Кўнгил яқин дўстларини ҳеч бўлмаса узоқдан бўлса ҳам кўргиси бор. Зулфиқор қўлида қўш чойнак, сўридаги меҳмонларга чой ташияпти. Ақаси Сулаймонхўжанинг ашула билан иши йўқдек. Ёнидаги йигит билан қизгин баҳслашаяпти. Ҳой-наҳой, тўсатдан ҳаволар исиб кетди, ерни тезроқ омов солиб устини молалаб қўймасанг, нами қочиб қолади, деб ўргатаётган бўлса керак. Ердан бошқа ташвиши йўқ унинг... Махсимча баққол эгилиб Абдурахмонбойнинг қулоғига шивирлади. Қизикроқ гап айтган бўлса керак, бой оғзини осмонга қилиб, овоз чиқармасдан қорнини узоқ силкитди.

Давранинг нариги чеккасида ўтирган Мадумар карнайчи икки қўлини ёнларига кенг ёзиб, бешиктерватардек чайқала-чайқала Бузрукхўжа томонга кела бошлади:

— Эшон бола, олдинга ўтирсам рухсатми? — деб сўради қаршисига чўккалаб, — ё кўрбошининг йигитидан ҳазар қиласанми? Ҳазар қилма, кеча устимдан бир челак сув қуйиб олдим. Энди бормайман, бўлди. Ке, икковимиз бир ичайлик!

— Мен кўп ичиб қўйдим, — деди Бузрукхўжа негадир хижолат бўлиб.
 — Қўйсанг-чи, ревком. Ма, косани ушла, бир уриштириб ҳам қўйайлик, кўтардик! Бай-бай-бай, май эмас, обикавсар бўп кетипти-я... Мендан хафа эмасман?

— Нега хафа бўлар эканман?
 — Мен кўрбошига йигит бўлдим-ку!
 — Тўрт оёғи билан от ҳам қоқинади.
 — Бузрук, ке, укагиним, пешонангдан бир ўпиб қўяй, ўпгим кеп кетяпти, зап йигитсан-да! Мени яна ревкомга олгин, жон ука, карнай чалибериб юрман, оқ мисдан янги карнай қуйдирдим. Вой, овозини бир эшитсанг, жаранглайди. Олиб келиб чалиб берайми? Эшитсанг кўнглинг яйрайди, мард бўп кетасан. Ҳозир олиб келаман.

Мадумар карнайчи қўлидаги коса тўла майни охиригача симириб чайқала-чайқала ўрнидан тура бошлади. Юришни энди машқ қиляётган чақалоқдек телба-тесқари қадам ташлаб даврадан чиқиб кетди. Хиёл ўтмай, Полвон аяни етаклаб яна орқасига қайтди. Машшоқлар машқни тўхтатишди. Ҳамманинг кўзи икковларида бўлиб қолди. Карнайчи кураш тушамиз деб Полвон аяни маҳкам ушлаб олганди. Ая: «Ҳой, Мадумар, ёшинга қараб иш қилсанг-чи, уят бўлади» деб бир-икки итариб ташлади. Бўлмади, Полвон ая, ке, белингни бир қўйиб қўяй бўлмаса, деб маст карнайчини даст кўтарди-да, катта полвонларга ўхшаб даврани айланиб юра бошлади. Тўйхонани қийқирик, қарсақ садолари қоплаб кетди. Қийқирик, айниқса, Полвон ая карнайчининг белини букиб, юмшоқ жойига бир-икки шапати туширганда яна авжига чиқди.

Базмнинг руҳияти ўзгариб кетгандек бўлди. Меҳмонларнинг аксарияти ғамгин қўшиқ, майин куй тинглашдан кўра ҳам ака-укаларнинг қизиқчилигига ишқибоз бўлиб келган. Қарсақ чалиб, ер тепиниб дарахтлар шохини силкитишиб, куёвбола билан укаси ўртага чиқишларини талаб қилиб туриб олдилар. Бошқа илож йўқ эди. Хиёл ўтмай қуроқдан яқтак, иштон, бошларига оқ халта кийган ака-укалар, негадир, тиззаларига ура-ура қувалашиб чиқдилар-у, кичиги каттасини даврада айланиб қувакетди.

Тўйхона сув қуйгандек жимжит бўлиб қолди.

— Дада, тўхтанг! — дейди Ҳусанбой баланд овоз билан зорланиб.

— Мана, тўхтадим, нима дейсан? — дейди Ҳасанбой ўшанга тенг овозда.

— Йўк, кетаверинг.

— Нега энди бундай дейсан?

— Аям айтган дада сизмас.

— Ия, аянг қанақа дада девди?

— Дадагнинг биттаю битта думи бор деганди.

— Тавба, яна нима девди?

— Уша думини қўрбоши кесиб кетиб телпак қилиб олди деган.

Тўйхонада гуриллаб кулги кўтарилди, қарсак чалинди, ака-укалар ҳам тиззаларига ура-ура кулгига жўр бўлишди-да, яна давом этишди:

Мулла Маҳмуд паққос маст бўлиб қолганга ўхшайди, бошини тутолмайпти. Қизиқчиларга боқиб нега бундай ҳаракатлар қилаётганларига тушунмади шекилли, бир оз анграйиб турди-да, сўнг жон-жаҳди билан жўрасининг сонини чангаллади:

— Уртоқ Ус-мон-хўжаев!

— Қўлингни ол, уят бўлади! — Бузрукхўжа оёғини тортиб олди.

— Гулнора мени нобуд қилди!

— Астароқ.

— Жиянинг мени нобуд қилди де-яп-ман!

Мулла Маҳмуд яна бир нарсалар деб алжиради. Аммо даврада кўтарилган қийқирик, қарсак овозлари эшиттиргани қўймади. Ака-укалар қуроқ кийимларини ечиб, ўртадан чиқиб кетишаётганди. Йўк, чиқиб кетолмадилар, меҳмонлар, гур этиб ўринларидан туриб томоша кўрсатасан, ҳеч ёққа кетмайсан, деб яна талаб қилиб туриб олишди. Начора, иложимиз қанча, дегандек ака-укалар яна даврага қайтиб бир-бирларидан узоқ туриб олишди.

— Меҳмони азизлар, — Ҳусанбой икки қўлини баланд кўтарди, — тўйимизни қутлаш учун келиб, ғариб хонадонимизни обод қилганларинг учун, аввало Полвон аям номидан, куёв бўлмиш акам номидан, пакана бўлсам ҳам тупца-тузук ҳусни-жамолим бўлган ўзим номидан ҳазор бор раҳматлар айтман... Энди рухсатларинг билан танишиб олсак. Мана бу ўртада қоққан қозикдек сўпайиб турган йигит менинг акам бўлади. Таниганлар Ҳусанбойнинг акаси дейди, танимаганлар жўхориюяга ўрнатилган қўриқчининг бошига дўшпи кийгизиб қўйишибди, дейди.

Ҳасанбой тиззасига шапатилиб, эл қатори қотиб-қотиб кулган бўлди-да:

— Ука, тўғри айтдинг, — дея жавоб қайтарди, — ўзи сал шунақароқман. Лекин сениям таниганлар куёв боланинг укаси дейди. Танимаганлар чиллашир мушук қопқонга илинибди дейди.

— Ака, тўғри айтдинг, менам сал шунақароқман. Сениям таниганлар Ҳусанбойнинг акаси дейди, танимаганлар қўтир эчкининг устига чопон ёпиб қўйибди, дейди.

— Тўғри айтдинг, ука, ўзиям жуда озғинман. Сениям таниганлар қўрбошидан қўрқиб бужмайиб қопти дейди. Танимаганлар қиймасидан ажраган мантининг жилди дейди...

Қувноқ кулги пандигонликларнинг жисми ҳам руҳини бирлаштириб юборган. Ҳамма ўзлигини унутган, қийқириқ қалблардаги ғусса-ю, аламларни ситиб чиқараётгандек, на босмачи хавфи, на очарчилик ташвиши қолган эди. Пайров сеҳрига, сўзлар ўйинига, ўхшатишлар остига беркинган кўмма маъноларнинг тагдорлигига гоҳ тушуниб, гоҳ тушунмай эл кулаётгани учун элга қўшилиб хандон отаётган Бузрукхўжа шундоққина тепасига акаси келиб қолганини пайқамай қолди.

— Тур, кетамиз, — деди Сулаймонхўжа укасининг қўлтигидан олиб, — кўп ичиб қўйдинг.

Бузрукхўжа маст бўлиб қолганини ўрнидан турганида сизди. Оёғи ерда турмас, назарида еру кўк аралаш-қуралаш бўлиб чирпирак бўлиб айланиб кетгандек бўлди:

— Мени маҳкам ушла, — дея шивирлади акасига.

Тўй эгаларининг базм энди қизиб келяпти, яна бир нафас ўтиринглар дея ёлворишларига ҳам қарамай, ака-ука бир-бирларини суяб ташқарига чиқиб кетишди. Бузрукхўжанинг шу қўли қадоқ, меҳнаткаш акасига шу пайтда меҳрибонлик қилгиси, кўнглини кўтарадиган бирон гап айтгиси келиб қолди. Аммо тошиб турган меҳрини ифодалай оладиган зарур сўзларни тополмай:

— Сен... яхшисан! — деб маҳкам кучоқлаб олди, — сен жуда... яхшисан!

— Қўйвор, уят бўлади, — беозоргина силтанди Сулаймонхўжа.

Бузрукхўжанинг қалбида ўзи ҳам англаб етмаган, номини ҳам билмай-

диган ғалати ҳислар тугён ура бошлаган эди. Гоҳ хандон отиб кулгиси келар, гоҳ ўтириб олиб йиғласам дер, гоҳо тишларини синдиргудек ғижирлатиб катта муштини ҳавода ўйнатиб кимнидир муштлагандек бўлар эди. Остонадан ўтиши билан истиқболлига чиқиб келаётган онаизорини маҳкам қучоқлаб олди:

— Аяжоним, меҳрибоним.

— Вой, арслоним, нега йиғлайсан? — қўрқиб сўради Зиёдабиби ая.

— Мен... мен маст бўлиб қолдим.

— Ҳечқиси йўқ, ўртоғингнинг тўйида ўйнаб-кулмасанг, қачон ўйнаб-куласан!

— Аяжон... дайди ўғлингизни кечиринг, гуноҳқорман! Қариганларингда дадам билан сизга суянчиқ бўлолмадим. Хизматларингни қилолмаяман.

— Ундай дема, паҳлавоним. Худога шукр, элу юртнинг хизматини қилиб юрибсан. Даданг икковимизнинг оразумиз ҳам шу эди. Ўғлимиз элнинг дуосини олармикан девдик...

Қамоқхонадаги қотиллик

Бузрукхўжа онаизорининг бағрида эркаланиб, сарсону саргардонликка чиқиб кетганидан буён қалбида тўпланган барча аламу ўкинчларини тўкиб, гоҳ худ, гоҳ беҳуд бўлиб ўтирган бир пайтда Риштонда, Шакархон ноибнинг зиндонхонасида даҳшатли олишув борар, тақдир ниманики буюрган бўлса, ана шу содир бўлмоқда эди. Шакархон, эшон, Зокир қўрбоши учовлари қоронғида бир-бирларига пичинглар, захарханда-ю, қалампирдек аччиқ сўзлар айтиб, гоҳ яратгандан, гоҳ яратганинг қўлида ўйинчоқ бўлиб қолганлари учун ўзларидан хафа бўлиб ўтиришар эди.

«Наҳотки мени Бузрукхўжа ревком номидан алдаган бўлса? — йиғламоқдан бери бўлиб ўйлар эди Шакархон. — Ўтмишда неки қилган бўлсангиз ҳаммаси унут бўлди, ҳаётингиз даҳлсиз, деб сўз берган эди-ку. Шўролардан адолат кутган эдим, адолат ўшалар томонида деб бор бойлигимни икки қўллаб топширган мен эмасмидим. Қашқарга жўнаб кетишим мумкин эди. Жўнаб кетганлар бойлигини эсон-омон олиб ўтганлари ҳақида хушхабарлар ҳам келиб турибди. Киндик қоним тўкилган Риштонни кўзим қиймади. Қаридим, ўлигим бегона юртларда қолиб кетмасин, киндик қоним тўкилган табаррук тупроққа кўмилай дедим... Наҳотки алданган бўлсам? Урунов, сенинг кўзинг хунук эди. Ошимни еб, ақчамни сарфлаб юрувдинг, тузим кўр қилгур, бошимга етдингми-а? Сирларинг очилиб қолишидан қўрқдингми, инглиз айғоқчилари билан алоқада эканлигингни айтиб қўйишимдан чўчидингми? Айтмоқчи эмас эдим. Сир ўзим билан қабрга кетиши мумкин эди. Энди айтаман, одил суд куни ҳаммасини очиб ташлайман. Иншоолло, ипидан-игнасиғача айтиб бераман... Э, худо, ҳамма азоблардан алданиш азоби ёмон экан-ку, ёниб кетаялман, ёниб!»

Зиндоннинг нариги бурчагида ориқ тиззаларини қучиб пири муршид ўтирибди. Неки бўлса ҳаммаси худодан деб яратганга тавалло қиляпти. «Эсимни танибманки, одам боласиға яхшилик қиламан, жин урган, девлар зиён етказган хасталарга ёрдамим тегсин деб бухоролик пирим Убайдулло ҳазратларига қўл бердим. Беш кунлик дунёнинг ҳузур-қаловатидан воз кечсанг, ахта қилишга розилик берсанг, илму ҳикматимни ўргатаман дедилар. Рози бўлдим. Мана салкам эллик йилдирки, Одам Ато фарзандларининг имони басаломат бўлсин деб, инсу жинслар билан олишаман, — деб ўйляпти. — Ҳато қилдим, ҳа-ҳа, хатога йўл қўйдим, — дея бошини чайқаб-чайқаб ҳам қўяди. — Ҳирс йўлига кирган, масжидга ўт қўйиб, худонинг ғазабига учраган анови тўнғизни жазолашни большевиклардан сўраганим яратганга хуш келмади. Мулла Шермат қўрбошининг ҳузурига боришим керак эди... Гуноҳимга яраша эгам жазо юборди, мана авахтага тушиб қолдим. Э худо, энди бу ёғига нима бўлади? Қамаб юборсалар, таҳоратга сувни қаердан оламан? Мабодо куним битиб, дорилбақога рихлат қилсам, жанозасиз кетсам-а! Қутичага солиб миҳлаб кўмсалар-а... Мен қандай чидайман. Олтмиш йил қилган тоғ-ибодатим шамолга учмайдами? Лоҳавло валоқуввата илло биллаҳу алиюл азим...»

Зокир қўрбоши бир жойга ўтиролмайди. Гоҳ эшонга, гоҳ Шакархонга талпиниб саволга тутади. Берган жавобларидан кўнгли тўлмай, жаҳли чиқади-да, икковларининг ўртасида нари бориб, бери келади. «Бир неча соатдан кейин икковинг ҳам ўласан, — тишларини ғижирлатади қўрбоши. — Ҳамма иш битиши билан ташқаридан хабар беришади. Зиндон қопқоғини уч бор тепишса бас, икковингни ҳам бўғаман. Икковинг ҳам хоинсан. Хоиннинг жазоси ўлим, ўлим!»

Қўрбоши зах ерга чордана қурган Шакархоннинг қаршисига бориб ёқасидан олди-да, тортиб турғизди:

— Нега бойлигингни большевикларга бердинг деяпман?

— Қўлингни ол, нонтепки!

— Ким нонтепки?

— Тузимни ичиб, тузлуғимга биринчи бўлиб сен тупурдинг. Маҳкамада мени калтақлаганинг эсингдан чиқдим, яна менинг бойлигимдан умидвор бўлдингми?

— Большевиклардан ҳимоя кутибсан-да, иккиюзламачи?

— Ҳа, ҳимоя кутдим.

— Бари бир, қамоққа ташлашибди-ку?

— Сенинг одамларинг қилди бу ишни, нонкўр! Уруновнинг иши бу. Судда ҳаммангни шарманда қиламан. Афғондан олган қуролларингни мен биламан, инглиз айғоқчилари бурнингдан ип ўтказиб олганини Шакархон билади!

— Оғзингни юм! — Зокир ҳирсдек кучли бир йигит эмасми, Шакархонни жаҳл билан итариб юборган эди, боши бориб деворга урилди-ю, «имм» деб қўйди. «Суд» деган сўз қўрбоши қалбадаги ғазабни алангалатиб юборгандек эди. Бир сакраб нариги бурчакда бўрининг қаршисига қолган қўзичоқдек дир-дир қалтираб ўтирган пири муршидининг елкасига чангал солиб, ўрнидан турғизди, қичқириб юборди:

— Қари эшшак, нега мени сотдинг?

— Сени мендан олдинроқ худонинг ўзи уриб қўйган экан, — бепарвогина жавоб қайтарди пири муршид.

— Мендан ўша худосизларни афзал кўрибсан-да, қаримай ўлгур?

— Худосиз деб сени айтадилар. Сен масжидга ўт қўйдинг. Улар бўлса маблағ бериб, таъмир қилдилар. Кофир сенинг ўзингсан!

— Сениям бўғаман ҳозир, сотқин!..

Пири муршид кўзлари хира бўлиб қолган эмасми, йиқилиб тушмаслик учун деворни пайпаслаб Шакархоннинг ёнига ўтди. Ноибнинг боши ёрилган экан, қонаётган жойига авра чопонининг ўнгирига босиб ёнгинасига ўтирди:

— Бир нафас тиззамга бош қўйинг, ноиб жаноблари, — дея меҳрибонлик кўрсата бошлади. — Ҳозир дуо ўқийман, қон тўхтайти. Лекин хафа бўлмасинлар, бу тўнғизнинг жазосини эгамнинг ўзи беради...

Эшон негадир дуойи афсун эмас, паст овозда тиловат ўқий бошлади. Абадиятгами, илоҳийликками ишора қилувчи, ғамгин, айни пайтда ҳам юракни тигратиб, ҳам ором бахшида қилувчи оҳанглар зиндон тубини қоплаб борарди... «Ўзига ўзи жаноза ўқияпти, сотқин, — гижиниб қўйди Зокир қўрбоши, — тезроқ, тезроқ хабар бера қолишсайди. Қалбимдаги қасос руҳи сўнмасдан туриб икковини ҳам тезроқ саранжом қилган бўлардим. Қон ичгим келяпти, қон!»

Тиловат тугагач:

— Ана, худо хоҳласа қон ҳам тўхтади! — деб шивирлади пири муршид, — сезяпсизми?

— Раҳмат, пирим, — хўрсинди ҳолсизланиб қолган ноиб.

— Шакархон жаноблари?

— Лаббай, пирим?

— Сиз кўп куюнаверманг. Худо хоҳласа эртадан қолдирмай большевикларнинг пири, аллома Лениннинг номига арзнома битамиз. Мулла Бузрук унинг мактубини менга ўқиб берган. Ўз ихтиёрлари билан Инқилоб томонга ўтганларнинг ҳаёти даҳлсиз деб битилган ўша мактубда. Худо хоҳласа биз ҳам даҳлсизмиз...

Зиндоннинг қопқоғи кетма-кет гупиллай бошлади. Зинада қулоғини динг қилиб бетоқат ўтирган қўрбоши сакраб ўрнидан туриб кетди. Бир ҳатлаб ноибнинг бошига келди-да, босиб кўкрагига миниб олгач, икки қўллаб бўға бошлади.

— Ҳой, тўнғиз, қўлингни ол, ноибнинг нафаси қайтиб қолади, — бақириб юборди пири муршид. — Ол деяпман! Ҳой, мусулмонлар, ким бор?

Қўрбошини итариб ташламоқчи бўлди, худди қоядек оғир экан, қимирлатиб бўлмади. Нимжон қўллари билан торта бошлади, яна бўлмади. Оёқларини силкитаётган ноиб бўғизланган қўйдек хириллай-хириллай ниҳоят жим бўлиб, боши бир томонга оғиб тушди. Жон таслим қилган эди у.

— Энди нават сеники, сотқин! — сакраб ўрнидан туриб кетди қўрбоши.

— Тўхта, тўнғиз, ниятинг ёмонга ўхшайди, калима келтириб олай, — зиндоннинг нариги бурчагига қараб қоча бошлади пири муршид.

— Калимани... нариги дунёда келтирасан!

Қўрбоши эшоннинг орқа тарафидан бориб, бир қўлини оғзига босиб, бош-

қаси билан кекирдагидан сиққанча, «Ана шундай, ана шундай бўғаман, сен сотқинни!» дея тишларини ғижирлата бошлади. Пири муршид қувватдан кетиб адоий тамом бўлиб қолган экан, ожиз-ожиз бир-икки бор силкинди-да, тик турганича, дорилбақога рихлат қилди. Зокир калла ҳали совиб битмаган, этининг у ер-бу ери учиб турган икки мурдани ёнбош ётқизиб:

— Ана шундай, ана шундай! — дея пичирлаганича зинадан юқорига кўтарила бошлади. Келишиб олганидек зиндон қопқоғини ич томонидан уч бор тақиллатди. Ёғоч қопқоқ кўтарилиб телпакли бош кўринди:

— Битдими?

— Худо хоҳласа... битди! — кўтарила бошлади қўрбоши. — Отлар қаерда?

— Орқамдан юринг, — олдига тушиб йўл бошлади телпакли киши...

Афсонанинг давоми

Уч кундан буён шариллатиб ёмғир ёғяпти. Одим жойда ҳалқоб, ёмғир чучвара тугади. Кўчалар тиззатиб лой, одам кўринмайди. Томлардан чакка ўтиб, коса-товоқларни зум ўтмай тўлдириб турибди. Эркаклар уйга сиғмай қолган. Пандигон чойхонаси яна гавжум. Тенг-тенги билан давра қурган. Бирида қувноқ суҳбат, бирида ғамгин шивирлашлар... Кимнингдир кўзида қувонч порлайди, кимнингдир юзида ташвиш ўрмалаб юргандек.

Атлас кўрпачада чордана қурган йигит секин сўрайди:

— Эшитдингизми, Бой бува?

— Нимани?

— Сардори аъзам яна аскар тўплаётган эмиш.

— Оғзингга новвот-ей!

Хў наридаги даврада гапга чечан бир йигит ҳаммани оғзига қаратиб олган:

— Хуллас, жўралар, Риштон биқирлаб қайнаб турибди.

— Хайрият, оёғингни куйдириб олмасан.

— Гап қўшмай тур... мулла Зариф акамиз жуфтакни ростлаб қолганмишлар.

— Нега қочади?

— Уни ўзидан сўрайсан... Қўқондан тафтишчилар келганмиш. Бурни катта Уруновни сўроқ қилишаётганмиш...

— Бузрукка гап тегмабдими ишқилиб?

— Ҳозирча тинчга ўхшайди.

— Лекин шу ўртоғинг тўйга чакки келди-да. Келмаганда ўша оқшом Риштонда бунақа ғалвалар бўлмасмиди.

— Қизиқсан-а, пандигонлик бўлатуриб тўйга келмаса қандоқ чидайди?

Чўлоқ чойхоначининг чойи ҳеч адо бўлмаганидек, миш-мишларнинг ҳам кети ҳеч тугамайди, ети хуфтон маҳалигача давом этади, ваҳимали миш-мишлар бора-бора афсонага уланиб кетади. Кимдир чакалакзорда алвастининг бувисини кўрибди, сап-сарик сочларини тараб ўтирганмиш, кимдир, кеча пешин маҳалида, Хўжаи Хизр бобони кўрибди, энди сўрашаман деб қўл узатмоқчи бўлган экан, кўздан йўқ бўлиб қолибди, кейин билса таҳорати йўқ экан...

Ташқарида ёмғир тиниб, осмон ҳам очилиб кетган. Юлдузлар қум билан ишқалаб ювгандек чарақлаб турибди. Дашт кўчадан ашула айтиб Армон бува тушиб келяпти. Ниҳоят, узоқ олишувдан сўнг маккор Иблисни енгиб, қопга солиб олган. Хўжа бобо мазорига қўмгани кетяпти:

— Мен Армонман, Армонман,
Кўриб қўйинг, Полвономан.
Енгдим, маана, Иблисни,
Рангсиз, нурсиз, беисни.
Қабри чуқур очиб,
Тупроқни мўдроқ сочиб,
Устига тегиб кўмай,
Тош билан ёниб кўмай...

Армон бува қабристонга эндигина қадам қўйган ҳам эдики, орқасидан:

— Ҳе-хе-хе... Ҳа-ҳа-ҳа! — деган овоз эшитилди. Угирилиб қаради-ю, хангу манг бўлиб қолди. Иблис қопнинг ичида эмас, ташқарида, ўн одимча нарида қора соқолини силкитиб, сўйлоқ тишларини тақиллатиб кулар эди.

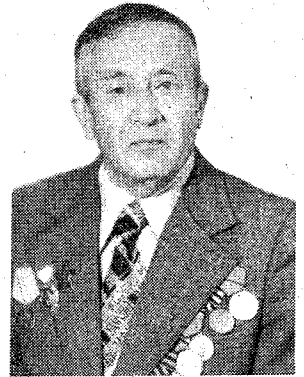
— Қопни тешиб чиқибсан-да, Иблис?

— Тешиб чиқдим, Армон чол.

— Яна бўғаман ҳозир?

— Қўрамиз, ким кимни бўғар экан.

Икковлари енг шимариб яна курашга тушиб кетадилар.

Ҳамидулла
Еқубов

Тошқовун

Полиз тўла ананас
Мен бирининг ҳалаги.
Узай десам, шу нафас
Тошдек қотди палаги.
Қилт этмас, зил, уйласам,
Қуймадек барги, думи.
Бўғилди-ю, иштаҳам,
Ташлаб кетвордим уни.
Уйга қайтдим аламда,
Бувам ҳолимни пайқар:
«Бир сўзлашсак, чамамда,

Яхши бўлади, Ҳайдар.
Экиш-чопишда, бўтам,
Тирноқча тегмас фойданг.
Ут юлдингми бир тутам,
Ташидингми чой-пойдан?
Шу боисдан ананас,
Ишёқмасга қарамас.»
Уқдириб дер бувамиз:
«Меҳнат қилгин мен билан,
Ялқовликни қувамиз
Ақл билан, тер билан.»

Ҳошим «вой бошим»

Токчада ётган дўппи
Чанг босиб хуноб бўпти.
Жияк, гули эскириб,
Қарир, ёши тез кириб.
— Мени ҳеч киймай Ҳошим,
Дейди: «Чиниқсин бошим.»
Кўча тўла ёш-яланг,
Фақат Ҳошим бошяланг.
Мана ҳозир қиш-қиров,

Дўппи киймай қурғур-ов,
Мактабга борар аранг,
Кифгида папка, қаранг,
Қўли чўнтакка солиқ,
Бошин чимчилар совуқ.
Шамоллаш осон, ахир,
Лекин даволаш оғир.
Ялангбош юрма, Ҳошим,
Деб қолмагин: «Вой бошим!»

Севаман

Оху севар тоғларни,
Булбул — чаман боғларни,
Қўзи-қўй ўтлоқларни.
Узим-чи?

Оху билан тоғларни,
Булбул билан боғларни,
Қўзи ҳам ўтлоқларни.
Лекин,

Мен севаман жуда севаман
Дўсту ёр, ўртоқларни!

Ошуфта сатрлар

Гулим, қачонгача тиканга ёрсен,
Қачонгача сен ҳамдами ағёрсен? *
Ҳажрингда дилим афғордир қанчалар,
Кўзларимни этдинг ғамдин хунбор сен.

Асир бўлдим жилмайиб боқишингдан,
Бир боқиб, зимдан дилни ёқишингдан,
Айт, гўзал, не гуноҳ, не хато қилдим,
Бесабаб айирдинг ақлу ҳушимдан.

Гулим, сендан гул-у, гул термоқ мендан,
Лаъл сенда бўлса, лаб урмоқ мендан.
Чеҳранг чаманзори насибам бўлса,
Қулф уриш сендан-у, сайри боғ мендан.

Кўкда порлар юлдуз — реза-реза гул,
Қани булут кўчиб, кўкка олса йўл.
Заминга яратган, ёмғир баҳиш этса,
Истардим ёр зулфин ювиб ўтса ул.

Парвонаман зулфи печонингдан, ёр,
Айланаман қора мужгонингдан, ёр.
Байрам туну бугун, диллар шод-ҳуррам,
Хабар олгил жони қурбонингдан, ёр.

Баҳор келди, келгин ёнимга бир бор,
Гулбоғ ичра бир бор кўрсатгин дийдор.
Парвардигор қишни келтирмасин ҳеч,
Бизга айрилиқни этмасин дучор.

Қўлингда сув жомин тутибсан, гулим,
Тўлишган жамолинг ой каби сўлим.
Ҳузурингдан кетган куним, дилбаро,
Гаров бўлиб қолар қошингда кўнглим.

Икки кўзинг қурбониман, ойпарим,
Ойдек юзинг қурбониман, ойпарим,
Бевафолик қилдинг менга, не сабаб,
Босган изинг қурбониман, ойпарим.

Кел, эй хушхон тўтим, уйимга бу тун,
Ишқингдан ҳайрону абгорман бутун.

Афғон халқ оғзаки ижоди қадимий ва бой. Афғон халқининг олис манзилларга бориб туташувчи ҳаёт тарзларини ранг-баранг шаклларда акс эттирган мазкур ижоднинг бандлари мазмун ва мундарижа жиҳатидан азалдан ёнма-ён яшаб келаётган Урта Осиё халқларининг оғзаки ижодига ҳамоҳанг жаранглайди. Узига хос бу хазинани тўплаб, халққа ҳаёти борасида Савр инқилоби катта имконият яратиб берди. Журналхонлар эътиборига афғон халқ назмидан намуналар ҳавола этамиз.

*Ишқ-муҳаббат оташининг чўғидан
Жоним куйиб, бошдан ўрлатди ўтин.*

*Оппоқ қўлларингда хина ранги бор,
Нега йўқ бу ёлғиз ёрга эғтибор.
Сени дуо қилгум олло олдида,
Истагим: бўлмасин ошиқ интизор.*

*Кел, бирга терайлик гулшан аро гул,
Сўзлайлик севгига ҳамду сано, гул.
Иккимиз бўлайлик Лайлию Мажнун,
Икки дил меҳридин аҳду вафо гул.*

*Бўйнингда бир шода марварид-маржон,
Дилингда эса йўқ меҳрдан нишон,
Тонг орттирдим ёлғиз уйинг ортида,
Айт, гафлатдан уйғонарсан сен қачон?*

*Жоним, айла менга бир меҳрибонлик,
Шойи рўмолчангнинг юзи армонли,
Шойи рўмолчангни кўзимга суртай,
Кўзим равшан торгсин, ул жовидонли.*

*Кел, садоқат аҳдин дилга боғлайлик,
Сухбат қуриб, вақтимизни чоғлайлик.
Кел, севгидан сўзлаб кечаю-кундуз,
Ишқимиз китобини улуглайлик.*

*Кокилингни ёзгин бўлганда саҳар,
Тонг шамоли элтсин ундан мушк-анбар,
Ошуфта зулфингни ташлаб кўксингга,
Жаҳонни эт унга ошуфта, дилбар.*

*Мен кўчангдан фарёд қилиб ўтарман,
Дарвозангга интиқ қараб ўтарман.
Дарвозангга чиқмасанг гар, жонгинам,
Кўзларимда ёш мўлтираб ўтарман.*

*Агар эсмаганда шамол нафаси,
Лабинг очармиди гулшан гунчаси.
Лайлини Мажнунга беришганида,
Бўлармиди оламда ишқ қиссаси.*

*Том устида каптар каби учарсан,
Ханжар бўлиб юрагимга санчарсан.
Нозик эрур бу оламда ошиқлик,
Пайванд этсам, сен чокини очарсан.*

*Қўрғонингни орти хилват, биларман,
Овозингни эшитишга келарман.
Сен бир кеча келсанг агар ёнимга,
Жонгинамни сенга фидо қиларман.*

*Қиз қомаги долондаги ниҳолдир,
Қиз дастидан юраккинам беҳолдир.
Бориб қизнинг онасига айтгинлар,
Ахир қиз палақмон тоши мисолдир.*

Форсийдан НАЗАРМАТ
таржимаси

Обид Содиқов,

ЎзССР Фанлар академиясининг президенти
Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, академик

ФАНИМИЗНИНГ ҚИРҚ БАҲОРИ

Тарихчилар фаннинг пайдо бўлишини қадим Юнонистонда илк бор назарий системалар ҳамда илмий мактабларнинг майдонга келган даврига, яъни, милоддан олдинги олтинчи асрга олиб бориб тақайдилар. Аммо то XIX асрнинг охиригача ишлаб чиқаришга нисбатан фанга ёрдамчи бир восита сифатидагина қараб келинди. Фақат XX асрдagina «Фан-техника — ишлаб чиқариш»нинг ягона системаси вужудга келди ва фанга бевосита ишлаб чиқариш кучи, илмий-техника революциясининг энг муҳим таркибий қисми сифатида қараладиган бўлди.

ЮНЕСКОнинг берган маълумотига қараганда, илмий ходимлар сонининг ҳар йили ортиб бориши кейинги эллик йил ичида аҳоли ҳар йили табиий равишда 1,7 процент кўпаяётган бир пайтда, 7 процентни ташкил қилган. Натижада ҳозир яшаб турган илмий ходимларнинг сони фаннинг бутун тарихи мобайнидаги олимларнинг умумий сонининг 90 процентини ташкил қилади. Фан ўзининг йиғувчилик хусусиятига кўра, ўтган авлодларнинг тажриба ҳамда билимларини тўплайди ва илмий фаолиятнинг ҳар қандай натижаси, унинг умумий фондига ажралмас қисм бўлиб киради. Мана шу фонд ҳозирги кунда шундай бойиб, шундай тезлик билан кўпайиб бормоқдаки, бу ҳол тўлланган ахборотларни ёзиб олиш ҳамда сақлаш муаммосини олимлар олдига кўндаланг қилиб қўйди. Тадқиқий асарлар ниҳоят юксак қадрини топди. Илмий иш учун бир сидра энг оддий асбоблар олиш кифоя қиладиган замонлар ўтиб кетди. Юқори қувватлар физикаси бўйича ўтказиладиган ўртача синовга сарф этиладиган харажат тахминан катта бир завод қурилишига кетадиган маблағга тенг келади.

Илмий ишни мураккаб ва тармоқланиб кетган илмий-тадқиқот муассасалари амалга оширади. Фақат Ўзбекистон ССР Фанлар академиясида 36 та илмий-тадқиқот институти, 7 та конструкторлик бюроси, 3 та тажриба завод ишлаб турибди, уларда 16 мингга яқин ходим меҳнат қилмоқда.

Буларнинг барчаси фанни бошқариш, илмий тадқиқотларнинг натижаларини режалаштириш ва олдиндан айтиб бериш, уларнинг самардорлигини ошириш, фан билан ишлаб чиқариш алоқасини мустақкамлаш вазифасини кескин қилиб қўяди.

«Ишлаб чиқариш кучларида» сифат томон силжишнинг бош йўли, — деб таъкидлайди КПСС Марказий Комитетининг 1983 йил июнь Пленумида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ Ю. В. Андропов, — бу, албатта, жадал суратда ривожланишга ўтиш, бизнинг социалистик тузумимизнинг афзалликларини амалда илмий-техника революцияси ютуқлари билан қўшишдар».

Фанлар академияси фундаментал ҳамда амалий тадқиқотларнинг программали-бирор мақсадга қаратилган планлаштирилиши асосида иттифоқ ҳамда республика аҳамиятидаги асосий илмий-техника проблемаларини ҳал қилишда иштирок этади. Ҳозир бизнинг илмий муассасаларимиз илмий-техника проблемаларини ҳал этиш бўйича умумиттифоқ аҳамиятига эга 20 та, маълум мақсадга қаратилган 14 та комплекс, республика миқёсидаги 12 та, область миқёсидаги 6 та программани бажаришда иштирок этмоқдалар.

Бунинг устига Ўзбекистон «Кибернетика» илмий жамияти ва биоорганик кимё институти бутуниттифоқ программасига киритилган проблемалар бўйича бош ижрочилар бўлиб ҳисобланадилар. Фанлар академияси, шунингдек, Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон академиялари илмий ташкилотлари билан ҳамкорликда 17 та регионал проблема бўйича тадқиқот олиб боради. Баъзи бир фундаментал ва амалий проблемалар хорижий мамлакатлар илмий муассасалари билан ҳамкорликда ишлаб чиқилмоқда.

Шартномалар асосида ижодий ҳамкорлик ва хўжалик шартномалари юзасидан муассасалар учун катта миқёсдаги тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Қишлоқ хўжалик, Енгил саноат, Мева-сабзавот хўжалиги, Олий ҳамда ўрта махсус таълим, Маориф, Мебель саноати министрликлари, «Средазкабель», «Заготхлопкопром» ишлаб чиқариш бирлашмалари, «Ташсельман», Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлаш-

маси, «Электрохимпром», «Навоизот», Тошкент Тўқимачилик комбинати, Олмалиқ ҳамда Навоий тоғ-металлургия комбинатлари, Тошкент трактор заводи билан шундай шартномалар тузилган.

Шартномалар бўйича тадқиқотларни бажариш янги технологияни барпо этиш, ишлаб чиқаришнинг техника даражасини юксалтириш юзасидан тавсияномалар ишлаб чиқиш, меҳнат шароитини яхшилаш ва шу сингари ишларга қаратилган.

Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Президиуми ва Тошкент область партия комитетининг биргаликдаги қарори билан барпо этилган Тошкент илмий маркази иш бошлади. Марказ томонидан «Ташкентхлопок», «Озик-овқат программаси», «Ташкентметалл» деган учта комплекс программа ишлаб чиқилди. Яна учтаси: «Қайта ишланадиган ҳамда маҳаллий ресурслар», «Ташкентстрой индустрия», «Атроф муҳитни асраш» ишлаб чиқиш палласида турибди. Самарқанд илмий марказини ташкил этишга тайёргарлик кўрилмоқда.

Колхоз, совхозларга ёрдам кўрсатиш ҳақида Хоразм область партия комитети билан шартнома тузилди. Бу шартнома бўйича 30 та колхоз ва совхоз билан оталиқ алоқалари ўрнатилди. Фанлар академиясининг олимлари қишлоқ меҳнаткашларига фан ва техника ютуқларидан амалда фойдаланиш, гоъвий-тарбиявий ишларни яхшилаш, қишлоқ аҳолиси турмуш маданиятини кўтариш масалаларини ҳал қилишда ёрдам берадилар. Қишлоқ меҳнаткашларига ёрдам кўрсатишнинг бу муҳим шаклини муттасил такомиллаштириб олиш ва бошқа областларга ёйиш керак.

Соҳалар бўйича лаборатория тармоқлари кенгаймоқда. Ҳозир улардан 8 таси — «Ўзбекзолото», «Фотон» саноат бирлашмалари, Ўзбекистон Қишлоқ хўжалик, Енгил саноат министрликлари, СССР Алоқа министрлиги, Навоий тоғ-металлургия комбинатлари қошида ишлаб турибди.

Фан билан ишлаб чиқаришнинг алоқасини мустаҳкамлаш бўйича Фанлар академияси томонидан амалга ошириладиган тадбирлар сўнгги йилларда фан келтираётган даромаддан, сарфланган ҳар бир сўм ҳисобига, олти сўмга етказиш имконини берди. Халқ хўжалигига Х бешйиллик мобайнида 670 та таклиф жорий этилиб, булар бир миллиард 600 миллион сўм иқтисодий фойда келтирди.

Социализм — қатъий илмий асосда қуриладиган жамиятдир ва бу жамиятда фанга тобора катта эътибор берилмоқда. Шу куннинг муҳим муаммоларини ҳал қилишда совет фанининг ҳиссаси катта бўлди, у инсон томонидан коинот сирларини очиш даврини бошлаб берди, атом қувватидан тинчлик йўлида фойдаланиш йўлини кашф этди.

Республикада илмий тадқиқотларни ривожлантириш истиқболларини белгилаб олишда КПСС XXVI съезди, Ўзбекистон Компартиясининг XX съезди тарихий қарорлари, КПСС Марказий Комитети ҳамда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети пленумлари материаллари катта роль ўйнади.

Ўзбекистон КП МКнинг VII пленуми ҳам фanning самарадорлигини ошириш масалаларига бағишланиб, фанимизни илмий-техника тараққиётини тезлаштириш ва республика экономикаси олдида турган энг муҳим вазифаларни ҳал этишга жалб этди.

Бу вазифалар даставвал меҳнатни ижтимоий тақсимлаш ҳамда республика эҳтиёжлари, шунингдек унинг регионал хусусиятлари билан аҳолининг бандлигини таъминлаш учун моддий ишлаб чиқариш структурасини такомиллаштириш суръатларини тезлаштиришни талаб этадиган аҳоли ҳамда меҳнат ресурсларининг тез ўсиши жиҳатидан Ўзбекистоннинг тугган ўрни билан белгиланади.

Тармоқли пахта комплексини ривожлантириш, моддий-хом ашёвий ҳамда ёқилғи энергетика ресурсларини бундан буён ҳам излаш, улардан оқилона фойдаланиш, «Сув», «Ем-хашак», «Меҳнат ресурслари» ва бошқа программаларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш каби масалалар муҳим халқ хўжалик аҳамиятига эгадир.

Пахта сифатини яхшилашга, пахтачиликни чиқиндисиз ишлаб чиқаришга, ички-тармоқли иқтисослаштириш ҳамда ғўзани толадор, сермой ва оксилдор ўсимлик сифатида етиштиришга қаратилган тадқиқотлар катта илмий ва амалий аҳамиятга эга бўлади. Бу молекуляр-ҳужайра даражасида ғўзанинг белгилаб қўйилган хусусиятли — ҳосилдор, чидамли, толаси узун, тезпишар, сермой, машинада теришга яроқли навини яратиш ирсий инженерия, генетика бўйича фундаментал тадқиқотлар ўтказишни талаб этади.

Бу борада селекционерларимиз томонидан анча иш қилиб қўйилди. Ёввойи турларнинг қимматли белгиларини маданий шакллarga — ғўза навларига олиб беришнинг принципиал схемаси ишлаб чиқилди, намуналарнинг қоғиштирма баҳоси амалга оширилди ва селекция учун, асосий материал сифатида муваффақиятли равишда фойдаланилмоқда. Чунончи, пахтачилик тарихида биринчи марта Мексика ғўзасининг ёввойи, вертикаллозли вильтга анчагина чидамли нави кашф қилинган эди. Бу нав ғўзанинг вильтга, ўсимликнинг томир системасига лат етказадиган, натижада уни сўли-тиб, ҳалок этадиган замбуруғ касалига чидамли навларини яратиш учун асосий дастур бўлиб қолди.

Заҳарли, ирсиятни бузиб юборадиган моддаларни ишлатишдан қутқарадиган, ёки кам меъёрда ишлатишга имкон берадиган, барги табиий равишда эрта тўкиладиган ғўзанинг янги навлари яратилган ва яратилмоқда.

Селекцияда ирсият усулларини қўллаш натижасида академия олимлари томонидан ғўзанинг 30 дан ортиқроқ истиқболли навлари яратилди. «Тошкент» группасидаги навлар билан СССРда нав алмаштириш амалга оширилган. Ҳозирги вақтда республиканинг кўп хўжаликларида ғўзанинг «Тошкент-1», «АН-402», «Тошкент-6», «Самарқанд-3», «Ўзбекистон-3», «Оқ олтин», «Фарҳод», «АН-Самарқанд-2» ва янги истиқболли навлари 1,2 млн. гектардан зиёдроқ майдонга экилмоқда.

1983 йилда СССР Қишлоқ хўжалик министрлиги томонидан ғўзанинг янги «Октябрь-60», «АН-Боявут-2» навлари районлаштирилди. Кейинги йилларда яратилган

навлар ҳосилдорликлари билан бирга, толаси юксак технология сифати билан характерланади.

Бу борада «Оқ олтин», «Ўзбекистон-3», «Самарқанд-3», «Октябрь-60» навлари тўрт ва бешинчи типдаги толаси билан ажралиб туради. 1980, 1981 ва 1982 йилларда, кейинги ўн йиллар мобайнидагидек, академиянинг навлари республика пахтазорларининг 60 процентга яқин майдонида экилди. Ишлаб чиқаришга ғўзанинг янги навларини жорий этиш билан бу экиннинг ҳосилдорлиги республикада 1970 йили ҳар гектаридан олинган 26,3 центнердан 1982 йилга келиб 33,0 центнерга ортди. Бу навларни ишлаб чиқаришга жорий қилишдан олинган иқтисодий самара фақат X беш йилликда бир млрд. сўмдан зиёдроқни ташкил этди.

Ғўза ҳосилдорлигини ошириш учун олимларимиз томонидан унинг чигитни полимер композицияси билан пардалаштириш усули ишлаб чиқилди. Полимер композициясини ташкил этувчи модда-ўстирувчи А-1 ва бошқа полимер компонентлари аминокислоталарнинг, ўсимликни ўстирувчи гармонларнинг биологик синтезланишини тезлаштирар, галла ҳосилдорлигини 25 процент, кўк поясини эса 25—30 процентга ошириб, фунгусидзаҳарли моддалар таъбирида касалланишнинг олдини олар экан.

Кўп ишлар қилинди, аммо ҳаёт фан олдига янгидан-янги вазифаларни қўймоқда.

Пахтачиликни янада кучайтириш агротехникани тубдан қайта ташкил этишни, ерларни суғоришнинг янада мукамал усулларини, ғўзани парвариш қилишнинг илғор методларини ишлаб чиқишни, қишлоқ хўжалик зараркундалари ҳамда касалликларига қарши курашнинг яхлит системасини барпо этишни талаб қилади. Ҳосилни математик йўл билан олдиндан башорат қилиш, машиналарнинг янада мукамал система ҳамда типлари базасида ишлаб чиқаришни механизациялаштириш ва автоматлаштиришни тугаллаш ҳам зарур. Пахтачилик комплексининг барча тармоқлари балансини ривожлантиришнинг комплекс программасини ишлаб чиқиш ва ҳаётга татбиқ қилишни тезлаштириш лозим. Пахтачиликни ер-сув ресурсларидан камроқ фойдаланган, моддий восита ҳамда меҳнатни камроқ сарфлаган ҳолда кучайтириш Озиқ-овқат программаси вазифаларини ҳал қилиш учун қулай шарт-шароитни юзага келтиради.

Маълумки, ғўза фақат тола берадиган ўсимликки эмас, айти чоқда ёғ-мой берадиган ёқин ҳамдир. СССРда ишлаб чиқариладиган бутун ўсимлик мойининг 22 процентини чигитдан олинган ёғ ташкил этади. Бундан ташқари, кейинги йилларда пахта чигити озиқ-овқат оқсилни олишда саноат манбаи бўлиб қолди.

Ғўза асосан тола ҳамда чигити учун ўстирилади, лекин булар ўсимликнинг бор-йўғи учдан бир қисмини ташкил этади, холос, учдан икки қисми пояга, баргга, пўчоққа, илдизга чиқиб кетади, ҳолбуки буларда назарий ҳамда амалий аҳамиятга эга бир қатор муҳим бирикмалар мавжуд.

Ҳар йили янгилаб бориладиган пахтачилик чиқитлари запаси ва пахтаи ишлаш саноатининг иккинчи даражали маҳсулотлари миллионлаб тоннани ташкил этади. Фақат Ўзбекистон бўйича ҳар йили 4 млн. тоннадан зиёдроқ барг, 4 млн. тоннага яқин ғўзапоя, 2 млн. тонна ғўзапўчоқ, 1 млн. тонна илдиз йиғиштириб олиш мумкин. Ана шу чиқиндилардан қимматбаҳо моддалар ишлаб чиқаришда фойдаланиш бу техника экиннинг қадрини яна ҳам оширади. Кимёвий состави ниҳоятда бой ва турлича бўлган барглар алоҳида диққатга сазовор. Барглардан 17 хил органик кислота топилди, булар орасида озиқ-овқат ҳамда медицина, кимё, кончилик, тўқимачилик ва бошқа саноатларда қўлланиладиган лимон, олма кислоталари ҳам бор. Баргда бу кислоталарнинг кўплиги уларни эскирган барглардан олишнинг ўсиб бораётган эҳтиёжни қондирадиган саноат технологиясини ишлаб чиқишга сабаб бўлди.

Ғўза баргининг кимёвий таркибини ўрганиш жараёнида тўқилган барг, чилпинди ва пахта тозалаш саноати чиқиндиларидан қилинган ун коратин (провитамин А)га бойлиги аниқланди. Шунинг учун у аралаш эм таркибида ҳайвон ва паррандаларнинг озуқасида кенг миқёсда фойдаланишга тавсия этилди.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини янада самарадор қилишнинг усулларида яна бири бундай воситалардан ўсиш регулятори сифатида фойдаланишдан иборат. Ғўза баргидан ажратиб олинган ўстирувчи моддани чўчқа, қўй ва шохли ҳайвонларнинг емларига қўшиб бериш ҳайвонларнинг бир кеча-кундузда этига эт қўшишини ўрта ҳисобда 12—20 процент оширишни таъминлайди.

Бу моддани қурилиш индустрияси ва газ саноатида қўллаш қутилмаган, аммо ниҳоятда истиқболли натижалар беради. Мавжуд режим бўйича темирбетон маҳсулотларини ишлаб чиқариш пайтида пластификацияловчи сифатида ўстирувчи моддани қўшиб юбориш цемент сарфини 5—8 процент пасаитиради. Нефть ва газ қудуқларини бурғилаётганда цементли ва лойсимон қоришмаларни қайта сўриб чиқариш пайтида бу моддани қўллаш суръатни оширадиган қоришмаларнинг гидравлилик қаршилигини камайтиради ва бу билан насос агрегатларининг ишини 30 ва ундан кўпроқ фоиз енгиллаштиради.

Ғўзапоя ва бошқа чиқиндилар, шу жумладан органик кислота ҳамда ўстириш моддаси олинган турпларни ачитиб, қайта ишлаш ва силослаш усугида олиб борилган тадқиқотлар ҳайвонларни боқишда улардан силос массаси сифатида фойдаланса бўлишини кўрсатди.

Ғўзанинг турли органларида фенол моддаси, анча кўп бўлади, булардан госсипол айниқса катта қизиқиш туғдиради. Узоқ вақтлар давомида унга пахта ёғининг тўйимлилиги сифати ва гуруҳ ҳамда кунжаранинг озуқалик қимматини пасаитирадиган заҳарли модда сифатида қараб келинди. Бироқ олим ва шифокорларнинг янада сиңчиклаб иккир-чаккиригача қилган тадқиқотлари госсипол ва унинг бир қатор муқобиллари биологик таъсирнинг кенг спекторига эга эканликларини кўрсатди. Уларнинг таъсирчанликни босиш ва бегона ҳужайра ҳамда органларни тортиб олишга тўсқинлик қилиш қоби-

ляти ўзининг таъсири бўйича чет эл дориларидан устун турадиган, бошқа буйрак ўтказиш операциясида уларнинг ўрнини босишга қодир бўлган ўзимизнинг оригинал дориларимизни яратиш имконини берди. Госсиполининг ўзи вирусга қарши активлик хусусиятга эга ва уни асос қилиб тайёрланган дори вируслар келтириб чиқарадиган қатор касалликлар (темиратки, кератоконъюктивитлар, кўтир ва ҳоказони) даволашда қўлланилади.

Саноатни хом ашё, аҳолини эса қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаш проблемаси ўсимликларни ҳимоя қилиш системасини тўғри йўлга қўймай туриб ҳал бўлмайди. Яқингинада бутун бу система асосан синтетик органик пестицидлар — чидамли захар моддаларни ишлатишдан иборат эди. Бироқ бу система пестицидларга чидамли ўргимчаккана, шира, кўсак қурти ва бошқа зараркуналдар сонининг тезда тикланишига сабаб бўлди. Бундан ташқари атроф муҳитнинг захарланиши хавфи йил сайин ортиб борди. Бу фактлар олимларимизни атроф муҳитга хавф туғдирмайдиган воситалар, хусусан, феромонлар ёрдамида хашаротлар сонининг оқиллик билан тартибга солиш учун курашга чорлади.

Феромонлар — бу ҳайвонларнинг безлари ёки махсус хужайралар ишлаб чиқарадиган модда. Атроф муҳитга ажратиб чиқарилган феромонлар, уларни сингдирадиган худди шундай биологик турнинг хулқ-атвори, ўсиш ва кўпайишига таъсир ўтказади.

Ўза зараркуналдари билан курашнинг интеграллаштирилган системаси ҳозирча кимёвий усулларни назарда тутаяди, лекин бунда фойдали хашаротларнинг пестицидлар билан яқиндан алоқаси кескин қисқаради. Ўсимликларни ҳимоя қилиш кимёвий воситаларининг атроф муҳит учун хавфини пасайтириш йўллари билан бири қишлоқ хўжалик экинлари зараркуналдари — хашаротларнинг жинсий феромонларидан фойдаланишдир, чунки у зараркуналдаларнинг айрим хилларини шунчаки қириб ташлашни назарда тутмайди, балки уларни хавф соломаядиган даражада асрашни ҳам ҳисобга олади. Бу метод атроф муҳитни асраш нуқтаи назаридан ҳам мақсадга анча мувофиқ, чунки фойдали организмларни сақлабгина қолмасдан, уларнинг фаолиятини тезлаштиради, зараркуналдаларни энгши воситасини танлаб олиш имкониятини беради.

Қишлоқ хўжалик экинлари зараркуналдалари билан курашишда энтомофаглар — уларнинг табиий қушандаларидан фойдаланиш йўли билан биологик методларни қўллаш ҳам истиқболлидир. Ҳозирги вақтда шираларнинг, кўсак қуртларининг, ўргимчакканаларнинг бутун бир комплексини ўз ичига олган 25 хилдан зиёдроқ қушандаси топилган. Пахта ва кўсак қуртларининг ривожланиш ва миқдорини бостиришда микроб дорилар — лепид, турининг, дипел, бактоспепин яхши таъсир кўрсатмоқда.

Қишлоқ хўжалигини ва бутун агросаноат комплексининг тараққиёти учун сув хўжалигини ривожлантириш — ўз сув ресурсларимиздан оқилона фойдаланиш ғоят муҳим шарт-шароит яратади. Сув проблемасини Ш. Р. Рашидов КПССнинг XXVI съездида энг долзарб масала сифатида характерлагани бежиз эмас.

Мавжуд сув ресурсларидан тежамкорлик билан фойдаланиш бўйича кўрилган барча тадбирларга қарамай, унинг танқислиги тобора ортиб боради. Сув танқислигидан келиб чиққан масалалар Сибирь дарёлари сувининг маълум қисмини Ўрта Осиёга олиб келиш билан ҳал бўлади. Сибирь сувини Ўрта Осиёга олиб келиш плани амалиётида бемислдир. Уни фақат социалистик жамиятнинг планга асосланган қудратли экономикасига амалга ошира олади. Давр қамровига муносиб бу улкан вазифани адо этиш учун юздан ортиқ илмий ҳамда лойиҳалаш-қидириш ташкилотлари ишга киришганлар. Олимлар лойиҳаловчиларга каналнинг қандай бўлиши, сувнинг оқиш тезлиги қандай бўлса ўзан бардош бера олиши ва ер ишларининг минимал ҳажмлари қақда тавсиялар беришлари лозим. Тадқиқотчилар сувни олиб келиш натижасида Орол деңгизи ҳавзасидаги сув сифатининг ўзгариши ва бутун Ўрта Осиё регионини ривожлантириш учун ниҳоятда муҳим аҳамиятга молик бу бемисл улкан тадбирнинг зарурлигини асослаш устида тадқиқот олиб бормоқдалар. Бахтга қарши, сув муаммоларини ўрганишда қатор ишлаб чиқариш — техник ва ижтимоий-иқтисодий аспектларда ҳали кўп камчиликлар борки, уларни тўлдириш керак бўлади.

Барча режаларимиз ва истиқболларимиз социал моҳиятга асосланган, халқ фаровонлигини юксалтиришга, моддий ҳамда маданий эҳтиёжларни янада тўлароқ қондиришга қаратилган. Бу эса самарадорликни ва, биринчи навбатда, меҳнат унумдорлигини оширмасдан мумкин эмас.

Меҳнат ресурсларининг катта қисми қишлоқ хўжалигида тўпланган. Меҳнат унумдорлигини ошириш ва уни индустриал турлардан бирига айлантириш комплекс механизациялаш ҳамда автоматлаштиришни тугаллаш, регионал хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда, ишлаб чиқаришни ташкил қилиш шакллари тақомиллаштириш бўйича илмий тадқиқотларни кучайтиришни талаб этади. Ҳозирги вақтда академия бошқа илмий муассасалар, олий ўқув юрталарининг кафедралари, министрликлар ва идоралар билан ҳамкорликда меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишнинг комплекс программасини ишлаб чиқмоқда, илмий-техника тараққиётини жадаллаштириш шароитида, уни юзага чиқариш устида ишламоқда. Олдимизда саноатнинг турли тармоқларида қўл меҳнатини механизациялашган робот — манипуляторлар билан алмаштиришдек муҳим вазифа турибди.

Олимлар, конструкторлик ва лойиҳалаш ташкилотларининг куч-ғайрати табиий ҳамда хом ашё ресурсларидан комплекс ва оқилона фойдаланиш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш уларни тадбиқ қилишга, илгор технология жараёнлари ва янги хил материалларни ишлатиш, шунингдек, такрорий хом ашёлардан фойдаланиш асосида буюмларнинг ихчам ва шинамлигига эришишга қаратилиши лозим.

Табиий хом ашёлардан, айниқса ёқилғи-энергетика ресурсларидан янада оқилона, тежамкорлик билан фойдаланишнинг йўли ва усулларини излаб-топиш энг муҳим илмий

проблемалардан биридир. Олимларнинг вазифаси қуёш ва энергиянинг бошқа турларидан фойдаланиш ҳисобига ёқилғи-энергетика баланси структурасини такомиллаштириш соҳасидаги тадқиқотларни кучайтиришдан иборат.

Қуёш энергиясидан амалий фойдаланиш учун Ўзбекистон, айниқса, қулай шароитларга эга. Гелиотехника ва гелиоэнергетика, айни чоқда, атрофни ўраб олган муҳитга зарар етказмаган ҳолда, башариятнинг энергияга нисбатан тобора ортиб бораётган эҳтиёжининг бир қисмини таъминлаш имконини беради. Гелиотехниканинг амалий вазифаларидан бири қуёш энергиясини тураржой ҳамда жамоат бинолари, коммунал-مائий объектларни иситиш учун иссиқлик энергиясига айлантиришдир.

Паст ҳароратли қуёш иситкичлари биринчи навбатда иссиқ сув таъминоти системаларида фойдаланилади. Уларни ҳавони иситиш ва конденсация қилишда, мева, сабзавотларни қуритишда қўллаш мумкин. СССРда биринчи марта 1979 йили Чирчиқ шаҳрида қурилган, ҳам қуёш, ҳам ёқилғи билан иситиладиган тўрт қаватли тураржой биносининг ишга туширилиши шуни кўрсатдики, қуёш энергияси ҳисобига баҳорнинг бир қисми, ёз бўйи ва кузда иссиқ сув билан тўла таъминлаш, қиш пайтида эса 40—50 фоиз ёқилғини иқтисод қилиш мумкин экан.

Республикаимиз сейсмик жиҳатдан актив зонада ўрнашган. Ҳеч қайси бир табиий офат зилзилачалик тўсатдан содир бўлмайди ва зилзилачалик зарар келтирмайди. Шунинг учун зилзилани олдиндан хабар қилиш йўллариини ўрганиш бўйича илмий-тадқиқот ишлари программаси алоҳида аҳамият касб этади. Бунда иккита ҳолатни алоҳида кўрсатиш керак: биринчиси — зилзила бўладиган жой ва кучини олдиндан айтиш, иккинчиси — зилзила юз берадиган вақт. Зилзиланинг жойи ва кучи (юз бериши мумкин бўлган ўчоқ областлари)ни олдиндан айтиш ер қобиғи ва унинг дўстлогини сейсмик ҳодисалар ривожланадиган физик муҳит сифатида ҳар томонлама ўрганишни назарда тутадиган геологик-геофизик ҳамда сейсмик тадқиқотларга асосланган. Бундай тадқиқотларнинг якуний босқичи — зилзиланинг жойи ва кучини олдиндан айтишга хизмат қиладиган ва қурилишлар учун ҳужжат бўладиган харитани тузиб чиқишдан иборат.

Зилзиланинг содир бўлиш вақтини олдиндан айтиш юзасидан қилинган ишлар катта қизиқиш туғдиради. Вақт прогнозини шартли равишда узоқ муддатли ҳамда қисқа муддатли прогнозга ажратиш мумкин. Узоқ муддатли прогноз территориянинг геологик-тектоник тузилиши тўғрисидаги маълумотлар билан боғланиб кетадиган кўп йиллар давомида тўпланган сейсмостатик материалларни ўрганишга асосланган.

Қисқа муддатли прогноз анча қийин вазифа ҳисобланади. Ўзбекистон сарҳадидаги зилзилаларнинг вақти ва жойи бўйича олиб борилган кўп сонли сейсмостатик, геологик-геофизик ва бошқа тадқиқот натижаларини ўрганиш республикадаги геодинамик жиҳатдан турлича жойлашган районлардаги прогностик полигонни — Тошкент, Шарқий Фарғона ва Қизилқум — танлаш имконини берди. Бу ерларда сейсмометрия, деформаметрия, гидрогеохимия, гидрогеодинамика, магнитометрия, электрометрия бўйича кенг тадқиқотлар комплекс и амалга оширилади. Улар зилзилаларнинг эҳтимол тутилган даражачаларини, зилзилалар пайтида Ернинг турли параметрларининг ўзгариши, зилзила аломатлари, унга ҳамроҳлик қилувчи қонуниятларини аниқлашга қаратилган. Уларнинг ҳар бирида маълум ютуқлар қўлга киритилди, бироқ зилзиланинг содир бўлиш вақтини олдиндан айтишга энг яқин соҳа гидрогеосейсмология бўйича олиб борилган тадқиқотлар бўлиб чиқди.

Ҳозир ер ости сувларининг гидрогеологик, гидродинамик ва изотопли параметрлари билан регионнинг геологик-тектоник, хусусан, сейсмик вазиятининг ўзаро мустаҳкам алоқадорлиги умум эътироф этган факт ҳисобланади. Зилзила ўчоғи йиллар давомида тайёрланиб боради ва ўзида мураккаб физик ҳамда кимёвий жараёнлар содир бўлиб турадиган системани намоен қилади. Уларнинг тезлашиши ҳарорат, босим, сув ҳамда ундаги жинсларнинг кимёвий таркиби билан белгиланади.

Кучли зилзила тайёрланаётган даврда, қўшимча кучланишлар юзага келади, тоғ жинсларида уларнинг қайта тақсимланиши содир бўлади, жинслар системаси — қоришмалар — газлардаги термогидродинамик тенглик бузилади. Тошкент зилзиласи аjoyиб ҳамда комплекс тадқиқотларга манба ва, аслида, гидрогеосейсмик ишларни мунтазам суратда олиб бориб туришга тўртки бўлиб қолди. Бу ерда биринчи бор ҳозирги замон тектоник жараёнларини ўрганиш учун гидрогео-кимёвий маълумотларнинг аҳамиятини кўрсатиш, зилзила олдиндан ва зилзила асносида ер ости сувларининг кимёвий газ таркибидаги ўзгаришларни аниқлаш ва бу билан зилзилани олдиндан билиш учун йўл очиш мумкин бўлди (бу тадқиқотларнинг кашфиёт эканлиги СССР Министрлар Совети қошидаги кашфиёт ишлари бўйича Давлат комитети томонидан тасдиқланган. Кашфиётлари ҳақида бир гуруҳ олимларга берилган диплом давлат рўйхатида 129 рақами билан қайд қилиб қўйилган).

Республикада, шунингдек, физик тадқиқотлар ҳам ривожланди. 1959 йили Тошкент яқинида Совет Шарқида биринчи ядро реактори қуриб ишга туширилган эди. Радио активацион анализ, катта дозаларнинг дозиметри, атом зарраларининг қаттиқ жисмларнинг сирти билан ўзаро таъсири, юқори қувват зарралари — коинот нурларини ўрганиш юзасидан олиб борилган тадқиқотларнинг натижалари мамлакатимиздагина эмас, балки чет элларда ҳам донг қозонди. Ўзбекистон физиклари оптика ҳамда микроэлектрониканинг асосчиларидан бири бўлиб қолдилар.

Фосфор муаммосининг ҳал этилиши — юксак солиштирама активликка эга ва ортофосфор кислотаси ҳамда унинг асосидаги бирикмаларни ўз ичига олган рацион изотопи фосфор — ^{32}P ни чиқаришни ўзлаштириш жиддий ютуқ ҳисобланади. Бу бирикмалар молекуляр биология, генетика ва фан, техниканинг бошқа кўп соҳалари учун керак.

Академиянинг геологлари томонидан, кўпгина илмий ва ишлаб чиқариш ташкилотлари иштирокида, ер қобилигининг чуқурликдаги тузилиш хусусиятларини аниқлаш ва Жанубий Тянь-Шан ва Помирнинг металлогениядаги ролини белгилаш бўйича Халқаро «Помир — Ҳимолай лойиҳаси» доирасида катта комплекс тадқиқотлар муваффақият билан ўтказилди. Натижада металл зоналари ажратилди, геологик комплексларнинг рудага бойлиги характерланди.

Шунингдек, фойдали қазилмаларнинг янги, шу пайтгача номаълум кўринишлари: шўрхокли маънезит маъданлари, муҳим амалий аҳамиятга эга бўлган трахибазальт — липаритли комплексларининг углеродлилоли жинсларда сийрак ишқорли маъданлануви очилди.

КПСС МКнинг июнь Пленумида ижтимоий фанларни ривожлантириш ва ғоявий назарий ишларни янада юксақ даражага кўтаришга катта эътибор берилди. Пленум ижтимоий фанлар худди табиий фанлар сингари партия ва бутун халқнинг таъсирчан ёрдамчиси бўлиши лозимлигини таъкидлади.

Ниҳоят, бой тарихий ўтмишни, ўзбек халқининг ва республикада яшовчи барча халқ ва элатларнинг ҳозирги ҳаётини марксча-ленинча позициядан идрок этишда жамиятшуносларимизнинг хизматлари ғоятда катта бўлди.

Археологлар, тарихчилар, антропологлар, этнографлар, юристлар ва экономистларнинг катта ва кичик авлоди отрядининг кўп йиллик меҳнати самараси сифатида ўзбек ҳамда республикадаги бошқа халқларнинг тарихи бўйича фанда биринчи бор улкан йиғма илмий ишлари нашрга тайёрланди.

Ҳозирги кунда республика жамиятшунос-олимларининг илмий жамоатчилик эътиборини қозонган улкан йиғма ва умумлаштирувчи асарлари арсеналини «Ўзбекистонда ССР тарихи», «Ўзбекистон ишчилар синфи тарихи», «Ўзбекистонда гражданлар уруши тарихи», «Октябрга қадарли ўзбек адабиёти тарихи», «Ўзбекистон рус адабиёти тарихи очерклари», «Ўзбекистон совет зиёллари», «Ўзбекистон ССР Совет Иттифоқи Улуғ Ватан уруши йилларида», «Ўзбекистоннинг давлат ва ҳуқуқ тарихи», «Ўзбекистон халқ хўжалиги тарихи» ва бошқалар ташкил этади.

Академия олимлари Шарқнинг қомусчи-олимлари асарларини ўрганиш ва эълон қилиш борасида айниқса катта ютуқларга эришдилар. Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Ибн Сино, Форобий, Беруний ва бошқаларнинг асарлари ўзбек ва рус тилларига ағдарилди ва чоп этилди.

Ўзбекистон ишлаб чиқариш кучларини янада ривожлантириш вазифаларини ҳал этиш экономист-олимларнинг республикани ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан янада ривожлантиришнинг асосий йўналишлари бўйича қилган ишлари, аҳолининг ўсиши ва ортиб бориш истиқболлари ҳисобга олинган демографик характердаги прогнозларга, капитал сарфлаш методикаси бўйича меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланишга, республикада кенг жабҳа бўйлаб олиб борилаётган илмий тадқиқот ҳамда конструкторлик ишларининг иқтисодий самарадорлигига боғлиқдир.

Илмий-техника революцияси жараёни ижтимоий-иқтисодий ва ҳатто ахлоқий маънодаги кўп проблемаларни туғдиради. Шунинг учун жамиятшунос олимлар зиммасига ривожланган социализм, социалистик турмуш тарзи, коммунистик ҳуққ ва ахлоқ проблемаларини ишлаб чиқишдек муҳим вазифа юкланган.

Кўп миллатли меҳнат коллективлари фаолиятларининг конкрет жонли мисоллари орқали социалистик интернационализм принциплари роли ўсиб бораётганлигини ёсда қоладиган қилиб кўрсатиб бериш ниҳоятда муҳимдир. Шунингдек, буржуа идеоларининг сохтакорликларига, антисоветизм ва антикоммунизмга қарши кураш шакллари ҳамда методларини ҳам такомиллаштириш зарур.

Ўзбекистон Фанлар академияси олдида турган вазифаларнинг энг асосийлари шундан иборат. У шу йил ноябрь ойида қирқ ёшга тўлди. Бу йиллар мобайнида олимлар томонидан катта ишлар қилинди, республика Фанлар академияси мамлакатдаги энг йирик илмий марказлардан бирига айланди, халқаро илмий жамоатчилик олдида обрў-эътибори юксалди. Лекин олимлар олдида янги-янги вазифалар кўндаланг бўлиб турибдики, жамиятимиз тараққиёти кўп жиҳатдан уларни ҳал қилишга боғлиқдир. Ҳаммавақт шундай бўлади, чунки инсоннинг билимга интилиши унинг табиатига жо қилиб юборилган.

КЎНГИЛДАГИ ГАПЛАР

Шу йилнинг эрта баҳори эди. Бўлимимиз бошқарувчиси Бобоқул Усмонов «Қувват ака, меҳмон қабул қиласизми?» деб ёнида бир киши билан келиб қолди.

— Бош устига.

— Меҳмон Тошкентдан. Журналист. Номоз Саъдуллаев, — дея ёнидаги кишини таништирди у.

Гурунглашдик. Гапнинг очиги, меҳмон чорвани, чорвадорлар меҳнатини анча-мунча тушунаркан. Гап-сўзларидан қаноат ҳосил қилдим.

— Ҳозир тўғри Тошкентдан келдингизми, ука? — сўрадим.

— Чиққанимга анча бўлган, — жавоб берди у, — кеча Нуротада эдим. Сизга ўхшаган нуроний Гаффор ота Файзанов деган чўпон ҳузурида бўлдим. Бугун эса бу ёққа йўлим тушди... — жилмайиб қўйди у.

Анча хангома қилдик. Ен дафтарига кўп нарсаларни ёзиб олди. Орадан уч ойча ўтиб, «Шарқ юлдузи» журналида ўша укамизнинг «Чўпонга ҳам қанот керак» деган очеркини ўқидим. Гаффор Файзанов шаънига (уни биз Абдуғаффор деймиз!) жуда яхши, илиқ гаплар айтибди.

Абдуғаффорни яхши танийман. Укаси Абдусатторни ҳам биламан. Ака-укалар Нуротанинг нор чўпонларидан. Улар билан илгари райондош эдик. Нурота райони иккига бўлиниб, энди биз Қўшрабат районида яшайпмиз. Дарвоқе, Абдусатторнинг қуюнганича бор. Ҳозир чорвадор районларда чўпон кадрлар масаласи — жуда долзарб, жуда муҳим масала. Бизнинг Қўшрабатда ҳам чўпонларнинг кўпи ёши қайтиб қолган кишилар. Навоий областида ўрта мактабни битириб, чорвачиликда ишлашни хушлаган ёш-яланглар ташаббусини ҳамма жойда қўллаб-қувватлашган эди. Қолаверса, ўша очеркда

Кадрли журналхонлар!

Сизлардан келаётган мактубларнинг мазмунини инобатга олиб, янги рубрика очишга қарор қилдик. «Журналхон минбари» рубрикаси остида бундан буён Сизларнинг журналимиз саҳифаларида эълон қилинаётган бадиий асарлар, публицистик мақолалар ҳақидаги, шунингдек, кўргангиз — кинофильмлар, спектакллар, тасвирий санъат асарлари ҳамда ўқиган янги китобларингиз хусусидаги таассуротларингизни эълон қилиб борамиз. Бу борадаги фикр-мулоҳазаларингиз билан мунтазам қатнашиб турасиз деган умиддамиз.

кўтарилган СЖКни меъёрга солиш, яйловларни яшартириш, янги қўралар қуриш сингари масалалар ҳам айна даврбоп гаплар.

Мен кўнгимдаги яна бир гапни айтмоқчиман. Номозбойга ўхшаган мухбир укаларимиз яйловларда тез-тез бўлиб туришса, чўпонлар билан обдан гурунглашса; турмушимиздаги янгиликларни, баҳсга арзигулик муаммоларимизни матбуотларда кўпроқ кўтариб чиқсалар яхши бўларди. Айниқса, чўпонларнинг шарт-шароитини яхшилашда ўз фикр-мулоҳазалари билан кенг жамоатчилик диққатини жалб этса деймиз. Чунки яйловларимизда ҳали ечимини кутиб ётган муаммолар жуда кўп. Масалан, чорванинг нони — озуқа базасини олинг. Партия-ҳукуматимиз чорвачиликнинг озуқа базасини мустаҳкамлашга алоҳида эътибор беришти. Негаки, етарли озуқага эга бўлмай чорвачиликка, хусусан, қора-кўлчиликка зўр бериш беҳуда. Тўғри, кейинги йилларда бу соҳада анча-мунча ишлар йўлга қўйилди. Яйловларда атрофи сим тўсиқлар билан ўралган загон системаси жорий этилди, изень, саксовул экинга киришилди. Бу ишларни Нурота, Қўшрабат, Советобод, Томди, Конимех районлари яйловларида бўлган ҳар бир киши ўз кўзи билан кўриши мумкин. Қажратон қишда ҳам бу гиёҳлар қўйларга озуқа бўлаверади. Саксовул қор остида қолмайди, тўйимлилик жиҳати хашак ва сомондан қолишмайди. Аммо шу билан бирга суғориладиган яйловларни мумкин қадар кенгайтириш зарур, деб ҳисоблайман. Эндиликда бунинг учун ҳамма имконият бор. Лекин биз бу имкониятлардан тўла фойдаланаётганимиз йўқ.

Яна бир гап. Ер ости сизот сувларини юзага чиқариш учун аввало электр қуввати керак. Аммо бир-биридан анча

олиёда жойлашган кўтон — кўралар, кўчиб-кўниб юрадиган барча отарлар учун электр линиялари тортиб бориш қимматга тушади. Унинг ўрнига ёнилги билан ишлайдиган моторлардан фойдаланиш қулай. Аммо моторлар топиш ҳам ҳозир мушкуллашиб қолди. Бу ҳақда мутасадди ташкилотлар, корхоналар ўйлаб кўрса бўлмасмикин? Ҳали тугуни ечилмаган бундай жумбоқлар кўп. Ҳамма гап уларни вақтида

кўтариб чиқишда, даҳлдор ташкилотлар ва раҳбарлар эътиборига ҳавола этишда, ниҳоят, уларни мавриди билан амалга оширишда қолган.

Қувват БОТИРОВ,
Самарқанд область, Қўшработ районидаги Эргаш Жуманбулбул ўғли номли совхознинг Ленин орденли бош чўпони

УЗОҚНИ КУЗЛАЙЛИК

Умримнинг қирқ йилдан ошиғи чўпонликда ўтди. Баъзан мухбирлар ёки таниш-билишлар «Касбингиздан хурсандмисиз?» деб сўраб қолишади. Сочини айтсам, авваллари шундай савол мен учун ўринсиз туюларди, кулгимни қистатарди. Тўғри-да, нима кўп иш кўп, чўпонлик ёқмаётган бўлса аллақачон бошқа ишга ўтиб кетган бўлмасмидим.

Энг муҳими, чўпонликка ҳавасим баланд, тоғу тошларни бир кун кўрмасам, қўй маърашини эшитмасам юрагим сиқилиб кетади. Хўш, шундай касбни севмай бўладими?! Чўпонликка ихлос қўйсин деб, тўнғич ўғлим Унгарбойни ёнимда олиб юриб, касб сир-асорини ўргатдим. Мана, уч йилдан буён ўзи мустақил қўй боқмоқда... Бир бизнинг оила эмас, колхозимизда бу касбдан бахтини топган, ота-бобосининг чўпонлик таёғини қўлма-қўл узатиб келаётган сулолалар кўп.

Бизга колхоз правленияси ва партия ташкилоти ғамхўрлик ва жонқуярлик кўрсатмоқда, албатта. Раис Фозил Разов, партия ташкилоти секретари Тўлан Сиддиқов доимо аҳволимиздан хабар олишиб, тегишли ёрдамни бериб келишяпти. Мудиримиз Муллабек Оқмирзаев-ку, сал ташвишли воқеа юз бердими, бас, дарров ёнимизда ҳозир нозир бўлади. Бу эса кўнглимизни кўтаради. Касбимизга бўлган ихлосимизни янада ортиради. Партия ва ҳукуматимиз томонидан бўлаётган чексиз ғамхўрликларга ҳам самарали меҳнатимиз билан жавоб бераёلمиз. 1982 йилни колхоз бўйича жуда яхши натижалар — ҳар 100 совлиқдан 114 бошдан кўзи олиш, бир қўйдан 3 килограммдан жун қирқиш билан бошлаган эдик. Бугун ёз бўйи ҳамжиҳат ишлаб, қўйларимизни яхшилаб семиртирдик. Олдимизда синов даври — қиш турибди. Бизни бу мавсум заррача чўчитмайди. Чунки қиш нақадар оғир келса ҳам; 27 отарга бўлинган 20 мингга яқин қўйимизни соғ-омон олиб чиқишга

ишончимиз комил. Хуллас, колхозимиз чорвачилиги, хусусан, қўйчиликда ишларимиз ана шундай — раvon йўлга тушиб олган. Назаримда, бир-мен эмас, хўжалигимиздаги ҳамма чўпон ҳам танлаган ўз касбидан фахрланса керак.

«Шарқ юлдузи» журналининг 6-сонида «Чўпонга ҳам қанот керак» сарлавҳаси билан берилган очеркни ўқиб, бу хусусда кенг мулоҳаза юритиш кераклигини сездим. Мен ўз хўжалигимиз аҳволига назар ташлаб, бу хусусда торроқ ўйлаб юрарканман. Аслида, журналист Номоз Саъдуллаев ёганидек, республикамиз қўйчилиги равнақи йўлида ҳали ҳал қилиниши шарт бўлган муаммолар кўп экан. Очеркда асосан чўл зоналаридаги қўйчилик аҳволи қаламга олинбди. У кўтарган мунозарали масалалар ҳақида бош қотириб, бизнинг тоғ яйловларимизда ҳам пишиб етилган муаммолар борлиги аён бўлди.

Катта яйловлардан бири — Майдонтолдаги аҳволни олиб кўрайлик. Чамаси, 25-30 минг гектар майдонни эгаллаган бу зонадан Тошкент областининг Бўстонлик, Коммунистик, Оҳангарон районлари, ҳатто Тожикстоннинг Ленинобод области чорвадорлари ҳам фойдаланадилар. Турган гап: яйловга ҳар ким ҳар хил муносабатда бўлади. «Яхши чўпон яйловини бир йил, ёмон чўпон яйловини бир кун ейди» деган гап бор. Биз Майдонтолни ўзимизга тегишли тахминан 5 минг гектарга яқин майдониди рисоладагидек тартиб билан мол ўтлатганимиз туфайли апрелдан то сентябрнинг иккинчи ярмигача тоғда яшаймиз. Қўшни чорвадорларнинг кўпчилиги эса кеч келиб, ўзларига тегишли майдонларнинг ўт-ўланани босиб-янчиб едиришади-да, августнинг ўрталаридаёқ жўнаб қолишади. Бундай ҳолнинг қўйчилик равнақи учун кони зарарлиги ҳеч кимга сир эмас. Неча ўнлаб чақирим йўл босиб келгач, яйловдан унумли фойдаланиш керак-да! Ахир,

самарадорлик деган гаплар ҳам бор-ку!

Иккинчи бир масала, Номоз Саъдуллаев тилга олган изень ўсимлигини Майдонтол далаларида ҳам ўстирилса яхши иш бўларди. Номи тоғ бўлгани билан бу ерларда минглаб гектар яйловбоп майдонлар бор. Геологлар қурган равон йўл орқали у ерларга ҳар қандай транспорт бемалол етиб бора олади. Демак, изензорлар барпо этиш учун унчалик кўп меҳнат, харажат сарфланмайди.

Энг муҳим масалалардан яна бири чўпонларга маданий-маиший, савдо ва тиббий хизматни янада яхши йўлга қўйишдир. Беш-олти йил бурун Майдонтол яйловларининг ўрталигида озиқ-овқат моллари дўкони бор эди. Бу дўконнинг ёпилганига анча бўлди, ҳатто биноси ҳам нураб тушди. Маданий-маиший ва бошқа хизматлар ҳақида гапириб ўтирмасак ҳам бўлади. Чамаси, чўпонлари тоғда азият чекаётган районларнинг, колхозларнинг раҳбарлари сансалорлик кайфиятига тушиб қолганга ўхшайди. Агар улар ўзaro тил топишолмаса, бу соҳанинг об-ластадаги мутасаддилари бош қотиришсин.

Қўйларнинг зоти, маҳсулдорлиги хусусида гапирадиган бўлсак, тоғ яйловларида боқиладиган бошқа хўжаликларни билмадим-у, бизнинг колхозда аҳвол ёмон эмас. Кроссбред зотли қўйларнинг маҳсулдорлигини йил сайин ошириб бораемиз.

Биз ҳар баҳорда совлиқларни қўзи-латиб олгач, улар олти ойлик бўлгунча онасига қўшиб боқамиз. Сўнг онасидан ажратиб, қўзиларнинг ўзини алоҳида отарларга бўлиб юборамиз. Боласининг узлуксиз эмишидан қутулган совлиқ қишга қадар семириб, асл ҳолига келиб олади. Қўзилар ҳам мустақил ўтлаб, дуркун бўлиб ўсади. Натижада қишда чиқим камаяди. Бу ишга эътиборсиз қараган баъзи хўжаликларда қўзилар оналарини узоқ муддат, ҳатто қишга қадар эмиб юраверади. Бунинг оқибатида совлиқнинг тинкаси қуриydi,

қўзи мустақил озиқланишга унчалик ўрганолмай қолади. Қаҳратон қиш эса бу билан ҳисоблашиб ўтирмайди — ночор қўйлар, фақат эмиб яшаган қўзиларнинг талай қисми нобуд бўлиб кетади.

Сўнгги таклифим — чўпонларнинг бошпанаси масаласи. Чўпон ҳаётини чўпонлик машаққатларини тортган билади. Айниқса, тоғ яйловларида яшаб, қўй боқиш осон эмас. Кутилмаганда жала, бўрон, довул... Кутилмаганда бўрилар ҳужуми, айиқ ёки қоплоннинг «ташриф буюриши»... Баъзан йиртқишларни чўчитиб қайтариш учун ўқ-дори тополмаймиз. Чодир етишмаслиги-ку, энг катта ташвишлардан бири. Янгиси йўқлиги учун эскирган чодирларни тутишга мажбурмиз. Айни қаттиқ бўрон туриб ёки жала қуйган пайтларда довул кўпинча омонат чодирларни йиртиб, юлиб олиб кетади! Шундан кейин юз берадиган аҳволини ўзингиз тасаввур этиб кўраверинг! Биз биламиз, чодир топилса-ку, колхозимиз раҳбарлари дарҳол етказиб беришади. Аммо савдо ташкилотларидан топиб кўринг-чи уни! Наҳотки, чўпоннинг ярим умри ичида ўтадиган чодирларни биз учун етарли даражада ишлаб чиқаришнинг чораси топилмаса?!

Хуллас, чўпонлар ҳаётида жуда кўп муаммолар пишиб етилди. Энди уларни тадбирнинг қўзи билан бирма-бир ечадиган фурсат келди. КПСС Марказий Комитетининг шу йилги июнь Пленуми қарорларида ҳам бу масала алоҳида таъкидланган. Бирор гапнинг натижаси, қарорнинг ижроси бўлмаса, уни гапиришдан не фойда?! Журналист Номоз Саъдуллаев ўз мақоласида жуда қимматли масалаларни кўтарган. Баҳс тариқасида биз ҳам баъзи бир фикрларни айтдик. Шу гаплар истаклигича қолиб кетмай амалга ошса нур устига аъло нур бўлар эди, деб ўйлайман.

Тонготар ПЕРТОВЕВ,
Бўстонлик районидаги Фрунзе
номли колхоз чўпони,
Ленин ордени кавалери

Юбилейларимиз

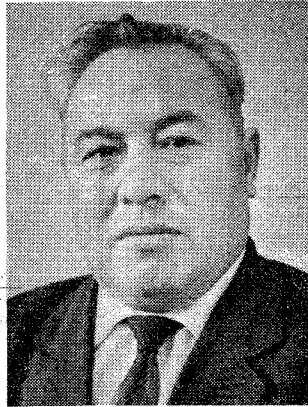
ИЖОД САМАРАЛАРИ

Ёзувчи Ҳожи Содиқ 70 ёшда

... Китоб муқовасидан кенг пешонали, сийрак сочили, нуруний, ўткир нигоҳли киши тикилиб турарди. Бу — ёзувчи Ҳожи Содиқ эди. Шу тариқа адиб билан илк марта бундан йигирма йилча муқаддам унинг «Яъники, масалан...» ҳажвий ҳикоялари тўплами орқали танишгандим. Орадан бир неча йил ўтиб, ёзувчининг «Шафқат қилинг, дўстлар!», «Моҳият», «Соқолсиз эчки» ҳажвий тўплamlари, сал кейинроқ «Нотаниш солдат» китоби, «Кув танлаш» драмалари мажмуаси, «Изи-роб бонги», «Илк одимлар» қиссаларини катта қизиқиш билан мутолаа қилдим. Сўнграқ эса... устоз Ҳожи Содиқ билан бир редакцияда ишлар эканмиз, дастлаб диққатимни ўзига жалб қилган нарса унинг сиймосида мужассамлашган меҳрибонлик, соддалик, том маънодаги одамгарчилик бўлди.

Бугунги тожик совет адабиёти муваффақиятлари ҳақида гап кетар экан, унинг улкан вакиллари — Садриддин Айний, Сотим Улузода, Жалол Икромий, Раҳим Жалиллар қаторида Ҳожи Содиқнинг ҳам ўзига хос ўрни ва овози бор. Ундан ортиқ драма, қатор повестлар, очерклар, юздан ортиқ ҳажвий ҳамда юмористик ҳикоялар, фелъетонлар, давр руҳи билан суғорилган публицистик мақолалар бунга гувоҳлик бериб турибди.

Адиб адабиётга 30-йилларда кириб келган. Кўптиражли «Ғалаба» ва «Бо роҳи Ленин» район газеталарига муҳаррирлик қилар экан, у ўзининг долзарб муаммоларга бағишланган очерклари, ўткир фелъетонлари билан республика матбуотида фаол иштирок этди. Кейинчалик сатира унинг деярли ҳамма асарларини белгиловчи йўналиш бўлиб қолди.

1941 йил. Ҳожи Содиқ қаламини қуролга алмаштириб, Ватан ҳимоясига отланди. Фронгда сиёсий раҳбар, пулемёт ротаси командири сифатида душманга қарши жанг қилаётганларнинг олдинги сафларида борди. Сталинград, Харьков учун бўлган халқ қилувчи жангларда иштирок этди. Изъом шаҳри остоналарида оғир ярадор бўлгач, Ҳ. Содиқ 1943 йили Тожикистонга қайтади. «Ҳақиқати Ленинобод» область газетасида муҳаррирлик қилиш билан бирга, адабий фаолиятини ҳам давом эттирди. У 1964 йилдан 1979 йилгача «Совет Тожикистони» республика газетасида муҳаррир бўлиб ишлади, хусусан Тожикистонда яшаб, ўзбек тилида ижод қиладиган қаламкашларнинг бошини қовуштирди, уларга яқиндан ғамхўрлик кўрсатди.

Ҳожи Содиқ асарларидаги қаҳрамонлар ҳаётнинг энг актив позицияларида турувчи кишилардир, ғайратли, меҳнаткаш ва оқибатли замондошларимиздирлар. Ёзувчи ҳаётнинг неготив томонларини кўрсатишда эса кўпинча сатирик ва юмористик типдаги қаҳрамонлардан фойдаланади. Бари бир шунда ҳам

мазкур кишилар табиатига хос ялқовлик, иккиозламачилик, тамағирлик, бефаросатлик, айёрлик, кўполлик каби салбий хусусиятлар ижобий қаҳрамонларни бор бўйи билан кўрсатишга бўйсундирилади. Ҳожи Содиқнинг «Кув танлаш», «Нозанин», «Тўй кечикди», «Хислат» драмаларининг ҳар бирида адиб-драматургнинг ўзига хос дунёқарashi ифодаланган. Хусусан, «Кув танлаш» пьесаси драматургга катта шухрат келтирди. Асар Лоҳутий номидаги Тожикистон Давлат академик театри саҳнасида олти юз мартадан зиёдроқ намоёиш этилди. Мазкур саҳна асари Ўзбекистон театрларида ҳам саҳналаштирилган.

Ҳожи Содиқ моҳир таржимондир. У бошқа асарлар қаторида таниқли ўзбек адиби Саид Аҳмаднинг «Келинлар кўзголни» комедиясини ҳам тожик тилига таржимаси қилган.

Тожикистон ССРда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Лоҳутий номидаги Тожикистон ССР Давлат мукофоти лауреати, Иккинчи даражали Ватан уруши ордени, тўртта «Ҳурмат белгиси» ордени, қатор медаллар нишондори бўлган коммунист — икки тилда ижод қилувчи адиб Ҳожи Содиқ ўзининг 70 йиллик юбилейини фаол ижодий руҳ билан кутиб олмоқда. У янги асари — автобиографик трилогиясини ниҳоясига етказди. Юбилей арафасида «Фронт ҳикоялари ва очерклари» китоби, бир томлик ҳажвий ҳикояларини мухлисларга тортиқ қилди. Хуллас, ижодкорнинг мўлжалга олиб қўйган мавзулари кўп. Биз устоз Ҳожи Содиққа сиҳат-саломатлик, янги ижодий парвозлар тилаймиз.

Шерали СОКИН.

Ўзбекистоннинг календарь

Эркин Носиров

БИР ШЕЪР ТАРИХИ

(Мақсуд Шайхзода туғилган куннинг 75 йиллигига)

Бировни синамоқчи бўлсанг ё қўшни тур, ё бирга ишла, ё бирга сафарга чиқ, дейдилар. Бу оддий ҳикматда чуқур маъно яширин. Чунки инсоннинг қанақалиги, бор жиҳат ва фазилатлари у билан қўшни турганингизда, бир идорада ишлаганингизда ёки ҳамсафар бўлганингизда билинади.

Атоқли шоир, олим, публицист ва драматург Мақсуд Шайхзода билан тез-тез мулоқотда бўлганман. У киши билан танишувимга «Ўзбекистон маданияти» (ҳозирги «Ўзбекистон адабиёти ва санъати») газетаси редакциясида (аввалига адабиёт ва санъат бўлимида, сўнгра секретариатда) 1957—1969 йиллари ишлаганим сабабчи бўлган. Редакция номидан домлага тез-тез қўнғироқ қилиб, турли муносабатлар билан шеър, публицистик мақола ёки ҳаваскорларнинг шеърларига обзор ёзиб беришларини илтимос қилардим. Мақсуд Шайхзоданинг газета саҳифаларида босилган талай публицистик мақоалари, «Ётилар», «Хиёбон» туркумидаги шеърлари ана шу тарихқа қўлга киритилган эди.

Домла Шайхзода билан қўшни турган ёки бирга ишлаган жойим йўқ. Бироқ икки марта ҳамсафар бўлганман. Бу сафарлар шоир шахси ва ижодининг баъзи томонларига дахлдор бўлганлиги сабабли уларга тўхталгим келди.

1959 йилнинг кузагида республикамизда қардош тожик адабиёти кунлари ўтганди. Шу муносабат билан бир гуруҳ таниқли тожик қаламкашлари ташриф буюрдилар. Шунда қардош республикалар адибларининг бир-бирларининг диёрларига бориб, адабиёт байрамлари ўтказишлари яхши аъъанага айланиб бораётган эди. Шундан сал олдин Тожикистонга академик Воҳид Зоҳидов бошчилигида бир гуруҳ ўзбекистонлик адиблар бориб келишганди. Гурӯҳга тожик совет адабиётининг таниқли намояндаларидан бири, «Яшарган ер», «Ёшлигимиз тонги» сингари прозаик асарлар муаллифи, драматург ва киносценарист, олим ва публицист Сотим Улуғзода бош бўлиб, составида Гаффор Мирзо, марҳум қаламкашлардаш Аширмат, Толис Пўлатов, Боқи Раҳимзода, Файзулла Ансорийлар бор эдилар.

Адабиёт кунлари программасига мувофиқ тожикистонлик адибларни Самарқанддан қузатиш мўлжалланганди. Уларни Самарқандгача ўзбек адибларидан Мақсуд Шайхзода, Асқад Мухтор ва Шухрат қузатиб боришлари зарур эди. Мен «Ўзбекистон маданияти» газетасининг муҳбири сифатида иш кўрар эдим. Сафимизга Тошкентдан москвалик марҳум ёзувчи ва таржимон Николай Асанов ҳам қўшилганди.

Ана шу сафар давомида кечган адабий суҳбатлар, мулоқотлар, баҳслар ва тортишувлар хусусида тўхталиб, вақтингизни олиб ўтирмайман. Фақат бир нарсани — Мақсуд Шайхзоданинг улкан адабиётшунос олим ва тил билимдони сифатида тожик дўстлари билан уларнинг она тилида Рудакий, Жомий, Саъдий, Бедил шеърляти борасида тортишувлар қилганини алоҳида таъкидламоқчиман.

Мақсуд Шайхзода ўша сафар давомида тожик совет поэзиясининг йирик вакилларидан бўлган лирика устаси Боқи Раҳимзода билан ижодий яқинлашиб, унинг бир неча шеърларини ўзбек тилига таржима қилгани эдимда. Бу шеърлар Самарқандда чиқадиغان «Ленин йўли» область газетасида ва «Ўзбекистон маданияти» да босилганди.

Иккинчи сафаримиз Туркменистон тупроғида юз берганди.

1962 йил ноябрь ойининг иккинчи ярмида қардош Туркменистонда ўзбек адабиёти кунлари бўлди, Ўзбекистон халқ шоири Уйғун бошчилик қилган бу бригадада ёзувчилардан Гафур Ғулум, Ғайратий, Мақсуд Шайхзода, Мирмуҳсин, Зиннат Фатхуллин, Мамарасул Бобоев, Борис Пармузин, Аҳмад Бобожон, Адҳам Раҳмат, Турсун Собиров ўртоқлар бор эдилар. Адабиёт кунларини матбуотда ёритиш вазифаси махсус муҳбир сифатида менга топширилганди.

Адабиёт кунлари Ашхободдаги Махтумқули номидаги туркман давлат академик драма театрида очилди. Унда илҳом билан сўзланган нутқлар, жўшқин ва қайноқ мушоира алламаҳалгача давом этди. Берди Кербобоев билан Гафур Ғулум, Уйғун билан Беки Сейтоқов, Мирмуҳсин билан Карим Қурбоннепесов, Мақсуд Шайхзода билан Қора Сейтдинов шеърда куч синашдилар.

Эртасига Ашхободга яқин жойдаги Феруза деган сўлим ва гўзал оромгоҳга йўл олдик.

Феруза табиатининг гўзаллиги, ундаги етти шоҳли, халқ орасидаги машҳур афсона билан боғлиқ бўлган чинор, Копетдоғнинг қишин-ёзин қор аримайдиغان чўққилари ва

ёз кунлари соя-салқин бўладиган даралари туркман ёзувчиси Тангрикуди Тағановнинг машҳур шоир Махтумқулига бағишланган «Дурлар хазинаси» китобида яхши тасвир этилган, туркман совет адабиётининг оқсоқоли Берди Кербобоевнинг «Махтумқули» пьесасида ҳам ферузанинг гўзал манзараси четда қолмаган.

Туркманларнинг фахри бўлган Махтумқули табиатнинг мўъжизаси ҳисобланмиш ушбу сўлим масканни жуда хуш кўрар, золимларнинг дастидан Эронга кетишга мажбур бўлганида ҳам шу ердан ўтган эди. У ўзининг эл-юрт дарди билан сугорилган шеърларида бу ажиб даргоҳни кўп марта тилга олади, уни бағрининг бир парчасидай кўради.

Ўзбек адабиёти кунлари мезонлар ва меҳмонлар ана шу сўлим масканга борганларида биринчи навбатда Махтумқулини эсладилар, албатта. Шундан бир кун олдин улар Туркманистон ССР Фанлар академиясининг Тил, адабиёт ва тарих институтида бўлганларида меҳмонларга Махтумқулининг туркман тилида чиқарилган икки томлик шеърлар-мажмуаси совға қилинган эди. Мақсуд Шайхзоданинг қўлида ҳам туркман шеъриятининг қўши Махтумқулининг ана шу шеърий мажмуаси кўзга ташланарди.

Этти шохли чинор тагида бир гуруҳ шоирлар мушоира бошланди. Ўзбек ва туркман тилларидаги шеърий сатрлар янгради. Шунда шоир ва драматург Аҳмад Бобожон Копетдоғга боққанича:

— Мунча виқорлисиз, кўркам тоғлар, ҳей! — деб юборди тўлқинланганидан. Шеърнинг иккинчи мисрасини туркман шоири Қора Сейтлиев давом эттирди:

Этагингда яшнар кўркам боғлар, ҳей!

Даврага шоирлардан Ғайратий, Мамарасул Бобоевлар яқин келишди. Уларнинг қўлларида ҳам Махтумқулининг туркманча тўплами кўринарди. Мушоира янгича оқимда давом этди.

Бу мушоирага Мақсуд Шайхзода аралашмади. У негадир Копетдоғ чўққиларига боққанича чуқур ўйга толган, назаримда ана шу топда бундан кўп йиллар илгари, асорат ва мустабидлик авжига чиққан, меҳнаткаш халқ золимлар дастидан қон қақшаган даврда она Ватанини тарк этишга мажбур бўлган жабрдийда шоирни ўйларди. Аҳмад Бобожон ва Қора Сейтлиев ишлатган «ҳей» радифи Махтумқулининг бир шеърида борлиги шоирга ҳам маълум эди, албатта. Унда Махтумқулига атаб бир шеър яратиш нияти худди шу ерда, шоирнинг излари қолган тоғли масканда туғилди чоғи.

Программа тигизлигидан Ферузада кўп қололмадик. Ашхободга қайтиб, эртасига махсус самолёт билан нефтчилар шаҳри бўлган навқирон Небитдоғга учиб кетдик.

Мақсуд Шайхзоданинг доимо ўзи билан бирга олиб юрадиган кўнғир муқовали қирқ саккиз варақли қалин дафтари бўлгучи эди. Небитдоғга самолётда кетаётганимизда икковимиз ёнма-ён ўтириб қолдик. Домла мўлжалланган баландликка кўтарилишимиз биланоқ ёнидаги ўша дафтарини олиб араб алифбосида нималарнидир ёзишга киришди. Тиззасида эса Махтумқулининг кечаги тўплами турарди. Мен халал бермай деган мақсадда газета ўқишга тутиндим. Домла манзилга етганимизча ўз иши билан машғул бўлди.

Небитдоғда ҳам кетма-кет учрашувлар, шеърият кечалари бўлди. У ердан Марига учдик. Яна учрашувлар, шеърхонликлар...

Марида эканимизда меҳмонхонада ёнма-ён туриб қолдик. Бир колхоздаги учрашувдан кейин домланинг хонасига журъат этиб бош суқдим. Ишлаётган эканлар. Кўзлари тушиши биланоқ:

— Э, келинг, келинг, Носир ўғли, — дедилар.

— Халақит бермадимми, домла?

— Айни пайтида келдингиз. Қани бир нафас... — Кўзлари эса ҳамон ўша кўнғир муқовали дафтарда.

— Шеър битдими ишқилиб? Бир эшитайлик деган умидда...

Домла кўзойнагини бурнига қўндирди. У ўқиганда кўзойнагини олиб кўярди.

— Мен ҳозирча Махтумқулининг ўша «Ҳей» радифи шеърини ўқиб бераман, — деди домла. — Ҳаммаси бўлиб саккиз йўл. Жўжа миқти шеър. Мана, эшитинг-а:

Қисмат бўлмас, кетай узоқ йўлларга,
Насиб қўймас, кетган йўлим боғлар, ҳей,
Хайрон Мажнун бўлиб чиқай чўлларга,
Бориб маскан тутай сизни тоғлар, ҳей!
Маъни англаг, Махтумқули сўзидан,
Фикран эзар, қон ёш оқар кўзидан,
Ҳамма зотлар ўзгаради ўзидан,
Ераб, йиқилмасин буюк тоғлар, ҳей!

— Қалай? — домла менга синчиклаб тикилди.

— Зўр!

— Буёғига ҳозирча қарздормиз. Омон бўлсак бугун-эрта бирор нарсани қоғозга тушириб қолармиз.

... Эртасига Тошовуз областига учдик, машҳур пахтакор, икки марта Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Худойберди Эрсариевнинг колхозига бордик. Мақсуд Шайхзода ҳамон ўйчан, туғилаётган янги шеъри ташвишою машаққати гирдобиди қолгандай кўринарди. Областнинг Ленин районидидаги Тельман номли колхоз аъзолари билан бўлган учрашувда ҳам у янги шеърини ўқимади. Чамаси шеър ҳали ўзига ёқмас ёхуд чала эди. Бироқ эртаси куни шу колхоздаги мактаб ўқувчилари билан бўлган учрашувда ажойиб ҳодиса юз берди. Мактаб ўқувчилари бошқа шоирларимиз қаторида Мақсуд

Шайхзодани ҳам пионерликка қабул қилиб, бўйнига алвон галстук боғладилар. Юқори синф ўқувчиларидан бири шоирга Махтумқули девонини тақдим этди. Шоир девонни оларкан, кўзига суртиб ўпди.

Бу воқеа 1962 йилнинг 27 ноябрида бўлганди.

Шу кун и меҳмонхонадаги шоир тушган хонанинг чироғи алламаҳалгача ўчмади. Эртасига нонушта пайтида шоирнинг уйқусизликдан қизарган кўзларидан туни билан ишлаб бағоят чарчаганлигини сезиб олса бўларди. Бироқ у шодон ва бахтиёр эди. Шериклари билан ҳазил-ҳузул қилар, чамамда севинчи ичига сиғмаётганидан ўзини қаерга қўйишни билмас, меҳнаткашлар билан тезроқ учрашув бошланишини кутарди...

Биз Тахта районига йўл олдик. Район марказида катта учрашув бўлди. Унда меҳмонлар билан бирга Берди Кербобоев, Қора Сейтлиев, Сафар Ҳраевлар ҳам шеърлар ўқидилар.

Кечани бошқараётган Беки Сейтоқов Мақсуд Шайхзодага охирроқда сўз берди.

— Азиз қардошлар, — деди шоир, — мен Туркменистонга келганимдан бери устоз шоир Махтумқули шеърини таъсирида сархуш бўлиб юрибман. Менда бу улуг шоир ва ажойиб инсон шаънига бир шеър ёзиш иштиёқи туғилганди. Битта нарса машқ қилдим. Рухсат этсангизлар, шуни ҳозир сизларга ўқиб бераман.

Ҳаммаёқ сув қуйгандек жим. Шоир кўзойнагини олиб қўйган қўйи ўқишни бошлади:

Эй, оқсоқол, эй, туркманнинг отаси
Шарқлик бахшиларнинг зўри, каттаси.
Ерни ёқди кўз ёшинг ҳар қатраси,
Сени эслаб кўк чашмалар йиғлар, ҳей!

Таърифларинг кетди етти иқлимга,
Қўшиқларинг голиб келди ўлимга.
Кўнгил бериб ғазалинга, тилинга —
Қизлар сени тушда кўриб ухлар, ҳей!

Сен инсофни яхшиликни, куйладинг,
Сўзинг тўғри маъносини сўйладинг.
Зулмни, золимни расво айладинг —
Ев бағрини тилди шеъринг ўқлар, ҳей!

Гўрўғлидек сен мард эдинг, чавандоз,
Аммо қўлда қилч эмас, торли соз,
Булбулларга ўзинг эдинг ҳамовоз,
Шу деб сени соғинибдур боғлар, ҳей!

Авлодларинг зулм аждарин бўғолди,
Халқ танида жароҳатлар соғолди.
Талқон бўлиб ерга чўкиб йўқолди —
Эл-элатни айирган у тоғлар, ҳей!

Чаман яшнар қадим чўллар тўшида,
Келган сенинг ўрнинг тўйлар бошида,
Ҳақинг борку элнинг тотли ошида,
Келиб қолди сен чақирган чоғлар, ҳей!

Диёрингни келиб кўрдим кўзим-ла,
Шайхзодаман, дерман юрак сўзим-ла,
Ўзбекининг шоири чуқур таъзим-ла —
Девонингни ўғиб, дилда сақлар, ҳей!

Гулдурос қарсақлар янгради. Учрашув кечасига йиғилганлар шоирни тикка туриб, самимий олқишладилар. Ушал оқшомда қанчалик зўр шеърлар ўқилмасин мушоирадаги биринчиликни Мақсуд Шайхзода эгаллаганлиги, улоқ унда кетганлиги аниқ эди.

«Тоғлар, ҳей!» сарлавҳали шеър шоир Тошкентга қайтганидан кейин радио орқали янгради, «Ўзбекистон маданияти» газетасида босилди. Шоир Махтумқулининг «Тоғлар, ҳей!» деб аталган саккиз йўллик шеърини улуг устозга қамоли ҳурмати юзасидан шеърига эпиграф қилиб қўйганди. Шунинг учун ҳам энди шеърининг номи ўзгарган, энди у «Махтумқулига» деб аталарди.

Бу шеър Мақсуд Шайхзоданинг олти томлик асарлар тўпламининг иккинчи тоmidан жой олди ва адабиёт муҳлисларининг севимли асарларидан бирига айланди.

Муноҳаза, муҳокама, мунозара

Кибриё Қаҳҳорова

МАТНГА ЭЪТИБОР КЕРАК

Адабий меросни ўрганиш, унинг тараққиёт йўлини аниқлаш қанчалик аҳамиятга эга бўлса, баъдий асар матнини таҳлил ва тадқиқ этиш ҳам шунчалик муҳимдир. Аслида матншунослик (текстология) адабиётшуносликнинг пойдевори ҳисобланади. Матн тарихини ўрганмасдан, мавжуд нусхаларни йиғиб, бир-бири билан муқояса қилмасдан адиблар ижодини аниқлаш мушкул. Афсуски сўнгги йилларда баъзи бир қўлёзмалар дурустроқ таҳлил қилинмасдан, хом-хатала, катта-катта тиражлар билан чиройли қоғозларда босилиб чиқарилмоқда. Бу ҳолатни «Машраб девони»¹ ва «Аваз Утар Уғли девони»² нашрида яққол кўриш мумкин.

Машраб девонининг муқаддимасида шундай дейилган: «Танлаб олинган шеърлардаги текстологик қусурлар, котиблар нуқсонлари ва атайлаб қилинган «тахрир»лар бошқа нусхаларга солиштирилиб, иложи борича тузатилди. Машрабнинг бир шеъри турли қўлёзмаларда ҳар хил вариантларда учрайди. Вариант фарқлари кўпинча текстни бузиш, сўзни нотўғри кўчиришлар туфайли рўй беради. Бундай ҳолларда поэтик савияси юксакроқ ва фикрий мантиқ изчилроқ бўлган нусхаларга таянилди».

Нашрга тайёрловчининг бу даъволари мутлақо асоссиз. Девонни варақлаб чиққандан кейин шундай хулосага келасизки, булар девонни мавжуд нусхаларга солиштирмасдан, биргина, у ҳам бўлса, асло мукамал бўлмаган, аруз вазнига тушунмайдиган, араб-форс сўзларидан батамом беҳабар чаласавод котиб кўчирган нусхадан олишган.

Мен Машраб девонини Ҳамид Сулаймонов номидаги қўлёзмалар институти фондида сақланаётган 2263, 2265, 2775 ва 2924 рақамли тўрт нусха ва Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондидаги 170 ва 173, 225 рақамли қўлёзмаларга муқояса қилиб чиқдим. Матнлар ҳақиқатан ҳам бир-биридан фарқ қилади. Шундай бўлиши табиий, чунки хаттот ва котиблар шоир ҳам, адабиётшунос ҳам, олим ҳам бўлмаган ва бу ишга фақат сабаби тирикчилик деб қарашган. Аммо нашрга тайёрловчилар бунинг фарқига боришлари керак эди. Афсуски, матндаги хатоларнинг ҳаммаси янги нашрда ўз аксини топган, бунинг устига, ноширлар ҳам ўзларидан анча-мунча қўшганлар.

Бобораҳим Машрабнинг халқ орасида машҳур бўлган ва эски мактабларда алифбо тарзида ўтиладиган шеъри бор. Шу асарни ўз вақтида кўчирган котиб шеър мақтаини (фақат икки нусхада) шундай ёзибди:

Пардаи исматда сақла Машраби бечорани,
Дигари номаҳраимни ошно қилдим бугун (138-бет).

Алифбо бўлгандан кейин «алиф»дан бошлаб «ё» билан тугаллаши керак эди. Нашрга тайёрловчилар эса «ё» қаёққа кетди, бошқа нусхаларни ҳам бир кўздан кечирайлик демасдан, шундоқ кўчиришибди-қўйишибди.

Асли шундай:

«Е» ёпиб айшимни ишрат пардасиға, Машрабо,
Дилбари номехрубонни ошно қилдим бугун.

Шеърятдан хабардор одам аслига солиштирмасдан ҳам юқоридаги хатони билиши мумкин, чунки шеърятда «дигари номаҳраим» яъни «бошқа бир номаҳраим» деган ташбеҳ йўқ.

Машраб ўзбек тилидагина эмас, форс-тожик, араб тилларида ҳам шеърлар битган. Нашрга тайёрловчилар эса ҳеч қанақа изоҳсиз бутун-бутун бандларни ташлаб кетаверганлар. 49-бетдаги ғазал асли саккиз байтдан иборат экан, нимагадир тўрт байти тушириб қолдирилган. Босилиб чиққан тўрт байтнинг беш сатрида хато бор (Қавс ичидагиси тўғриси — К. Қ.):

Шўх чашми (Шўх чашмако) хуснат аз бало нишон дорад.

¹ Машраб. Девон. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1980. Нашрга тайёрловчилар: Ваҳоб Раҳмонов ва Комилжон Исроилов.

² Аваз Утар, Уғли. Девон. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. В. Раҳмонов нашрга тайёрлаган. Тошкент — 1976.

Осмон намеҳоҳад (Чархи каж) намеҳоҳад айш дар бани одам.
Дид моҳи нав мардум (Вақти моҳи нан мардум) рӯб ба осмон дорад.

Нима учун «шӯх чашм» эмас-у, «шӯх чашмако» бўлиши керак экан, деган савол тугилиши мумкин. «Шӯх чашм» деса ҳам бўлади, лекин унда вазн бузилади.

«Осмон намеҳоҳад» деган ташбеҳ йўк, «чархи каж», «чархи кажрафтор» деган ташбеҳ бор.

Янги ой кўрганда кишилар осмонга қарайдилар деб бўлмайди, бу ҳам ё «Моҳ нав шавад мардум», бўлиши керак ё «Вақти моҳи нав мардум» бўлиши керак. Қўлёзмада ҳар хил, лекин «Вақти моҳи нав» ёзилса тўғри бўлар эди.

Шу шеърнинг мақтаи:

Оташе зи рухсораш бар **ниҳоди** Машраб зад,
Чун сипанд месўзад нолаву **фигон** дорад.

Мазмуни:

Юзининг ёлқини Машрабнинг ботинига тегиб кетди,
энди у исирӣқ сингари чирсиллаб нолаю **фигон** кўтариб ёнмоқда.

Нақадар гўзал ўхшатиш бу. Ўз вақтида чаласавод котиб бу мисрани қуйидаги тарзда кўчирган экан:

Оташе зи рухсораш бар **даҳони** Машраб зад,
Ғунча шуд **нигаҳдори** фасли ин хазон омад.

Мазмуни:

Юзининг оловидан бир ёлқин Машраб **оғзига** тегди.
Бу **ғунчага** кўз тутгин, хазон **фасли** яқин келмоқда.

Бу талқин оригиналнинг яқинига ҳам бормайди. Котиб биринчи мисрадаги «ниҳод» (ботин деган сўзни «даҳон» (оғиз) деб ўқиган, иккинчи мисрани қаёқдан топган билиб бўлмайди,

Мана ташлаб кетилган ўша тўрт байт:

Рўзгори дунпарвар меканад гули мажлис
Ҳамчу риштаи шамъе ҳарки сад забон дорад.

Мазмуни:

Бу расво жаҳон мажлис гуллари, яъни тили узунларни худди шамнинг учини қирқиб ташлагандай юлиб ташлайди.

Чашм бар раҳат дорам бос аз парешони,
Вод дўсти имшаб соати хазон дорад.

Мазмуни:

Паришонлик билан йўлингда нигорон бўлиб ўтирибман,
шуни билгилки, висол оқшоми узоққа чўзилмайди.

Дўстони ин олам ҳамчу шам дар мажлис,
Гарми ошноиҳо бар сари забон дорад.

Мазмуни:

Бу замоннинг дўстлари ўтиришларда ёқиладиган шамга ўхшайди: шамнинг иссиқлиги учиде бўлгандай, буларнинг ҳам ошногарчилиги тили учиде.

Дилрабои маҳбубам ногаҳон намоёд рух
Мекунад фидойи ў ҳарки ним жон дорад.

Мазмуни:

Мени мафтун этган маҳбубам тўсатдан чехрасини кўрсатса, яримтагина жони борлар ҳам ўз жонини унга фидо қилади.

Бу байтларнинг нимаси ёқмабди-ю, нашрга тайёрловчилар нега ташлаб кетишган, буниси бизга қоронғи.

Келинг, 165-бетдаги тожикча яна бир ғазалнинг уч байтини таҳлил қилиб чиқайлик.

Асли:

Машраби Умам омад мастонаву бепарво,
Шаъи анжуман омад майхораву бепарво.

Мазмуни:

Машраби Умам келди ҳам масту ҳам бепарво,
Сухбатнинг гули келди май ичгани бепарво.

Девонда шу байт бу тарзда босилиб чиқибди:

Машраб Умам омади мастона **бепарво**,
Шамаъи анжуман омади майхона бепарво.

Ноширларнинг сўзма-сўз таржимаси:

Машраб Умам келибсан, бизга мастона боққил. Йиғиннинг шами бўлиб келдинг, майхонага бурил.

Бошдан-оёқ «бепарво» сўзини «бепарво» деб ўқиб, «бурил» деб тажрима қилганлар.

Араб алифбосида фақат унсиз ҳарфлар ёзилади, «зеру забар», яъни изофа қўйилмайди. Аксар матншуносларимиз изофани ташлаб кетишади ёки керак бўлмаган жойга қўйишади. Бу ғазалда ҳам «Машраби Умам омад»ни, «Машраби Умам омади» деб ёзишган.

Иккинчи мисра:

Жоми май ба даст омад, пири майфуруш омад,
Майхона ба жўш омад, майхораву бепарво.

Мазмуни:

Май жоми қўлга кирди, майфуруш пир ҳам келди, майхона ҳам қайнади, ҳамма масту бепарво.

Энди девондагисига эътибор қилинг:

Жон сар ба даст омад, пири майфуруш омад,
Хумхона ба жўш омад, хумхона бипарво.

Ноширларнинг сўзма-сўз таржимаси:

Ҳамма жонини май баҳоси қилиб қўлига олиб келди. Майфуруш кекса ҳам келди. Хумхонага жўш кирди, хумхонага бурил.

Бу ҳам ҳолва, учинчи байтни ўқинг:

Захму шоҳиду соқий, соғару маи боқи.

Ноширларнинг сўзма-сўз таржимаси:

Бағри эзилганларни излайман. Унинг йўлида жонни тикиш учун майхонага бурил. Бу хатолар «шам» сўзини «захм» деб ўқиш оқибатида вужудга келган. Асл нусxada ҳеч қанақа бағри эзилган, унга жонини тикадиган одам ҳақида гап йўқ. Бу сатрни ўзбекчага айлантириш ҳам мураккаб эмас.

Шамъу шоҳиду соқи, соғару маи боқи, — деса ўзбек китобхони тушунаверади.

Нозукбадано сунъи худованди жаҳонсан,

эй офати даврон (255), —

деб бошланадиган мустазоднинг бешинчи сатри қуйидагича экан:

Гаҳ кўз учидин ғамза, гаҳе ишва қилурсен, эй кўзлари фаттон.

Нашрга тайёрловчилар «кўз учи»ни «кўча» деб ўқишибди, натижада мана бундай сатр ҳосил бўлибди:

Гаҳ кўчада ғамза, гаҳе ишва қилурсан, эй кўзлари офат.

Вечора Машрабнинг ёри кўчаларда ғамзаю ишва қилиб юрар экан-да! Йиғламай найлайки рўзимни сиё қилди фалак (283-бет) деб бошланадиган мухаммаснинг бешинчи сатри: Подшоҳи вақт эдим, охир гадо қилди фалак, — экан. Девонда: Подшоҳи вақт эдим, соҳиб азо қилди фалак, бўлиб босилибди.

295-бетдаги мухаммаснинг учинчи банди мана бундай ўқилган:

Чаманда булбули бухонумон ман ошеним йўқ,

Мисоли чуғздек вайронада ҳаргиз маконим йўқ.

Чуғз — бойўғли-ку, ўзи вайроналарда яшайди, бу сатр балки нотўғридир, сал бош қотириб кўрайлик, демасдан шундоққина кўчириб кўя қолишган. Асли эса бундай:

Чаманда булбули беболупар ман ошеним йўқ,

Мисоли чуғзи бевайронаман, ҳаргиз маконим йўқ.

314-бетдаги мухаммаснинг иккинчи банди мана бу шаклда берилган:

Оҳим ўқини шум рақибларга отай деб,

То кўйи муҳаббатни дилим бирла чолай деб.

Муҳаббатнинг куйи қанақа бўлар экан. Муҳаббат куйи деган ташбеҳ йўқ. Шоир айтмоқчи:

Ноқуси муҳаббатни дилим бирла чолай деб, — Яъни муҳаббат зангўласини дилим бирла чаламан.

Ноширлар бу сўзнинг ҳам маъносига эътибор қилишмаган.

Ҳеч қанақа изоҳсиз бутун-бутун бандлар ташлаб кетилган. Жуда кўп ғазалларнинг мақгаи, шоирнинг таҳаллуси тушиб қолган.

271-бетдаги мухаммаснинг қуйидаги учинчи банди йўқ:

Қонлар тўкиб дийдамдан, токай йиғлаб дод этай,

Қози бўлса жононим, анга бориб дод этай,

Маҳшар кунни оҳ уриб хаста кўнглим шод этай,

Зор кўнглум васлини ёдида обод этай,

Дилбар суймас кўнгулни вайрона бўлмагунча.

Шу мухаммаснинг охирги бандидан олдинги мана бу мисралар ҳам девонда йўқ:

Номус кетмас ҳеч кимдан ишққа қадам қўймаса,

Адҳам сифат дунёни то пушти по урмаса,

Восил бўлиб васлига ёлғиз ўзин севмаса,

Рози бўлиб қазага, сабр ўтига ёнмаса,
Топмас дилбар суроғин гирёна бўлмагунча.

Бу сатрларнинг нимаси ёқмабди? Қандай мулоҳаза билан ташлаб кетилган, бунга девондан жавоб тополмайсиз.

Муболагасиз айтиш мумкинки ҳамма ғазалларда хато бор. 180-бетдаги ғазалнинг учинчи байти:

Сар то ба қадам захми жафо пираҳанимдир,

яъни: киядиган кийимим бошдан-оёқ жафонинг, муҳаббатнинг захми бўлди демоқчи шоир. Девонда «Сарпо ба қадам» бўлиб босилгани оқибатида маъно чиқмайди.

Мана бу мисол 279-бетдаги мухаммаснинг учинчи бандидан:

Чароки кипригим устидадур монандаи жола,
Муҳаббат шавқидин ҳар дам қумридек минг бир нола.

Бундан қандай маъно чиқади? Асли бундай бўлиши керак:

Муҳаббат шавқидан ҳар дам қилурман қумридек нола.

288-бетдаги мухаммаснинг иккинчи банди:

Мени бахти қародин қўл ювди қавму қариндошим,

Бугун захрабо бўлди ҳар замон оғзимдаги ошим, — деб ёзилган. Асли қуйидагича бўлиши керак:

Мени бахти қародин ювди қўл қавму қариндошим,

Бугун захрабалар бўлди меънинг оғзимдаги ошим.

Булар шеърятга, аруз вазнига яхши тушунмаслик оқибатида юз берган ҳатолардир. Бундай мисолларни яна кўплаб келтириш мумкин.

Эътиборсизлик шу даражадаки: «Зиҳи расволигим оламга солди шўру шар танҳо» деган ғазал икки жойда, бири 170-бетда, иккинчиси мухаммас шаклида 309-бетда берилган. Шунинг ўрнига Машрабнинг халқ орасида машҳур бўлган фардлари берилса мақсадга мувофиқроқ бўлмасмиди?

Аз амри худо баландтар амри падар,
Ту амри падар бажой орий беҳтар.

Жаннатки ризои модарон аст,
Дар зери қудуми модарон аст.

Мазмуни:

Отанинг амри худонинг амридан ҳам юқорироқ туради,
Шунинг учун сен аввал отангнинг амрини бажар.

Жаннат онанинг қадами остида,
Кимки онасини рози қилса жаннатга тушади.

Хулоса қилиб шунини айтиш керакки, нашрга тайёрловчилар ўз вазифаларига ниҳоят даражада совуққонлик, масъулиятсизлик билан қарашган. Бунинг оқибатида жуда кўп қўпол ҳатоларга йўл қўйганлар. Мана «Тулўи партави ҳусни жамолинг кўрганим беҳроқ» (278-бет) деган мухаммаснинг иккинчи бандига диққат қилинг:

Шариат шарбатин ичғон, тариқат ҳалқасин тутғон,
Ҳақиқат шоҳини сурғон, адолат кўзини ўйғон,
Маломат кўйида юрғон, шарофат шавқини сурғон,
Жаҳон майдоғида юрғон, муҳаббат йўлида куйғон,
Суяр қўлларни изини кўзимга сурганим беҳроқ.

Ажаб! Бутун умри ҳақиқат қидириб, элма-эл сарсон-саргардон бўлиб юрган адолатпарвар шоир нима учун «адолат кўзини ўйғон» шахсларнинг кўлини кўзига суярар экан, деган савол туғилмайдами? Аслида шоир айтмоқчи:

Шариат шарбатин ичғон, тариқат ҳалқасин тутғон,
Ҳақиқат шоҳини севғон, адоват юртини бузғон,
Малоҳат мулкида юрғон, шарофат шавқини сурғон,
Жаҳон айвонида юрғон, муҳаббат ўтига куйғон,
Суяр қўллар изини кўзларимга сурганим беҳроқ.

Нашрга тайёрловчилар шу қадар ожизки қаерда тишлари ўтмаса «мисра қўлёзмада ўчиб кетган» деб изоҳ бериш ё қатор нуқта қўйиш билан осонгина кутулиб қўя қолишган.

Шу мухаммаснинг охирги банди:

«Солиб олди мени кўнгли қўшини дилбари матлаб», — экан, ноширлар кўп нуқта қўйиб қўя қолишибди.

«Таофи остонанга ғариби нотавон келдим (85-бет), деб бошланадиган ғазалнинг учинчи байти араб тилида битилган экан, «Мисра қўлёзмада ўчиб кетган», деган изоҳ билан қутулишибди. Ахир, сўраганнинг айби йўқ. Озгина заҳмат чекиб бирон арабшунос ҳузурига бориб маслаҳат олишса бўларди-ку. Бирор ҳафсалали киши аслига солиштириб кўрса нима бўлади, деган мулоҳаза буларнинг хаёлига ҳам келмаган. Бу сатринг асли бундай:

Илайкўм раббакум наҳнун қасамнодир, аё шоҳим,

Яъни:

Қулингиз бўламиз деб қасам ичдик, аё шоҳим.

Бу хатолар биргина Машраб девони нашрида содир бўлса бунчалик куюниб ўтирмас эдик. Афсуски, Аваз Утар ўглининг девонида ҳам айнан шу нуқсонларни учратиш мумкин.

Девон муқаддимасида шундай дейилган:

«Аваз Утар Угли ижодидан сараланган ушбу китобни тузишда шоирнинг Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг Беруний номидаги Шарқшунослик илмий текшириш институти фондидаги Авазнинг учта девонига (қ — 7102. қ — 942. қ — 3451) асосландик.

Афсус, минг афсус, бу сўзлар мутлақо ёлғон! Мен мазкур институтга бориб муқадди-мада кўрсатилган учала девон ва беш баёни varaқлаб чиқдим. Бироқ девонга киритилган ғазалларнинг биронтаси ҳам қўлёзмада йўқ. Илмда бунинг отини нима деса бўлади? Мен бир нарса деёлмайман: тилим лол! Бу саволга девонни нашрга тайёрловчи Ваҳоб Раҳмоновдан бошқа ҳеч ким жавоб беролмайди.

Аслида муқояса қилиш имконияти бўлмаса ҳам, мен ҳар қалай девонни varaқлаб чиқдим ва бирмунча хатоларга дуч келдим.

Мана, 101-бетдаги ғазалнинг матлаиға эътибор қилинг:

Мен киби ҳеч ким ҳамул дилдора ошиқ бўлмасин,
Киприги ўқ, қошлари хунхора ошиқ бўлмасин.

Шеъриятдан унча-мунча хабардор киши биладики, ҳеч қачон қош хунхор бўлмайди, кўз хунхор бўлиши мумкин. Қошни камонга, хайжарга нисбатан берилади. Ўз-ўзидан маълумки, бу мисра:

Киприги ўқ, кўзлари хунхора ошиқ бўлмасин, — бўлиши керак.

291-бетдаги мухаммаснинг бешинчи банди шундай бошланади:

Бор жаҳон мулкида, жоно, сен каби жонон десам.

Ўз-ўзидан савол туғилади: модомики жаҳон мулкида бунақа жононлар кўп бўлса, нега энди шоир оху фиғон кўтаради? Бу сўзда ҳеч мантиқ йўқ-ку!

Аслида шоир шундай демоқчи:

Йўқ жаҳон мулкида, жоно, сен каби жонон десам.

Жуда кўп хатолар аруз вазнига яхши тушунмаслик, вазни сезмаслик оқибатида рўй берган. 191-бетдаги:

Ераб манингдек бўлмасин ишқ ичра шайдо ҳеч кас,
Не бор менго бир ҳамдаму улфат, на фарёд рас.

Дурустроқ эътибор қилсангиз, бу мисра қуйдагича бўлиши керак (вазн ҳам шунини тақозо қилади):

Не бор менго бир ҳамдаму улфат на бир фарёдрас.

362-бетдаги «Соқинома» да қаерда «Соқий» деган сўз келган бўлса ҳаммаси «Соқий» бўлиб кетган.

Кетур, соқий, бу соат жоми гулгун,—

деганда вазн бузилади. Оддий китобхон бунинг фарқиға бормаслиги мумкин, аммо матншунос олим бунини идрок қилиши керак.

Шу нарсани эсдан чиқармаслигимиз керакки, ҳозирги китобхон бу асарларни аслига солиштириш имкониятидан маҳрум. Шунинг учун уларга биринчи манба деб қарайди.

Яқинда ўзбек назмининг отахони Уйғун домланинг Зебуннисо' шеърий драмасини ўқиб чиқдим. Шу драмада Зебуннисонинг:

1 «Шарқ юлдузи» журналы, 1982 йил, 3-сон.

Дур бод аз тан саре к-оройиши доре нашуд,
Бишканад дастеки ҳам бар гардани ёре нашуд. —
матлаи билан бошланиб, қуйидаги мақта билан тугалланадиган машхур ғазали киритил-
ган:

Ҳар матоеро жхаридорест дар бозори хуси,
Пир шуд Зебуннисо ўро харидоре нашуд.
Мазмуни:
Хусн бозорида ҳамма матога харидор топилди,
Аммо Зебуннисо қаридио унга харидор топилмади.

Шу мақтадан «хусн» сўзи тушиб қолипти, Шоиранинг шеър ёзишдан кўзлаган мақ-
сади шу сўзни, яъни: хусн бозорида ҳамма матога харидор топилибди-ю, бечора Зебунни-
сога топилмаслигини таъкидлаш эди. Зебуннисо шохнинг қизи бўлса-да, ўзига муносиб
ёр тополмай дунёдан тоқ ўтган шоира.

Бу хато қаердан чиқди деб Маҳбуба Қодирова ва Фотима Хусайнова ўртоқлар то-
монидан нашрга тайёрланган «Зебуннисо», Дилшод ва Анбар отинлар шеърятидан»
номли китобчани varaқлаб кўрдим, юқоридаги хато шу китобчадан ўтган экан.

Хонаси келганда шуни айтиш керакки, мазкур нашрда ҳам анча-мунча чалкашлик-
лар бор.
42-бетда:

На бўлурди ёшимни мисли дарё қилмасанг.
Бу сатрда «кўз» сўзи тушиб қолган. Вазн шуни тақозо қилади: Асли шундай бўлиши
керак:

На бўлурди кўз ёшимни мисли дарё қилмасанг.

45-бетда:

Форсий гуфтам абрўи ту, гар сўзласам қошинг.

Бунда ҳам на вазн бор, на маъно. Бу сатр шундай бўлиши керак:

Ба форсий гуфтам абрўят, ба туркий сўзласам қошинг.

Бу хатолар матни дурустроқ ўқиёлмаслик оқибатида содир бўлган.
47-бетда:

Кимки тўғри гапурса тилига солди гаров, —
деган сатр бор. Ахир молни гаровга қўйиш мумкин, жонни гаровга қўйиш мумкин, наҳот-
ки тил гаровга қўйилса? Сўзсиз, бу гаров бўлиши керак. Бошга буров солинади, тилга
гаров.

49-бетда:

Куз бўлди ҳаёт йили баҳорий
Лайло кабидир иқлим наҳори, —
байти нотўғри берилган. Бунда ҳам шоира иқлимни эмас, ўз элини, яъни:

Лайло кабидир элим наҳорий, —
демоқчи.

66-бетдаги мухаммаснинг бешинчи бандидан:

Ернинг акси олур ақлу ҳушимни, шу билан
Зулмига банд айлагай ёрим сани сеторсиз.

Зулмининг ҳам тори бўлар эканми? Бу сатр ҳам маъносига қараганда қуйидагича
бўлиши керак:

Зулмига банд айлагай ёрим сени сеторсиз.

Эл ичра ишла, эл бирла тирик бўлгил бу оламда
ўрнига китобчада:

Эл ичра ишла, эл бирла тирик бўлгил амалда, бўлиб
кетибди.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, юқорида зикр этилган китобларда хатолар жуда
кўп, уларнинг ҳаммасини бу мақолада кўрсатишнинг иложи йўқ. Аммо келтирилган ми-
соллардан нашрга тайёрлашнинг илмий савияси ҳақида хулоса чиқариш мумкин.

Халқ маданияти бойлиги, адабий меросимизни нашр этишда лоқайдлик, бепарволик,
ғайриилмий муносабатларга йўл қўймаслик керак.

Юқорида зикр этилган китобларни мавжуд нусхаларга солиштириб, сабабсиз таш-
лаб кетилган ғазалларни киргизиб, янгидан чуқур илмий-танқидий асосда нашр
этиш зарур.

¹ Ўзбекистон КП Марказий Комитетининг нашриёти. Тошкент — 1981.

ҲАЗАЛЛАР ЎЗ МУАЛЛИФЛАРИНИ ТОПАДИ

Адабиётимиз казинасида ноёб бадиий асарлар кўп. Улар ўз муаллифининг истеъдодидан дарак беради, адабиёт тарихида тутган мавқеини белгилайди, ҳаётини мангуликка дахлдор қилади. Бу хил асарлар халқ қалбига яқин туради. Эл оғзига тушиб, асарлардан-асрларга ўтади, гоҳида муаллифини унутиб, халқ мулкига айланиб кетади. Революциягача бўлган адабиётимизда бундай асарларнинг муаллифини аниқлашда тадқиқотчиларимиз хато-камчиликларга йўл қўйган ҳоллар ҳам мавжуд.

XIX аср ҳамда XX аср аввалидаги ўзбек классик поэзиясида «Оши ҳалол» номи билан айтилган бир туркум шеърлар бор. Тадқиқотчиларимизнинг қайд этишларича, бундай шеърлар Шавқий, Алмай, Фурқат каби шоирларимиз ижодида учрайди. XIX асрнинг иккинчи ярмида яшаб ижод этган тошкентлик шоир Алмайнинг «Танланган асарлар» и 1965 йилда нашр этилди. Шоир асарларининг ношири С. Долимов китобга ёзган сўзбошида қуйидагиларни қайд этади: «Бир кун шоир Алмай Тошкент шаҳар, Кўкча даҳа қозисининг уйида ўтирган экан, кечки пайт эшикдан қозининг сиғири кириб келибди, орқасидан подачи кириб «Оши ҳалол» деган. Шунда ҳовиржавоб шоир:

Эй подачийи содда,
Шу шубҳали замонда,
Қозининг ҳовлисида
Оши ҳалоли қайда?

деб жавоб берган. Бу тўрт мисра шеър шоир замонасининг ойнасидирки, бунда даврнинг шубҳа билан тўлганини, ҳаётда қатъият, одамлар орасида бир-бирига ишонч йўқлиги, бир-бирини алдаши, мамлакат ҳукмдори, шариат пешвосининг хонадони ҳаром билан тўлгани фош қилинади. Юқоридаги тўрт мисра шеър халқ оғзидаги вариантдир. Лекин бунинг ёзма варианты ҳам бор. Шайх Сулаймон афанди Ўзбакий Бухорий «Луғати чигатоий туркий усмоний» китобида Алмай шеърларидан мисоллар келтиради. Автор юқоридаги тўрт мисра шеърнинг қуйидаги вариантини беради:

Бу шубҳали жаҳонда
Бешубҳа мол қайда?
Эй подачи содда,
Оши ҳалоли қайда?

Албатта, бу сатира тўрт мисра билан чекланмайди. Бунинг бошқа бандлари бўлиши керак, аммо йўқолган, баёзларда учратмадик».

Шу ўринда ҳали номи кенг адабий жамоатчиликка унчалик таниш бўлмаган шоир Хумулийнинг ижоди ҳақида тўхталиб ўтиш жоиздир. Истеъдодли шоир ҳамда тарихчи Хумулий ўз ижодининг кўлами, ғоявий йўналиши, бадиий қимматига кўра классик адабиётимиз майдонида қалам тебратган Сайқалий, Мужрим Обид, Ғозий, Ҳозик, Шавқий, Маъдан Хиромий, Рожий сингари илғор фикрли замондош шоирларидан қолишмайди. Хумулий бой адабий ва тарихий мерос қолдирган ижодкордир. Унинг «Хумулий йилномаси», «Мангитийлар тарихи», «Шеърый тарих», «Шайх Мусахон Даҳбидийнинг таржимаи ҳоли» каби тарихий мавзудаги асарлари, 3.200 мисрадан кўпроқ лирик шеърлари асосида тузилган «Девон» и, «Шоҳ ва гадо» достони, бир неча қасидалари маълум. Бу асарлар Ўзбекистон ССР ва Тожикистон ССР Фанлар академиялари шарқшунослик институтлари қўлёзмалар фондларида сақланмоқда. Хумулий «Девон» инининг Тошкент, Душанба ва Ургутдан топилган нусхаларида Алмай ва Фурқат адабий меросига дахлдор деб ҳисобланиб, сўнгги мисралари топилмаётган юқоридаги парчаларнинг тўла ғазал шаклидаги қуйидаги варианты учрайди (Бу ғазал Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилган «Асарлар нидоси» (1982) китобига ҳам киритилган):

Бу шубҳалиг замонда, бешубҳа мол қанда?
Эй подабони миски, оши ҳалоли қанда?
Мамлу ҳаромдиндур етти фалак табақи,
Ерда ҳалол сўрсанг, дандон ҳилол қанда?
Исён сулукидин пир қолгил демак муридин,
Тоат юкин чекорга зоҳидга ҳол қанда?
Қоҳил йилгит этордин вақти намоз тоат,
Аммо гунаҳ қилурдин қори малол қанда?
Саййидин хор қилди кизб аҳлини қароси,
Бу юз қаролар ичра рухсори ол қанда?
Фасли ҳасаб ёшунди охирзамон элидин,
Охунду хўжа кўптур, Мулло Жалол қанда?
Хум пирининг, Хумулий, дайр ичра бил ғанимат,
Масжид элида мундоғ соҳиб камол қанда?

Бизнингча, Хумулий қаламига мансуб ушбу ғазалнинг дастлабки байтлари эл орасида кенг тарқалиб, оммалашиб кетган. Алмай ва Фурқатлар уни эл оғзидан эшитган ёки Хумулий адабий меросидан хабардор бўлганлари ҳолда «Оши ҳалол» ҳақидаги ўз мисраларини айтишган. Шу мулоҳазалар ва қўлёзма ҳужжатларга асосланиб, ҳурматли тадқиқотчиларимиз томонидан Алмай ва Фурқатга нисбат берилиб келинаётган, аммо давоми топилмаётган мисраларнинг ҳақиқий муаллифи шоир Хумулий деган фикрда-миз.

Улуғ Октябрь социалистик революциясигача прогрессив тенденциядаги шоирлар қаторида баракали ижод этиб, инқилобдан сўнг Завқий, Аваз Утар ўғли, Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Авлонийлар қаторида совет воқелигини балан руҳ билан куйлаган Муҳаммадшариф Сўфизода (1869—1937)нинг ҳаёти ва ижоди олий ўқув юртарининг ўзбек тили ва адабиёти факультетларида катта программада ўрганилмоқда. Адабиёт-шунос Т. Расулов Сўфизода таниланган шеърларини нашр этгани, «Ўзбек совет адабиёти тарихи» китобининг I томида шоир ҳаёти ва ижодини кенг ёритгани адабий жамоатчилик учун хайрли иш бўлди. Т. Расулов биографик мақоласида Сўфизода 1893—1898 йилларда Қўқонда яшаб, Муқимий ҳамда Фурқатлар билан танишганини, улар таъсирида ижод қила бошлаганини таъкидлар экан, шундай ёзади: «Шоир матбуот орқали замон янгиларлари билан таниша бориши ва турмушни синчиқлаб кузатиши натижасида дин-хурофотнинг ачинарли оқибатларини англай олди. Кенг халқ оммасининг аҳволи оғирлиги, маориф ва маданиятдан маҳрумлиги, руҳонийларнинг алдамчилиги унинг руҳида «мусулмончилик»ка қарши исён уйғотади». Шундан сўнг тадқиқотчи Сўфизоданинг уч байт шеърини келтиради, бу ғазал Наманган шаҳрида яшовчи пенсияонер Мирзанақиб Холиқовда сақланаётган, 1899 йилда тартиб берилган йўзма баёндан олинганлигини таъкидлайди. Шоирнинг «Тароналар» (1968) шеърлар китобида ушбу ғазалнинг куйидаги варианты келтирилган:

Кириб ваҳдад хумига носаводлиқни рангланглар,
Ки қилмоқ ошнолиқ боридин ғайрида тангланглар.
Қаю маҳзабда аҳли ишқини қатли эрур вожиб,
Мусулмонлик агр шул бўлса мўъминлар парангланглар.
Буни масжид деюрлар на само аҳлига манзилдур,
Боринг, эй сўфилар, эшпак каби саҳрода ҳангланглар.
Ҳазар қилманглар, эй аҳли муҳаббат, муҳтасиблардан,
Кириб рағбат ила кунжу харобат ичра бангланглар.
Начун қуймас экан бизни май ичғали зоҳидлар,
Қиличлар қўлга олиб бу фасод аҳлига жангланглар.
Биҳамдиллоққи, ишқинг журъасига сарбаланд ўлдум,
Бу базм ичра кишиким кирса тийру таянганглар.
Қилибдур қозийи шаръи ихтисоб аҳли муҳаббатни,
Туриг бу беадабни бошига бир неча сангланглар.

Бизнингча, ижтимоий тузум ҳомийлари кескин қораланган бу ғазал Сўфизоданинг қаламига мансуб эмас. Шеърнинг муаллифи шоир Хумулийдир. Бизнинг бу даъвомизни тазкиранавис Мирсидиқ Ҳашматнинг Ўзбекистон ССР ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондига 2728 рақами билан сақланаётган «Тазкират-уш шуаро» китобининг 48-парагидаги қайдлар қувватлайди. Ҳашмат Хумулийнинг ижоди ва шахсияти ҳақида тўхталар экан, унинг антиклерикал мотивдаги бир ғазалини таҳлил қилади. Бу юқорида Сўфизода ижодига нисбат берилган шеърдир. Ҳашмат тазкирада аввало Хумулийнинг антиклерикал мотивдаги бир ғазалидан икки байт келтиради, шоирни май ичиб дунё ташвишларини унутганликда, тоат-ибодатни йиғиштириб қўйганликда айблайди ва сўнгра «Кириб ваҳдат...» деб бошланувчи ғазалдан беш байт келтиради.

Биз шоир Хумулийнинг Муҳаммадшариф Сўфизодадан аввал яшаб ўтганлиги, «Тазкират-уш шуаро» баёздан аввал тартиб берилганлигини (1890) ҳисобга олиб, юқоридаги ғазал Хумулий қаламига мансуб деган фикрда-миз. Бизнингча, ғазал Сўфизода ижодига нисбат берилишининг сабаби битта: Хумулийнинг отаси Тоғай ҳам Муҳаммадшарифнинг отаси каби сўфи лақабини олган эди. Шоир ўз автобиографик асарида номини шундай изохлайди: «Жумъақули балақаби Хумули, бинни Сўфи Тоғай, шоири ал Самарқанди, ал Шовдори, ал Ургути». Эҳтимол, Т. Расулов кўрган баёзда Муҳаммадшарифнинг тахаллуси қўйилмай «сўфи» лақабига ишора қилинган ёзув бўлиши керак. Ўқувчида, ушбу ғазал Хумулий девонида берилганим, деган савол туғилиши табиий. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Хумулийнинг антиклерикал мотивдаги бу ғазали ҳозиргача топилган девонларда йўқ. Шунингдек, XIX асрда тузилган кўпгина баёзларда, Раҳматулла Возеҳнинг тазкирасида берилган Хумулий ғазаллари ҳам девонлардан жой олган эмас. Бу эса Хумулийнинг ҳали қўлга киритилмаган шеърлари борлиги, ижод қўлами кенглигидан дарак беради.

Биз бу мақолада бошқа ижодкорларга нисбат берилган икки ғазалнинг ҳақиқий муаллифи Хумулий деган хулосага келиш билан шоир ижодини бўрттириб кўрсатишга ҳаракат қилмоқчи эмасмиз. Биз бу ўрнида назарда тутган мақсад классик адабиётимиз тарихини яратиб кийин, масъулиятли, аммо шарафли вазифа эканлигини яна бир бор кўрсатиб ўтишдир. Сарғайган саҳифаларни ўқиб-ўрганиш, тадқиқ қилиш жараёнида йўл қўйилган айрим хато-камчиликларни ойдинлаштириш эса, шубҳасиз, адабиётимиз тарихи учун фойдалидир. Чунончи, юқоридаги икки ғазал муаллифларини ўзгартириш тадқиқотчиларимизнинг адабий жамоатчилик олдидаги хизмати, обрў-эътиборига путур етказмайди, аксинча уларнинг меҳнатини аниқлик зиёси билан чароғон қилади, холос.

Шакрилар

«Инқилоблар замони эди...»

Муҳаммад Али. «Боқий дунё».
Шеърӣ роман. Фафур Ғулом номли
Адабиёт ва санъат нашриёти, Тош-
кент—1982.

Таниқли ўзбек шоири, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофоти лауреати Муҳаммад Алининг «Боқий дунё» шеърӣ романи шундай сўзлар билан тугалланади: «Юлдузларда ҳаёт ҳеч ҳам тўхтамайди, яшаш учун кураш жараёни узлуксиз давом этади. Шу вайдан ҳам улар буюк коинотнинг нигоҳ етмас қаърларидан тўхтовсиз нур сочиб турадилар. Менинг қаҳрамонларим ана шундай юлдузларга ўхшайди, улар ҳам халқимиз тарихини порлоқ нур билан ёритиб турувчи юлдузлардир. Улар бизга бир содда, буюк ҳақиқатни — дунёнинг боқий бўлиши учун курашмоқ кераклигини уқтирдилар, зулматдан зиё топиш, эрк сари талпиниш — боқийликка етишишнинг энг тўғри ва қисқа йўли эканлигини кўрсатдилар. Шу сабабдан уларнинг ўзлари ҳам боқий бўлиб қолдилар.

Дунё ана шундай кишилар билан боқийдир».

Муаллифнинг эътиқоди шундай ва буни унинг қаҳрамонлари халқ тақдирига узвий бирикиб кетган ўз ҳаётлари билан яққол исбот этадилар.

Бу тақдирнинг энг муҳим босқичларини янги романинг бош қаҳрамони Насриддин ҳам халқ билан биргаликда кечиради. Шунчаки кечиради эмас, элни озод этиш, Туркистонда совет ҳокимиятини ўрнаш учун қўлига қурол олиб, биринчи сафда туриб курашади. Гарчи инқилоб арафасидаги бу йўл меҳнаткашларнинг ўз-ўзини англаш даврига хос табиий ҳатолардан, адашишлардан холи бўлмаса-да, у ҳалол йўл эди ва Насриддиннинг Ленин билан учрашуви буни муносиб яқунлайди.

Ўқувчи қаҳрамон ўз бошидан кечирганларини хаёлан сарҳисоб қилаётган бир пайтида у билан хайрлашади:

Қирқ беш ёшга кирдим. Умр ҳам
Бир манзилга бориб етибди.
Хайҳот, умрим, мен энди билсам,
Суронларда ўтиб кетибди!..
Оҳ, қалбимни кемирар армон,
Фарзандликка арзийманми мен?

Сўнги, «Фарзандликка арзийманми мен?» деган фикр бугун роман моҳиятини белгиланган ҳолда асардан қизил ип бўлиб ўтади. Айрим танқидчилар «Боқий дунё» ҳақи-

да гапириб, романинг муваффақиятли яқуни, ҳамма нарсанинг жой-жойига қўйилганига эътироз билдирадилар. Биринчидан, муваффақиятли яқун ҳали ўз-ўзича асарнинг заифлигини англабмайди. Иккинчидан, энг муҳими, романинг материали, унинг сюжет қурилишидаги тарихий ҳақиқатга мутаносиб мантисқ шундан далолат беради: кураш, изланиш, изтироблар асрий орзунинг амалга оширишига — халқ ҳокимиятининг ғалабасига олиб келди. Шунга кўра яқундаги ёруғ ва тантанавор оҳанг мутлақо табиий. Учинчидан, образлар системаси, композицияси, характерлар тасвири драматизмга тўла бу асарга ана шундай эътирозлар билдириш қанчалар тўғри бўларкин?

Келинг, яхшичи, буларнинг барчасини исботламоқ учун бевосита роман мазмунига қайтайлик. Ундаги воқеалар икки давр — XIX аср билан XX аср туташган нуқтада ривожланади. Қамров кенг — Андижон ва Жиззах қўзғолони, Улуғ Октябрь социалистик революциясининг амалга ошиши, Ўзбекистон Совет Социалистик республикасининг ташкил топиши. Булар ҳақида проза, поэзия, драматургия каби хилма-хил жанрларда қатор асарлар ёзилганлиги маълум, лекин, тўғриси айтганда, ўша мураккаб, драматик, гоҳ зиддиятли даврни етарлича теран акс эттирганлари оз. Ахир ўзбек халқи рус ва қардош халқлар сингари, улар билан биргаликда ғалабага келгунча бўлган қийин тарихий йўлни босиб ўтди. Гап бу воқеаларнинг барчасини хронологик ва фактик жиҳатдан батафсилроқ қандай ифодалаш мумкинлиги ҳақида эмас. Бошқа нарсга муҳим: уларни бутун кўлами билан қайта-қайта идрок этмоқ лозим, ахир кечаги куннинг чўққилари бугунги куннинг чўққиларидан кўзга яхшироқ ташланиши керак-ку... Тарихий воқеаларга эътиборли, уларни ўйчан ғоявий-фалсафий, синфий, бадий таҳлил этиб, эпик кўла билан омухта қилувчи «Боқий дунё» романи мана шу вазифани бажаради.

Романинг бош қаҳрамони Насриддин ва унинг онаси Ойчучук Азимбой қўлида ишлайдилар. Бойнинг тилаб олган ўғли, ягона меросхўри Қудратни Ойчучук кўтариб катта қилган, сут берган. Шу сабабли Насриддин ва Қудрат — кўкалдош, ёшликдан дўст.

Насриддиннинг суяги меҳнат билан қотган, лекин қобилиятли бу йигитча илмга интилади, шеър машқ қилади, «Туркистоннома» ёзиш ўйида юради. Бироқ дostonга йўл бўлсин, фақир кишининг минг бир дарди бор: йигитча кўп ўтмай улкан воқеалар гирдобиде қолади. Аммо ҳали ҳаёт соп-сокин, бир маромда, унинг сукунати ҳеч нарсга бузмайди, яқин кунлар иқболдан ҳозирча дарак йўқ. Шақллаётган миллий буржуазия вакили, маърифатпарварлик

деганидан ҳам сал-пал хабардор Азимбой ҳатто Насриддинга ҳомийлик қилади, унинг шеър машқига рағбат билан қарайди, гоҳо эса унга Москва ҳақида, Пушкин ҳақида сўзлаб беради... Буларнинг барчаси Насриддин кўзига дунёни ёруғ қилиб кўрсатади. У ҳали яхшилик билан ёмонлик сарҳадини, атрофда юз бераётган ҳодисаларнинг синфий моҳиятини билмайди, билолмайди. Ва шу сабабли ҳам мутаассиб Дукчи эшон «кофир», «мушрик»ларга қарши «жиҳод» эълон қилганда, Насриддин ҳеч бир иккиланмай, табиатан мураккаб бўлган Андижон кўзғолонида ўзи ҳам сезмаган ҳолда иштирок этади. Қарангки, унга ўз норозилигини мазлумлар эмас, зolimлар учун қулай бир тарзда ифодалашга тўғри келди. Насриддинни чоризмнинг шафқатсиз жазоси кутар эди: кўзғолон мағлубиятга учрагач, у олис Сибирга сургун қилинди.

Воқеанинг бундай одмигина тасвири ўқувчини, ўша давр муҳитига, қаҳрамонларнинг маънавий оламига аста-секин, аммо пишиқ-пукта олиб киради.

Умуман, ижтимоий, маънавий муҳитни характерлар ва шароит орқали ифодалаш, яъни турмушни турмуш тасвири орқали қайта яратиш романдек «сўзамол» жанрда ҳам қийин иш. Айрим муаллифларнинг асарларида персонажларни кистовга олиш, қаҳрамонларни зўрлаб ҳаракат қилдиришга ўхшаш ҳоллар учрайдики, бу ўша ишнинг осонмаслигига. Афсуски, бу хил зўракилик сўнгги йилларда эзилган қатор шеърӣ романларимизда ҳам учрамоқда.

Муҳаммад Али, аксинча, ўз қаҳрамонларини ижтимоий тараққиёт қонунларини ўн йиллар илгари билиб олгандек бевақт актив қилиб кўрсатишга шoшмайди. Йўқ, у, уларнинг воқелик билан социал алоқалари тараққиётини ушбу жараён туфайли ижтимоий тус олган «хусусий ҳаёт»лари ҳаққоний тасвири билан боғлаган ҳолда объектив, аслича инкишоф этади. Асарнинг синфий моҳияти ҳам ана шунда.

Насриддин ва Азимбой муносабатлари бирданига эмас, секин-асталик билан ҳаёт синовларида намоён бўлади. Насриддин Азимбойнинг қизи Жаннатни севади, лекин, табиийки, бу иш бойга ёқмайди ва қизини «жинни» деб эълон қилади. Айни пайтда «маърифатпарвар» бой «жини суймаган» куёвни кўздан йўқотмоқ учун барча ҳийлаи шаръийни риёсизларча ишга солади.

Ҳақиқий қиёфаси тобора аниқроқ кўрина бошлаган Азимбой билан зиддиятлар, Сибир сургунидан қочиб, машхур қасоскор Намозга келиб қўшилишининг ўзиёқ қаҳрамоннинг бир қадар кўзини очади. Энди у халқ тақдири ҳақида, бойлар ва бурда нон учун қадди букилганларнинг тамом икки хил қисмати — интилиши тўғрисида кўпроқ ўйлай бошлайди. Фақирлар ва мулкдорлар ўртасида ҳеч қандай «бирлик» йўқлигини ва синфий кураш заруратини англаш орасидаги масофа эса бир қадам.

Шоирнинг ютуғи шундаки, унинг бош қаҳрамони кўз олдимида ўйланувчан, изланувчан, ҳатто тез-тез қоқилувчан, лекин ҳар доим идеал сари интилган фаол инсон сифатида гавдаланади.

Архив материалларини ўрганиш бошқая, уларни жонли, таъсирили образларда намоён қилиш бошқая. Бу гапдан мақсад шуки, бир эътиборли мунаққидимиз «Боқий дунё»

ни таҳлил этаркан, шоир илгари у ёки бу асарга мавзу бўлган материалга мурожаат қилмаслиги керак, деган эътирозни билдирди.

Чамаси, бундаги «мантиқ» шундай: агар муаллиф янги архив ҳужжатларига суянса — новатор, акс ҳолда асарини қайтариқ, деявериш мумкин. Ахир, унда «тайёр» сюжетлардан фойдаланган, лекин уларга қайта жон ато этиб, қайта англаган Шекспир-у, Навоийларнинг асарларини қандай баҳолаймиз?.. Бу ўринда тақризчига материал янгилигини жўн тушуниши ва жанрнинг, айниқса фактларни синтезловчи, жонлантивучи поэтик нақлнинг ўзига хослигига эътиборсизлиги панд бермоқда...

Ахир ёзувчиларимизнинг Инқилоб, Улуг Ватан уруши сингари мавзуларга, тарихий даврларга қайта мурожаатлари ҳам қайтариқми? Йўқ, бу асарни жўн идрок этиш, эстетик мажруҳликдан бошқа нарса эмас.

Майли, «Боқий дунё»га қайтайлик. Ундаги қаҳрамон, боринг-ки, кимдир такрорлаган тақдирда ҳам, айтганимиздек, халқнинг озодлик борасидаги мураккаб йўлини ифодалайди. Бу йўл узок сарсонликдан сўнг уни большевик Лапиннинг тўғарагига бошлаб келади ва Насриддин у ерда подшоини агдармасдан, буржуазияга қарши ташкилий, оммавий суръатда курашмасдан туриб меҳнаткаш халқни зулмдан халос этиш, янги адолатли турмуш қуриш мумкин эмаслигига батамом ишонч ҳосил қилади.

Биз Насриддинни ижтимоий ўзгаришлар манзарасида, гирдобидоғина эмас, асарнинг яна ўша сиёсий долгалари билан чирмашиб кетувчи соф инсоний, интим муносабатларида кашф эта борамиз. Валентина муҳаббати, айниқса унинг Харьковга, сургундаги эри ёнига боришидек таъсирчан эпизод Насриддиннинг бойлар билан меҳнаткашлар бир-бирларига душман эканликларини тушунишига, чинакам муҳаббат ва садоқатни англашига ёрдам беради. Мана шулар орқали характернинг шаклланиши, унинг инқилоб курашчиси, эрк кишии сифатидаги товланиши бутун роман давомида кенг ва ҳаққоний кўрсатила боради.

Романинг ғоясини чуқурроқ очишга, тарихий йўлимизнинг мураккаблиги ва ҳаққонийлигини кенгроқ кўришга ёрдам берувчи асардаги бошқа қаҳрамонлар тақдири ҳам қизиқарлигида ташқари, психологик ва социал жиҳатдан янгилиги билан эътиборга моликдир. Қудрат тақдири худди шундай. У рус-тузем мактабини тугатиб, Москвада гимназияда ўқийди, Руссо, Гёте, Толстой асарлари билан танишади... Синфий позициясининг ноаниқлиги, характеридаги ўзига хослик сабабидан Қудрат Насриддиндан фарқ қилароқ буржуа маърифатпарвари доирасида қолади. Халқ билан охиригача бирга бормаган, йўлда тўхтаб қолганлардан ҳаёт қасд олади: охир-оқибатда Қудрат Жиззах кўзғолонида дўсти, чор армиясининг офицери томонидан ўлдирилади.

Бироқ Азимбой оиласи тарихи бу билан тугалланмайди. Қудратнинг ўғли Фарҳод вояга этади. Қачонлардир ота ўз ўғлининг ҳарбий бўлишини орзу қилган эди. У ҳарб кишии — Қизил Армия командири бўлди. Бунда ҳам тарихий мантиқ, янги турмуш адолати бор: ҳаёт барча эски ва чиркин нарсани рад этиб, соғлом ва кераклик чучларни

замонага мослаб, халқ хизматига қўйди.

Романда кўпгина тарихий шахслар ҳам фаол иштирок этадилар. Булар — илғор маърифатпарварлардан Шакурый, Авлоний, Ажзий, инқилоб куйчиси Ҳамза, республика раҳбарларидан Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, саркарда Фрунзе ва бошқалар. Тарихий шахслар тасвирида ҳам муаллиф давр ҳақиқатидан чекинмайди. Романда воқеа юз берган замоннинггина эмас, маконнинг ҳам майдони кенгдир. Ундаги воқеалар гоҳ Жиззахда, гоҳ Андижонда, гоҳ Самарқанда, гоҳ Харьковда юз беради ва бу кенг кўлам романда тасвирланган бўронли давр ҳодисаларининг характери билан асосланган. Табиийки, буларнинг барчаси муаллифдан уларни теран англашни талаб этади. Шоир бу вазифани муваффақиятли уддалай олган. Лекин узоқ даврий ориялқ, улкан тарихий материал гоҳ муаллиф таъсири доирасидан чиқиб қолади, романга хос тафаккур сезиларли равишда сусаяди. Шунда эпиклики тўлдириб турувчи зарур драматик тараңлик ва фалсафий мазмун воқеаларни шунчаки тезкор, ошиғич ҳикоя қилиш билан алмашинади. Бу айниқса, романнинг сўнгги бандларида сезилади.

Муҳаммад Али бу асари устида ўн йилча ишлади. Айтиш мумкинки, романи билан биргалликда ўзи ҳам ижодий ўлгайиб борди ва салмоқли натижага эришди.

Асардаги Андижон ва Жиззах қўзғолони тасвирини муаллиф ижодий камолотидаги авж нуқталардан ҳисоблаш мумкин. Бу қўзғолонлар ҳақида бизда кўп, лекин аксарият зиддиятли тарзда ёзилган. Муҳаммад Али шундай мураккаб масалага тарихан тўғри ёндашади.

Умуман, романда халқнинг ўз-ўзини англаш жараёни, тараққиёти, инқилобга, янги ҳаётга келиш йўли ёрқин ифодасини топган. Ўтмишни замонавий руҳда ёритиб берган «Воқий дунё» романи адабиётимизни бойитган асарлар сирасига қиради.

Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ

«ТЕНГДОШ БЎЛИБ ҚОЛДИМ АФСОНАЛАРГА»

Н. С. Тихонов. Песни каждого дня.
Москва, «Советский писатель», 1982.

ашхур совет шоири Николай Семёнович.

М Тихонов умри бўйи Шарқнинг мафтунли бўлиб яшади. Бу мафтунлик бора-бора унинг ижодини ҳаракатлантирувчи тағзамин мавзулардан бирига айланади. Зотан, ҳаракат шоир шеъриятининг мағзига синган асосий фазиалатлардан ҳисобланади.

Шоир ҳақида адабиётшунос Виктор Шкловский шундай ёзган эди: «У изланишдан тўхтамайдиган жуда яхши шоир. Дунё ўзгариб борар экан, унинг ифодаланиш усуллари ҳам ўзгаради. У вақт, тарих билан ҳам нафас». Бу сўзлар шоир ижодида берилган мукамал таърифдир. Ижодкорнинг гўёки абадий ўзгаришдаги дунёга жавоб тариқасида пайдо бўлган, вақт бўйлаб ҳаракат

қилаётган шеърлари ҳар гал ўқилганда янги оҳор кашф этади. Шу сабабли улар яратилганидан кейин ўнлаб йиллар ўтса-да, замонавий бўлиб қолаверади.

Мана, қўлимизда шоир ҳаётининг охириги йилларида яратган янги шеърлар тўплами — «Ҳар куннинг қўшқлари». Бу кўп йиллик ижодий меҳнатнинг якуни, ўтмиш ва келажак ҳақидаги ўйлар, шоирнинг ташвишлари ва орзулари акс этган ўзига хос васиятномасидир. Тўплам ўн етти бўлимдан иборат, унга турли-туман поэтик шаклдаги шеър жамланган.

Бу китоб, аввало ҳаёт ва ўлим ҳақидаги, муҳаббат тўғрисидаги, дунёни ва ўзликни идрок этиш хусусидаги шоирона мулоҳазалардир. Тўпламдаги шеърларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам, Тихоновнинг лирикасидан келиб чиқадиган умидбахш, дилочар оҳанг ҳам шундандир. У аввалги поэтик ўй-фикрлар («Кажетия ҳақида шеърлар», «Ажойиб ташвиш», «Кўзги сайр», «Дўстнинг сояси» ва бошқалар) билан юксалиб, ўзида оламини тихоновча ҳис қилишнинг мураккаблигини ва хилма-хиллигини мужассамлантиради. Қаҳрамонона, романтик пафосли «Тудалар» ва «Брагалар» каби асарлар ўз мазмунини жиҳатидан ҳаётнинг кўпқирралиги тўғрисидаги, вақтлар узвийлиги ҳақидаги, келажак олдида ўтмиш учун жавобгарлик хусусидаги мавзунини давом эттиради. Тихонов бу шеърларида ҳам граждан шоир, романтик жасорат куйчиси сифатида гавдаланади.

Тихоновнинг шеърлари ранг-баранг товланадиган товушлар поэзиясидир, уларга сезилар-сезилмас, лекин ички оҳанг оқимларини яратадиган, бир-бирини қувлаб юрадиган ва поэзияни дунёга келтирадиган товуш тўлқинлари сингиб кетган.

Бу тўпламдан жой олган шеърлар оддий, табиий. Бироқ бу ўзида чуқур фикр ва ҳисларни яширган ўша олий лирик оддийликдир. Бундай фазилат асосида одатдаги, кўзга ташланмайдиган нарсалар орқали дунёнинг гўзаллигини, жозибасини ифодалаш этади. Шоирга ҳаётнинг одатий манзаралари ҳам, инсонни ўраб турган нарса ва ҳодисалар ҳам илҳомбахш манбадир.

Деярли барча шеърларда таъсирчан оҳанг сезилиб туради — улар суюкки аёлга қаратиб ёзилган. Муҳаббат лирикасининг ажойиб намуналаридан бири бўлган бу тўплам фақатгина ошиқона ҳис-туйғуларни эмас, балки ҳаётни чуқур фалсафий идрок этиш заминига тугилган. «Цейлоннинг номи — «Шри-Ланка», «Буддизм», «Яратувчи худо Тваштири томонидан аёлнинг яратилиши» каби баркамол асарлар тасодифан ёзилмаган.

— Бормоқнинг ибтидоси

Недур, қандай аталур?

— Унинг номи муҳаббат,—

Деб Будда жавоб қилур.

Чамаси, Тихонов абадий меҳр қўйиб қолган Шарқда будда динидаги мангу барҳаёт руҳининг қайта тугилиш ғоясини сезган ва бу ҳол борлиқнинг узун силсиласи ҳақидаги шоир тасаввурларига мос тушган.

Табиат олами ва аёл образини шоир узвий акс эттиради. Аёл табиатнинг ноёб ижоди ва унинг бир бўлагидир. «Ажойиб ташвиш» туркумида табиат ва аёл тимсоли олам уйғунлигининг рамзи каби талқин қилинади.

Тихоновнинг бу тўпلامдаги шеърларини ўқир эканмиз, Буниннинг «Биздан алоҳида ҳеч қандай табиат йўқ. Ҳавонинг, ҳар бир заррачанинг» ҳаракати ҳам бизнинг шахсий ҳаётимизнинг ҳаракатидир» деган сўзлари ёдга тушади.

Табиат шоир наздида тирик, ҳаракат қилади; у оддийгина фан эмас, балки, воқелиқда иштирок этаётган, инсонларга йўлдош бўлаётган «шахс».

Шигирлайди барглар парчаси,
Шивирлайди ненидир аста.
Очмоқ истар қалбин дарчасин,
У ҳам ором олмоқни истар.

Бу тўпلامда поэзиянинг абадийлигига ишонч туйғуси барқ уриб туриши бежиз эмас. Тихонов бутун умрини ижодга бағишлади, ибратли ҳаёт кечирди. Унинг хотиржамликка берилмайдиган шеърляти доимо янгилик излаш ва даврнинг қахрамонона моҳиятини ҳис қилиш билан йўғрилган. У шоирнинг вазифасини «Ўтмиш ипини келажакка тутқазган» замон ва макон бирикувида деб билди. Ижодкорнинг мазкур тўпلامига кирган шеърлари ҳам унинг ана шу эътиқодини тасдиқлайди.

Хорхол Нарзуллаева,
М. Горький номидаги жаҳон
адабиёти институти аспиранти

Қалб саховати

Анвар Ҳожи. Умр дақиқалари. «Ёш гвардия» нашриёти. Тошкент 1982.

Анвар Ҳожи илгари ёзган бир шеърда шеърни «юррак меваси» деган эди. Дарҳақиқат, шеър — юрак меваси, у ҳам меза каби қалбда пишиб етилиши, заруратдан қоғозга тўкилиши керак. Шундагина киши ундан баҳра топади. Бундай шеърлар Анвар Ҳожи ижодида, жумладан, яқинда чоп этилган «Умр дақиқалари» тўпلامида ҳам учрайди.

Тўпلامнинг ўзига хос фазилатларидан бири фикр ва маъсаднинг аниқ-равшан ифода-ланганлиги, мураккаб, жимжимадор, баландпарвоз мисраларнинг йўқлигидир. Шоирнинг поэтик соддалик ва лўндаликка интилиши ҳам таҳсинга лойиқ.

Анвар Ҳожи — табиат ошиғи. У табиат билан мулоқотда бўлади, ундан ранг, маъно ахтаради, унга муҳаббатини изхор этади. Бу хусусият унинг кўпчилик шеърларида ўз аксини топган. Шоир нима ҳақда ёзмасин, инсон, Ватан, она юрт, ҳаёт, давр ҳақида бирор янги фикр айтиш истаги диққат марказида туради. Бу унинг ижодкорлик бурчини, шеърнинг ижтимоий аҳамиятини нозик ҳис этиб бораётганини билдиради.

Тўпلامдаги барча шеърлар шоирнинг бево-сита кузатишлари асосида юзага келган. Унинг табиат билан руҳан ҳамнафас яшаши, борлиқни ўзига хос тарзда идрок қилиши ва уни шеърларида акс эттириши ўқувчининг ҳам табиатга бўлган муҳаббатини янада оширади. «Табиатнинг бир дақиқаси», «Гулларни севасан», «Шуъла», «Ургандим», «Ирмоқ суви», «Куз сатрлари», «Ба-

ҳор — қизга келар ҳавасим» ва бошқа шеърлари бу фикримизга далолатдир. Бу шеърларнинг барчаси бир хил бадий савияда ёзилмаган бўлсада, ўқувчини лоқайд қолдирмайди. Мана, унинг «Ургандим» шеър-даги бир банд:

Кўёшга кўл чўзимди ҳар маҳал,
Уйғоқликни менга ўргатди.
Чугур-чугур қушлари дарҳол,
Иноқликни менга ўргатди.

Шеърда табиат ҳодисаларининг инсонга таъсири баён қилинади. Лирик қаҳрамон кўёшдан уйғоқликни, қушлардан иноқликни, илдиздан она тупроқни кучишни, унинг-ўсишни, бағрикенглик ва тугилиб ўсган юрта муҳаббатни ўрганади. Урганишнинг эса чеки-чегараси йўқ. Инсон умр бўйи нимагадир интилиб, ниманидир севиб, ўрганиб яшаши керак. Бироқ ўрганишнинг ўзи кифоя эмас, бунинг учун кишида иштиёқ, фикр-мушоҳада бўлиши лозим. Яшашнинг маъноси ҳам шунда. Шоирнинг қаҳрамони ана шундай интилиб, ўрганиб яшовчи инсон. Унинг бу сифатлари шеърхонда эзгу туйғулар уйғотади, табиат ва ҳаётдан сабоқ олиб яшашга чорлайди.

Шоирнинг «Қуриган дарахтда чирқиллар қушча» шеърда эса инсоннинг табиатга муносабати янади ёрқин акс этган. Дунёда тирик жон борки, яшаш учун курашади, ўзига қулай имкон ахтаради. Шубҳасиз, қушча ҳам қуриган дарахтдан кўра япроқли кўм-кўк дарахтни яхши кўради, бироқ у қўналға қилган дарахт қуриб қолган. Эҳтимол, у тинимсиз чирқиллаб, ўзининг муқаддас нараси — ўтган баҳорни, гул-япроқни кўмсаётгандир. Эҳтимол, қуп-қуруқ, бепарво, беун новдалар унинг оромини олиб, юрагига дард-ташвиш солгандир: ахир қуш ҳам тирик вужуд-ку... Қуриган новда, қушчанинг ҳолати шеърхонни умр дақиқалари устида ўйлаб кўришга ундайди.

Шеърнинг куч-қудрати, қиммати инсон қалбига кўрсатган таъсири билан белгиланади. Яхши шеър бамисоли тирик вужудки, унда дард, фикр, ҳис-ҳаяжон жўш уриб турган бўлади. Албатта, тўпلامда бундай шеърлар йўқ эмас. «Волга уйғоқ» балладасида Волга бўйидаги жангда отасидан ажраган фарзанднинг қалб изтироблари, соғинч ҳислари, урушга муносабати, қардошлик туйғулари ва уруш келтирган қийинчиликлар кўрсатилади. Лекин асарнинг айрим ўринларида мезъридан ортиқ такрорлар учрайдики, бу, оз бўлса-да, мазмун ва шакл мутаносиблигига ҳадал етказган.

Тўпلامда «Ҳаёт йўли», «Тўлғаноқ тутмоқда», «Мени мафтун этган қулининг сенинг», «Ойдан ерга гўё сут оқар» каби бадий жиҳатдан бўш шеърлар ҳам бор. Бу шеърларда фикрий янгилик, кучли ҳис-ҳаяжон, топқирлик кўзга ташланмайди. Бизнингча, бутун боши бир шеърни бир мисра асосига қуриш дуруст эмас. Шоирнинг «Қалдирғоч» деб бошланувчи шеърда шу ҳолни кўриш мумкин: шеър, назаримизда фақат «ёримнинг қошида кўк ўсма бўлиб» мисрасини айтиш учун ёзилгандай туюлади.

Анвар Ҳожи «байроқни шеърят кўкига қадамоқ оғир»лигини чуқур ҳис этиб ижод қилаётган шоир. Унинг «Умр дақиқалари» тўплами, баъзи нуқсонлардан қатъи назар, китобхона илиқ туйғулар бахш эта олади.

Шайдулла МУРОДОВ,
ТошДУ аспиранти

Собир Бахтиёр

МИЛИЦИЯ ҲАЁТИДАН ЛАВҲАЛАР

Шоҳида эмас, баргида

Баҳор келди. Қиш уйқусидан уйғонган ерга жон кирди. Дов-дарахт куртак ёзиб, барг чиқарди, тепалар яшил тўнига буркана бошлади. Илк япроқлару майсаларнинг нозик поялари қуёш нурида товланиб, кўзни қувонтирадиган ажиб манзара ҳосил этди.

Кўхна Самарқанд яшил тўн кийиб, ясанди. Унинг кўчалари баҳорий кийим кийган одамлар билан гавжумлашди. Вамисоли бутун шаҳар бор чиройини кўчага сочди. Ҳар бир одамнинг юраги кенглик, эркинлик, баҳор ҳавоси сари юлқинади.

Кўчалардан биттасида бир қиз бола юриб бормоқда. Уни Галина Ванина дейишади. Унинг назарида баҳор фақат унга кулиб боқади, қуёш уни ёритади. Қалби қувончга лиммо-лим. Лабларида табассум, йўлқадан энгил қадам ташлаб бормоқда. Шабада юзини силайди, сарғиш сочларини ўйнаб, ҳарир кўйлагини ҳилпиратади.

— Галя, Галяжон, шошмай тур!

У товуш келган томон ўгирилди, тўхтади.

Унинг шундоққина ёнида, йўлқанинг четида «Москвич» энгил автомашинаси келиб тўхтади. Ичида бир неча йигит ўтирарди. Улардан биттаси Галянинг таниши экан. Кабинадан бошини чиқариб, у таклиф қилди:

— Бизлар билан юр, бирга айланиб келамиз.

— Йўқ, боролмайман.

— Утир, ўйнашиб келамиз! — деди бошқаси дағаллик билан. Галина унинг башарасига разм солди. Қовоғи солиқ, юзи совуқ, даҳшат ёғилиб турарди.

У кескин бурилди-да, гап қотди:

— Бегона одамлар орасида менга нима бор. Бормайман дедимми, бормайман!

Ҳалиги таниши уни кўндирришга яна бир бор уриниб кўрди, бироқ ҳаракати зоё кетди.

— Боргим келмаяпти, истамайман!

Қиз юрмоқчи бўлиб қадам босган эди ҳамки, шу пайт бошқа йигит унга қўлини чўзди. Галина юлқиниб кўлини тортиб олди. Шундан кейин иккитаси машинадан чиқиб келиб, уни ушлаб олишди. У кучининг борица қаршилиқ кўрсатди, қараса, йигитларга кучи етмайдиган, жонҳолатда дод солди:

— Вой дод! Ёрдам беринглар!..

— Жим бўл! — деди башараси совуқ йигит, ўдағайлаб. У атрофга аланглади, яқин ўртада ҳеч ким йўқ эди. Пичоғини чиқарди-да, қизга урди. Қиз «вой» деганича жим қолди, кўйлаги қора қонига беланди-да, машинанинг ёнига йиқилди.

Йигитлар шоша-пиша машинага киришиб, жуфтакини ростлаб қолишди.

Ҳаво очик. Самонинг мовий уммонида парсимон булутлар сузиб юрибди. Қуёш ҳеч нарса кўрмагандек жилмайиб боқади, қушлар тинмай сайрайди, ариқларда сув чулдирайди...

Галина Ванинани ким ўлдириб кетди?

Милиция ходимлари бу савол устида узоқ вақт бош қотиришди. Бир неча режаларни ишлаб чиқишди. Шулар юзасидан оператив чора-тадбирларни қўллаб кўришди, лекин жавоб топилмади.

Май ойи тугаб, ёз бошланди. Йўлкадаги қон юқи аллақачон ўчиб кетди. Бироқ одамлар апрель воқеасини унуттирмади. Ҳар хил миш-мишлар тарқатишди у ҳақда. Уша фожиани худди шоҳида сифатида гапирадиганлар ҳам чиқиб қолди.

Марго — Марина Николаевна ана шундайлар жумласидан. У пиллакашлик фабрикасида ишлайди.

— Эҳ, пиллакашлик фабрикасида нималар бўлганлигини сиз билмайсизми ҳали? — деб сўрайди у, таниш ва нотанишлардан. Улардан салбий жавоб олиб, жаврашга тушиб кетади.

— Купна-кундуз куни сўйиб кетишди! Қанақа қиз эди у! Пичоқ тортиб юборганларида додлашга ҳам улгуролмади бечора. Мен ҳушимдан кетиб йиқилиб тушишимга сал қолди...

Марго бу тўғрида кўчада ҳам, цехда, болалар боғчасида ҳам гапирди.

— Мен дружиначиман, — деб таништирди ўзини оператив ходимга. — Кеча ўғлимни олиб кетгани боғчага кирганимда, қизиқ гап эшитдим. Аллақандай бир қиз фабрика яқинидаги қотиллик тўғрисида гапириб берди. У қандайдир Ивановага қандайдир пичоқ уришганини кўрган эмиш...

Ўша куниёқ оперативчилар болалар боғчасига киришди. Мудира ходимларни тўплади.

— Биз эшитдикки, бу ерда қотиллик ҳақида гап бўлибди, — дея гап очди оперативчилардан бири.

— Бу тўғрида билганларингни бизларга гапириб берсаларинг.

Жиноят қидирув ходимларининг бу ерга келганларидан аёллар хайрон қолишди. Қисниб-қимтииб туришарди. Сухбат юришмади. Жимлик узок давом этди. Оперативчилар бу ноқулай вазиятга барҳам беришга ошиқишди.

— Одатда меҳмонлар уялишлари керак эди, бу ерда эса, аксинча бўляпти. Бизлар сизлардан ёрдам сўраб келдик.

Ходимларнинг анча чиройлари очилди. Еш мураббия, у бошқалардан анча дадил экан, шундай деди:

— Шунақа гап бўлган. Марго олдимизга кирган эди. Ҳаммасини ана ўша айтиб берди.

— Хўш, у нималар деди?

— Гўёки ўша қизни пиллакашликдаги безорилар ўлдиришганмиш, буни у ўз кўзи билан кўрганмиш...

Марго гапдон аёл экан. Зағизғондай қақиллади. Ўзини йўқотмади, ҳатто ғалати тутди.

— Мени чақириб олишга қандай ҳақларинг бор эди? — деди дафъатан. — Эҳ, сиз, корчалонлар, нега менга озор берасизлар? Қотилларни тутинглар. Мен бир ҳимоясиз муштипар хотин бўлсам. Пашшага ҳам тегмайман, озор топмасин деб...

Агар оперативчи унинг гапини кесмаганида, у узок бидиллаб, вақтни оларди.

— Қийшаглашни йиғиштир, сенда гапимиз бор.

— Қанақа? Балким ишларингизга менинг алоқам йўқдир.

— Болалар боғчасида нимани гапирдинг?

— Нимани бўларди. Тил бўлгандан кейин гапиради-да, киши. Еш бўлмаса гапиришни ман қиладиган қонун борми? Йўқ! Ана шунақа...

— Мен сендан жиддий сўрашман, Галина Ивановнани қандай қилиб ўлдиришганини сен кўрган эдингми?

— Йўқ.

— Ҳаммага валдирабсан-ку?

— Узим шунчаки айтудим.

— Ҳатто қотиллар кимликларини ҳам гапирибсан. Кимлар улар?

— Ҳозир ҳам айтавераман. Пиллакашликдаги болалар.

— Ўлдиришаётганларида сен бормидинг?

— Хўп гапларни айтасиз-да, бошлиқ? Ўша ерда бўлганимда бунга йўл қўярмидим?

— Нега бўлмаса, улар ўлдиришди деб гапирасан?

— Бўлмаса ким, бу безорилардан бошқа кимнинг қўли боради одам ўлдиришга?

— Сен уларни танийсанми? Отларини айт.

— Алик, Миша. Қолганлариники эсимда йўқ.

— Оталарининг исми қанақа?

— Бунисини билмайман, шу туфайли айтмайман.

Маргодан бундан ортиқ гап олиб бўлмади. Камроқ валдирашга маслаҳат бериб, уни қўйиб юборишди.

Марго жиноятни очишга, ақалли қотилларнинг изига тушишга ёрдам беради, деган умид чиппақка чиқди. Галина Ивановнани ким ўлдирган? — деган савол очик қолди.

Дунай — улкан, гўзал дарё. У Самарқанд орқали оқмайди. Шундай бўлса ҳам, шаҳардаги муассасалардан бири унинг номи билан аталади. Пиллакашлик фабрикаси яқинида кичкина бино бор. Унинг пештоқига «Закусочная» деган лавҳа осиб қўйилган. Бироқ, одамлар кимнингдир шарофати билан уни «Мовий Дунай» деб аташади. Бу тамаддихона ҳеч нимаси билан дарёни эслатмайди. Ичимликлар бетиним «оқиши» дан шундай деб юборишгандир.

Бу ичкиликхонада уч-тўртта йигит тез-тез йиғилиб туради. Еб-ичишади, гаплашишади. Уларнинг гаплари орасида пул, шароб, хотин деган сўзлар бошқаларидан кўпроқ ишлатилади.

Август кунларидан бирида кечқурун кунда-шундалар бурчакдаги битта столни эгаллашди. Индамайгина ичиб олишди. Кейин столга кўкракларини бериб, бошларини яқинлаштиришди. Уларга ҳеч ким эътибор бермаётганига қаноат ҳосил қилиб, шивирлаб гаплашишди.

— Тамом, капитал тугади, — дея пичирлади биттаси.

— Шу бугуноқ топиш керак, — деди бошқаси.

— Келишдик. Миша, ТУингни тайёрла. Оғалиққа борамиз, — деб буюрди Алик.

Оғалиқ қишлоғи Самарқанддан йигирма чақирим чамаси масофадаги хушманзара жой бўлиб, тоққа яқин эди. Ошнalar «Москвич» да у ерга тезда етиб боришди. Машинадан тушиб, маслаҳатлаша бошлашди.

— Машинамизнинг мотори бузилиб қолди, — дея шама қилди ҳайдовчи.

— Тўғри, — дея маъқуллади Алик. — Йўловчи йўловчига ёрдам беришга мажбур.

Икки кишидан ортиқ одами бўлмаган машинани тўхтатамиз...

Худди шу кўни шаҳар озик-овқат магазинларидан бирининг мудирини Шаропов сотувчи қиз Машҳурани шахсий «Москвич»ида айлантириб келмоқчи бўлди.

— Оғалиққа бормаймизми? — дея сўради у қиздан.

— Майли, — деб розилигини билдирди у. Магазин мудирини тор йўлдан машинани усталик билан ҳайдаб кетди. Унинг кайфияти баланд, йўлдан ҳам кўра йўловчисига кўпроқ қарарди.

— Эҳтиёт бўлинг! — деб бирдан қичқириб юборди қиз. Шаропов олдинга қаради. Йўлда худди ўзиникига ўхшаш «Москвич» тўхтаб турарди. Копотни очиб, иккитаси моторни кавлаштирарди, учтаси йўл ёқасидаги ажриқ устида ёнбошлаб ётарди. Ўтиб кетиш мумкин эмасди, тўхташга тўғри келди.

Шароповнинг олдида мотор кавлаётганлар келишди. Уларнинг топ-тоза, мой юкмаган қўллари Шароповни шубҳага солди.

— Амаки, ёрдам беринг, — дея илтмос қилди келганлардан бири. — Мотор ишламай қолди, нима бўлганлигини билмаяпмиз.

Шаропов тушиб, машина томон юрди. Борар экан, унинг шундай кўнгилли сайрининг белига тепганларга нисбатан нафрати кўзиб, тўнғиллади:

— Тилини билмас экансизлар, машина миниб нима қилардиларинг, мишиқилар.

— Нима дединг? — дея Шароповнинг ёқасидан олди ҳозиргина ёрдам сўраган бола. — Қани, яна бир марта қайтар!

Шаропов қўпол сўкинди-да, орқасига қайтди. Ажриқ устида ётган ҳалиги учтаси унинг йўлини тўсди.

— Қимлигингни кўзига кўрсатиб қўй! — дея буюрди тўдабоши. Пакана бола ломим демай пичоғини суғурди. Шаропов четга қочди. Босқинчилар уни ура-ура анча жойгача қувиб кетишди. У орқасига қарамай қочиб борарди.

— Бўлди, — деди Алиқ. — Унга раҳмат, бизга «Москвич» совға қилди.

Қайтиб келиб, моторни ўт олдиришди-да, машинани бир четга чиқариб қўйишди.

— Туш, ойимча, айш қиламиз, — дея босқинчилардан биттаси қўлини узатди, ранги оқариб, қалт-қалт титраётган қизга. Уни қўполлик билан тортиб тушириб, буталар ичига олиб кириб кетишди...

Галина Ивановнанинг қотиллари гўё буғланиб кетишди. Уларни зўр бериб излашди, лекин топишмади. Ҳатто изига ҳам туша олишмади. Аммо қотиллик ҳақидаги ишни бари бир ташлаб қўйишмади. Бу иш жиноят қидирув номи билан Самарқанд оближроқоми Ички ишлар бошқармаси жиноят қидирув катта инспектори Успановнинг қўлига ўтди.

У пиллакашлик фабрикаси районига тез-тез борадиган бўлди. Кўчаларни айланди, жамоат жойларига қатнади, тамадихоналарга кириб, гапларга қулоқ солди. Ўзини кизиқтирадиган кўп нарсалар эшитди.

— Наримоновкада битта эркак кишини шилиб кетишибди, — дейишди тамадихонада. — У ҳатто милицияга ҳам хабар қилмади. Қўрқяпти...

Октябрь ойидаги кунлардан бирида Ашур Розиков кечқурун бемалол юриб уйига қайтар эди. Ҳаво салқин, ҳузур қилиб нафас олади киши. Уни ушлаб, милицияга олиб келишди.

— Нега? Гуноҳим нима? Қўйиб юборинглар! — дея бақириб, милиционерларга қаршилик кўрсатди у.

Капитан Успанов нега уни ушлашганини тушунтирди:

— Ўғирлик учун. Ҳайдаровнинг соатини, пулини, костюминини тортиб олганинг учун.

— Бу ёлғон. Мен ҳеч ўғирлик қилмаганман.

Ашурнинг ўзини тутиши, аччиқланишига қараганда, у чиндан ҳам беғуноҳдай эди. Успанов унинг шахсини текшириб чиқди: фабрикада ишлайди, уйланган, судланмаган.

— Балким эсингдан чиқариб қўйгандирсан? Эслатиб қўяман сенга: йигирма олтинчи октябрь кўни кечқурун Наримонов кўчасида ошналаринг билан биргалликда Ҳайдаровни шилгансан.

— Бу ғирт ёлғон, — дея чиройи очилиб кетди Ашурнинг. — Ўша кўни мен колхозда эдим. Сўраб-суриштиришингиз мумкин.

Ҳа, расман Розиков йигирма олтинчи октябрда пахтада бўлиши лозим эди. Бироқ у ўша кўни кечқурун колхозда бўлмаган. Оперативчи ходим буни аниқ белгилаб олганди.

— Ҳаммаси аён, сен ўзбошимчалик билан шаҳарга келиб, жиноятга қўл ургансан, — деди у Ашурга, навбатдаги сўроқда.

— Шаҳарда бўлдим-у, лекин ўғирлик қилмадим.

Ашурнинг назарида милиция аниқ билмай, фақат гумон қилаётгандай эди, шунинг учун у ўзини эркин тутар, ишонч билан жавоб қиларди. Оперативчи унинг нозик ерини мўлжалга олди.

— Бўйнингга олмасанг ўзингга ёмон бўлади. Бизга ҳаммаси аллақачон маълум. Ошналаринг билан бирга шилгансизлар, кейин ўша одам билан бир маҳаллалик эканлигингни билиб қолгансан. Пул билан нарсаларни ошнангнинг отаси орқали унга қайтаргансизлар. Ётар!

Ашур иккиланиб қолди. У ўйларди. Бир-бирига зид фикрлар миясини пармаларди.

— Ҳаммасини тўқияпсиз, — деди у энди анча бўшашиб. — Ҳеч ҳам бунақа иш бўлмаган.

— Тилиб Ҳусайновни чақиртирайми? Еки ошнангнинг отасини танимайсанми?

Ашур индамади. Оперативчи ходим унинг «иморати»ни бузиб ташлаган эди. Олдиндан ўйлаб қўйган ҳамма ваз-қорсонлари ҳавога учиб кетди. Қалласи бўм-бўш

бўлиб қолди. У зўр бериб муносиб жавоб ахтарар эди. Ахир, у тўдабоши эди-да! Шерикларини ҳеч қачон тан олмасликка ўргатганди. Энди-чи, нима десин? Айтсинми? Обрўси бир пул бўлади-ку! «Йўқ дейман» — деган қарорга келди. Бироқ оперативчи ундан чаққонлик қилди, у Ашур сингари довдираб қолгани йўқ. Терговга олдиндан тайёргарлик кўриб қўйгани учун, аниқ режаси бор эди.

— Нега хаёл суриб қолдинг, Алик? — дея қувноқлик билан сўради милиция ходими. — Олдимга яқинроқ кел.

Оғир хаёлот оғушига чўмган Ашур уни «Алик» деб аташганини ҳам ҳатто сезмай қолди. Урнидан турди-да, столга яқин келди.

— Бошингни кўтар, Алик, — деб давом этди оперативчи. — Мана шундоқ чиройингни очиброқ ўтир. Менга қара, ҳеч қўрқадиган жойи йўқ. Анчайин бир арзимаган ўғирлик. Бунинг устига нарсаларни ихтиёрий суратда қайтариб бердинг. Бўйинингга ол. Ахир, сен қиз болани ўлдирганинг йўқ...

Ашур — Алик сесканиб, титраб кетди.

— Йўқ, асло, нима деяпсиз?! Мен ўлдирмаганман.

— Майли, бор, дам ол. Кейин ҳаммасини батафсил гапириб берасан.

Кейинги куни тергов қилишларини Ашурнинг ўзи талаб этди. Оперативчи уни ўша заҳоти қабул қилди.

— Менга қалам билан қоғоз беринг. Ҳаммасини ўзим ёзиб бераман.

Ашур ёзишга тушди. Милиция ходими уни кузатиб турди. Ҳар бир сатрдаё кейин йигит анча енгил тортарди. Оперативчи ўйлаиб қолди: «Наҳотки у қотил бўлса? Негадир ўхшамайди. Шундай бўлса-да, ҳар қалай, уни яна бир марта синая кўриш керак». У телефон трубкасини кўтарди, номерларни терди-да, кимнидир илтимос қилди:

— Ваъдангни унутганинг йўқми? Илтимос, чиқ энди.

Трубкани қўйиб, Ашурга қаради:

— Бўб қолдингми?

— Ҳозир, ҳозир.

Телефон жиринглади.

— Ҳа, эшитяпман. Нима, нима? Галина Ивановнанинг иккита қотили? Яхши. Кейин кираман.

Ашур оперативчига кескин бурилди, кейин қоғозга тикилганча жимиб қолди. У энди ёзолмади.

Буни милиция ходими кўриб турар, лекин ўзини ҳеч нарса билмаганликка олди-да, сўради:

— Қани, тўғри ёзясанми, бир кўрай-чи?

Қоғозни олиб, у ўқиб чиқди-да, Ашурга таънаомуз қаради:

— Бир ўзим ўғирладим деб ёзясанми? Ошқаларинг-чи? Улар уч киши эдик дейишяпти-ку.

— Сотишибди-да! Майли, мен уларга ҳали кўрсатиб қўяман! Ёзинг, ҳаммасини айтиб бераман.

Уғирлик бўйича милицияга Ашурнинг шериклари маълум бўлди. Бироқ капитан Успановнинг олдидаги асосий вазифа — қотилликни очишга ҳали анча бор эди. Кутилмаганда ёрдам келиб қолди. Бир куни ҳарбий қисмдан мактуб юборишди. Унда рота командирни тасодифан топилиб қолган хатни милиция органларини қизқатириб қолар деган умидда қайтариб юбораётганини хабар қиларди.

Ҳарбийга янги келган Жўрақул Ҳусайнов ҳеч кимга аралашмай, ўзини болалардан олиб қочиб юрди. Уни нимадир эзарди. Аскар болалар қўлларидан келганча унга дадда беришди. Нафи бўлмади. Хизматдан бўш вақтларида у бир чеккага чиқиб, опаси билан почасидан келган хатни қайта-қайта ўқир, лекин кўнгли баттар хуфтон бўларди. Бошқалар уйларида келган хатларни ўқиб қувонишади, ўртоқларига кўрсатишади, у эса, ўқийди-ю, биров кўриб қолишдан қўрқиб, чўнтагига тикади...

Казармани йиғиштириб юриб, навбатчи биттаси унутиб қолдирган хатни қўлига олди, очиб ўқиб чиқди. «Жўрақул, иш жудаям жиддий, Ашур ва бошқалар ҳибса олинди. Энг даҳшатлиси — қотиллик ҳақидаги ишни янгидан кўзгашиди. Эҳтиёт бўл. Агар тергов қилишса, сен ҳеч қайсисини танимайсан. Ўртоқларинг билан мен гапни бир жойга қўйиб олдим. Сени аралаштирмайдиган бўлишди. Ишқилиб, сенга даҳл қилишмайди...», — дейиларди мактубнинг охирида.

Ҳат ўша куниёқ навбатчи командирлар ва, ниҳоят, рота командирининг қўлидан ўтди. Аскар болалардан биттаси уни рус тилига ағдарди. Эртасигаёқ уни Самарқанд милицияси адресига юборишди...

Жиноятчилар орасида «Алик» лақаби билан танилган Ашур жиноят қидирув ходими кабинетига неча марта кирди. Мана ҳозир ҳам ўзини қўйнинг оғзидан чўп олмаганликка солиб ўтирибди. Ҳа, аҳмоқлик қилиб ўғирликка қўл уриб қўйди. Йўқ, энди қилмайди. Уғирликдан бўлак ҳеч нарса йўқ унинг номаи аъмолида.

Ҳаммасини сидқидилдан ўз бўйнига олганлигини ҳисобга олишлари керак.

— Ҳаммасимикан?

— Яна нима қилди?

— Миша билан Жўрақул баъзи нарсаларни қўшимча қилишди.

— Мумкин эмас. Жўра армияда. Миша сизга етқич бермайди.

— Жўра бу ерда. Сенга «эрон шоҳи»га салом деяпти. Миша — Мўминов Мусани йигирманчи ноябрда қўлга олганмиз. Шундай қилиб, энди яширинишга уриниш беҳуда...

— Хўп, майли, ўғирладик.

— Холик Набиевнинг соати, туфлиси, етти юз сўм пули эсингдами?

— Ҳа.

— Темур Сайфитдиновни-чи?
— Бунақаси эсимда йўқ.
— Икки минг олти юз сўм пул, соат. Ҳатто ҳужжатлари. Қара, шунчалик тез унутиб юборибсан.
— Шунақа иш бўлганди.
— «Москвич»?
— Ҳа, биз Мишанинг машинасидан фойдаланардик.
— Йўқ, уни эмас. Мен Оғалиқда босиб олган машинани айтяпман.
— Бунга Миша жавоб берсин. Бухорога, ота-онасининг олдига олиб кетган. Сота олмадик, керакли нарсаларини олиб қолиб, Самарқандда ташлаб юбордик.
— Ҳўш, қизни-чи?..
— Менинг бир ўзим эмас. Ҳаммамиз бирга...
Шундай қилиб Ашур ҳаммаси бўлиб етгита жиноят тўғрисида гапирди. Оперативчилар унга дам беришди.

Алик камерага таъби тирриқ ҳолда қайтиб келди. Катга ўтирди, лекин тоқати чидамай ўрнидан туриб кетди. Юра бошлади.

...Урнига алламаҳалда ётди. Дарҳол ухлай олмади. Уйғонганида боши лўқиллаб оғрир эди. Яна терговга чақиришди.

— Кеча ҳаммасини айтдингми?

Ашур, бўйнимга олган жиноятларининг тафсилотини сўрашади, деб ўйлади. Улар бўлса бошқача савол беришди. Афтидан, гапни қотиллик томон бурмоқчи бўлишса керак.

— Мендан сиз нима истайсиз?

— Маълум бўлишича, сен яна битта жиноятга қўл урган экансан.

Ашур бу гапдан кейин тўнини бутунлай терс кийиб олди. Қутурган ҳайвондек атрофга ҳавфсираб олазарақ қаради, худди нажот тилагандек тилсиз деворларга қараб ғил-тиллади.

— Йўқ, йўқ! — дея ўкирди у, студдан турар экан. — Йўқ! Йўқ! Мен қизни ўлдирмаганман!

— Жойингга ўтир, ҳовлиқма. Сен ўлдирмаган бўлсанг, нега бақирасан?

Милиция ходимининг таскин берувчи бу гапидан кейин Ашур оғзидан гуллаб қўйганини фаҳмлаб қолди. Ахир ҳеч ким унга, қизни сен ўлдиргансан, демади-ку ҳали. Эҳ, асаблар! Улар бардош беролмадилар. Хавотир, минг хил хаёллар билан ўтган беҳаловат тун ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ашур бошини икки кафти орасига олиб, у ёқдан-бу ёққа тебрата бошлади.

Оперативчи унинг олдига келди, қўлидаги қандайдир бир варақ қоғозни унга узатди.

— Ҳўш, демак, қизни сен ўлдирганмисан?

— Йўқ, — дея бўғиқ жавоб қилди Ашур.

— Бўлмаса мана бу хатни ўқи.

Ашур хатни қўлига олмади. У дағ-дағ титрарди. Оперативчи қоғозни унинг кўзи олдига яқин олиб келди-да, очди. Ашур бир марта ўқиб чиқди, яна қайта кўз югуртириб олди-да, бўйнини эгганича жим қолди...

— Гапир, мен жавоб кутяпман, — деди оперативчи, Ашурнинг тепасига келиб.

Ашур минғиллади:

— Бу қиз Мишанинг таниши. Ушандан сўранг...

Миша Мўминов оперативчига куйидагича жавоб қилган эди:

— Галина Ивановна менинг танишим. Кўпинча «Москвич»имда сайр қилиб турардик. Бир куни Ашур ва бошқалар шаҳардан ташқарига олиб чиқиб келишга мажбур қилишди. Кетаётиб йўлда уни учратиб қолдик. У бизлар билан бирга боришни рад этди. Шунда Ашур унга пичоқ урди, биз қочиб қолдик.

Ашур эса бошқача гапирди:

— Мен унга пичоқ ўқталиб дўқ урдим. У қўрққанидан чайқалиб, пичоқнинг тигига йиқилиб тушди.

— Бунга тўқияпсан. Ма, ўқи, ошналаринг нима дейишган.

Ашур ўқиб чиқиб, қафасга тушган бўри аҳволига тушиб қолди. Энди тамом бўлганини тушунди. Узини у ёқ-бу ёққа ташлашнинг фойдаси йўқ эди.

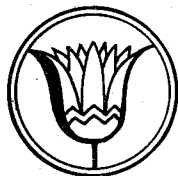
— Сотишибди-да, — деди у ғазаб билан. — Яна қасам ичишган. Майли, ёзинг. Қизни мен ўлдирдим...

* * *

Ирода! Милиция ходимларига, айниқса жиноят қидирув ходимларига бу нарса қаччалик керак! Уларга энг қийин вазиятларда ҳаракат қилишга тўғри келади. Улар ихтиёрий суратда ҳордиқдан, уйқудан, ҳузур-ҳаловатдан маҳрум бўладилар. Баъзан жонлари хатарда қолади. Аммо ҳеч кимга нолимайдилар.

Сарвар Азимов— Халқаро нилуфар мукофотининг лауреати

Осиё ва Африка мамлакатлари ёзувчилари Уюшмаси жюрисининг қарорига биноан, 1982—1983 йил учун халқаро «Нилуфар» адабий мукофоти икки қитъанинг машҳур адиблари қаторида атоқли совет ёзувчиси ва жамоат арбоби Сарвар АЗИМОВга берилди.

Драматик асарларида муҳим ижтимоий масалалар акс этган, шоирона эҳтирос билан ёзилган насрида ҳаётий муаммолар тасвирланган, мазмундор публицистикасида даврнинг юрак уриши ўз ифодасини топган Сарвар Азимов фақат ёзувчи сафатидагина эмас, балки Осиё ва Африка адабий ҳаракатчилигининг равнақи, халқлар ўртасида ўзаро яқин дўстона муносабатлар ўрнатилиши учун жонбозлик кўрсатаётган жамоатчи арбоб сифатида ҳам эътибор қозонган.

«Шарқ юлдузи» коллективи ва кўп мингли журналхонлар номидан қадрли Сарвар Азимовни халқаро «Нилуфар» мукофоти билан чин дилдан қутлаймиз! Муҳтарам ёзувчимизга узок умр, ижодид ва ижтимоий фаолиятида муваффақиятлар тилаймиз.

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи йиллик адабий мукофотларининг 1983 йилги лауреатлари эълон қилинди.

Ойбек номидаги мукофотга Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Назир САФАРОВ «Момақалдиروق» романи учун;

Ҳамид Олимжон номидаги мукофотга шоир Тошпўлат ҲАМИД кейинги йиллардаги шеърлар туркуми учун;

Ғафур Ғуллом номидаги мукофотга ёзувчи Тоҳир МАЛИК «Чорраҳада қолган одамлар» ва «Сомон йўли элчилари» қиссалари учун;

Сергей Бородин номидаги мукофотга москвалик ёзувчи ва таржимонлар Сергей БАРУЗДИН Шароф Рашидовнинг «Дил амри» қиссасининг таржимаси учун. Владимир СОЛОУХИН Назир Сафаровнинг «Момақалдиروق» романининг таржимаси учун сазовор бўлдилар.

Биз кўп мингли китобхонлар ва журналхонлар номидан лауреатларни мукофот билан самимий табриклаймиз, ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

Бош редактор Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ.

Редколлегия: Сарвар АЗИМОВ, Ҳафиз АБДУСАМАТОВ, Нинель ВЛАДИМИРОВА. Жуманиёз ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Тоҳир МАЛИК (масъул секретарь), МИРМУҲСИН, Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳайдарали НИЁЗОВ, Умарали НОРМАТОВ, Абдулла ОРИПОВ, Иброҳим РАҲИМ, Туроб ТУЛА, Худойберди ТУХТАБОЕВ (бош редактор ўринбосари), УИГУН, Улмас УМАРБЕКОВ, Уктам УСМОНОВ, Раҳмат ФАЙЗИИ, Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА, Хусниддин ШАРИПОВ, Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ, Иброҳим ЮСУПОВ, Нурали ҚОБУЛ, Ҳамид ҒУЛОМ.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)
№ 11

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1983.

Рассом О. Арутюнов.

Тех. редактор М. Аҳмедов.

Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 27.07.83 й. Босишга рухсат этилди 29.09.83 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₅. Р — 3245. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 176500. Заказ 1743.

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи», 1983.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

— АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР ЎРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ПУБЛИЦИСТИКА — 332181, ПОЭЗИЯ,
ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК — 332479.